प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी
संस्करण : द्वितीय, वि० सं० २०४६
मूल्य : रू० ५००-०० (सम्पूर्ण १-२ भाग)

के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० १००८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)
फोन : ६३१४५

अपरं च प्राप्तिस्थानम्
कृष्णदास अकादमी
पो० बा० नं० १११८
चौक, (चित्रा सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी-२२१००१
(भारत)

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
44

VAIYAKARANA SIDDHANTA LAGHUMANJUSHA

By

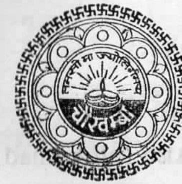
M. M. SRI NAGESHA BHATTA

With Two Commentaries called 'KUNJIKA' of Shri Durbalacharya and 'KALA' of Balam Bhatta.

Edited by

Pandit Madhava Shastri Bhandari,
Pandit Narahari Shastri Pendsey Etc.

PART II

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, VARANASI.
1989

© Chowkhamba Sanskrit Series Office
K. 37/99, Gopal Mandir Lane
Post Box 1008, Varanasi-221001 (India)
Phone : 63145

Second Edition
1989
Price : Rs. 500-00 (Complete in Two Parts)

Also can be had from
KRISHNADAS ACADEMY
Oriental Publishers & Distributors
POST BOX No. 1118
Chowk, (Chitra Cinema Building), Varanasi-221001
(INDIA)

अथ मंजूषायां तिङर्थनिरूपणम्।

धातुप्रकृतिकतिङां कर्तृकर्मरूप आश्रयो ऽर्थः। तत्र कर्त्तरि व्यापाराश्रयः। कर्मणि फलाश्रयः। धात्वर्थमात्रानुवादकस्तु भावे तिङ्। "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" इतिसूत्रात्। चेन तत्र कर्त्तुरनुकर्षः। आश्रयत्वं चाखण्डं शक्यतावच्छेदकम्। तस्याश्रयनिरूपकसम्बन्धभेदाद्भेदे ऽप्याश्रयतात्वेनानुगमान्न शक्त्यानन्त्यम्। नचाश्रयः प्रथमान्तपदलभ्यः। आश्रयत्वेनालाभात्।

वस्तुतः कर्तृत्वादिशक्तिमत्त्वेनैव स प्रत्ययार्थः।

सा शक्तिश्चाश्रयनिरूपकभेदे ऽपि एकैवेति "गत्यर्थलोटा" इति सूत्रे कैयटः।

तन्न। "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" इति सूत्रतद्भाष्यतत्रत्यस्वग्रन्थविरोधात्। तस्मात्तद्भेदाद्भिन्नैव सा, कर्तृत्वत्वेन चानुगम इत्येव तत्त्वम्।

यत्तु कृत्याश्रयस्य कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ शक्यतावच्छेदकगौरवात् कृतिरेव शक्या। नच "कर्त्तरि कृद्" इत्यतोऽनुवर्त्तमानस्य कर्तृपदस्य कृतिपरत्वे वैषम्यम्। शानजादौ सत्त्वभूतो भावोऽर्थः, भूयते इत्यादौ तिङन्ते ऽसत्त्वभूतः स इति वैषम्यस्य तवापि सत्त्वेनास्य वैषम्यस्यादोषत्वात्। कृतित्वं च जातिरूपं शक्यतावच्छेदकम्। पचति पाकं करोतीति-

धात्वर्थात्पृथग्विवक्ष्यमाणत्वेन तस्या धात्ववाच्यत्वात् । तस्मात्तदतिरिक्तव्यापार एव धातुशक्यः । रथो गच्छति, जानाति, यतते इत्यादावाश्रयत्वे लक्षणा । वर्त्तमानत्वाद्यन्वयस्तु सर्वत्र धात्वर्थ एव । कर्माख्यातप्रत्ययस्याश्रयत्वे शक्तिः, फलं तु धात्वर्थ इत्याहुः ।

तन्न । लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुणि स्वीकारे बाधकाभावात् । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य गुरुण्यपि सत्त्वात् । अवच्छेदकत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वे मानाभावात् । स्वरूपसम्बन्धस्तत्तत्स्वरूपमेवेति गुरुधर्माणामपि सत्त्वान्न किञ्चित्कल्प्यम् ।

अस्तु वा सम्भवति लघौ गुरौ नावच्छेदकत्वमिति, परन्तु यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्गुर्ववच्छिन्ने लक्षणेति युक्तम् । प्रकृते च प्रत्ययात्कृतित्वेन बोधः सविवादः धातुत एव तद्बोधात् ।

किञ्चेदं गौरवं गुरुतरभारोद्वहनमिव शरीरस्य, चित्तस्य वा न खेदजनकम्, कर्तृपदादेस्तथाशक्तिग्रहेण तत्र तदननुभवात् । विशेष्यस्यानेकत्वेऽपि तदखेदवच्छक्यतावच्छेदकानेकत्वेऽपि तदखेदात् । अतादृशस्य तु न दुष्टत्वं बीजाभावात् ।

नच इत एवानुपपत्तेर्जातौ शक्तिः, तच्छक्तिज्ञानस्य जातिव्यक्त्युभयाविषयकज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यङ्गीक्रियते इति न दोष इति वाच्यम् ।

सकलव्यक्तीनामानन्त्येन कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशासम्भवात् । एवञ्च गोव्यक्त्यन्तरबोधानापत्तिः । ईदृशकारणताज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा गोत्वेनाश्वादिबोधस्याप्यापत्तेरित्यग्रे वक्ष्यामः ॥ १ ॥

अथ कुञ्चिकायां तिङर्थनिरूपणम् ।

(कुं०टी०) धात्वर्थनिरूपणानन्तरं तिङर्थनिरूपणे सङ्गतिं दर्शयितुमाह *धातुप्रकृतिकेति । *कर्त्तरीति । तिङि सति इति शेषः । *तस्याश्रयेति । त्रयाणां द्वन्द्वः । *न शक्यानन्त्यमिति ।

यत्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्याश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति । तन्न । अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वे गौरवात् । आधाराधेयभावानापत्तेश्च । अत एवाभावानामधिकरणात्मकत्वमुक्तयुक्त्यैव तार्किका अपि निराचक्षते । अत एव जातिपक्षे सरूपसूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । भवन्मते आश्रयौ पाचकौ इत्यादौ जातिवाचकत्वाभावात्तदसङ्गतेः ।

कैयटोक्तिं निराकरोति *साशक्तिश्चेति । *स्वग्रन्थेति । तत्र हि क्रियाभेदेन शक्तिभेदात् कारकमध्यत्वमुक्तम् ।

*तद्भेदात्—आश्रयादिभेदात् । *सा—शक्तिः । *कृतिरेव शक्येति ।

नन्वेवं पाकगोचरनिवृत्त्याख्ययत्नकाले पचतीति प्रयोगापत्तिरिति चेत् ।

अत्राहुः—तस्य पाकानुकूलत्वाभावाददोष इति ।

तन्न । अनुकूलत्वस्य संसर्गतया वाच्यत्वाभावेन विषयताख्यसंसर्गमादायोक्तदोषध्रौव्यात् । तस्मात्प्रवृत्त्यभावातिरिक्तानिवृत्त्याख्ययत्नसत्त्वे मानाभाव इत्येव तत्त्वम् ।

स्यादेतत् । 'आत्मा पचति' इति प्रयोगापत्तिः । नच पाकानुकूलकृतिमानात्मेति योग्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वकल्पनाद्दोष इति वाच्यम् । चैत्रत्वादिधर्मितावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् । कृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानस्य हेतुतया आत्मन्येतदापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् ।

अत्र केचित्—अवच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानं कारणम्, पचतीत्याद्यानुपूर्व्यास्तु पृथगेव हेतुत्वमिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—अवच्छेदकतासंबन्धेन तथोक्तौ 'चैत्रः स्वर्गं गतः' इत्यादावगतिः । किञ्च 'आत्मा पचति' इति वाक्यस्याव्यावर्त्तकतया न प्रयोगप्रसङ्गः । अत एव 'ईश्वरः पचति' इत्यपि न प्रयोगः, 'कार्यमात्रमीश्वरः करोति' इति च सिद्धम् ।

*जातिरूपमिति । कार्यमात्रं प्रति कृतेः कारणतया कारणतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

इदं तु न युक्तम् । प्रागभावे ऽपि ध्वंसप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वसत्त्वेन तत्र कृतिजन्यत्वाभावेन व्यभिचारात् । ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वास्वीकारेण तत्र व्यभिचाराच्च ।

किञ्च संयोगजनकतावच्छेदकक्रियात्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वमन्यत्र तु लक्षणेत्यपि विनिगमनाविरहादस्तु ।

वस्तुतः सर्वाख्यातशक्यतावच्छेदकतयाऽऽश्रयत्वं जातिः । कारणतावच्छेदकतयेत्यादितार्किकपरिभाषायां लाघवस्यैव बीजत्वात् । उत्पादादिव्यवहारस्तु निरूपकत्वाद्युत्पत्त्यैव ।

*तस्याः—कृतेः । *सर्वत्रेति । जानात्यादावित्यर्थः । पचतीत्यत्र तु यत्न एव । यत्नविगमे अग्निसंयोगादिरूपव्यापारसत्त्वेऽपि 'न पचति' इति प्रयोगात् । नन्ववच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तत्राह *तत्तत्स्वरूपमेवेति । *नाकिञ्चित्कल्प्यमिति । नातिरिक्तं कल्प्यमित्यर्थः । *किञ्चेदं गौरवमिति ।

अयं भावः—गौरवस्य कथं दूषकत्वं यावद्व्यक्तिज्ञानासम्भवो वा शक्यतावच्छेदकाननुगमो वा । व्यापारव्यापारत्वयोरुभयोरप्यननुगतत्वेन धातोरपि शक्त्यनापत्तेः । *कर्त्तृपदादेरिति । भवन्मते कर्त्तृपदस्यापि कृत्याश्रये शक्तिर्न स्याद् गौरवादिति भावः । *अतादृशस्य—खेदाजनकस्य । *इत एवेति । व्यक्त्यानेकत्वदोषादेवेत्यर्थः । ननु माऽस्तु सकलव्यक्तीनां निवेश इत्यत आह *एवं चेति । *अन्यथा—व्यक्तीनामनिवेशे ॥ १ ॥

अथ कलायां तिङर्थनिरूपणम् ।

(क० टी०) अथ तिङर्थं निरूपयन्संगतिकं सिद्धान्तार्थमाह *धात्विति । *तत्र—तयोर्मध्ये । इदमपि प्रायिकमित्याह *धात्वर्थेति । भावे तङिति पाठः । सर्वत्र मानमाह *लः कर्मणिचेति । तत्रत्यन्यूनतां निराचष्टे *चेनेति । "कर्त्तरि कृत्" इत्यतः । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रयमात्रं तदर्थ इति आश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति, कर्त्ता नाख्यातार्थः, कृतिमतो व्यापारवतो वा कर्त्तृत्वे तत्तद्व्यक्त्यावनन्तकृत्यादौ शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादिति नैयायिकाद्युक्तदूषणानवकाश इत्याह *आश्रयत्वं चेति । तस्यापि सखण्डत्वे गौ-

रवतादवस्थ्यादाह *अखण्डमिति । उपाधिरूपं, जातिरूपं वेत्यर्थः । द्वितीयातृतीयासप्तमीनां पर्यायतापत्तिवारणायावश्यकमाह *तस्येति । आश्रयः, कर्त्रादिः । निरूपको–व्यापारादिः । सम्बन्धः–साक्षात्परंपरासाधारणः । *शक्त्यानन्त्यम्–शक्यतावच्छेदकानन्त्यप्रयुक्तम् । फलव्यापारवत्तत्राप्यन्यलभ्यत्वान्न शक्तिरित्याह *नचाश्रय इति । *पदेति–नेनैव । इदमपि दीक्षितभूषणादिरीत्योक्तमिति सूचयन् सिद्धान्तमाह *वस्तुतइति । कर्त्रादिपदात्तेनैव रूपेण बोधादाह *कर्त्तृत्वादीनि । एवंनोक्तव्यवच्छेदः । तस्य तदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । *सः–तदाश्रयः । एतावदेव वैलक्षण्यमन्यत्प्राग्वदेवेति सूचयन्नाह *सेति । *चो ऽप्यर्थे । अत्र सम्बन्धभेदासम्भवात्तत्यागः । जीर्णतदुक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । *शक्यतेति । तदानन्त्यप्रयुक्तशक्त्यानन्त्यजगौरवादित्यर्थः । *शानजादाविति । आस्यमाने शय्यमाने गत इत्यादावित्यर्थः । अत्र पक्षे न तदानन्त्यप्रयुक्तं गौरवमित्याह *कृतित्वञ्चेति । नन्वेवमपि तस्या धातुलभ्यत्वेनान्यलभ्यत्वात्कथं तत्र शक्तिरत आह *पचतीति । *तस्याः–कृतेः । उभयान्वयीदम् । नच घञादिसमभिव्याहृतधातोः फले एव शक्तिरिति वाच्यम् । 'ग्रामो गमनवान्' इति प्रतीत्यापत्तेः । 'काष्ठैः पाकः' इत्यादौ कारकान्वयानापत्तेश्च । तव भावनायां कारकान्वयनियमात् । तद् ध्वनयन्नाह *तस्मादिति । कृत्यन्य इत्यर्थः । एवेन कृतिफलव्यवच्छेदः । ननु 'रथो गच्छति' इत्यादौ कृतेर्बाधाद्धात्वर्थानुकूलव्यापार एवाख्यातार्थो वाच्यो ऽत आह *रथइति । आदिना करोति, द्वेष्टि, निद्रातीत्यादि । एवं 'घटो नश्यति' इत्यादौ प्रतियोगित्वे लक्षणेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवमपि एकप्रत्ययोपात्तत्वात्कृतावेव कालान्वयापत्तिरत आह *वर्तमानेति । *सर्वत्र–आख्यातसामान्ये । एवेन कृत्यादिव्यवच्छेदवदाश्रयत्वव्यवच्छेदो ऽपि । ज्ञानाद्यसत्त्वे ऽपि स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्यातिरिक्तस्य वा ऽऽश्रयत्वस्य सत्त्वेन जानातीत्यादिप्रयोगापत्तेः । ज्ञानादिविशिष्टे आश्रयत्वादौ तदन्वये तु विशेषणे ज्ञानादावपि तदन्वयस्यावश्यकत्वेन तस्यैव स्वीकारौचित्यादिति भावः । नन्वेवं कर्माख्याते ऽपि तस्यास्तत्त्वापत्तिरत आह *कर्मेति । आख्यातशब्दस्य "आख्यातमाख्यातेन" इत्यादौ प्रत्ययान्ते प्रसिद्धेराह *प्रत्ययेति । एवंच कृतिव्यवच्छेदः । फलस्यान्यलभ्यत्वमाह *फलंत्विति । व्यापारावच्छिन्नमित्यर्थः । एवं व्यापारो ऽपि फलावच्छिन्नो ग्राह्य इति बोध्यम् । ननु बाधकाभावे ऽपि सम्भव एव नात आह *अन्यूनेति । नन्वतिरिक्तं तद् यत्र शक्यतावच्छेदकं तद् व्यावृत्तमेव स्वीक्रियते ऽत आह *अवच्छेदेति । स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वं नातिरिक्तम्, नापि तद्रूपमिति मते ऽप्याह *स्वरूपेति । ननु गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वमेव नेति न ममाभिमतं किन्त्वन्यथेत्याह *अस्तुवेति । अन्यत्रेति शेषः । यथा घटत्वादेरेवावच्छेदकत्वं न कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः, प्रकृते तस्यापि न विषय इत्याह *परंत्विति । *गुर्विति । गुरुधर्मेत्यर्थः । *प्रत्ययात्–आख्यातप्रत्ययात् । *तद्बोधात्—कृतित्वेन कृतिबोधात् । कष्टं कर्मेति न्यायादिना स्वतस्तत्राप्रवृत्तेराह *भारोद्वहनमिति । शरीरे स्वारसिकखेदाभावादाह *चित्तस्येति । दृष्टान्ततयाऽऽह *कर्त्तृपदेति । *तथा–कर्त्तृत्वादिना विशिष्टे । *तत्रेति । अन्तःकरणे । *तदननुभवात्–दुःखानुभवाभावादित्यर्थः । ननु शक्यतावच्छेदकानेकत्वप्रयुक्तः कुतो न खेदो ऽत आह *विशेष्यस्येति । ननु तदजनकत्वे ऽपि दुष्टत्वमास्तामत आह *तादृशेति । चित्तखेदाजनकस्येत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते ऽपि तत्प्रयुक्तखेदसत्त्वेन तदसङ्गतिरेवेति न तेनात्र तदभावसिद्धिरिति तत्प्रयुक्तखेदादेव दुष्टत्वमित्याह *नचेतएवेति । विशेष्यानेकत्वप्रयुक्तखेदादेवेत्यर्थः । नन्वेवं शक्तिग्रहादेः समानविषयकत्वात्ततो व्यक्तिबोधो न स्याद्, अन्यथा व्यक्त्यन्तरबोधो ऽपि स्यादत आह *तच्छक्तीति । *न दोषः—न व्यक्त्यन्तरबोधापत्तिः । किं तत्र सकलव्यक्तीनां निवेश उत कस्याश्चिदेव ? । तत्र नाद्य इत्याह *सकलेति । अन्त्ये आह *एवं चेति । कस्याश्चिद् बुद्धिस्थाया निवेशे चेत्यर्थः । *ईदृशेति । बुद्धिस्थव्यक्तिविशेषजात्युभयविषयकज्ञाननिष्ठकार्यतानिरूपितशक्तिज्ञाननिष्ठकारणताज्ञानेत्यर्थः । *अन्यथा–तदभावेऽपि सामान्यकारणताज्ञानमात्रेण बोधाङ्गीकारे । *अग्रे–प्रातिपदिकार्थनिरूपणावसरे ॥ १ ॥

त्रिवरणे धातोः पृथग्विवरणं तु तत्राख्यातप्रत्यया-

र्थसङ्ख्याकालकृतीनां मध्ये कृतेः कृधातुना सङ्ख्यादेस्तदुत्तरतिङा विवरणवत् धात्वर्थकृतेरप्युपपन्नामिति न तत्प्रत्ययार्थत्वसाधकम् । प्रत्युत प्रकृतिभूतकृञा विवरणात् पचतीत्यत्रापि तस्याः प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तम् । तथा विवरणं तु सति सम्भवे सर्वत्र तस्याः प्रकृतिवाच्यतां बोधयितुम् ।

किञ्च कृञ् व्यापारसामान्यार्थ एव न यत्नार्थः । वातरोगादिना कम्पमाने 'नाहं स्पन्दं करोमि' इति व्यवहारस्तु व्यापारमध्ये कृतेरपि प्रवेशात्तदभावेन समुदायाभावतात्पर्यकः । 'काष्ठानि पाकं कुर्वन्ति' इत्यादौ तद्राहितव्यापारस्यैवात्र तस्या एव धात्वर्थत्वाद्वा । एवमेव 'अङ्कुरो न कृतो, बीजादिना कृतः' इत्याद्युपपत्तिः ।

अत एव "कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचादयः इति यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं किं करोति पचति" इति भूवादिसूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

अनेन विवरणमपि धातोरेवेति, कृञ् व्यापारसामान्यवाचीति च स्पष्टमेवोक्तम् ।

नच तवाख्यातार्थाश्रयबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्यबोधो हेतुः, तदर्थसङ्ख्याप्रकारकबोधे तदर्थाश्रयज्ञानं हेतुः, तदर्थकालप्रकारकबोधे धातुजज्ञानं हेतुरिति कार्यकारणभावत्रयम्; मम तु कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्थबोधे प्रथमान्तपदजन्यं ज्ञानं हेतुरिति सङ्ख्याभावनयोरेक इति वाच्यम् । आख्यातत्वाद्यजानत ईदृशकार्यकारणभावग्रहासम्भवात् ।

किञ्चाख्यातेन क्वचित्कृतेः क्वचिदाश्रयत्वस्य बोधः । कृतेः क्वचिद्धातुना क्वचित्प्रत्ययेन बोध इत्यर्थस्य पर्यवसितत्वेन तव मते ऽनेकक्लिष्टकार्यकारणभावापत्तेः । तत्तद्व्युत्पत्त्यनुसारेण तथा तथा बोधस्य तेषां तेषां जायमानत्वेन तथा तथा कार्यकारणभावानां सर्वेषामावश्यकत्वेन तल्लाघवगौरवविचारस्यायुक्तत्वाच्च ।

किञ्च कृतौ शक्तिः, 'वृक्षो वर्धते' 'रथो गच्छति' इत्यादावाश्रयत्वे लक्षणेत्ययुक्तम् । वृद्धिगमननिरूपिताश्रयत्वेन वृक्षरथनिष्ठेन कृतेः सम्बन्धाभावात् । यथाकथञ्चित्परम्परासम्बन्धस्योपपादने ऽपि तज्ज्ञानपूर्वकं बोधस्यानानुभवात् । परम्परासम्बन्धस्य लक्षणानियामकत्वाभावाच्च ।

अत एव काव्यप्रकाशकृता प्रयोजने न लक्षणा सम्बन्धाभावादित्युक्तम् । अर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्या ऽव्ययानुशासनादिवैयर्थ्यापत्त्या च विभक्तौ लक्षणानौचित्याच्च । अर्थनिर्देशस्यान्यार्थे ऽसाधुत्वबोधनफलकत्वेन लक्षणयाऽन्यार्थे ऽन्यशब्दमात्रस्यासाधुत्वाच्च ।

किञ्च "युष्मद्युपपदे" इतिसूत्रोक्तस्य ऋष्यनुभवसिद्धसामानाधिकरण्यस्य त्वन्मते ऽनुपपत्तिः । तिङर्थाभिन्नत्वं हि तिङ्सामानाधिकरण्यम् । तिङर्थसङ्ख्यान्वयिवाचकत्वादेर्यौगिकसामानाधिकरण्यशब्दावाच्यत्वात् ॥ २ ॥

(कुं०टी०) *तवेति । यथा तव मते आख्यातार्थविशेषस्य

कृष्या विवरणं तथाऽस्मन्मते धात्वर्थविशेषस्येत्यर्थः । रथो गच्छतीत्यादौ कृतेरबोधात् । *व्यापारसामान्यार्थ एवेति । रथो गमनं करोतीति प्रयोगात् । *समुदायाभावेति । कृतिपर्यन्तस्य व्यापारस्याभावात् तथा प्रयोग इत्यर्थः । *काष्ठानीति । अत्र यथा यत्नभिन्नो व्यापारो ऽर्थः, तथा 'स्पन्दङ्करोमि' इत्यत्र यत्न एवार्थ इत्यर्थः । *एवमेवेति । व्यापारसामान्यार्थत्वादेवेत्यर्थः ।

*आख्यातार्थाश्रयेति । कर्मधारयः । *कालेष्टेति । लिङर्थस्येष्टसाधनत्वस्य धात्वर्थे ऽन्वयादतिरिक्तेति ।

*अयुक्तमिति । शक्यसम्बन्धाभावेन लक्षणाया अयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

(क० टी०) एवं गौरवाख्यमाद्यदोषं संखण्ड्य कृतेर्धात्वर्थत्वे उक्तरूपविवरणविरोधरूपं द्वितीयदोषं खण्डयति *विवरणे इति । *धातोः–तदर्थात् । कृतेस्तदर्थत्वस्य नेष्टत्वेनानभ्यर्हितत्वं सूचयन्नाह *संख्येति । किञ्च त्वया साधकत्वे उपन्यस्तं बाधकत्वे एव पर्यवस्यतीति वैपरीत्यमेवेत्याह *प्रत्युतेति । नन्वेवं तथा विवरणमफलमेव । किञ्च धात्वन्तरेणापि विवरणापत्तिर्मम तु सफलत्वमुक्तरीत्या स्पष्टमेव । अन्यस्यातदर्थकत्वेनायोग्यत्वेन च नान्यथा विवरणमत आह *तथेति । तदर्थककृञेत्यर्थः । द्वितीयदोषस्तूक्तरीत्यैव नेति भावः । इदमपि सर्वमभ्युपेत्य, वस्तुतस्तदेव नेत्याह *किञ्चेति । इदं धात्वर्थनिरूपणे प्रतिपादितम् । अत्र सिद्धान्ते परोक्तदोषमुद्धरति *वातेति । *तदभावेति । कृत्यभावेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । विशेषणाद्यभावप्रयुक्तविशिष्टाभावन्यायेनेति भावः । एवञ्च कम्पसत्त्वे ऽपि न दोष इति तात्पर्यम् । तत्र तात्पर्ये विवादे आह *काष्ठानीति । धातूनामनेकार्थत्वेन लक्षणानुपयोगादाह *धात्वर्थत्वाद्धेति । व्यवहारेऽस्यान्वयः । इदं तवापि स्थलविशेषे आवश्यकमित्याह *एवमेवेति । तदर्थकव्यापारविशेषार्थकत्वेनेत्यर्थः । बीजेत्युभयान्वयि । उभयत्र भाष्यसंमतिमाह *अत एवेति । "क्रियावचनो धातुः" इति लक्षणमुपक्रम्ये-

दमुक्तम् । तत्र उत्तरमाह *यदिति । यत इत्यर्थः । अत एवेत्यस्यार्थं स्पष्टयति *अनेनेति । भाष्येणेत्यर्थः ।

नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयितुमाह *नचेति । प्रकारतासंबन्धेनेति शेषः । आख्यातार्थाश्रयबोधं प्रतीति पाठः । तद्विशेष्यकबोधं प्रतीत्यर्थः । तत्प्रकारकबोधमित्यपपाठः । दीक्षितभूषणादिमतेनाह *तदर्थेति । आख्यातार्थेत्यर्थः । विशेष्यतासंबन्धेनेत्यादिः । एवमग्रेऽपि । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेः सङ्ग्रहायात्र संबन्धविशेषानिवेशो बोध्यः । कालादेर्धात्वर्थेऽन्वयादाह *कालेष्टेति । आदिना कृतिसाध्यत्वं विशेष्यतासंबन्धेनेति भावः । अयं भावः जीर्णनैयायिकमते भावनाया इतराविशेषणीभूतप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये एवान्वयः, तथैवाकाङ्क्षितत्वात् । संख्याभावनयोः समानपदोपात्तत्वेनैकान्वयित्वस्यौचित्येन भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति । तत्र भावनान्वयिनि संख्यान्वय इत्ययुक्तम् । न पचतीत्यत्र भावनानन्वयिन्येव कर्त्तरि तदन्वयेन व्यभिचारात् । विशेष्यतया आख्यातजन्यसंख्याप्रकारकबोधं प्रति तेनैव सम्बन्धेन भावनाप्रकारकबोधसामग्रीत्वेन हेतुत्वपर्यवसानेन गौरवाच्च । समानपदोपात्तान्वयित्वमपेक्ष्य समानपदोपात्तत्वस्यैव लाघवेन संख्यान्वयनियामकत्वौचित्याच्च । भावनान्वयनियामकस्यैव तद्धेतोरिति विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति इतराविशेषणकप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्विषयतया हेतुरिति लघुभूतः कार्यकारणभावः फलित इति । नारायण इव नरो हन्ति, चन्द्र इव मुखं दृश्यते इत्यादौ नारायणचन्द्रादौ संख्यान्वयवारणाय–इतराविशेषणेति । चैत्रेण सुप्यते इत्यादौ चैत्रनिष्ठः स्वाप इत्यादिबोधविशेष्यस्वापादौ तद्वारणाय प्रथमान्तेति । अत एव भावलकारे प्रथमान्तपदजन्योपस्थित्यभावादनन्वितैव संख्या । अत एव तत्रौत्सर्गिकमेकवचनमेव ।

तन्नव्याः—संख्याभिधानानभिधानाभ्यामप्युक्तानुक्तविभागे संख्यायाः कर्त्तृकर्मसाधारण्येनान्वये बाधकाभावेन कर्मादावपि द्वितीयाद्यनापत्तिः, अत एकपदोपात्तत्वेनाख्यातार्थकर्त्तृत्वाद्याश्रय एव तदाश्रय इति कर्त्तृत्वाद्याश्रयरूपे भावनाविशेष्ये संख्यान्वयनियमस्वीकारः । भावनायास्तत्रैवान्वयः । तत्र भावनापदेन च संख्या-

कालातिरिक्त आख्यातबोध्यो गृह्यते । तेन जानात्यादीनां संग्रहः ।

यत्तु घटो नित्य इत्यादितो ऽबोधादितरविशेषणत्वेनोपस्थितेः शाब्दमात्रे प्रतिबन्धकत्वादत्र विशिष्य तदनिवेशे ऽपि क्षत्यभाव इति ।

तन्न ।

नारायण इवेत्यत्र इतरविशेषणत्वेनोपस्थित्यभावात् ।

वस्तुतो यथा नारायणो हन्ति तथा नरो हन्तीति बोधादुभयत्रापि संख्यान्वयोऽस्त्येवेति व्यर्थमेव तत् । संख्याभेदे तु दुष्टोपमैव उपमानोपमेयभावाप्रतीतेः तत्रैव संख्यान्वय इति । एतद् ध्वनयितुमेव "लः कर्मणि" "शेषात्कर्त्तरि" इत्यादिसूत्रेषु धर्मिनिर्देशः ।

एवं हि वाक्यार्थः—लकाराः कर्तृत्वे कर्मत्वे च भवन्ति तत्स्थाने तदाश्रयगतसंख्यायामेकवचनं तिबादिकमिति ।

एवं च कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्थबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । एवं च 'न पचति' इत्यत्र भावनानन्वयिन्येव कर्त्तरि तदन्वयेऽपि न दोषः। भावना हि तत्र नञर्थान्वयिनी । चैत्राः पचतीति तु न, भिन्नसंख्यावरुद्धे प्रथमान्तार्थे एकत्वान्वयासम्भवात् । आख्यातोपात्तसंख्याऽन्वये तद्विरुद्धसंख्याराहित्येनोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यत्रैकत्वद्वयस्य द्वित्वेनाविरोधान्न दोष इति ततो ऽपि तन्नव्या इति ।

उभयमतसाधारणदोषमाह सिद्धान्ती *आख्यातत्वेति । बोधस्तु तस्यापीति भावः । भावनांशेऽभ्युपेत्याप्याह *किञ्चेति । *क्वचित्—पचतीत्यादौ । *क्वचित्—रथो गच्छतीत्यादौ । *क्वचित—तत्कृञादौ । विशिष्य तत्तन्निवेशादाह *क्लिष्टेति । तत्र दोषान्तरमाह *तत्तदिति । एवं द्वितीयदोषं संखण्ड्य तन्मतोपपादिकां युक्तिं खण्डयति *किञ्चेति । *यथाकथञ्चिदिति । पुरुषद्वारेत्यर्थः । *अननुभवादिति । तथा च नात्र तस्य लक्षणात्वमिति भावः । लक्षणाप्रकरणोक्तं मूले कुठारमेवाह *परम्परेति । *अत एवेति । व्यञ्जनाप्रतिपादनार्थमिति भावः । सुब्विभक्तौ न लक्षणेति तदीयसिद्धान्ते न्यूनतां ध्वनयन्मूलसाम्येनाह *अर्थेति । त्वद्रीत्या लक्षणया सर्वत्र साधुत्वस्येष्ट-

स्वादिति भावः । आदिना—बहुलग्रहणादि । *विभक्तौ—तत्सामान्येन तु सुब्विभक्तावेव । अयमेव हि सिद्धान्तः । न केवलं विभक्तित्वावच्छिन्न एवेदं किन्तु प्रकृत्यादावपीत्याह *अर्थेति । मात्रं कार्त्स्न्ये । एवं तद्युक्तिजातं सङ्खण्ड्य कृतिर्वाच्येति तत्सर्वसिद्धान्तं खण्डयति *किञ्चेति । *तिङर्थाभिन्नत्वम्—तिङर्थाभिन्नार्थत्वम् । *हियतः । सामानाधिकरण्येनान्वय इत्यादौ तथा प्रसिद्धेर्न रूढिरित्याह *यौगिकेति ॥ २ ॥

यत्तु पचतीत्येतावन्मात्रोक्तावपि कर्तर्येकत्वसंशयानुत्पत्त्या तत्र लक्षणावश्यकत्वेन लक्षितेन सामानाधिकरण्यमिति ।

तन्न । शक्तेरेवोचितत्वात् । अन्यथा विशिष्टशक्त्युच्छेदः । कृतिमात्रबोधस्य काप्यभावाच्च ।

किञ्च 'एकः पचति' इतिवद् 'अनेकः पचति' इत्यस्यापि सत्त्वेन पचतीत्येतावन्मात्रोक्तौ तत्संशयस्येष्टत्वात् ।

किञ्च युष्मदस्मच्छेषरूपकर्तृकर्मणोस्तिङर्थसङ्ख्यान्वयिनोर्योग एव प्रथमादीनां तन्मते साधुत्वेन तत्र सङ्ख्यान्वयेनैव तत्सन्देहानुत्पत्तेः । अत एव पचतीत्येतावन्मात्रोक्तौ 'कः कीदृशः' ? इति प्रश्नो 'देवदत्तः घनश्यामः' इत्युत्तरं च स्वरसतः सङ्गच्छते ।

किञ्च । पच, अजर्घाः, अचकादित्यादौ प्रत्ययस्य लोपेन तत्र यत्नकालसङ्ख्यानां धातुवाच्यत्वावश्यकत्वेन प्रत्ययशक्तिकल्पने गौरवम् । प्रत्ययद्योत्यत्वे तु यत्नस्य विशेषणतापत्तिः ।

किञ्च तव अभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तिः ।

सङ्ख्यानभिधाने इत्यर्थे चैत्रः पक्तेत्यादौ तृतीयाप-

त्तेः । नच कृतामपि सङ्ख्या वाच्या । अनुशासनाभावे ऽपि स्वभावात्तद्वाचकत्वाङ्गीकारे "कर्तरि कृत्"इत्यादेर्वैयर्थ्यम् । स्वभावेनैव तद्वाचकत्वस्यापि सम्भवात् । अर्थबोधकानुशासनानां नियमार्थत्वेन तस्यासाधुत्वापत्तेश्च । प्रत्ययशक्तिग्राहकतायाः, क्वचित् प्रकृतिशक्तिग्राहकतायाश्च व्याकरणमात्रे सत्त्वाच्च । शक्तिग्रहं व्याकरणोपेत्यादिना वृद्धोक्तशक्तिग्राहकेष्वत्र कस्यापि सम्भवाभावाच्चेति यत्किञ्चिदेतत् ।

सङ्ख्याकर्त्राद्यन्यतरानभिधाने इत्यर्थे गौरवं दुर्ज्ञेयत्वं च । तद्भिन्नभिन्नस्यैवान्यतररूपत्वात् ।

किञ्च तिङ्विधावुपस्थितस्य "द्व्येकयोः" इत्यस्य किं लकारार्थस्यैकत्वादावित्यर्थः, उत तिङुपात्तभावनान्वयिगतैकत्वादाविति ? ।

आद्ये सिद्धं न इष्टम् । अन्त्ये एतद्विधेयतिङां तदर्थानां चैतद्वाक्ये उद्देश्यत्वानुपपत्तिः । अस्मदादीन्प्रति अस्यैव व्याकरणस्य तदर्थशक्तिग्राहकत्वात् ।

ननु तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति त्वदीयानां व्याख्याने ऽपि कथं तस्योद्देश्यकोटौ निवेशः । सर्वैकवाक्यतया तिबादिसूत्रस्य विधायकत्वामिति सिद्धान्ते मानान्तरेणालाभात् ।

नच तिङ्पदेन स्वस्थानी लकारो लक्ष्यते लकारवाच्यकारकवाचिनीत्यर्थ इति न दोष इतिवाच्यम् ।

परमत्वं पचासि, त्वत्कल्पः पचसीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अत्र हि त्वत्कल्पशब्दस्य तद्वाचकत्वे ऽपि यु-

ष्मच्छब्दस्य तत्त्वाभावात् । युष्मदस्मादिति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वादिति कैयटोक्तेश्च ।

नच युष्मदीत्येतत्सौत्र्या लक्षणया युष्मद्वतीत्येतदर्थकामिति वाच्यम् । अतित्वं भवतीत्यत्र मध्यमापत्तेः । स्पष्टश्चेदं भाष्ये इति चेन्न ।

"युष्मदि साधने इत्येवं भविष्यति" इति भाष्ये एव समाधानात् । युष्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम इति सूत्रार्थेन तल्लाभ इति कैयटः । एवञ्च लवाच्यसाधनसमानाधिकरणयुष्मदर्थप्रतिपादकशब्दे उपपदे मध्यम इति सूत्रार्थः । सामानाधिकरण्यञ्च तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तयोर्बोध्यम् ॥ ३ ॥

(कुं०टी०) *विशिष्टशक्त्युच्छेदइति । लक्षणयैव विशेष्यबोधात् । *इत्यस्यापि सत्त्वेनेति । पचतीत्युक्ते एकः अनेकः इत्युभयोः सम्भवादित्यर्थः । *कः कीदृश इति । कर्तृविषयकप्रश्नस्यानुभवसिद्धत्वात्कर्तुर्वाच्यत्वमित्यर्थः ।

*व्याकरणमात्रे इति । व्याकरणे एवेत्यर्थः ।

*अन्यतरानभिधाने इति । अन्यतरस्याप्यभिधानाभावे इत्यर्थः । उद्देश्यत्वासम्भवमुपपादयति *सर्वैकवाक्यतयेति । *युष्मदिसाधने इति । युष्मदर्थे आख्यातार्थसाधने इत्यर्थः । *बोध्यमिति ।

यत्तु आख्यातस्य कर्तरि शक्तौ पाकानुकूलकृत्याश्रयत्वप्रकारकगुरुयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वकल्पने गौरवमिति ।

तन्न । तादृशसामग्रीकाले कृतिसंबन्धाभाववानाश्रय इति

प्रत्यक्षवारणाय प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । अत एव का-
रणीभूतज्ञानविषयस्य शरीरगौरवमेव लाघवसंवादकमिति ता-
र्किकाः ॥ ३ ॥

तन्नव्योक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । *पचतीति । किंकरोतीति
प्रश्ने इत्यादिः । मात्रपदेन प्रथमान्तपदव्यवच्छेदः । अपिना तत्स-
हिततत्समुच्चयः । *अनुत्पत्त्या-तददर्शनेन । *तत्र-केवलस्थले ।
कर्त्तरि आख्यातस्येति शेषः । सर्वत्राह *लक्षितेनेति । अनुपपत्तिप्र
तिसन्धानं विनाऽपि बोधादाह *शक्तेरेवेति । *अन्यथा-स्वारसि-
कतदभावे ऽपि तदङ्गीकारे । तत एवाह *कृतीति । एवं च तत्र-
शक्तिकल्पनं मुधैवेति भावः । एतद्दोषाभावाय तन्मात्रोक्तौ तन्मा-
त्रबोधाङ्गीकारे तु मूले एव कुठार इत्याह *किञ्चैक इति । इदम-
भ्युपेत्य । वस्तुतस्तावन्मात्रोक्तावपि अन्यथा स नैवेति न तत-
स्तत्सिद्धिरिति तथा दुर्वचमेवेत्याह *किञ्चेति । सौत्रक्रमेणा-
ह *युष्मदिति । *योगएवेति । प्रयोगाभावेऽपीति भावः । *त-
न्मते-पाणिन्यादिमते । *तत्र-कर्त्रादौ । इदं द्रढयति *अत एवे-
ति । उक्तरीत्या तत्सन्देहाभावात्सामान्यज्ञानस्य सत्त्वाच्चैवेत्य-
र्थः । *क इति । विशेषविषयकः प्रश्नः । *कीदृशइति । स्वरूप-
विषयक इत्याह *देवेति । त्वन्मते द्वयोः संख्यापरतया तथा सा-
मान्यज्ञानपरतया च योजने क्लेशादाह *स्वरसत इति । तत्र
सिद्धान्ते दोषान्तरमाह *किञ्च पचेति । अनतिप्रसङ्गायाह *आव-
श्यकत्वेनेति । लुप्तस्मरणाद्बोध इत्यस्य प्राक् निरस्तत्वादिति
भावः । *तत्र-श्रूयमाणस्थले यत्ते । ननु न तत्र मया तस्य शक्तिः
कल्प्यते किन्तु तस्य द्योतकत्वमात्रं स्वीक्रियते इति नायं दोषो-
ऽत आह *प्रत्ययेति । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । कर्त्तरि ति-
ङि तव मते कृतेः सर्वत्राभिधानं न कर्त्तुरिति तदन्यतरतदाश्र-
यणं दुर्वचमिति भावः । अत एवाह *संख्येति । तन्नव्योक्तिं ख-
ण्डयति *नचेति । *अनुशासनेति । यत इत्यादिः । शङ्काशय-
माह *स्वभावादिति । कृतः कर्तृवाचकत्वेत्यर्थः । ननु "नासूया"
इति भाष्यनिरस्तमिदम् अत आह *अर्थेति । *तस्य-
कृतः । तत्रेति शेषः । ननु तेषामेव प्रकृते ऽभावोऽत आह

*प्रत्ययेति । *क्वचित्-संख्याशब्दस्थले । मात्रं कार्त्स्न्ये । न-
न्वत्र व्याकरणातिरिक्तं शक्तिग्राहकमत आह *शक्तिग्रहमिति ।
उक्तदोषाभावायाह *संख्याकर्त्रेति । आदिना कर्म । एत-
द्दोषाभावाय क्वचित्संख्यानभिधाने, क्वचित्कर्त्राद्यनभिधाने इत्यर्थे
तु आवृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरिति बोध्यम् । गौरवाद्यभ्यु-
पेत्याप्याह *किञ्चेति । *इत्यस्य-इत्यादेः । लस्येत्यधिकारात् आह
*लकारेति । *एकत्वादावितीति । अर्थ इत्यस्यानुषङ्गः । द्वयोरे-
कवाक्यतया विधिरिति भावः । *इष्टमिति । कर्त्तुर्वाच्यत्वमित्यर्थः ।
तेषां साक्षादनुद्देश्यत्वादाह *तदर्थानाञ्चेति । ननु तेऽपि तत्र त-
द्वच्छास्त्रान्तरेण विहिता इति नायं दोषो ऽत आह *अस्मदादी-
निति । अन्यथा व्याकरणस्य शक्तिग्राहकताोच्छेदः । तिङां तद-
र्थेति पाठः । तथा च तथा ऽर्थासम्भव इति भावः । स्वमते परो-
क्तदोषमुद्धरति *नन्वित्यादिना । *तस्य-तिङादेः । ननु ति-
ङ्तस्ङ्झीतिसिद्धिरेवात आह *सर्वैकेति । द्व्येकयोरित्यादिवद्युष्म-
दीत्यादिनापीत्यर्थः । "लः कर्मणि" इति सिद्धाशयेनाह *नचेति ।
असिद्धिमेवोपपादयति *अग्रहीति । *शब्दस्य-तदादेः । तेनाद्या-
दिसंग्रहः । ननु घटकतया तस्यापि तत्त्वमस्त्येवात आह *युष्म-
दिति । असिद्धिमुदाहरति *न चेति । अन्यत्राप्रयोगादाह *सौ-
त्रेति । उभयसंग्रहायाह *युष्मद्यतीति । *भाष्ये इति ।
"युष्मदि" इति सूत्रे एवेति बोध्यम् । ननु युष्मच्छब्दस्य न साध-
नत्वं तदर्थस्य केवले तत्त्वेऽपि कैयटोक्तरीत्या न तत् तत्रेति कथं
तावताऽपि निर्वाहो ऽत आह *युष्मदर्थेनेति । सर्वैकवाक्यतयै-
वाह *लान्तस्येति । *तल्लाभः-युष्मदि साधने इत्यस्य लाभः । त-
स्यापि तात्पर्यमाह *एवं चेति । तथा कैयटोक्तौ चेत्यर्थः ॥
ननु सामानाधिकरण्यमुक्तरीत्या शब्दानिष्ठामिति कथं साधन-
समानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तकयुष्मदर्थे इत्यत आह *सामेति ।
तथा च नोक्तरूपमत्र सामानाधिकरण्यं किन्तु एकाधिकरणवृत्ति-
त्वरूपमिति साधनप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तकस्य
युष्मदर्थेत्यर्थेन तादृशशब्दोपपदत्वं त्वत्कल्पादावस्ति नातित्व-
मित्यादाविति न दोषः ॥ ३ ॥

परेतु "युष्मदि क्रियासमानाधिकरणे" इति व्याख्यानम् क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात्तत्सुलभम् । इदमग्रे सङ्ख्याप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । अत एव कैयटेन लान्तस्येत्युक्तम् । अन्यथा लस्येत्येव वदेदित्याहुः ।

नच व्याकरणं साधुत्वमात्रतात्पर्यकं नार्थव्यवस्थापकमिति वाच्यम् । 'व्याकरणं शक्तिग्राहकम्' इति त्वद्वृद्धोक्त्यसङ्गतेः । अर्थविशेषपुरस्कारेणैव साधुत्वस्य भाष्यसम्मतत्वाच्च । 'पदसमयज्ञानार्थं व्याकरणम्' इति न्यायभाष्योक्तेश्च ।

तदुक्तं हरिणा—

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम् ।
साधुत्वं तदभावे ऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥ इति ।

किञ्चैवं कृतामपि कर्तृवाचकत्वानापत्तिः । नच 'मित्रा पक्त्री' इति विशेष्यसमानलिङ्गकत्वदर्शनात्कृतिकर्ता वाच्य इति वाच्यम् । 'वेदाः प्रमाणं' 'गावो धनम्' इत्यादौ सामानाधिकरण्ये भिन्नलिङ्गत्ववत् क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि समानलिङ्गत्वस्य स्वीकारे बाधकाभावात् ।

अत एव भाष्ये पठ्यते "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति । केवलकृतौ प्रयोगस्तु "पक्ता जातः" इत्यादिरस्त्येव ।

नच कृति कृतेर्वाच्यत्वे चैत्रे गन्तेत्याद्यापत्तिः । आख्यातार्थकृतेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इव कृदर्थकृतेः कृदन्तसमानविभक्तिकनामार्थे एवाश्रयतयाऽ-

न्वयस्वीकारेणादोषात् । अन्यथा तव चैत्रे पचतीत्यादेरापत्तिः । विपरीतं केवलकृतौ तिङन्तप्रयोगाभावेन तिङामपि तत्र शक्त्यसिद्धिः । कृत्यनभिधानेनैव च तृतीयाव्यवस्था । भोक्ता तृप्यतीत्यादौ कृतः कर्तरि लक्षणा अस्तु । तस्मादभेदान्वयानुभव एव कृत्सु कर्तरि शक्तौ प्रमाणं वाच्यम् । एवं च ऋष्यनुभवसिद्धाभेदान्वयादाख्यातप्रत्ययस्यापि धर्मिवाचकत्वसिद्धिः ।

किञ्च कर्माख्याते तव कृतेराख्यातार्थत्वाभावेन तृतीयान्तासमभिव्याहृते 'किं क्रियते' इति प्रश्ने 'पच्यते' इत्युत्तरानापत्तेः । कृञस्तव यत्नार्थत्वात् । तत्र कृतेरप्याख्यातार्थत्वे तु कृत्यभिधानेनाभिधानापत्तौ कर्तरि तृतीयानापत्तेः । "कर्तृकरणयोः" इति सूत्रे कर्तृसंख्ययोरिव कृतेरप्युपस्थितत्वात् ।

किञ्च करोतीत्यादौ कालान्वयस्य धात्वर्थे ऽङ्गीकारेण पचतीत्यादौ त्वाख्यातार्थे तदन्वयेन कार्यकारणभावद्वयापत्तिः । मम तु सर्वत्र धात्वर्थे एवान्वय इति न दोषः ।

किञ्च कृतौ कालान्वये पाकशालायां काष्ठज्वलनाद्यनुकूले यत्ने नष्टे पच्यमानमोदनं पश्यति देवदत्ते पचतीत्यनापत्तिः । मम तु पाक्यवस्तुनिष्ठविक्लित्तिविशेषानुकूलस्य पाकशालावस्थानरूपव्यापारस्य धात्वर्थस्य विद्यमानत्वान्न दोषः ।

अपिच पाचक इत्यादेः पचतीत्यादिविवरणादाख्यातस्यापि कर्त्रर्थकत्वमावश्यकम् । विशेष्यविशे-

षणव्यत्यासे ऽपि चित्रगुरित्यादेश्चित्रा गावो यस्येति विवरणवन्न दोषः ।

वस्तुतस्तु समान एव विशेष्य-विशेषणभावो धात्वर्थोपदर्शके वाक्ये इत्यग्रे निरूपयिष्याम इति दिक् ।

एते न यत्नातिरिक्तः फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । यत्न आख्यातार्थः । सच लिङ्येव नान्यत्र । अप्रतीतेः । धात्वर्थे कारकान्वयः । काष्ठैः पाक इति त्विष्टमेवेति समन्वयसूत्रे वाचस्पत्युक्तं गुरुमतमप्यपास्तम् ॥ ४ ॥

(कुं०टी०) *भेद्यभेदकेति । भेद्यं विशेष्यं भेदकं विशेषणं तयोर्यः संबन्धः तन्निमित्तकं साधुत्वमित्यर्थः । *कृतामपीति । तत्राप्युक्तगौरवात् । *क्वचिदिति । कृतेश्चाश्रयतया मित्रायामन्वयः । *पक्काजात इति । पाकयत्नो जात इत्यर्थो ऽस्त्विति भावः । *तत्र-तार्किकस्य । *कृत्यनभिधानेनैवेति । अनभिहिते कर्तृत्वे इत्यर्थः । अस्ति च पाचक इत्यादावपि विशेषणतया कृतेरभिधानम् । *धर्मीति । कर्त्रादीत्यर्थः । *किञ्चेति । किं क्रियते इति प्रश्ने किंविषयको यत्न इत्यर्थः । पच्यते इत्यत्र यत्नबोधाभावे तथोत्तरं न स्यादित्यर्थः । *कृतेरपीति । यथा कर्तृसंख्ययोरनुक्तयोरित्यर्थस्तथा कृतावनुक्तायामप्यर्थः । ननु पाचक इत्यत्र कर्तुः प्राधान्यं पचतीत्यत्र तु क्रियायाः प्राधान्यात्कथं विवरणत्वमत आह *व्यत्यासे ऽपीति । *लिङ्येवेति । तत्रैव प्रवृत्त्यादिप्रतीतेः । लिङ्ग्रहणं लोटो ऽप्युपलक्षणम् । तेन क्वचिदाश्रयत्वादिकमपि व्यापारः । केषांश्चिन्मीमांसकानां धा-

त्वर्थस्याक्रियात्वेन कारकान्वयासम्भवात्काष्ठैः पाक इति न भवति । तत्राह *त्विष्टमेवेति ॥ ४ ॥

(क०टी०)इत एवारुचेः सिद्धान्तमाह *परेत्विति । भाष्येण सूचितं सूत्रार्थमाह *युष्मदीति । क्रियाऽभिन्नसाधनार्थके युष्मदीत्यर्थः । ननु बाधितमिदमत आह *क्रियेति । कैयटस्यापीदमेव संमतं नतु प्राचीनवर्णितमुक्तमित्याह *अत एवेति । अत्र पक्षे सामानाधिकरण्यमुक्तरूपमेवेति न दोष इति भावः । अन्त्ये उक्तदोषे परिहारं परोक्तं खण्डयति *नचेति । मात्रव्यवच्छेद्यमेवाह *नार्थेति । अस्वाश्वादिप्रयोगव्यवस्थार्थमाह *अर्थविशेषेति । *तदुक्तम्-तदेतदभिप्रेत्योक्तम् । भेद्यम्-विशेष्यम् । भेदकम्-विशेषणम्,तयोर्यः सम्बन्धश्च तद्रूपा ये उपाधयस्तेषां यो भेदस्तन्निमित्तं साधुत्वमित्येकोऽर्थः । तज्ज्ञानस्य बोधे न हेतुत्वम्, न वा तदभावनिश्चयस्याबोधे प्रतिबन्धकतेत्याह *तदभावेऽपीति । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चैवमिति । तिङां कृतिवाचकत्वे इत्यर्थः । तत्र लस्थानिककृतां साम्यं भूषणादावुपपादितमेवेत्यतस्तदन्यत्रापि तत्त्वं प्रतिपादयन्सामान्येनाह *कृतामपीति । तत्र परोक्तवैषम्यं खण्डयति *नचेति । आदिना क्षुद्कुपहन्तुं शक्यम्,शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादिपरिग्रहः । प्रयोगानुसारेणाह *क्वचिदिति । इदं समूलयति *अत एवेति । लिङ्गस्य प्रयोगानुसारित्वादेवेत्यर्थः । केवलकृतौ प्रयोगाभावरूपवैषम्यमपि खण्डयति *केवलेति । उत्पन्ने विद्यमाने एव देवदत्ते तथाप्रयोगासम्भवात्कृत्याश्रयस्यात्मनो जननासम्भवाच्च कृतिमात्रविषयक एवायं प्रयोग इति भावः । वैषम्यान्तरं खण्डयति *न चेति । *कृति-प्रत्यये । *अन्यथा-तथानियमानङ्गीकारे । आपत्तिप्रसङ्गेन प्रागुक्तसाधकं बाधकत्वे पर्यवस्यतीति सिंहावलोकनन्यायेनाह *विपरीतमिति । प्रथमासिद्धये तथेत्यपि नेदानीं वैषम्यमित्याह *कृत्यनभीति । साम्यादिति भावः । नन्वेवमपि भोक्ता तृप्यतीत्यादावगतिः; कृतिमान्देवदत्त इतिवत्कृतिमती कृतिरिति प्रतीत्यभावेन सामानाधिकरण्यस्यासम्बन्धत्वेन कृदर्थकृतावाख्यातार्थकृतेरन्वयासम्भवादत आह *भोक्तेति । उक्तैतद्दोषतात्पर्यमाह *तस्मादिति । उक्तसर्वसाम्येऽपि परैस्तथाङ्गीकारादि-

त्यर्थः । *एवं च-तस्य तत्र प्रमाणत्वे च । मानुषानुभवतो ऋष्यनुभवस्य प्राबल्यादाह *ऋष्यनुभवेति । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *तत्र-तत्प्राचीनमते । आश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वादाह *तवेति । कर्माख्याते फलमेवार्थः कृतेस्तृतीयया लाभात् । फलानभिधानमेव कर्मानभिधानमिति तन्नव्यमतासाङ्गत्यायाह *तृतीयान्तेति । एतद्दोषाभावायाह *तत्रेति । कर्माख्याते इत्यर्थः । ननु तत्र कृतेर्नैवोपस्थितिरिति कथं तदभिधानेनाभिधानापत्तिरत आह *कर्तृकरणेति । कृञः सत्त्वात् । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । एतेन कालस्य धात्वर्थे ऽन्वयात्पदद्वयघटितः कार्यकारणाभावस्तव, मम तु आख्यातार्थे एवेति लाघवमित्यपि तदुक्तमपास्तम् । भूतं पक्षः जानातीत्यादौ कालान्वयाय तस्य तवाप्यावश्यकत्वाच्च । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *पश्यतीति । सप्तम्यन्तम् । व्यापारान्तरशून्यतया तिष्ठतीति यावत् । ततः पूर्वजातविक्लित्त्यनुकूलत्वाभावादाह *विशेषेति । दर्शनमात्रस्य कर्मत्वाद् आह *अवस्थानेति । तत्र दोषान्तरमाह *तस्यापि-तत्तिङोऽपि । ननु तयोर्विशेष्यविशेषणभावोऽन्यादृश इति कथं तवापि तत्त्वमतः दीक्षितादिमतेनाह *विशेष्येति । दृष्टान्ते चित्रगवीसंबन्धीति हि वृत्तौ बोधः । यत्संबन्धिन्यश्चित्रा गाव इति च विवरणवाक्ये तव तु तदर्थाश्रयस्य विवरणे ऽभानात्तत्त्वासङ्गतिरेव । सिद्धान्तमाह *वस्तुत इति । *अग्रे-समासप्रकरणे । स्वतन्त्रे वाक्ये तु क्रियाया एव विशेष्यत्वम् । एवं च तुल्यन्यायात् चित्रगुरित्येतद्विग्रहवाक्येऽपि प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यत्वं तत् ध्वननार्थमेव तद्विग्रहवाक्ये तच्छब्दप्रयोगः । एतेन यः पचति स पाचक इति प्रथमान्तपदघटितं तस्य विवरणमित्यपास्तम् । तदघटितस्यापि विवरणस्य दर्शनात्सर्वसंमतत्वाच्च । तदाह *इतिदिगिति । *एतेन-उक्तदूषणजातेन । पूर्वतो वैलक्षण्यमात्रमाह *स चेति । नन्वेवं प्राधान्यात्तत्रैव कारकान्वयापत्तिरत आह *धात्वर्थेति । सम्भवत्यैकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् । नचैवमनिष्टापत्तिरत आह *काष्ठैरिति । ईदृशगुरुमतस्य तद्ग्रन्थे ऽनुपलम्भादाह *समेति । "तत्तु समन्वयाद्" इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदपि कर्त्रधिकरणे नव्यमीमांसकाः फलावच्छि-

न्नव्यापारानुकूलः कृत्यादिराख्यातार्थः । सच व्यापारत्वेनैव । कृत्यादिव्यापारस्तु विशेष्यत्वानुरोधात्तिङ्वाच्यः । 'रथो गच्छति' इत्यादावाश्रयत्वमेव तिङर्थव्यापारः । तस्याप्यसत्त्वभूतस्यैव तिङोक्त्या व्यापारत्वात् व्यापारान्तरस्याननुभवात् । कालान्वयो धात्वर्थव्यापारे । "अनभिहिते" इत्यस्याबोधितकर्त्रादावित्यर्थः । बोधश्च शक्त्या आक्षेपाद्वा लक्षणया वा । तत्र कृति शक्त्या तिङि भावनयाऽऽक्षेपेण लक्षणया वा । विपरीतं तु न । भावनायाः प्राधान्येन प्रतीयमानतया प्रत्ययवाच्यत्वात् । कृदन्ते ऽपि भावनया कर्तुराक्षेपे तिङीव तस्याः प्राधान्यापत्तिः । तत्र कर्तुरेव प्राधान्यात् । आक्षिप्तादिधर्मिणमादायैवच सामानाधिकरण्यम् । सङ्ख्यान्वयश्च तत्रैव । अनुशासनमपि आक्षिप्ताद्यर्थानुशासकमेव । कारकान्वयः प्रत्ययार्थे एव साक्षात्परम्परया वा । अन्यथा काष्ठैः पाक इति स्यात् । अत एव "नानृतं वदेद्" इतिनिषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य विनिगमनाविरहाच्छब्दानृतार्थानृतोभयपरस्य क्रत्वर्थत्वसिद्धिः । कर्तुर्वाच्यत्वे श्रुत्या पुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । प्रकरणाद्धि क्रत्वर्थत्वम् । तस्य च श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वं स्पष्टमेव । प्राग् लिखितलाघवादितश्च नैयायिकोक्तात्कृतिर्वाच्येति ।

तदपि न । 'शाब्दयामि' इत्यनुभवविरोधेनाक्षेपस्यायुक्तत्वात् । आक्षिप्ते शब्दोपस्थितसङ्ख्यान्वयायोगाच्च । किञ्च लक्ष्याया अपि व्यक्तेः

प्राधान्यस्य तव मते सत्त्वेन प्राधान्यानुरोधेन शक्तिकल्पना अयुक्ता । वाच्येन कर्त्रा लक्षितभावनाया अपि प्राधान्योपपत्तेः । अन्यथा व्यक्तेरपि वाच्यत्वापत्तावाकृत्यधिकरणोच्छेदः । परिच्छेद्यत्वं च व्यक्तेरिव कर्तुरपीति तस्यैवाख्याते विशेष्यत्वापत्तेश्च । पठति चैत्रः पचति चैत्र इत्यादौ स्पष्टं परिच्छेद्यताप्रतीतेः ।

किञ्च कृधातोर्भावनार्थत्वस्य दृष्टत्वेन सर्वत्र धातोरेव तदर्थत्वं युक्तम् । पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि कृभ्वस्तीनां भावनासामान्यवाचकत्वोक्तेः ।

किञ्च कर्माख्याते पच्यते इत्यादौ पक्त्वेत्यादौ च पाकः क्रियते इत्यादि विवरणात्, "किं क्रियते" इति प्रश्ने "पच्यते" इत्युत्तराच, कारकान्वयानुरोधाच भावनालक्षणावश्यकत्वेन सर्वत्र भावनाया एव लक्ष्यत्वमुचितम् ।

किञ्चैवं कृत्स्वपि कर्तुर्वाच्यत्वानापत्तिः । वैषम्ये बीजाभावात । आक्षिप्तकर्तुर्व्यक्तेरिव प्राधान्योपपत्तेः । लिङ्गसङ्ख्यान्वयस्तु तिङन्ते सङ्ख्यान्वय इव लक्षिते एवोपपन्नः ।

किञ्च कोशव्याकरणयोर्लाक्षणिकार्थान्वाख्यायकत्वे तयोः शक्तिग्राहत्वोच्छेदः । तयोर्लाक्षणिकार्थान्वाख्यानस्यादर्शनाच । अत एव तटादिपर्यायेषु गङ्गादिपदानुल्लेखः कोशे। शुक्लादिशब्दानां गुणिष्वपि शक्तिरेव, विनापि बाधप्रतिसन्धानं बोधात् ।

किञ्च कृतौ शक्तस्य विशिष्टे कर्तरि लक्षणायां

तस्य विशेष्यत्वापत्तिः । कृतौ शक्तिराश्रये लक्षणा । तत्र लक्ष्यार्थस्य शक्यार्थे विशेषणतेति न क्वापि दृष्टचरम् । गङ्गादिपदशक्यस्य तल्लक्ष्ये विशेषणताया एव दर्शनात । व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवम् ।

किञ्च यथा "लः कर्मणि" इत्यादिभिः शत्रादिविध्येकवाक्यतया धर्मिणि शक्तिर्बोध्यते तथा तिबादिविध्येकवाक्यतया ऽपि युक्तम् । वैषम्ये बीजाभावात ।

नच "लः कर्मणि"इत्यस्य "द्व्येकयोः"इत्यनेनैकवाक्यतया कर्त्रादिगतैकत्वादिष्विवत्यर्थेन विशेषणत्वात्कर्त्रादिर्न प्रत्ययार्थ इति शबरस्वाम्युक्तं युक्तम् । तिबादिविधिना "द्व्येकयोः" इत्यस्यैकवाक्यत्वे ऽपि तत्र कर्मणीत्यादेरभावात् तथावाक्यार्थस्यायुक्तत्वात् । लकारेण द्विवचनादिसंज्ञाभावेन लविधिनैकवाक्यता दुर्लभा । तथैकवाक्यतायामपि सुप्स्विव तिङ्क्ष्वपि कर्त्रादीनां प्रत्ययार्थता सङ्ख्यायास्तद्विशेषणत्वं च दुर्वारम् ।

किञ्च संख्यायाः प्रत्ययार्थत्वे आख्यातजन्यबोधे तस्या विशेष्यत्वापत्तिः ।

अपिच कर्माशेष्वेवमेवापत्तौ तस्याप्यप्रत्ययार्थत्वे भावनायाः कर्मव्यभिचारात्तदनाक्षेपे च पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्मप्रतीतिर्न स्यात् । नच संख्यया ऽऽक्षेपः । कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन बोधार्थं शक्तेरावश्यकत्वात । आक्षेपो ह्याश्रयत्वेन स्यादित्यूह्यम् ॥ ५ ॥

(कु॰टी॰)*कृत्यादीति। मीमांसकैः कृतिरेव भावनाशब्देनोच्यते।

अन्ये त्वाहुः। धातुना सिद्धो भावो यागदानादिरुच्यते तद्गतं साध्यत्वं त्वाख्यातेन ।

तदाहुः—

धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते ।
तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणैवाभिधीयते ॥ इति ।

*विशेष्यत्वेति । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायात् । *आश्रयत्वमेवेति। तदेव चात्र भावनाशब्दवाच्यम्। व्यापारत्वं न क्रियात्वरूपमित्याह *तस्यापीति । ननु तिङि कर्तैव वाच्यो ऽस्तु भावनाया एवाक्षेपो ऽस्त्वित्यत आह *विपरीतं तु नेति । ननु तिङीव कृत्यपि भावना वाच्याऽस्तु माऽस्त्वाक्षेप इत्यत आह *प्राधान्यापत्तिरिति। ननु कर्तुरवाच्यत्वे युष्मदादिसामानाधिकरण्यं कथमत आह *आक्षिप्तेति । *धर्मिणम्—कर्त्रादिकम् । *अनुशासनम्—कर्तरि ल इत्यादि। *साक्षादिति। कर्तुः साक्षात्कर्मणः परम्परया। *अन्यथा—धात्वर्थे ऽपि कारकान्वये। शब्दानृतम्, अवाचकादिशब्दप्रयोगः। *पुरुषार्थत्वेति । वदनस्य पुरुषधर्मत्वेन निषेधस्यापि तद्धर्मत्वौचित्यात्। ननु स्मार्त एव निषेधो ऽस्तीति चेत्सत्यम्। तेन पुरुषस्य प्रत्यवायो बोध्यते, अनेन तु वैगुण्यम् । *परिच्छेद्यत्वमिति । परिच्छेदो विशेषावसायः । *आक्षिप्तकर्तुरिति। व्यक्तेरिव कर्तुरपि प्राधान्योपपत्तेरित्यन्वयः। *लिङ्गसंख्यान्वयस्त्विति। यथा तिङन्ते कर्तरि संख्यान्वय एवं कृदन्ते आक्षिप्तकर्तरि लिङ्गसंख्यान्वय इत्यर्थः। *कोशे इति। पूर्वान्वयि। कथं तर्हि शुक्लादिशब्दानां लाक्षणिकानां परिगणनमत आह *शक्तिरेवेति। अत्रैव हेतुमाह *विनापीति। *लक्ष्यार्थस्येति। लक्ष्यमाश्रयं प्रति शक्यायाः भावनायाः प्राधान्यमित्यर्थः।

लक्ष्यस्य प्राधान्ये दृष्टान्तमाह *गङ्गादीति । *विशेषणत्वादिति । किन्तु एकत्वादीनामेवैकवचनादिवाच्यता ॥ ९ ॥

(का०टी०) जीर्णानां युक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *नव्येति। *सप्त—कृत्यादिश्च। नन्वेवं कुतो भिन्नशक्तिकल्पनाऽत आह *कृत्यादीति। *तिङ्वाच्यः—तिङ एव वाच्यः। कृत्यादीत्यादिसंग्राह्यमाह *रथइति। ननु तस्य सत्त्वरूपत्वात्कथं व्यापारत्वमत आह *तस्यापीति । स्वभावात् विकल्पादियादिति भावः । नन्वन्य एव स्वारसिको ऽस्त्वत आह *व्यापारान्तरेति । नन्वेवं समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैव कालान्वयापत्तिः, प्राधान्याच्चात आह *कालेति। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। प्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वं धात्वर्थफलाश्रयत्वं च कर्मत्वमिति भावः । अभिधानानभिधानव्यवस्थामाह *अनभिहिते इति । *तत्र—त्रयाणां मध्ये। आक्षेपे ऽशाब्दत्वापत्तेराह *लक्षणयावेति ।

अत एव कर्त्रधिकरणे भट्टैरुक्तम्—

यादृशस्तु गुणभूतः कर्त्तात्रावगम्यते न तादृशेन विना भावनोपपद्यते इत्यर्थापत्त्या ऽनुमानेन वा शक्या गमयितुम्—

इत्यादिना । ननु कृति आक्षेपादितः, आख्याते शक्त्येति वैपरीत्यं कुतो न भावनायास्तत्राक्षेपादिलभ्यत्वसंभवादत आह *विपरीतमिति । *प्रतीति । अन्यथा तादृश्या तया तदाक्षेपस्य युक्तत्वात्तस्या अन्यथात्वे प्राधान्यानुपपत्तेः । नन्वेवं कृदन्ते ऽप्येवमेवास्त्वत आह *कृदन्तेऽपीति। *तत्र—कृदन्ते । एवं च तत्र तस्या वाच्यत्वमावश्यकमिति युक्तस्तेन भावनाक्षेपः । अत एव तैरुक्तम्—"यदि कर्त्रा, धात्वर्थफलेन, वाऽऽख्यातेन भावनागम्यते ततः पाचकपाठकादिपदेष्विव तिरोहितस्वरूपा ऽवगम्येत प्राधान्यात्तु शब्दार्थत्वाध्यवसानम्" इति। पुरुषव्यवस्थामाह *आक्षिप्तादीति । चैत्रः पचतीत्यादाविति भावः । अत एव संख्यान्वयानुपपत्तिरपि नेत्याह *संख्येति । *तत्रैव—आक्षिप्तादिधर्मिण्येव। "लः कर्मणि" इत्याद्यनुशासनविरोधं परिहरति *अन्विति । प्राधान्यादाह *कारकेति । कृत्याद्यनाश्रयविषयाणां साक्षादन्वयासम्भवादाह *परंपरेति। विपक्षे दोषमप्याह *अन्यथेति। धात्वर्थे तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । *इति स्यात्—इत्यपि स्यात्।

*अत एव-कृत्यादेरेवाख्यातार्थत्वादेव । एतत्फलितविपक्षासिद्धौ हेतुमाह *कर्त्तुरिति । *लाघवादित इत्यादिना विवरणम् । तत्रादौ आद्ये पक्षे दोषद्वयमाह *शाब्देति । कर्त्तारमित्यादिः । *आक्षिप्तेइति । "शाब्दी हि" इति न्यायादिति भावः । संख्यान्वयेति पाठः । लक्षणायामेतद्दोषद्वयाभावाद्दोषान्तरमाह *किञ्चेति । यत इति शेषः । एवमग्रे । *सर्वत्र-गान्दोग्धीत्यादाविति भावः । *अन्यथा-आख्याते तथाऽनङ्गीकारे । व्यक्तेरविशेष्यत्वे तु वाहदोहाद्यनन्वयः स्पष्ट एव । ननु कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकत्वेन भावनाया आक्षेपाद् गुणत्वं जात्या तु लोके परिच्छेद्यतया ऽत्रगतं द्रव्यं तथैवाक्षिप्यते इति नतु गुणत्वमतस्तत्र दोषान्तरमाह *परिच्छेद्यमिति । ननु तदेव न मानाभावादत आह *पठतीति । प्रागुक्तरीत्या भूवादिसूत्रभाष्यसिद्धान्तावलम्बेन तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । युक्तमित्यनेन कृधातौ भावनाया धातुलभ्यत्वादाख्यातस्य धात्वर्थभावनानुवादित्वमाश्रयत्वार्थकत्वमेव वेति तन्मतश्रद्धाजाड्यनिरासः । ननु तस्य तत्त्वं न ममाभिमतमत आह *पूर्वोत्तरेति ।

कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् ।
एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥ इति—

वार्त्तिकव्याख्यावसरे इति भावः । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । एवमग्रेऽपि । क्रियते इत्यादीत्यादिना पाकं कृत्वेत्यादि । तत्रैवाह *कारकेति । *सर्वत्र-कर्त्तर्यपि । एवेन कर्तृव्यवच्छेदः । *एवम्-आख्याते भावनया कर्तुराक्षेपे । *वाच्यत्वानापत्तिः-तदभावापत्तिः । प्रागुक्तमभिसन्धायाह *वैषम्येइति । ननु प्राधान्यमेव बीजमत-आह *आक्षिप्तेति । नन्वेवमपि लिङ्गाद्यन्वयानुपपत्तिरेव बीजमत आह *लिङ्गेति । आदिना क्रियाविशेषणादि । इष्टापत्तावाह *तयोरिति । अन्यत्र क्वापीति भावः । कोशोल्लेखफलमाह *अत एवेति । एवं च दृष्टान्तविधया कोशोक्तिसङ्गतिरिति बोध्यम् । नन्वन्यत्र शुक्लादिषु तद्दर्शनमस्तीतीदमप्ययुक्तमत आह *शुक्लादीति । नन्वाख्यातस्य कृतौ शक्तस्य किं कृत्याश्रयविशिष्टे लक्षणा, उत शुद्धाश्रये ? । तत्राद्ये आह *विशिष्टेति । कृतेस्तत्र प्रकारतया निवेशात् । अन्त्ये आह *कृताविति । *तत्र-तयोर्मध्ये । वैपरीत्यं तु दृष्टचरमित्याह *गङ्गादीति । ननु प्रकृते व्युत्पत्तिवैचित्र्यमत

आह *व्युत्पत्त्यन्तरेति । कर्मणीत्यादिना वर्तमाने लट् बहुवचने च लिडादि । आदिना कानजादि । पूर्वमीमांसाभाष्यकारोक्तं तद्बीजं खण्डयति *न चेति । *इत्यनेन—इत्यादिना । एवमग्रे ऽपि । ननु तद्वल्लविधिनाऽपि कुतो नैकवाक्यताऽत आह *लकाराणामिति । "द्व्येकयोः" इतिसूत्रक्रमादाह *द्विवचनादीति । अभावेनेति च्छेदः । ननु "लः कर्मणि" इत्यत्र ल इति ङसन्तमादेशविवक्षायां षष्ठी । लस्य य आदेशः स तद्गते तत्रेत्येकवाक्यतासम्भवः, ततश्च "वर्तमाने लड्" इत्यादिनैव विहित इति न दोषोऽत आह *तथेति । समुच्चये ऽयम्, किञ्चेत्यर्थः । अत एवाह *एकेति । *सुप्स्वेवेति । तथा च न तथा ऽर्थः किंत्वेकत्वादिविशिष्टे कर्त्रादाविति । तदाह *कर्त्रादीनामिति । *अन्यथा सुबन्तेऽपि तदापत्तिरिति भावः । यथाश्रुते त्वयं ग्रन्थो ऽनुपपन्न एवेति बोध्यम् । ननूक्तरीत्या एकवाक्यता निर्विवादा, तत्रेष्टानुरोधेन सुबन्ते ऽन्यथा सत्त्वे ऽप्यत्रैवमेवाङ्गीक्रियते ऽत आह *किञ्चसंख्याया इति । तत्र तथाऽन्वये ऽतिप्रसङ्गमाह *अपिचेति । *एवमेवेति । कर्मगतैकत्वादावित्यर्थेन संख्याया एव प्रत्ययार्थत्वापत्तावित्यर्थः । *तस्यापि-कर्मणो ऽपि । अकर्मकस्थले कर्मणोऽभावे ऽपि भावनायास्सत्त्वादाह *भावेति । अत्र धातुवाच्याया इत्यर्थः । *तदिति । तयेत्यादिः । अत एवाह *कर्मेति । इमं दोषं परिहरति *न चेति । सिद्धान्तमतेनाह *कर्मत्वेति । यद्विना यदनुपपत्तिस्तावन्मात्रस्यैव तेनाक्षेप इति सिद्धान्तेनाह *आक्षेपो हीति । एवं च दीक्षितभूषणादिमतमप्ययुक्तम् । अनुपपादकस्याप्याक्षेपेऽतिप्रसङ्गापत्तिस्तदाह *ऊह्यमिति ॥ ५ ॥

लाघवात्कृतौ शक्तिरिति तूक्तरीत्या दूषणीयम् ।

किञ्चैवं दण्डिपिङ्गाक्ष्यादिपदानामपि सबन्धे एव शक्तिः स्यात् । लक्षितेन च सम्बन्धिना सामानाधिकरण्यं स्यादित्यरुणाधिकरणोच्छेद इति समासे निरूपयिष्यामः ।

किञ्चैवं "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या-

मिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वाजेनान्नेनामिक्षारूपेण सम्बन्धाद्वाजिनो विश्वेदेवास्ताननूद्य वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयरूपं वैश्वदेवमेकमेव कर्मेति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र श्रौतः सम्बन्धः, वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाक्येन । सत्यपि पदान्तरापेक्षणे स्वाभिन्नार्थकपदान्तरापेक्षायामपि श्रौतत्वम् । यत्र तु भिन्नार्थकपदान्तरापेक्षा तत्र वाक्यं प्रमाणम् । एवं च "वैश्वदेव्यामिक्षा" इत्येतद्वाक्यविहितयागानुवादेन न वाजिनद्रव्यविधानम् श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् तस्मात्कर्मान्तरविधिः । वाजिभ्य इति चापूर्वदेवताविधानमिति गुणाधिकरणस्य सिद्धान्तस्य भङ्गः ।

नच लक्षितद्रव्यमादाय श्रौतत्वं वाजिनं तु न तथेति वाच्यम् । एवं हि "नानृतं वदेद्" इतिनिषेधस्यापि श्रुत्या पुरुषार्थताया एव प्राप्त्या क्रतुरवाच्यत्वसाधनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । क्रत्वर्थत्वसिद्धान्तासिद्ध्या कर्त्रधिकरणोच्छेदाच्च ।

नचाकृत्यधिकरणन्यायेन दण्डादिपदानां सम्बन्धे शक्तिरिति वाच्यम् । तत्र शक्तावपि आनन्त्यादिदोषसत्त्वात् ।

नच तदनुगमकसम्बन्धत्वे शक्तिरस्तु । दण्डीत्यादिजन्यबोधे नियमतस्तदभानात् । तत्सम्बन्धेन दण्डविशिष्ट इत्येव बोधात् । नीलादिभ्यश्च नीलत्वविशिष्टनीलवस्त्रप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्तेषां गुणगतजातावेव शक्तिरिति म-

तोपपत्तेः । एवं च यज्जन्यबोधे नियमेन प्रकारतया भानम्, अननुगतत्वं च तत्रैवाकृत्यधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

किञ्च प्रत्ययार्थस्य प्राधान्ये "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तस्थस्य क्रियाशब्दस्य प्रत्ययार्थपरत्वे आख्यातसामान्यलक्षणस्य भावाख्याते ऽव्याप्तिः । चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र धात्वर्थविशेष्यतायास्त्वयाऽप्यङ्गीकारात् । अन्यलभ्यस्य तस्य शास्त्रबलात्प्रत्ययार्थत्वस्याप्यङ्गीकारे कर्तृकर्मणोरपि शास्त्रबलात्तद्वाच्यता दुर्वारा ।

किञ्च "नानृतं वदेद्" इत्यत्र तवाऽपि प्रकरणोपस्थाप्यार्थापेक्षया श्रुत्युपस्थापितभावनालाक्षितकर्तुः प्रथमोपस्थित्या क्रत्वर्थत्वासिद्धिः । प्रथमोपस्थितत्वमेव हि श्रुतेर्बलवत्त्वे बीजम् । मम श्रुतिप्रकरणाभ्यामस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मता । अविरोधात् । विरोधे एव बलाबलचिन्ताप्रवृत्तेः । अन्यथा "जञ्जभ्यमानो ऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू" इत्यत्र क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसत्त्वादविरुद्धाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां पुरुषसंस्कारमुखेन क्रत्वर्थत्वसिद्धान्तस्त्वदीय उच्छिद्येत ।

तदुक्तं भट्टैः—

स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।
प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥ इति ।

अनारभ्याधीतो "नानृतं वदेद्" इति स्मार्तनिषेधस्तु अर्थानृतपर एव । विदितवेदितव्याः परावरज्ञाः केचिदृषयो यद्वानस्तद्वानः इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्त-

र्वाण इति प्रयुञ्जते याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते ते-न यर्वाणस्तर्वाणो नाम बभूवुरिति पस्पशास्थभाष्य-स्वरसात् । तद्भाष्यादेव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठित—स्योभयनिषेधकत्वम् । ते हेलयो हेलय इति कुर्व-न्तः पराबभूवुरिति क्रतुप्रकरणपठितभाष्यलिखितश्रु-त्यन्तराच्च ।

अत एव शिष्टा व्यवहारकाले स्वस्वदेशभाष-या व्यवहरन्तो न प्रत्यवायं मन्यन्ते ।

अत एव कर्त्रधिकरणत्वेन तव सम्मते ऽधिक-रणे "अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्" इति पूर्वपक्षसूत्रम् । क्रतुसंयुक्तं क्रतुप्रकरणपठितम् न कर्मनिषेधकं "नानृतं वदेद्" इति वाक्यमनारभ्याधी-तत्वेन 'नानृतं वदेद्'इति वाक्येन संयोगात्समाना-कारत्वान्नित्यानुवादः स्यात् । एवं च क्रतावप्य-नृतवदने स्मार्तमेव प्रायश्चित्तमिति तदर्थः । तदुत्तरं "विधिर्वा संयोगान्तराद्"इति सिद्धान्तसूत्रम् । अत्र संयोगपदं संयुज्यते कारणमनेनेतिव्युत्पत्त्या प्रयोज-नपरम् । स्मार्तेन हि तेनानृतवदने पुरुषस्य प्रत्यवायः । वर्जने च तदभावः । नतु क्रतोः किञ्चित्तद्भावा-भावयोर्वैगुण्यमवैगुण्यं वा ।

एवं च यः स्वस्य प्रत्यवायमङ्गीकृत्य क्रतुमवि-गुणमिच्छति तेन अनृतं न वर्ज्यं स्यात् । क्रतुप्रक-रणस्थेन तेन क्रतोर्वैगुण्यमुच्यते इत्यर्तो नानुवादः, किन्तु विधिरेवेत्यर्थ इति ॥ ६ ॥

(कुं० टी०) *सम्बन्ध एवेति । आकृत्यधिकरणन्यायात् ।

*अरुणाधिकरणेति । तत्र हि पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानां सा-मानाधिकरण्यं द्रव्यवाचित्वं सिद्धान्तितम् । *तप्ते पयसी-ति । घनीभूतं द्रव्यमामिक्षा जलं वाजिनम् । *उभयरूप-मिति । विश्वदेवदेवताया आमिक्षाद्रव्यवाजिनद्रव्ययोः समुच्च-येन विकल्पेन वा सम्बन्ध इति पूर्वः पक्षः । *श्रौतइति । वै-श्वदेवीशब्दलभ्यत्वात् । ननु केवलवैश्वदेवीशब्देन द्रव्यदेव-तयोः सम्बन्धो न प्रतीयते किन्तु आमिक्षापदसम्बन्धेनै-वेति वाक्यलभ्यत्वात् कथमस्य श्रौतत्वमत आह *सत्य-पीति । *नद्रव्यविधानमिति । उत्पत्तिशिष्टमामिक्षाद्रव्यं वाजिनं तूत्पन्नशिष्टत्वादामिक्षावाक्ये प्रवेशं न लभते । त-स्माद्वाजिदेवताकं कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः । *सिद्धान्तस्यभ-ङ्गइति । वैश्वदेवीत्यत्र द्रव्यस्य लक्ष्यत्वादामिक्षेत्यत्र श्रौत-सम्बन्धासम्भवादिति भावः । *लक्षितेति । वैश्वदेवेनैव लक्षणया बोधितत्वात् श्रौतत्वमित्यर्थः । *श्रुत्येति । आ-ख्यातार्थभावनया कर्तुराक्षेपेण पुरुषार्थताया एव प्राप्तेः । *क्रतुधर्मत्वमिति । तत्र हि कर्तुरवाच्यत्वं प्रकरणात्क्रत्वर्थत्व-मिति सिद्धान्तः । क्रतुस्वरूपपौष्कल्याय यो विधीयते स क्रत्वर्थः । यथा प्रयाजादयः । नहि तैः पुरुषस्य प्रीतिर्भव-ति । पुरुषप्रीतये यो विधीयते स पुरुषार्थः । यथा दर्शपू-र्णमासादयः । नहि तैः कस्य चिद्यागस्योपकारो भवति । *न्यायेनेति । सम्बन्धिनामनन्तत्वात् । *सत्त्वादिति । सम्बन्धानामप्यनन्तत्वात् । *अव्याप्तिरिति । भावाख्याते क्रियाया आख्यातार्थत्वाभावात्प्रत्ययार्थप्राधान्यभङ्गः इति भावः । ननु तत्रापि क्रिया प्रत्ययार्थो ऽस्तीत्यत आह *अन्य-लभ्यस्येति । *स्त्र्युपायेति । "स्त्रियमुपेयात्" "नाहुतशेषं भक्ष-

येत्" "न मांसं भुञ्जीत" इत्यादिर्निषेधः पुरुषार्थोऽपि प्रकरणात्क्र-
त्वङ्गमपीत्यर्थः । *अर्थानृतपरएवेति । क्रतोरन्यत्र शब्दानृत-
स्यादोषत्वात् । अत्रैव दृष्टान्तमाह *विदितेति । ननु "विभाषा
गमहनविदविशाम्" इति वेट्कत्वाद् "यस्य विभाषा" इति निषेधः
प्राप्नोति । सत्यम् । तौदादिकस्य विकल्पः । यदुपाधेर्विभाषा
तदुपाधेर्निषेधः, "आदितश्च" इति "विभाषा भावादिकर्मणोः"
इति योगविभागात् । ननु "उदितो वा" इति भावार्थे क्त्विविकल्प-
विधानात् भावार्थे निष्ठायामेव निषेधः स्यादिति चेत् । मैवम् ।
प्रत्ययार्थो नोपाधिः, "तेन निर्वृत्तम्" इति निर्देशात् । परः
परमात्मा । अवराः, हिरण्यगर्भादयः । *पठितेति । "नानृतं
वदेद्" इतीत्यर्थः । *श्रुत्यन्तराच्चेति । याज्ञे कर्मणि शब्दानृत-
स्यापि दोषत्वश्रवणादित्यर्थः ।

*नित्यानुवादइति । उपनयनप्रभृत्यामरणं स्मार्तो ऽनृतव-
दननिषेधस्तस्यैवायमनुवादः इत्यर्थः । *प्रयोजनपरमिति ।
स्मार्तेन निषेधेनानृतवदने पुरुषस्य प्रत्यवायो बोध्यते, नतु
क्रतुवैगुण्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(क० टी०) *एवम्-लाघवात्कृतौ शक्त्यङ्गीकारे । एवमग्रेऽपि ।
*पदानामपीति । यौगिकानामपीत्यर्थः । एतेन द्रव्यवाचित्वव्यवच्छे-
दः । ननु सामानाधिकरण्यानुरोधेन तत्र नैवमत आह *ल-
क्षितेनेति । नन्वक्षरमर्यादया कथं तत्रैव शक्तिलाभोऽत आह—
*समासे इति । इदमपि पररीत्या । सिद्धान्तस्त्वनुपदमेव स्फु-
टीभविष्यति । अरुणाधिकरणोच्छेदवद् गुणाधिकरणोच्छेदोऽपि
तव मते इत्याह *किञ्चैवमिति । *इत्यत्रेति । किमामिक्षावा-
क्यविहितयागे वाजिनाख्यो गुणो विधीयते, अथवा द्रव्यदेवतासं-
योगेन कर्मान्तरमिति संशये द्वितीयपक्षे गौरवात्तत्रेति शेषः । द्रव्य-
देवतयोर्योगस्वरूपत्वादुभयरूपत्वादुभयरूपत्वं द्रव्यकृतम्, एकत्वं

देवताकृतमित्याह *तेनेति । *श्रौतः-द्रव्यदेवतयोः । एवमग्रे ऽपि ।
नन्वामिक्षाया अपि तत्पदसमभिव्याहारादेव देवतासम्बन्धावगमा-
त्कथं तस्य श्रौतत्वमत आह *सत्यपीति । प्रकृते तत्कृत-
साम्ये सत्यपीत्यर्थः । विशेषमाह *स्वाभिन्नेति । अभिधान-
पर्यवसानायेत्यादिः । अपिना तदनपेक्षासमुच्चयः । *भिन्नेति ।
पर्यवसिताभिधानस्येतरप्रत्यायनायेत्यादिः । अवधारणमुभयत्रापि
बोध्यम् । *एवञ्च—उक्तरीत्या प्रमाणभेदेच । ननु देवतैक्ये कथं
तत्त्वमत आह *वाजिभ्य इति । यौगिकानां द्रव्यानभिधाय-
कत्वेन तदसङ्गतेराह *भङ्गइति । *एवं हि—लक्षणयाऽपि श्रौ-
तत्वाङ्गीकारे हि । किञ्चेत्याद्युक्तदोषद्वयमुद्धरति *नचेति ।

अयम्भावः-आकृत्यधिकरणन्यायानङ्गीकारे ऽधिकरणद्वयमुक्ता-
शयकम्, तदङ्गीकारे तु तत्र सम्बन्धे एव शक्तिस्तत्राद्यसाध्यस्य
लक्षितेन सामानाधिकरण्येन सिद्ध्या तदुच्छेदेन दोषः, द्विती-
यस्य तु नचलक्षितेत्यादिरीत्योपपत्तिरिति न तदुच्छेदः । यद्य-
प्युक्तदोषद्वयात्तथा दुर्वचमिति तदुच्छेद एव, तथाऽप्युत्पत्तिशि-
ष्टेन बलीयसा ऽवरोधात्प्रोक्तकर्मानुवादेन तद्विधिरिति न तदु-
च्छेद इति सम्बन्धः । तत्रैव यद्वा स्वसिद्धान्ते तन्न्यायेनाशङ्क-
ते *नचेति । *तत्र-सम्बन्धे । एवं च व्यक्तिपक्षादविशेष इति
न्यायाश्रयणवैफल्यमिति भावः । तन्न्यायेनैवाह *नचतदन्विति ।
*दण्डीति । तदादिजन्यबोधे बुद्धिस्थत्वादिवदिति भावः । कादाचि-
त्कत्वे ऽप्याह *नियमत इति । नन्वेवं कथं नीलादीनां गु-
णगतजातौ शक्तिरत आह *नीलादिभ्यश्चेति । 'नीलत्वविशिष्ट-
नीलेति पाठः । एवं सति तद्विषयतामुपसंहरति *एवं चेति ।
नीलादौ 'भाने दण्ड्यादावभाने चेत्यर्थः । तत्रैव च लक्षितेन
सामानाधिकरण्यनिर्वाहो नान्यत्रेति भावः । 'प्रकृतिप्रत्यययोः' इति
न्यायेन भावनायास्तदनुरोधेन प्रत्ययवाच्यत्वमिति युक्तिं दूष-

(१) एतत्कलानुरोधान्मूले नीलत्वेन नीलवच्चेति पाठः प्रती-
यते । उपलब्धकलापुस्तकान्तरे नीलत्वेनेति प्रतीकमादाय गुण-
गतेनैवेत्यर्थ इति व्याख्यानमपि दृश्यते परन्तु उपलब्धमूलपुस्त-
कत्रितये तदनुपलम्भान्मूलपुस्तकानुरोधेनैव पाठो मूलेऽवस्थापितः।

यति *किञ्चप्रत्ययेति । एकवाक्यत्वार्थमाह *क्रियेति । अन्यथा तद्विरोधापत्तिरिति भावः । *परत्वे—वाच्ये इति शेषः । *धात्वर्थेति । प्रत्ययार्थकालसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितेत्यादिः । त्वयापीत्यपिना सिद्धान्तिसमुच्चयः । ननु तत्र तस्य धातुलभ्यत्वे ऽपि तदर्थं तेनानुवाद इति तदर्थत्वमप्यङ्गीक्रियते इत्यत आह *अन्येति। धातुलभ्यस्य भावस्येत्यर्थः । *अपिः—स्थितधात्वर्थत्वसमुच्चायकः । *तद्वाच्यता-तिङ्वाच्यता । अभ्युपेत्यापि तन्मतमत एवेत्यादूयुक्तिं खण्डयति *किञ्च नानृतमिति । *प्रथमोपेति । श्रुतेः सर्वथा निरपेक्षत्वमुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वसापेक्षत्वमिति तत्सिद्धान्तादिति भावः । नन्वयं दोषः सिद्धान्ते ऽपि तदुक्त एवेति समत्वादचोद्य एवेति आह *ममात्विति । कर्त्रादेराख्यातार्थत्ववादिन इत्यर्थः । तुरुक्तवैलक्षण्ये । तथा च सिद्धान्ते न दोष इति न समत्वमिति भावः । तक्रकौण्डिन्यन्यायवन्नेत्याह *विरोध एवेति । *अन्यथा—तत्तुल्यत्वाङ्गीकारे । मदुक्तमेव त्वन्मूलभूतवार्त्तिककृत्संमतं न त्वदुक्तमित्याह *तदुक्तमिति । आदिना ऽनृतवदनादि ।*पुरुषार्थमित्यन्तमेकं पदम् । स्त्रीगमनमांसभक्षणादिरूपो यः पुरुषार्थस्तं समाश्रितो ऽपि प्रतिषेधः प्रकरणाश्रयात् क्रतोरप्यङ्गमिष्ट इत्यर्थः । अत एव पुरुषार्थोऽपीति वाच्ये 'तमपि श्रितः' इत्युक्तिः सफला । अत एव च "अकर्म" इति वक्ष्यमाणाधिकरणे—

वदेदिति श्रुतेरत्र पुरुषः सम्प्रतीयते ।
विधिरप्यर्थवानेवं क्रत्वर्थे ह्यन्यथा भवेद् ॥ इत्युक्त्वा,
तस्माद्विधयस्तावत्पुरुषार्थास्ततश्च प्रतिषेधानामपि तदनुसारित्वात्पुरुषार्थत्वसिद्धिः ।

अत आत्मोपकाराय पुरुषो नानृतं वदेदिति शास्त्रार्थो ऽवधार्यते इति तैरेवोक्तम् । एतेन भक्षादिरिति व्यस्तपाठः प्रत्युक्तः । तथा च तत्त्वान्निषेधस्यापि तत्त्वतस्तत्त्वं च । अन्यथा प्रकरणपाठासंगतिरेवेति भावः । यत्तु अनारभ्याधीतेन स्मार्त्तनिषेधेनैव सर्वत्र पुरुषप्रत्यवाये सिद्धे तत्प्रकरणपाठितस्य क्रत्वर्थत्वमेव युक्तमिति, तन्नेति ध्वनयन्नाह *अनारभ्येति । क्रतुप्रकरणापाठित इत्यर्थः । मनुयाज्ञवल्क्याद्युक्तत्वादाह *स्मार्तेति । गुणोपसंहारपादे "कार्याख्यानादपूर्वम्" इत्यधिकरणे (उ० मी० अ० ३ पा० ३

अ० ९ सू० १८) भामत्यां स्पष्टमिदम् । श्रुत्यनुवादकभाष्यस्यार्थतोऽल्पानुवादमाह *विदितेति । अनेन श्रवणमननिदिध्यासनसम्पदुक्ता । *परावरेति । विद्याऽविद्याप्रविभागज्ञा इत्यर्थः । *प्रयुञ्जते इति । वर्त्तमानसमीपे भूते लट् । एवमग्रेऽपि । अत एव बभूवुरित्याग्रिमसङ्गतिः । *याज्ञे इति । अनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माधिकारं सूचयति । *पुनस्त्वर्थे । *तेयर्वाणइति । योगिन एते विरक्त्यतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेषु आग्रहविरहिणः यथा तथाऽऽस्माकं भवत्विति विवक्षवः, ते ऋषयस्तथा वक्तव्ये तथोक्त्या तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः । सैव तेषां संज्ञा जातेति तात्पर्यम् । दोषसत्त्वे तु तथोक्तेरसम्भवेन श्रुतौ तथाऽऽख्यानासङ्गतिरिति भावः । नन्वेवं तस्यापि तत्त्वमेव कुतो नात आह *एतदिति । याज्ञे कर्मणि स्यादित्यर्थः । एवः प्रसिद्धाविति न पूर्वविरोधः । अप्यर्थो वा । अत एवाह *ते इति इति । *कुर्वन्तः—अपशब्दभाषणं कुर्वन्तस्ते ऽसुरा इत्यर्थः । *क्रत्विति । ज्योतिष्टोमेत्यर्थः । उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् ।

शिष्टाचारसंवादो ऽप्यत्रेत्याह *अत एवेति । अयं भाष्यादिसंमतस्तयोर्भेदो जैमिन्यादिसंमतो ऽपीत्याह *अत एवेति । उक्तरीत्या तयोर्भेदादेवेत्यर्थः । सूत्रद्वयेऽन्वयः । गामश्वमितिवत्समुच्चयः । सङ्गच्छते इति शेषः । तत्र अन्यथाऽधिकरणार्थो वक्ष्यमाण इति तथा स्वस्यानिष्टत्वादाह *तवेति । भावार्थाधिकरणं त्वितो भिन्नमिति भावः । एतेन तन्मते मिथो विरोधो ऽपि सूचितः । कर्त्तुर्हि वाच्यत्वसाधकमेवेदं सूत्रमिति तृतीयतुर्यपादे इत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वाच्छेषमाह *अनारभ्येति । संयोगादित्यस्य व्याख्या *समानेति । अनुवादत्वस्य सफलत्वनियतत्वात्पूर्वपक्षतात्पर्यमाह *एवं चेति । तस्य तदनुवादत्वे चेत्यर्थः । *स्मार्तमेवेति ।

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

सङ्करापात्रक्रियासु मासः शोधनमैन्दवमिति—
मन्वाद्युक्तमेवेत्यर्थः ।

एवेन यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तादिनिरासः । फलभेदमेवाह *स्मार्ते-नहीत्यादिना । *तेन—निषेधेन । एवमग्रेऽपि । बोध्यते इत्यग्रे शेषः । तस्याग्रे ऽप्यनुषङ्गः । किञ्चिदर्थमेवाह *तदिति । *वा चार्थः । *एवं चेति । आत्मदोषपरिहाराय पुरुषेणानृतन्न वाच्यमिति तत्तात्पर्ये चेत्यर्थः । *अङ्गीकृत्य—अङ्गीकृत्यापि । तदुक्तं तैरेव यदा दर्शपूर्णमासस्थोऽपि तदतिक्रमं करोति तदा बाह्यातिक्रमवदस्य स्वयं प्रत्यवायमात्रं स्यान्न कर्मफलप्रतिबन्धः । नहि शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैः क्रतवः प्रत्यवयन्ति ।

तथाहि—

यो नामः क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥ इति ।

क्रतवो हि स्वसम्बाधिनौ विधिप्रतिषेधावपेक्षमाणास्तदतिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये तु पुरुषगता विधिप्रतिषेधास्ते क्रत्वन्तरगता इवास्य सदसद्भावयोरविशिष्टाः । नहि तेषु गुणत्वबुद्धिरुत्पन्ना येनातिक्रमे वैगुण्यबुद्धिः स्यात् । तेन दर्शपूर्णमासयोरनृतं वदन्नरकं च प्राप्नुयाद्दर्शपूर्णमासफलञ्चाविकलमवाप्नुयादिति स्मृत्यर्थः । श्रौतस्तु प्रकरणयुक्तपुरुषधर्म इत्यत्रैषोऽर्थो विज्ञायते वर्जितानृतवदनकेन पुरुषेण कृतौ दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इति प्रकरणसामर्थ्यात् पुरुषगतापूर्वसाधनत्वं लक्षयित्वाऽनृतं प्रतिषिद्धम् । अतश्च तदतिक्रमे दर्शाद्यपूर्वमेव वैगुण्यान्न स्यान्न तु पुरुषस्य कश्चित्प्रत्यवायः । नहि तदानीं कल्प्यमानः प्रत्यवायः स्वतन्त्रपुरुषसम्बन्धित्वेन कल्पयितुं शक्यते इति । तदाह *क्रतुप्रकरणेति । *क्रतोः—तस्यैव । 'वा स्याद्' इति कोशाद्वाऽवधारणे सूत्रेइत्याह *विधिरेवेत्येति । *केचित—भट्टप्रभृतयः ॥ ६ ॥

परेतु "अथ ब्रह्मचारिणो व्रतम्"इत्युपक्रम्य "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्"इतिवदस्यापि पाठात् स्मार्ते "नानृतं

(१) वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेच समुच्चये इति विश्वः ।

(२) केचिदित्युपलब्धमूलपुस्तकेष्वनुपलब्धमिति मूले नोपन्यस्तम् । कलानुरोधात्तद् 'विधिरेवेत्यर्थ' इति एतन्मूलोत्तरं ज्ञेयम् ।

वदेद्" इति तत्संकल्पपरम् । इदं तु संयोगान्तरात् क्रतुप्रकरणपाठाद् व्रतोपक्रमाभावाच्च, अनुवादफलाभावाच्च, प्रयोजनसम्भवाच्च प्रतिषेधविधायकमेवेत्यर्थ उचितः । नहि केवलप्रयोजनमात्रेण वाक्यार्थव्यवस्थितिः । नहि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणमिति न्यायात् ।

न्यायेन वाक्यार्थे निर्णीते प्रयोजनसिद्धिरित्यन्यत ।

नच तादृशोपक्रमानुपलम्भ इति वाच्यम् ।

ब्रह्मचारिप्रकरणे—

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ।

ब्राह्मणो ऽत्र ब्रह्मचारी । ततस्तद्व्रतप्रदर्शनपरम्—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेद् ॥ इति—

याज्ञवल्क्योक्तेः । व्रतमपीडयन् मध्वादिपरिहारेण । अश्लीलमसभ्यभाषणमिति मिताक्षराव्याख्यातेनाश्लीलपदेनासभ्यानृतभाषणयोः संग्रह इति सूचितम् । भास्करालोक उदितादेरिति च मिताक्षरा । शुक्तं परुषवच इति च । आदिपदेन स्मृत्यन्तरोक्तगन्धमाल्यादिवदनृतस्यापि संग्रह इत्यन्ये ।

"नेक्षेतोद्यन्तम्" इत्यादिविषये—

उपक्रमे श्रुतं ब्रह्मचारिव्रतपदे यतः ।
तदन्वयबलात्कर्मविशेषो ह्यत्र बोध्यते ॥

इति मिश्रोक्तेश्च ।

प्रकृताधिकरणे शबरस्वाम्यपि । "संयोगान्तराद्" इति सूत्रैकदेशमुपादाय नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य

एवेन यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तादिनिरासः । फलभेदमेवाह *स्मार्तें नहीत्यादिना । *तेन—निषेधेन । एवमग्रेऽपि । बोध्यते इत्यग्रे शेषः । तस्याग्रे ऽप्यनुषङ्गः । किञ्चिदर्थमेवाह *तदिति । *वा चार्थः । *एवं चेति । आत्मदोषपरिहाराय पुरुषेणानृतन्न वाच्यमिति तत्तात्पर्ये चेत्यर्थः । *अङ्गीकृत्य—अङ्गीकृत्यापि । तदुक्तं तैरेव यदा दर्शपूर्णमासस्थोऽपि तदतिक्रमं करोति तदा बाह्यातिक्रमवदस्य स्वयं प्रत्यवायमात्रं स्यान्न कर्मफलप्रतिबन्धः । नहि शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैः क्रतवः प्रत्यवयन्ति ।

तथाहि—

यो नामः क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितासिद्धितः ॥ इति ।

क्रतवो हि स्वसम्बधिनौ विधिप्रतिषेधावपेक्षमाणास्तदतिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये तु पुरुषगता विधिप्रतिषेधास्ते क्रत्वन्तरगता इवास्य सदसद्भावयोरविशिष्टाः । नहि तेषु गुणत्वबुद्धिरुत्पन्ना येनातिक्रमे वैगुण्यबुद्धिः स्यात् । तेन दर्शपूर्णमासयोरनृतं वदन्नरकं च प्राप्नुयाद्दर्शपूर्णमासफलञ्चाविकलमवाप्नुयादिति स्मृत्यर्थः । श्रौतस्तु प्रकरणयुक्तपुरुषधर्म इत्यत्रैषोऽर्थो विज्ञायते वर्जितानृतवदनकेन पुरुषेण क्रतौ दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इति प्रकरणसामर्थ्यात् पुरुषगतापूर्वसाधनत्वं लक्षयित्वाऽनृतं प्रतिषिद्धम् । अतश्च तदतिक्रमे दर्शाद्यपूर्वमेव वैगुण्यान्न स्यान्न तु पुरुषस्य कश्चित्प्रत्यवायः । नहि तदानीं कल्प्यमानः प्रत्यवायः स्वतन्त्रपुरुषसम्बन्धित्वेन कल्पयितुं शक्यते इति । तदाह *क्रतुप्रकरणेति । *क्रतोः—तस्यैव । 'वा स्याद्' इति कोशाद्वाऽवधारणे सूत्रेइत्याह *विधिरेवेत्येति । *केचित्[2]—भट्टप्रभृतयः ॥ ६ ॥

परेतु "अथ ब्रह्मचारिणो व्रतम्" इत्युपक्रम्य "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इतिवदस्यापि पाठात् स्मार्तं "नानृतं

(१) वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेच समुच्चये इति विश्वः ।

(२) केचिदित्युपलब्धमूलपुस्तकेष्वनुपलब्धमिति मूले नोपन्यस्तम् । कलानुरोधात्तद् 'विधिरेवेत्यर्थं' इति एतन्मूलोत्तरं ज्ञेयम् ।

वदेद्" इति तत्संकल्पपरम् । इदं तु संयोगान्तरात् क्रतुप्रकरणपाठाद् व्रतोपक्रमाभावाच्च, अनुवादफलाभावाच्च, प्रयोजनसम्भवाच्च प्रतिषेधविधायकमेवेत्यर्थ उचितः । नहि केवलप्रयोजनमात्रेण वाक्यार्थव्यवस्थितिः । नहि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणमिति न्यायात् ।

न्यायेन वाक्यार्थे निर्णीते प्रयोजनासिद्धिरित्यन्यत ।

नच तादृशोपक्रमानुपलम्भ इति वाच्यम् ।

ब्रह्मचारिप्रकरणे—

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ।
ब्राह्मणो ऽत्र ब्रह्मचारी । ततस्तद्व्रतप्रदर्शनपरम्—
मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेद् ॥ इति—
याज्ञवल्क्योक्तेः । व्रतमपीडयन् मध्वादिपरिहारेण । अश्लीलमसभ्यभाषणमिति मिताक्षराव्याख्यातेनाश्लीलपदेनासभ्यानृतभाषणयोः संग्रह इति सूचितम् । भास्करालोक उदितादेरिति च मिताक्षरा । शुक्तं परुषवच इति च । आदिपदेन स्मृत्यन्तरोक्तगन्धमाल्यादिवदनृतस्यापि संग्रह इत्यन्ये ।

"नेक्षेतोद्यन्तम्" इत्यादिविषये—

उपक्रमे श्रुतं ब्रह्मचारिव्रतपदे यतः ।
तदन्वयबलात्कर्मविशेषो ह्यत्र बोध्यते ॥

इति मिश्रोक्तेश्च ।

प्रकृताधिकरणे शबरस्वाम्यपि । "संयोगान्तराद्" इति सूत्रैकदेशमुपादाय नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य

संबन्धः स्मर्यते पदार्थप्रतिषेधेन संयोग इह पुरुषस्ये-
त्ययमिह संयोग इत्याहेत्याहुः ।

नियमश्च सङ्कल्प एव। तदनन्तरं क्रतुसंयुक्ते पूर्वा-
क्तनिषेधवाक्ये, "जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू"
इति विधिवाक्ये च साधारणतया पूर्वपक्षोपपादकम्
"अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वाद्" इति सूत्रम् । उभय-
मपि पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात् । आद्ये "वदेद्" इतिश्रुत्या,
द्वितीये "जञ्जभ्यमानो ऽनुब्रूयाद्" इति वाक्येन पुरुषा-
र्थत्वावगमात्। ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितम् "द्वादशोप-
सदास्तिस्र एवोपसदो द्वादशाहीनस्य" इत्यहीनसंयो-
गात्प्रकरणादुत्कृष्यते तद्वत । श्रुतिवाक्याभ्यां च
प्रकरणं दुर्बलमिति तदर्थः ॥ ७ ॥

(कुं० टी०) *संकल्पपरमिति । "अथ व्रतम्" इत्युपक्रमा-
दुदयकालिकादित्यानीक्षणसंकल्पवदनृतवदनाभावसंकल्प इत्य-
र्थ इति भावः । संयोगान्तरादित्यस्यार्थमाह *क्रतुप्रकरणेत्या-
दि । स्मार्ते ब्रह्मचारिव्रतोपक्रमः कथमिति शङ्कते *नचेति । अ-
सभ्यं व्रीडादिदायकम् । *आदिपदेनेति । केचिदनृतवदने-
ऽश्लीलं समृह्णन्ति, अन्ये आदिपदेनेत्यर्थः । ब्रह्मचारिव्र-
तविषयत्वं प्रकारान्तरेण द्रढयति *इत्यादिविषये इति ।
मिश्रोक्तेश्चेत्यत्रान्वयः । ब्रह्मचारिव्रतविशेषो ऽत्र बोध्यते
इति कारिकार्थः । कर्मविशेषश्चानीक्षणसङ्कल्परूपः । *स्मर्य-
ते इति । स्मार्तेन "नानृतम्" इत्यनेन नियमानुष्ठानसम्बन्धः

---

(१) परार्थेतिपाठं परिकल्प्य कुञ्चिकाकारो व्याख्यत् परन्तु
कलाऽनुरोधेन मूलपुस्तकत्रितये उपलम्भाच्च पदार्थेति पाठ एवा-
वस्थापितः ।

पुरुषे बोध्यते । *परार्थेति । इह क्रत्वर्थनिषेधेन पुरुषस्य सं-
योगो बोध्यते इत्यर्थः । *ज्योतिष्टोमेति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे
श्रूयते-"तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य" इति । एके-
नाह्ना निष्पाद्यत्वात्साह्नो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वम-
भिषवदिवसात्पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः । चतुर्विधा हि
सोमयागाः—एकाहाहीनसत्त्रायनात्मकाः । एकैकदिवससा-
ध्या अग्निष्टोमादयः एकाहाः । द्विरात्रादयो ऽहीनाः द्वादशा-
हः सत्त्राहीनोभयात्मकः । त्रयोदशरात्रादीनि सत्त्राणि । संवत्स-
रादिसाध्यानि अयनात्मकानि । अत्र न हीन इति व्युत्पत्त्या
ज्योतिष्टोम एवाहीनशब्देनोच्यते । स हि सर्वस्य यागस्य प्रकृ-
तिः । तथा च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोम एव द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्पः
इति पूर्वपक्षः । द्विरात्रादावहर्गणे अहीनशब्दो रूढः इति
सवनप्रकरणादुत्कृष्य तत्रैव द्वादशत्वविधिरिति सिद्धान्तः ॥७॥

(क.टी.)केचिदितिसूचितामरुचिं वक्तुं सिद्धान्तसूत्रस्य सिद्धान्तार्थ-
माह *परेत्वित्यादिना आहुरित्यन्तेन। अस्यापीत्यस्यार्थं सूचयन्नाह
*स्मार्त्तमिति । प्रजापतिव्रतान्तर्गतं मन्वाद्युक्तंचेत्यर्थः । *तदिति ।
यावद्ब्रह्मचर्यानृतवदनाभावेत्यर्थः । *इदन्त्विति । श्रौतन्त्वित्यर्थः ।
तच्च स्थलत्रितये । तत्र-द्वितीयाष्टके तैत्तिरीये "विश्वरूपो वै" इति
प्रश्ने "नासोमयाजी" इत्यनुवाके दर्शपूर्णमासमहाप्रकरणावान्तर-
दाक्षायणयज्ञप्रकरणे "तस्यैतद् व्रतं नानृतं वदेन्न माँसमश्नीयान्न
स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूलयेयुरेतद्धि देवाः सर्वं
न कुर्वन्ति" इत्येकम्, प्रथमाष्टकब्राह्मणे "ब्रह्मसन्धत्तम्" इतिप्रश्ने
"द्वादशसु" इत्यनुवाके आधानप्रकरणोत्तरं "तस्मादाहिताग्निर्नानृतं
वदेन्नास्य ब्राह्मणो ऽनाश्वान् गृहे वसेद्" इत्यादि द्वितीयम्, आरण्य-
के "सहवै" प्रश्ने कुष्माण्डहोमप्रकरणे "न माँसमश्नीयान्न स्त्रियमु-
पेयान्नोपर्यासीत जुगुप्सेतानृतात्पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्" इति तृती-
यम् । तत्र आद्यतृतीययोः संयोगान्तरादित्यस्यार्थः—*क्र

त्विति । आद्यद्वितीयतृतीयसाधारणम् अर्थान्तरमाह *व्र-
तोपक्रमेति । सर्वत्र तद्व्रतोपक्रमाभावाच्चेत्यर्थः । तथैवाह *अनु-
वादेति । अत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तान्तरोक्तेस्तत्प्रायश्चित्ताप्राप्तिरिति
भावः । आद्यतृतीयाशयेनाह *उक्तेति । क्रतुवैगुण्येत्यर्थः । *प्रतिषे-
धेति। तत्राद्यं "तस्यैतद् व्रतम्" इत्युपक्रमाद्यावत्क्रतुसंकल्पविषयप्र-
तिषेधविधायकम्, द्वितीयं श्रुतोपक्रमाभावेऽपि क्रतोर्ग्राह्यत्वादनन्त-
रम् 'आहिताग्निव्रतानि "नानृतं वदेद्" इत्याद्यापस्तम्बोक्तत्वात्तस्य
यावज्जीवसंकल्पविषयप्रतिषेधविधायकत्वम्। अत एव प्रयोगकारैरा-
धानप्रयोगोत्तरम् 'अथाहिताग्नेर्व्रतसङ्कल्पः—अनृतं न वदिष्यामि,
अनाश्वासं ब्राह्मणं न वासयिष्ये, सूर्योढमतिथिं नापरोत्स्ये, ऋचीष-
पक्कं नाशिष्यामि, क्लिन्नं दारु नाग्नावाधास्यामि, अन्तर्नाव्यपो नाशि-
ष्यामि, स्वकृते इरिणे जातं न खादिष्यामि, पुण्यो भविष्यामि, हिं-
कृत्य वाग्यतः स्त्रियमुपैष्यामि, हिंकृत्य स्त्रियमुपैष्यामीति वा, साय-
मुद्धरणानन्तरमाहुतावहुतायां नाशिष्यामि, नक्तमन्नादन्यन्न दास्ये
नक्तमन्नादन्यदपि दास्ये इति वा, एतस्मिन्संवत्सरे पशुनाऽनिष्ट्वा
मांसं न भक्षयिष्यामीत्याहिताग्नेर्व्रतसंकल्पा यावज्जीवमनुष्ठेयाः' इत्यु-
क्तम्। तृतीयं तत्र पाठात्तदनुपक्रमाच्छुद्धक्रतुगतप्रतिषेधविधायकमि-
त्यर्थः । *विधायकमेवेत्येवेन तन्मात्रव्यावृत्तिः । औचित्यमेव प्रति-
पादयंस्तत्रारुचिमाह* नहीति । केवलशब्देन सजातीयव्यवच्छेदः ।
मात्रपदेन विजातीयस्य। सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीया। दृष्टान्तसाधार-
ण्येन शङ्कते *न च तादृशोपेति । "तस्यैतस्य स्नातकस्य व्रतानि"
इत्युपक्रम्याश्वलायनेन, "अथ स्नातकव्रतानि" इत्युपक्रम्यापस्तम्बेन
"व्रतानीमानि धारयेद्"इत्युपक्रम्य मनुना यथा स्नातकव्रतान्युक्तानि
तद्वदत्र नोक्तमित्यर्थः । तथा च तस्य तत्परत्वं दुर्घटमिति भावः ।
शाब्दतदुपक्रमाभावे ऽप्यार्थस्तदुपक्रम इत्याह *ब्रह्मचारीति । 'ब्र-
ह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि' इति पूर्वार्द्धादाह *ब्राह्मण इ-

१ अत्र कलापुस्तके ईरिणे नावसास्यामीत्युपलभ्यते परन्तु का-
त्यायनश्रौतसूत्रे ईरिणे उत्पन्नं न खादिष्यामीत्युक्तेः, तद्व्याख्याका-
रैश्च उत्पन्नं तिन्तिड्यादि न भक्षयिष्ये इति व्याख्यानात्तदेवात्राव-
स्थापितम् ।

ति । तद्ग्रहणं क्षत्रादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् इति भावः । *ततः-
अव्यवधानेन । *परामधुमांसेति पाठे परा इतिरूपा या याज्ञव-
ल्क्योक्तिस्तस्या इत्यर्थः । *परस्येति पाठे परस्येत्यस्य याज्ञवल्क्यव-
चनादित्यर्थः । नन्वेतावता दृष्टान्तसिद्धावप्यनृतवदननिषेधस्य
तत्त्वं न लब्धं "नाहितं नानृतञ्चैव" इति याज्ञवल्क्योक्तं तु स्नातकप्र-
करणस्थमतो मिताक्षरामाह *व्रतमिति । आदिना मांसादि ।
तामेवाह *अश्लीलमिति । नन्वेवमपि दृष्टान्तासङ्गतिः सामान्यतो
रविदर्शनाभावस्यैव तत्त्वलाभादत आह *भास्करेति । पर्युषि-
तस्याभक्ष्यप्रकरणे उक्तेराह *परुषमिति । मिताक्षरेत्यस्यानुषङ्गः ।
नन्वश्लीलमसभ्यभाषणमित्येव पाठ इति कथं तत्संग्रहो ऽतस्तदु-
क्तयुक्त्यैवाह *आदीति । *स्मृत्यन्तरेति । तत्प्रकरणे द्यूतं च ज-
नवादं च परिवादं तथा ऽनृतमित्यादि मन्वापस्तम्बाद्युक्तेरित्यर्थः ।
दृष्टान्ते उपक्रमः शाब्दोऽप्यस्तीति पार्थसारथिमिश्रसंमतिमप्याह
*नेक्षेतोद्यन्तमिति । ब्रह्मचारिधर्मभूतप्रजापतिव्रतान्तर्गते इत्यर्थः ।
स्पष्टं चेदमादौ नञर्थवादे, लक्ष्म्यां च मिताक्षराव्याख्यायाम् ।
स्वोक्तभिन्नार्थे तद्भाष्यसंमतिमप्याह *प्रकृतेति । "अकर्म-
क्रतुसंयुक्तम्" इत्यधिकरणे इत्यर्थः । *संयोगान्तरादिति सूत्रैकेति ।
"विधिर्वा संयोगान्तराद्" इति सूत्रस्य विधिर्वा संयोगादित्येकदेश-
मित्यर्थः । तावदेव सूत्रमिति भ्रमनिरासायेदम् । *नियमेति ।
विधिर्वाऽयन्दर्शपूर्णमासयोर्नानृतंवदेदिति, नानुवादः, कुतः संयो-
गान्तरादित्यादिः । संयोगभेदस्यैव प्रतिपादको नियमेत्यादिग्रन्थः ।
*स्मर्यते–स्मृत्या प्रतिपाद्यते । *पदार्थेति । क्रतुगतसङ्कल्पविषयानृ-
तवदनपदार्थेत्यर्थः । *इह–श्रौतविशेषे । पुरुषस्येत्यग्रे इति कथम-
न्यत्र श्रूयमाणोऽन्यस्यानुवादो भविष्यतीति तत्र शेषः। तत्फलितमाह
*इत्ययमिहेति।नतु भट्टाद्युक्त इत्यर्थः।ननु तावताऽपि तस्य तत्सङ्कल्प-
परत्वालाभ एव नियमानुष्ठानेनेत्युक्तेरत आह *नियमश्चेति । *स-
ङ्कल्प एवेति । यावद्ब्रह्मचर्यानुष्ठीयमानानृतवदनाभावसङ्कल्पविशेष
एवेत्यर्थः । तस्मादुक्ताधिकरणतस्तस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतैव न
तदुक्तक्रत्वर्थतेति सिद्धम् । इदमेवैतदग्रिमाधिकरणेन द्रढयति
*तदनन्तरमित्यादिना । *क्रात्विति । दर्शपूर्णमासप्रकरणप-
ठिते इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वं निषेधपरम् अकर्मेत्युक्तेः

परिशेषादिदं विधिपरमिति भाष्ये उक्तम्, श्रुत्या सह प्रकरणं विरुध्यते नवेति पूर्वत्र विचारितम् इदानीं लिङ्गवाक्याभ्यां सह विचार्यते इति वार्त्तिके उक्तम्, तथापि सिद्धान्तमतेन तुल्यत्वेन अत्र विनिगमनाविरहादाह *पूर्वोक्तेति । तत्रैव "त्वष्टाहतपुत्रः" इत्यनुवाकपठितमाह *जञ्जभ्येति । *उभयम्-अनृतवदनाभावतदनुवचनरूपमित्यर्थः । पुरुषपदार्थमाह *पुरुषधर्मइति । तात्स्थात्ताच्छब्द्यमिति भावः । हेतोर्व्याख्या *आद्येइति । दृष्टान्तार्थमाह *यथेति । तिस्र एव साह्नस्योपसद इति पाठः । श्रुतेस्तैत्तिरीयायाः तथैव सत्त्वात् । साह्नः ऐकाहिको ज्योतिष्टोमः । अहीनः द्व्यहादिद्वादशाहान्ताहर्गणसाध्यः । उपसद इष्टिविशेषाः । तत्तात्पर्यमाह *श्रुतीति ॥ ७ ॥

तदनन्तरं "प्रकरणाविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवद्" इति सिद्धान्तसूत्रम् । प्रकरणात्तद्युक्तस्य तत्क्रतुयुक्तस्य अनृतवदनाभावानुवचनादि संस्कार इति तदर्थः । विरोधे हि श्रुतिवाक्ये बलवती । प्रकृते च तयोरविरोधात् श्रुतिप्रकरणाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वम् । यथा क्रतुयुक्तव्रीह्यादीनामेव प्रोक्षणं संस्कारकम् । तेनोभयत्रापि वैपरीत्ये क्रतुवैगुण्यं सिद्धम् । अवैपरीत्ये तत्साद्गुण्यं च । याजुषभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तं च सिद्धम् ।

नच "नानृतं वदेद्" इत्यस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात् प्रधानभूतकर्त्रा यजमानेनैव वर्ज्यं स्यात् । क्रत्वर्थत्वे प्रतिषेधस्य वर्जनीयतया कर्त्रनपेक्षत्वेन यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेन ऋत्विग्भिश्च वर्जनं सिध्यतीति विशेष इति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बद्धपुरुषकर्तृकानृतवदना

भाव इति बोधेन तत्सम्भवात् । क्रतुकर्तृकर्तृकेति बोधे मानाभावात् ।

किञ्च वर्ज्यभावनायाः कर्त्रनपेक्षत्वे व्यभिचारेण भावनायाः कर्त्राक्षेपकत्वमेव भवदुक्तं भज्येत ।

किञ्च युष्मदस्मद्भिन्नसामानाधिकरण्ये प्रथम इत्यर्थकेन "शेषे प्रथमः" इत्यनेन तत्सामानाधिकरण्ये एव प्रथमस्य साधुत्वाद्वदेदित्यस्य साधुत्वाय पुरुष इतिपदस्य, तदर्थस्य वाऽध्याहारावश्यकत्वेन जञ्जभ्यमानवाक्यतो वैषम्यं दुरुपपादम् ।

नच तत्सामानाधिकरण्याभावे प्रथम इत्येव तदर्थः । "उपपदे समानाधिकरणे" इत्यधिकारेण शेषपदस्वारस्येन च तादृशार्थासम्भवात् ।

नचैवं 'त्वं च चैत्रश्च पचथः' इत्यत्र परत्वात् प्रथमापत्तिः । उपयुक्तासमभिव्याहृतस्य उपयुक्तादन्यस्य शेषपदार्थत्वात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ।

न्यायसुधाकारोऽपि क्रत्वर्थत्वे क्रतुफलसिद्ध्यर्थत्वात्पुरुषार्थत्वमप्यस्तीति वदन् क्रतुसम्बद्धपुरुषधर्मतापक्षमेव साधु मेने ।

एवञ्च जञ्जभ्यमानसंस्कारोऽपि क्रतुसम्बद्धपुरुषमात्रस्येति बोध्यम् । तव तु विपरीतम् यजमानस्यैव स स्यात् ।

एतेन प्राधानात् यजमानसंस्कार एवेति परास्तम् ।

यद्यपीदं द्वयमपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव पठितं तथाऽपि तद्गतक्रतुत्वसामान्यापेक्षमेव, पूर्वोक्तमहाभाष्यात् । भगवान् शबरस्वामी तु "नानृतं वदेद्"

इत्यस्य पुरुषधर्मत्वमुत्सूत्रमेवाशङ्क्य उत्सूत्रमेव कर्तुराख्यातप्रत्ययार्थत्वनिरासेन प्रौढ्या समाहितवान् ।

तथा भावार्थाधिकरणे भगवन्तो भट्टपादाः प्रौढिवादेनैव प्राधान्यादियुक्तिभिर्भावनाया अप्रत्ययार्थत्वमुत्सूत्रमेवोक्तवन्तः ।

"भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते" इति हि तत्र सूत्रम् । कर्मशब्दा यजेत दद्याज्जुहुयादित्यादयस्ते भावार्थाः प्राधान्येन क्रियाऽर्थाः । "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" "भावप्रधानमाख्यातम्" इत्युक्तेः, अतस्तेभ्यः क्रिया प्राधान्येन प्रतीयेत हि । प्रधान्यादेवैषोऽर्थः क्रियारूपः सर्वत्र विधीयते न नामार्थः । तस्याश्च शीघ्रनाशित्वाद्वारमपूर्वं स्वीकार्यमिति तदर्थः । नह्यनेन भावनायाः प्रत्ययार्थत्वं न धात्वर्थत्वमित्यर्थः स्पृश्यते । नव्यमीमांसकानां तु प्रौढिवादेनाप्युक्ते ऽर्थे मुख्यसिद्धान्तत्वभ्रम इति सुधियो विभावयन्तु ।

तस्माद्भावना धातुवाच्यैव ।

तदुक्तं "कारके" इति सूत्रे भाष्ये–"अधिश्रयणोदकासेचनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन् देवदत्तो यदा पचतीत्युच्यते तदा तत्राधिश्रयणादिषु पचिर्वर्तते, ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि यदा पचन्तीत्युच्यन्ते तदा तत्र पचिर्वर्तते, सम्भवनं धारणं च कुर्वती स्थाली यदा पचतीत्युच्यते तदा तत्र पचिर्वर्तते" इति । सम्भवनं ग्रहणम्, धारणञ्च आसन्नापि स्थापकमिति कैयटः ।

कर्तृकर्मरूपो धर्मी प्रत्ययार्थः । स्पष्टं चेदं "तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते" इत्यादिना "गत्यर्थलोटा" इति सूत्रे भाष्ये । कर्त्रादिपदानां शक्तिपरत्वेऽपि शक्तिशक्तिमतोरभेदात्स एव प्रत्ययार्थः । कर्त्रादिविभक्त्या शक्तिमदभेदमापन्नाया एव शक्तेरुक्तिरिति "सार्वधातुके यक्" इत्यत्र कैयटोक्तेः । प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युत्सर्गस्यापि भाष्यनिरुक्तकाराद्यनुभवबलेन त्याग इति । तदर्थकारकस्य धात्वर्थं प्रति विशेणतेति केचित् ॥ ८ ॥

(कुं०टी०) *श्रुतिप्रकरणाभ्याम्–"नानृतं वदेद्" इत्यत्र । *उभयत्रापि—उक्तवाक्यद्वयेऽपि । *वैपरीत्ये—अनृतवदने, अनुवचनाभावेच । *भ्रेष इति । भ्रेषो भ्रंशो यथोचितादित्यमरः । *वैषम्यमिति । "नानृतम्" इत्यत्र पुरुषार्थत्वस्य त्यागो "जञ्जभ्यमान" इत्यत्र तत्स्वीकार इत्येतदित्यर्थः । *त्वंच चैत्रश्च पचथ इति । उपयुक्तादन्यः शेषः, इह चोपयुक्तस्य त्वंपदस्य सत्त्वान्न प्रथमः इत्यर्थः । *तद्गते–ज्योतिष्टोमगते इत्यर्थः । तेन क्रत्वन्तरेऽप्ययं विधिः । *महाभाष्यादिति । यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो याज्ञे कर्मणि नापभाषन्ते इत्यादिकात् । *धातुवाच्यैवेति । व्यापारातिरिक्तभावनायां तु मानाभावः । शक्तिपरत्वेऽपि कर्तृत्वादीनामेव वाच्यतया वक्ष्यमाणत्वात् । *उत्सर्गस्यापीति । बहुशो व्यभिचारदर्शनात् ॥ ८ ॥

(क० टी०) *तदनन्तरम्–पूर्वपक्षानन्तरम् । प्रकरणविशेषादित्यत्र कर्मधारयो न तु षष्ठीतत्पुरुषो व्यावर्त्याभावात् । तथाचास्याविवक्षितत्वं फलितमित्याशयेनाह *प्रकरणादिति । *युक्तस्य–पु-

ऋषस्य । तदर्थमाह *अनृतेति । तद्गतसङ्कल्पविषयेत्यादिः । अ-
नुवचनादीति पाठः । अनुब्रवणादीति पाठे ब्राह्मणो ब्रवणादिति
वद्गतिर्बोध्या । अत एव ब्रवणो वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरेति
शब्दार्णवः । साच प्रागुक्तरीत्या कौस्तुभे स्पष्टा । आदिना ज्योति-
ष्टोमप्रकरणे "अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽप्सु
दीक्षातपसी प्रावेशयंस्तीर्थे स्नाति तीर्थमिव हि सजातानां भ-
वति" इति श्रूयमाणतीर्थस्नानपरिग्रहः । निपातानामनेकार्थत्वाद्धे-
त्वर्थकवासूचितप्रागुक्तुल्यत्वोपपादनायाह *विरोधेहीति । *त-
योः-श्रुतिप्रकरणयोः,वाक्यप्रकरणयोश्च । तदेवाह *श्रुतीति । य-
द्यपि सिद्धान्ते द्वितीयेऽपि श्रुतिरस्ति तथा ऽपि ततस्तत्सामान्य-
संस्कारत्वसिद्धिरत उक्तरीत्या तद्विशेषसंस्कारत्वायाह *वाक्ये-
ति । दृष्टान्तमाह *यथेति । विचारफलमाह *तेनोभेति । सि-
द्धान्ततात्पर्यमाह *याजुषेति । यजुर्वेदोक्तेत्यर्थः । भुवः स्वाहे-
त्यादिकमित्यर्थः । स्वसिद्धान्ते भट्टाद्युक्तदोषमुद्धरति *नचेति ।
*वर्ज्यम्-तत्रानृतवदनम् । प्रतिषेध्यस्येत्यस्य वर्जनमित्यत्राप्यन्वयः ।
*पुरुषेति । तत्सामान्येत्यर्थः । विशेषग्रहणे बीजाभावात्तदाह *क-
त्विति । पत्नीग्रहणं तु उभयथा ऽपीष्टमेवेति भावः । *इतीति । इत्या-
दीत्यर्थः । ननु वर्ज्यतया तस्य तदनपेक्षत्वमुक्तमिति तथा बो-
धस्याप्यसम्भवेन कथं तत्सिद्धिरतस्तदुक्तौ दोषान्तरमाह *किञ्चे-
ति । तत्रैव दोषान्तरमाह *किञ्चेति । तयोरेव प्रकृतत्वादाह* युष्म-
दिति । तस्यैव प्रकृतत्वादाह *भिन्नेति । *साधुत्वात्-साधुत्वबो-
धनात् । परमतेनाह *पुरुषइतीति । अर्थाध्याहारमतेनाह
*तदर्थेति । *वैषम्यमिति । तत्र वाक्यमत्र श्रुतिः,
सर्वं सर्वगतं तद्, अत्र यजमानगतमेवेत्येवं चेत्येवमित्यर्थः । अन्य
एव शेषपदार्थ इत्याह *नचतदिति । युष्मदस्मदित्यर्थः । एवे-
नोक्तार्थव्यवच्छेदः । तदनङ्गीकारे आह *शेषेति । अन्यथा न प्रथ-
म इत्येव ब्रूयात् । *एवम्-उक्तार्थाङ्गीकारे । उपयुक्तान्यसामानाधि-
करण्यसत्त्वात् आद्यविशेषणेन व्यावृत्तिरित्याह *उपेति । अत्र
मानमाह *स्पष्टंचेदमिति । तत्रैव सूत्रे इत्यर्थः । तत्रहि-'तत्र युष्म-
दस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वाद्' इत्याद्युक्तम् । स्वोक्तसिद्धान्ते
राणककारसंमतिमप्याह *न्यायेति । भट्टसोमेश्वरो ऽपीत्यर्थः ।

*क्रत्विति । क्रतुफलमपूर्वं तत्सिद्धिः । *पुरुषेति । तदर्थत्वमपी-
त्यर्थः । तुल्यन्यायत्वादाह *एवञ्चेति । तत्र तथासिद्धान्तेचेत्यर्थः ।
*संस्कारोऽपीति । तस्य तदनुवचनरूपसंस्कारोऽपीत्यर्थः । मात्रं
कार्त्स्न्ये । नव्यमीमांसकमते दोषमाह *तत्रात्विति । प्राधान्यादाह-
*यजमानेति । शानचः कर्त्रर्थत्वात् । तन्मतं खण्डयति *ए-
तेनेति । विशेषबोधे मानाभावेनेत्यर्थः । *द्वयमपि—विधिनिषे-
धात्मकमपि । एवञ्च क्रत्वन्तरे न तथेति भावः । *पूर्वोक्तेति । याज्ञे
कर्मणीनीत्यर्थः । नन्वेवम् अत्रत्याग्रिमभाष्यविरोधोऽत आह *भग-
वानिति । प्रौढिसाधकं हेतुगर्भविशेषणमिदम् । एवमग्रेऽपि । सूत्रा-
भिमतस्योक्तत्वादाह *उत्सूत्रमिति । तदनारूढमेवेत्यर्थः । एव-
मग्रे ऽपि । आहेत्यादिनेति भावः । *उत्सूत्रमेवेति । अत्र ब्रूम इत्या-
दिनेति भावः । तथा च सूत्रविरोधान्न तस्यापि तद् अभिमतं सि-
द्धान्तत्वेनेति न तद्विरोध इति तात्पर्यम् । एवम् अत्रत्यवार्त्तिक-
कारविरोधोऽपि सिद्ध एवेति तमुपेक्ष्य स्थलान्तरस्थवार्तिक-
विरोधमप्याह *तथेति । आदिना प्रागुक्तान्ययुक्तिसङ्ग्रहः । ननु त-
दधिकरणसूत्रस्यैव सोऽर्थो न तु प्राग्वदिति कथमुत्सूत्रत्वमत
आह *भावार्था इति । *हि-यतः । *तत्र—भावार्थाधिकरणे
द्वितीयाध्यायादौ । सूत्रार्थमाह *कर्मेति । स्वसिद्धान्तैकवाक्य-
तया आह *प्राधान्येति । भाष्यमाह *क्रियेति । निरुक्तमाह
*भावेति । इदं हेतुगर्भमित्याह *अत इति । *एषोऽर्थः-एष एव ।
अत एवाह *ननामार्थइति । पराभिमतम् अधिकरणतात्पर्यमाह
*तस्याश्चेति । ननु स एवार्थः सूत्रस्य कुतो नात आह *नह्यनेनेति ।
उक्तसूत्रेणेत्यर्थः । स्पर्शोऽपि न तस्य किमु वाच्यम् स इतीति सूचय-
न्नाह *स्पृश्यते इति । नन्वेवं कथं नव्यमीमांसकैस्तथा सिद्धान्तित-
मत आह *नव्येति । ध्वात्वर्थवादोक्तसिद्धान्तं प्रत्ययार्थत्वनिरासेन
विशेषं वक्तुमुपसंहरति *तस्मादिति । एवेन प्रत्ययवाच्यत्वनि-
रासः । तत्र भाष्यसंमतिमप्याह *तदुक्तमिति । आदिना तण्डुलाव-
पनादि । तत्रत्यस्य भाष्यस्य व्याख्या *अधीति । एवमग्रेऽपि बो-
ध्यम् । अत्रत्यप्रागुक्तसिद्धान्तं विशेषं वक्तुमुपसंहरति *कर्तृकर्मे-
ति । तत्सिद्धमित्यादिः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *स्पष्टमिति ।
आगच्छ चैत्र ग्राममोदनं भोक्ष्यसे इत्यादौ वारणायाह *तिङ्भ्या-

मिति। *इत्यादीत्यनेन यत्र तत्र निघात इत्यस्य परिग्रहः। लोट्लृटोः सांनिध्यात्तद्वाच्यमेवात्र कारकं लोडन्तलृडन्तयोश्चार्थ लक्षणो निमित्तनिमित्तीभाव इति कैयटः। ननु सप्तमीपञ्चम्याविति सूत्रे तथा स्पष्टत्वात्तत्रापि तथेति कथमेकद्रव्याभिधानमत आह *कर्त्रादीति। उक्ते क्वचित् सुब्नियामकेषु तेषान्तत्परत्वेऽपीत्यर्थः। सर्वत्राह *शक्तीति। *स एव-शक्तिमानेव। नन्वभेदे ऽपि नियमः कथं तिङन्ते ऽत आह *कर्त्रादीति। तत्र विहितविभक्त्येत्यर्थः। नहि शक्तिः साक्षात् क्रिया गता। अत एव शक्तिः कारकमिति पक्षे कर्तृकर्मादिजबोधे शक्तिरूपकर्तृत्वादेर्नियमतः प्रकारतया भानेन तत्रैव शक्तिसिद्धौ सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति बोध्यम्। नन्वेवं प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायविरोधो ऽतस्तावत्प्राचां मतेनाह *प्रत्ययार्थ इति। कृदादौ फलस्यस्येत्यर्थः। *त्यागः-तिङन्ते। सर्वसङ्ग्रहायाह *धात्वर्थमिति। *केचित्-दीक्षितभूषणकृदादयः॥ ८॥

परे तु 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तद्विषयम्। "कर्तरि" इत्यादेः स्वाद्विषयाद्धातोरित्यर्थेन तिङां तद्द्योतकत्वाद्विशेषणत्वमेव। भावे इत्यस्य तथाऽन्वयस्यैव युक्तत्वात्।

अत एव "स्नुक्रमोः" इतिसूत्रे भाष्ये "भावकर्मणोः" इति सूत्रस्य "भावकर्मवृत्ताद्धातोः" इत्यर्थकथनं कृतम्। तस्य च भावकर्मविषयाद्धातोरित्यर्थं कैयट आह। तद्विषयत्वं च धातोः कर्मादिविशिष्टक्रियावाचकत्वेन, कर्मादीनां स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यत्वेन वा। तत्र तिङ्विषयलकारस्थले आद्यम्। "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति स्मृत्यन्तरात्। शत्रादिविषये त्वन्त्यम्। "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति स्मृतेः। "लः कर्मणि च" इत्यादेरप्ययमेवार्थः भावकर्मादिवृत्तादिति। शानजादौ कारकप्राधान्यमुक्तरीत्यैव। अन्यथा शानजादिस्थानिलेन भावस्य सत्त्वभूतस्य बोधनम्, तिङ्स्थानिलेन त्वसत्त्वभूतस्य बोधनामिति तत्रापि न सिद्ध्येत्। तस्मादुभयत्राप्यर्थे तदंशे सूत्रतात्पर्यं चेदत्रापि तथैवास्तु। "वर्तमाने लट्" इत्यादिविहितलानुवादेन चैतदु अर्थनियामकम्।

अत एव "कर्तरि कृद्" इत्यादिना कर्त्रादेः प्रत्ययार्थत्वबोधनमेव। भाव[1]बोधकादित्यस्य केवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थः।

किञ्च "द्व्येकयोः" इत्यादीनां तिङ्विषयाणामपि नियमत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् तद्विदाम्। सिद्धौ च नियमो भवति। धातुवाच्यत्वे च "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति" इति सामान्यसूत्रेण सर्वत्र सिद्धौ नियमत्वं युज्यते नान्यथा। संख्यायाश्च कारकस्येव क्रियायामेवान्वय इत्युपपादयिष्यते।

स्पष्टं चेदं "बहुषु" इति सूत्रे भाष्ये।

तत्राहि "तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते इति नियमार्थं द्व्येकयोः" इत्याद्युक्तम्। एकवाक्यतया विधानमिति पक्षे ऽपि फलतो नियम एव, तद्विनाऽपि तत्र सिद्धेः।

अत एव "अनुदात्तङितः" इति सूत्रे भाष्ये अत्र पक्षे तेषां सूत्राणां परिभाषात्वव्यवहारः।

अत एव अजघ्नाः, अचकादित्यादौ धातुमात्रात्सर्वबोधः सङ्गच्छते। लुप्तस्मरणाद्बोध इति तु

---

१ विषयादिति पाठः।

एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यसिद्धेर्लोपफलत्वं वदता भाष्यकारेण तिरस्कृतम् । लोपमजानतां तथा बोधानापत्तेः ।

यत्तु कैयटेन तिङां स्वभावतः संख्यावाचकत्वाश्रयेण तिङ्विषयाणां तेषां नियमार्थत्वमुक्तम् ।

तन्न । एवं स्वभावाश्रयणे तेनैव तत्तत्तिङां तत्तत्संख्यावाचकत्वसम्भवेन नियमशास्त्राणामपि वैयर्थ्यापत्तेः । सुब्विषयाणामप्यनेन एकद्वित्र्यादिपक्षेष्वपि नियमार्थत्वसम्भवेन तत्र नियमोपपादनाय विशिष्य तत्र पञ्चकपक्षालम्बनवैयर्थ्यापत्तेश्च । शास्त्रमात्रस्यैव वैयर्थ्याच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

"सार्वधातुके यक्" इति सूत्रस्थस्य "सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादयः" इति भाष्यस्य तद्द्योत्या इत्येवार्थः । विकरणस्त्वत्र पक्षे साधुत्वार्थ एव । "विकरणार्थाः" इति पक्षे विकरणद्योत्या अपि । "भावकर्मवाचिनि" इत्यादेरपि तद्बोधके इत्यर्थः । तत्र 'सार्वधातुकार्थाः' इति पक्षे एकत्वादीनामपि तद्द्योत्यत्वान्नियमानुपपत्तिमाशङ्क्यार्थनियमाश्रयणेन परिहृतं भाष्ये ।

न च 'विकरणार्थाः' इति पक्षे लेनाभिधानाद्विकरणो न स्यादिति भाष्यदूषणानुपपत्तिः, द्योतकसमुच्चयस्य व्यतिलुनीते गार्ग्यायणीत्यादौ दर्शनादिति वाच्यम् । लिङ्लिटोर्विकरणरहितयोः, अदादौ च लकारमात्रेणापि तद्द्योतनेन तेनैव कृतकृत्यतया विकरणानुत्पत्त्यापत्तिरित्याशयात् । व्यतिलुनीते इत्यादौ नात्मनेपदमात्रेण तद्द्योतनम् । अन्यत्राप्यात्मनेपददर्शनात् ।

गार्ग्यायणीत्यादौ च न ष्फमात्रेण तद्द्योतनम् । गार्ग्यायणे ऽप्यायनस्य दर्शनात् । तत्र शब्दशक्तिस्वभावात्क्वचिद्विकरणसहितस्य तद्द्योतकत्वम्, क्वचित्केवलसार्वधातुकस्यापीति तद्दूषणपरिहारः । विकरणानां नैरर्थक्यप्रवादस्तु तं विनाऽपि सार्वधातुकमात्रेणार्थद्योतनात् । क्वचित्तत्साहाय्येनार्थप्रतीतेरर्थवत्त्वव्यवहारो ऽपि ।

अत एव "स्त्रियाम्" इति सूत्रे भाष्ये स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे प्राधान्याद्विवचनाद्युत्पत्तिमाशङ्क्य प्रधानस्यापि द्रव्याभेदेन प्रतीत्या समाहितम् । न तु तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वाश्रयेण द्योत्यत्वपक्षाविशेषणतोक्ता ।

एवं सुपामपि द्योतकतैव । पञ्चकं च प्रातिपदिकार्थः । एतन्मूलकमेव "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति । तत्र हि नामपदेन सुबन्तम् इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।

स्त्रीप्रत्ययान्तस्य तु नामत्वम् । शास्त्रप्रक्रियायां ततो ऽपि अर्थबोधात्तत्र प्रत्ययार्थत्वपक्षे द्विवचनाद्यनुत्पत्तिराशङ्किता । तेन 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तिरजेत्यादौ व्यभिचरितेति परास्तम् ।

अत एव सूत्रकृता प्रधानप्रत्ययार्थवचनमशिष्यमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्येवोक्तम्, न तु व्यभिचरितत्वादित्यप्युक्तमिति वदन्ति ॥ ९ ॥

(कुं० टी०) *तथाऽन्वयस्यैवेति । धात्वर्थस्यैव प्रत्ययेन

द्योतनात् । *स्वप्रकृतिकेति । धातुप्रकृतिकेत्यर्थः । *उभयत्रापीति । सत्त्वभूते ऽसत्त्वभूते च । *तदंशे—भावांशे । *अत्रापि—"लः कर्मणि" इत्यादावपि । *तथैवेति । तेनैव प्रकारेण विशेष्यत्वं चेत्यर्थः । *अत एवेति । "कर्तरि कृद्" इत्यत्र कर्तृविषयाद्धातोरित्यर्थेनेत्यर्थः । *तिङ्विषयाणामपीति ।

अयं भावः—"तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते" इतिभाष्यात्संख्याविशेषानुपादानेनेत्यर्थः । एवं च प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारके अर्थः । "लः कर्मणि" इत्यस्यापि कर्मणि वृत्ताद्धातोर्लं इत्यादिरेवार्थः इति ।

*सामान्यसूत्रेणेति । "तिप्तस्झि" इत्यादिना, "स्वौजसमौट्" इत्यादिनाच । *क्रियायामेवेति । आरोपात् । ननु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याकारकयोरपि प्रातिपदिकार्थत्वादस्तु नियमः, तिङि तु कथं नियमो ऽत आह *तिङो ऽविशेषेणेति । *एकवाक्यतयेति । अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र एकवचनमित्यादिकम् । *तद्विनाऽपीति । तादृशविधानं विनाऽपि सामान्यसूत्रेण सिद्धेरित्यर्थः । *परिभाषात्वेति । यत्रात्मनेपदं भवति तत्र "अनुदात्तङितः" इत्युपतिष्ठते । तेन प्रथमं लादेशा इति विकरणं न व्यवधायकमिति भावः । *तिरस्कृतमिति । लोपस्य प्रत्ययलक्षणमात्रफलकत्वोक्तेः । *यत्तुकैयटेनेति । कर्तृकर्मणोर्विधीयमानास्तिङः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्बोधका भविष्यन्ति । संख्याविशेषश्च स्वभावतः प्रयोगदर्शनादेव गम्यते इति भावः । *नियमार्थत्वमुक्तमिति । भाष्यांशे ऽप्युक्त इत्यर्थः । *सार्वधातुकार्थो इति । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् कर्त्रर्थे सार्वधातुके शबित्यर्थात् । *साधुत्वार्थ एवेति । तिबादिभिरेव

द्योतितया पुनर्द्योतकार्थताया अभावात् । *विकरणार्थो इति । भावकर्मणोर्यगित्याद्यर्थात् । *अर्थनियमेति । एकस्मिन्नेकवचनमेवेत्याकारकेत्यर्थः । तेन कर्त्रादिमात्रद्योतकत्वाभावे ऽपि भवत्येष नियम इति भावः । *विकरणो न स्यादिति । तथाच तच्छास्त्रवैयर्थ्यमिति भावः । *व्यतिलुनीते इति । अत्रात्मनेपदव्यतिशब्दौ कर्मव्यतिहारद्योतकौ । *लिङ्लिटोरिति । तत्र विकरणाभावेऽपि कर्त्रादिबोधाल्लुकारमात्रस्यैव द्योतकत्वावश्यकतया ऽन्यत्र विकरणो न स्यादेवेत्यर्थः । दृष्टान्तस्तु विषम इत्याह *व्यतिलुनीते इत्यादाविति । कारीषगन्ध्येत्यादौ ष्यङो ङित्त्वसामर्थ्यात्ष्यङ्ङीषौ । *व्यवहारोऽपीति । अत एव विकरणानामन्वर्था प्रत्ययसंज्ञा । *द्रव्याभेदेति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः, तथाऽपि गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायात्कुमारीशब्देन द्रव्यमेवाभिधीयते इति वचनसिद्धिरिति भावः । ननु द्रव्याभेदापन्नस्त्रीत्वस्य प्राधान्यात् "सत्त्वप्रधानानि" इत्यस्य व्यभिचारोऽत आह *न नामत्वमिति । ननु सुब्रहितस्य यान्तस्य लोके बोधकत्वाभावात्कथं तदर्थे द्वित्वाद्यनन्वयः शङ्कित इत्यत आह *ततोऽपीति । *व्यभिचरितेति । प्रत्ययार्थस्य स्त्रीत्वस्याप्राधान्यात् । *परास्तमिति । स्त्रीत्वस्यापि द्रव्याभेदेन प्रतीत्या न प्राधान्यविघात इति भावः । *नतु व्यभिचरितत्वादिति । अजेत्यादौ ॥ ९ ॥

(क० टी०) एतत्सूचितारुचिं कथयन् सिद्धान्तमाह *परेत्वित्यादिना वदन्तीत्यन्तेन । *विषयम्—विषयकम् । नैवं सति सूत्रासङ्गतिरित्याह *कर्तरीति । तत्राप्यस्यार्थस्यान्यांशे आवश्यकत्वेन सम्भवत्यैकरूप्ये इति न्यायेनात्रापि तथैवेति सूचयन्नाह *भावे इति । अन्यलभ्यत्वेनान्यार्थस्य तत्रासम्भवात् इति भावः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवेति । उक्तहेतोरेवेत्यर्थः । ननु तस्यान्य प-

वार्थो ऽत आह *तस्य चेति । तद्विषयत्वं च नैकरूपं सर्वत्रे-त्यत आह *तद्विषयत्वं चेति । इदमपि व्यवस्थितमित्याह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तदेकवाक्यतया प्रकृते ऽप्याह *लः कर्मेति । "वर्त्तमाने लट्" इतिवत् । एवमेवेत्यस्यैवार्थो *भावेति । अत एव तस्य पूर्वनिपातः । कर्मादीत्यादिना-कर्ता । नन्वेवं शानजादिविषये लस्यापि द्योतकत्वापत्तौ तत्रापि कारकस्य विशेषणत्वापत्तिरिति महदनिष्टम । तिङनुरोधेनाद्यरीत्या तद्विषयत्वाङ्गीकारात्सकृदुच्चरितादर्थद्वयप्रतीतेरसम्भवादत आह *शानजादाविति । *उक्तेति । द्वितीयेत्यर्थः । वक्तुस्तन्त्र बोद्धुरावृत्तिः । इदमन्यांशे तवाप्यावश्यकमित्याह *अन्यथेति । शङ्कोक्तरीत्यङ्गीकारे इत्यर्थः । आस्यमाने शय्यमाने च गत इत्यादौ सत्त्वभूतभावप्रतीत्या तत्स्थानिलस्यापि तदर्थत्वावश्यकत्वात् । तङो ऽसत्त्वभूतभावार्थकत्वेन तत्स्थानिलस्य तत्त्वमेवावश्यकमित्याह *तिङिति । तङित्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । *तदंशे-भावांशे । *अत्रापि-कर्त्राद्यंशेऽपि । भाव इत्यस्यावृत्त्याऽर्थद्वयबोधकत्ववत्कर्त्राद्यंशे ऽप्यावृत्त्या कर्त्रादौ वर्त्तमानात्कर्त्रादावर्थे च लविधिरिति भावः । ननु लविधावेव तत्सूत्रतात्पर्यम् अन्याविहितत्वान्नार्थ एवेति कथमुभयत्रार्थे इत्यत आह *वर्तमाने इति । *इत्यादीत्यादिना । स्वार्थविहितेत्यर्थः । *नियामकम्-नियामकमेव । करणादि च व्यावर्त्यम्, पाकेन कृतं वैरामित्यादौ तत्प्रतीतेः । तिङ्नियमे द्योतकाभावात्तदप्रतीतिरित्यन्यत् । *अत एव—शत्रादावुक्तरीत्या कारकप्रधान्यादेव । नन्वेवमपि भावविषयत्वं नोक्तरीतिद्वयेन सम्भवति । तद्बोधकत्वमात्रं त्वतिप्रसक्तम् अत आह *भावेति । मात्रम्-कार्त्स्न्ये । नतु कृतिरेव विवक्षिता । तथाचानिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया इति न्यायेन स्वार्थे स इति तस्यानुवादकत्वं तत्फलं च तस्य प्राधान्यसिद्धिरिति भावः । द्योतकत्वे युक्त्यन्तरमाह *किञ्चेति । सुब्विषयाणां तत्त्वस्यैव सर्वप्रसिद्धत्वादाह *तद्विदामिति । भाष्यविदामित्यर्थः । *सामान्येति । लस्य तिप्तस्झीत्यनेनेत्यर्थः । ननु तिङन्ते संख्यायाः कारके ऽन्वयस्य परप्राचीनोभयसंमतत्वात्कथमुक्तरीत्या नियामकत्वं तेषामत आह *संख्यायाश्चेति । एवेन मतान्तरव्यवच्छेदः । अत्रैव ऽप्रकरणे नुपदमेवेति भावः । तदे-

व भाष्यमाह *स्पष्टं चेदमिति । "किमर्थं पुनरिदमुच्यते" इति प्रश्ने आह *तिङ इति । *अविशेषेण-संख्याविशेषाद्यनुपादानेन । एवं च प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारके अर्थ इति भावः । नन्वेवमपि एकवाक्यतया विधिरिति भाष्योक्तपक्षान्तरे न द्योतकत्वसम्भवो ऽत आह *एकेति । सा च वाक्यैकवाक्यता । इत्थं च लस्थाने तिबादयो भवन्ति ते चानुदात्तङितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवतीति । इयञ्च मन्दमतिना दुर्ज्ञानेति वाक्यभेदेन नियम उक्त इति तात्पर्यम् । *तद्विनाऽपि-एकवाक्यतया विधानं विनाऽपि । उक्तरीत्येति भावः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अत एवेति । तत्र फलतो नियमादेवेत्यर्थः । *अत्रपक्षे-तथाविधिपक्षे । *तेषाम्-"अनुदात्तङितः" इत्यादीनाम् । *परिभाषेति । "यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत" इत्यनेनेति शेषः । अनियमे नियमकारिणीत्वात्तस्या इति भावः । द्योतकत्वमेव युक्तमित्याह *अत एवेति । तिङां द्योतकत्वादेवेत्यर्थः । मात्रमवधारणे । व्यतिसे इत्याद्यसाध्वेवेति भावः । ननु तत्र लुप्तस्मरणाद्बोधो भविष्यत्यत आह *लुप्तेति । *एकेति । सरूपसूत्रे इत्यर्थः । अग्निचिदित्यतो लोकत एव कर्त्रर्थप्रतीत्या लोपशास्त्र प्रकृतसूत्रवत्किमर्थमिति शङ्कायामाह *प्रत्ययेति । तेन लोपेऽत्रानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमित्युक्तम् । तदाशयमाह *लोपमिति । तत्रत्यकैयटं दूषयति *यत्त्विति । *तेनैव-स्वभावेनैव । एवमग्रे ऽपि । *नियमेति । "द्व्येकयोः" इत्यादीत्यर्थः । सामान्यवद्विशेषलाभो ऽपि तत एवेति भावः । स्वोक्तिविरोधमप्याह *सुबिति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षवत्तन्मतेनैवाह *एकेति । आदिना चतुष्कम् । *तत्र-सुब्विषये । "तस्यापत्यम्" इत्यादेर्वैयर्थ्यमप्याह *शास्त्रेति । *एवम्-एवं सति । शास्त्रारम्भवैयर्थ्यमपीत्याह *अन्यत्रेति । उद्द्योतादावित्यर्थः । नन्वेवं "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रभाष्यविरोधो ऽत आह *सार्वेति । एतेनाभिधीयते इति प्रागुक्तभाष्यस्यापि द्योत्यते इत्येवार्थः सूचितः । ननु तस्यैव द्योतकत्वे किमर्थं विकरणो ऽत आह *विकेति । नन्वेवमपि पक्षान्तरासङ्गतिरेवात आह *विकरण इति । तत्रत्याग्रिमभाष्याविरोधमप्याह *भावेति । *इत्यर्थः—इत्येवार्थः । दोषपराग्रिमभाष्यानुपपत्तिरपि नेत्याह *त-

श्चेति । तयोः पक्षयोर्मध्ये इत्यर्थः । *नियमेति । "द्व्येकयोः"इत्यादीत्यर्थः । अर्थान्तरस्यापि सत्त्वात्प्रत्ययनियमानुपपत्तेरिति भावः । आदिना प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमः । "सुपां कर्मादयः" इत्यादिनेति भावः । एवमपि तदग्रिमाविरोधमाह *नचेति । *व्यतिलुनीत इति । छान्दसम् । *तेनेति । तं विना तदसम्भवात् वैपरीत्यं न । दृष्टान्ते तु नैवं सुवचमित्याह *व्यतीति । न केवलेति निषेधाद्वैपरीत्यं नेत्याह *आत्मनेपदेति । तं विना तस्यैवासम्भवाद्वैपरीत्यं नेत्याह *नष्फेति । तस्य तत्राप्यश्रवणादाह *आयनस्येति । नन्वेवं तद्दोषोपपत्तावपि कथं तत्परिहारोऽत आह *तत्रेति । विकरणार्था इति पक्षे इत्यर्थः । एतन्मूलिकयैवोपपत्त्याऽन्याविरोधोऽपि नेत्याह *विकरणेति । *अत एव-प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य वाचकविषये ऽव्यभिचरितत्वं द्योतकविषये त्वप्रवृत्तिरेवेत्यस्मादेव । उभयत्रास्यान्वयः । तत्रैकत्वसत्त्वादाह *द्विवचनेति । प्रसङ्गादाह *एवमिति । ननु कथं तस्य तन्मूलकत्वं तत्र तेन प्रातिपदिकग्रहणस्य परप्राचीनसंमतत्वादत आह *तत्रहीति । निरुक्ते यत इत्यर्थः । क्वचित्सुपो ऽश्रवणेनान्यत्रापि तत्त्वसत्त्वात्कथं सुबन्तमेवेति भ्रमनिरासायाह *स्त्रीप्रत्ययेति । तन्मात्रस्येत्यर्थः । सुप्संस्कारं विनेति यावत् । *प्रक्रियायाम्-सत्यामेव । अनेनान्यथा तन्निरास इति तत्त्वव्यवच्छेदः । *ततः-स्त्रीप्रत्ययान्तात् । अपिर्दध्यादिसमुच्चायकः । नन्वेवं स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे तन्न्यायव्यभिचार एवात आह *तत्रेति । स्त्रीप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । न्यायस्य तत्र व्यभिचरितत्वे तु तदाशङ्कैवायुक्तेति भावः । भूषणोक्तिं खण्डयति *तेनेति । तदाशङ्कनेनेत्यर्थः । एतेनेति पाठान्तरम् । *अजादौ । अजाएडकेत्यादौ । *अतएव-तन्न्यायस्य तत्र नियतत्वादेव । अन्यथा तदपि वदेत् ॥ ९ ॥

तत्र कर्तृत्वशक्त्याश्रयस्य व्यापारे ऽन्वयः । योग्यत्वात् । परस्मैपदशश्नमादिस्वयमेवेत्येतत्समभिव्याहृतयक्तङादिरूपतात्पर्यग्राहकवशाच्च । कर्मत्व-

शक्तिमतश्च फले ऽन्वयः । योग्यत्वात् । तङ्यक्चिणादिसमभिव्याहाराच्च । ननु कारकविशेष्यकबोध एव कुतः स्वीक्रियते इति चेन्न । "रमते ब्राह्मणकुलम्" इति "क्रियाप्रधानम्"इति "ह्रस्वो नपुंसके"[1] इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं "सत्त्वप्रधानानि नामानि भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्ताविरोधाच्च । तत्राख्यातशब्देन नियमतो जनकाकाङ्क्षं विभक्त्यन्तम् । पाचक इत्यादावेकदेशार्थस्य तदाकाङ्क्षत्वेऽपि विभक्त्यन्तार्थस्य न तदाकाङ्क्षत्वम् । "आख्यातमाख्यातेन"इत्यादौ तथैव प्रतीतेः । "चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इत्युपक्रमाच्च । "भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानम्"इति भाष्याच्च । निष्कौशाम्बिरित्याद्युदाहरणविषये "लुप्ताख्यातेषु च" इति संसमर्थसूत्रस्थवार्त्तिके कृति आख्यातपदप्रयोग उपचारादिति बोध्यम् । भवतीति संबुद्ध्यन्तस्य तिङन्तस्य च समत्वात्तल्लक्षणापेक्षा बोध्या ।

एतेनाख्यातपदेन धातुः, आख्यायते सर्वप्रधानीभूतो ऽर्थो ऽनेनेति व्युत्पत्तेरित्यपास्तम् ।

शिश्ये इति तिङन्ते ऽतिव्याप्तेश्च । कृत्प्रकृतिभूतधातावव्याप्तेश्च । क्रियावाचकत्वमात्रे वक्तव्ये प्राधान्यनिवेशस्य व्यर्थत्वाच्च । एतदेवाभिप्रेत्य निपातवादोक्तप्रातिशाख्ये "तद् आख्यातं येन भावं स धातुः" इत्यत्र "तृतीयार्थे प्रथमा"इति तद्भाष्ये व्याख्यातम् । अत एव "प्रशंसायां रूपप्"इति सूत्रे भाष्ये पचति-

द्योतनात् । *स्वप्रकृतिकेति । धातुप्रकृतिकेत्यर्थः । *उभयत्रापीति । सत्त्वभूते ऽसत्त्वभूते च । *तदंशे—भावांशे । *अत्रापि—"लः कर्मणि" इत्यादावपि । *तथैवेति । तेनैव प्रकारेण विशेष्यत्वं चेत्यर्थः । *अत एवेति । "कर्तरि कृद्" इत्यत्र कर्तृविषयाद्धातोरित्यर्थेनेत्यर्थः । *तिङ्विषयाणामपीति ।

अयं भावः—"तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते" इतिभाष्यात्संख्याविशेषानुपादानेनेत्यर्थः । एवं च प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारके अर्थः । "लः कर्मणि" इत्यस्यापि कर्मणि वृत्ताद्धातोर्ल इत्यादिरेवार्थः इति ।

*सामान्यसूत्रेणेति । "तिप्तस्झि" इत्यादिना, "स्वौजसमौट्" इत्यादिनाच । *क्रियायामेवेति । आरोपात् । ननु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याकारकयोरपि प्रातिपदिकार्थत्वादस्तु नियमः, तिङि तु कथं नियमो ऽत आह *तिङो ऽविशेषेणेति । *एकवाक्यतयेति । अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र एकवचनमित्यादिकम् । *तद्विनाऽपीति । तादृशविधानं विनाऽपि सामान्यसूत्रेण सिद्धेरित्यर्थः । *परिभाषात्वेति । यत्रात्मनेपदं भवति तत्र "अनुदात्तङितः" इत्युपतिष्ठते । तेन प्रथमं लादेशा इति विकरणं न व्यवधायकमिति भावः । *तिरस्कृतमिति । लोपस्य प्रत्ययलक्षणमात्रफलकत्वोक्तेः । *यत्तुकैयटेनेति । कर्तृकर्मणोर्विधीयमानास्तिङः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्बोधका भविष्यन्ति । संख्याविशेषश्च स्वभावतः प्रयोगदर्शनादेव गम्यते इति भावः । *नियमार्थत्वमुक्तमिति । भाष्यांशे ऽप्युक्त इत्यर्थः । *सार्वधातुकार्था इति । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् कर्त्रर्थे सार्वधातुके शबित्यर्थात् । *साधुत्वार्थ एवेति । तिबादिभिरेव

द्योतितया पुनर्द्योतकार्थताया अभावात् । *विकरणार्था इति । भावकर्मणोर्यगित्याद्यर्थात् । *अर्थनियमेति । एकस्मिन्नेकवचनमेवेत्याकारकेत्यर्थः । तेन कर्त्रादिमात्रद्योतकत्वाभावे ऽपि भवत्येष नियम इति भावः । *विकरणो न स्यादिति । तथाच तच्छास्त्रवैयर्थ्यमिति भावः । *व्यतिलुनीते इति । अत्रात्मनेपदव्यतिशब्दौ कर्मव्यतिहारद्योतकौ । *लिङ्लिटोरिति । तत्र विकरणाभावेऽपि कर्त्रादिबोधाल्लकारमात्रस्यैव द्योतकत्वावश्यकतया ऽन्यत्र विकरणो न स्यादेवेत्यर्थः । दृष्टान्तस्तु विषम इत्याह *व्यतिलुनीते इत्यादाविति । कारीषगन्ध्येत्यादौ ष्यङो ङित्त्वसामर्थ्यात्ष्यङ्ङीषौ । *व्यवहारोऽपीति । अत एव विकरणानामन्वर्था प्रत्ययसंज्ञा । *द्रव्याभेदेति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः, तथाऽपि गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायात्कुमारीशब्देन द्रव्यमेवाभिधीयते इति वचनसिद्धिरिति भावः । ननु द्रव्याभेदापन्नस्त्रीत्वस्य प्राधान्यात् "सत्त्वप्रधानानि" इत्यस्य व्यभिचारोऽत आह *न नामत्वमिति । ननु सुब्रहितस्यान्तस्य लोके बोधकत्वाभावात्कथं तदर्थे द्वित्वाद्यनन्वयः शङ्कित इत्यत आह *ततोऽपीति । *व्यभिचरितेति । प्रत्ययार्थस्य स्त्रीत्वस्याप्राधान्यात् । *परास्तमिति । स्त्रीत्वस्यापि द्रव्याभेदेन प्रतीत्या न प्राधान्यविघात इति भावः । *ननु व्यभिचरितत्वादिति । अजेत्यादौ ॥ ९ ॥

(क० टी०) एतत्सूचितारुचिं कथयन् सिद्धान्तमाह *परेत्वित्यादिना वदन्तीत्यन्तेन । *विषयम्—विषयकम् । नैवं सति सूत्रासङ्गतिरित्याह *कर्तरीति । तत्राप्यस्यार्थस्यान्यांशे आवश्यकत्वेन सम्भवत्यैकरूप्ये इति न्यायेनात्रापि तथैवेति सूचयन्नाह *भावे इति । अन्यलभ्यत्वेनान्यार्थस्य तत्रासम्भवात् इति भावः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवेति । उक्तहेतोरेवेत्यर्थः । ननु तस्यान्य प-

वार्थो ऽत आह *तस्य चेति । तद्विषयत्वं च नैकरूपं सर्वत्रे-
त्यत आह *तद्विषयत्वं चेति । इदमपि व्यवस्थितमित्याह *त-
त्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तदेकवाक्यतया प्रकृते ऽप्याह *लः
कर्मेति । "वर्त्तमाने लट्" इतिवत् । एवमेवेत्यस्यैवार्थो *भावेति ।
अत एव तस्य पूर्वनिपातः । कर्मादीत्यादिना-कर्ता । नन्वेवं शानजा-
दिविषये लस्यापि द्योतकत्वापत्तौ तत्रापि कारकस्य विशेषणत्वाप-
त्तिरिति महदनिष्टम् । तिङनुरोधेनाद्यरीत्या तद्विषयत्वाङ्गीकारात्स-
कृदुच्चरितादर्थद्वयप्रतीतेरसम्भवादत आह *शानजादाविति ।
*उक्तेति । द्वितीयेत्यर्थः । वक्तुस्तन्त्रं बोद्धुरावृत्तिः । इदमन्यांशे
तवाप्यावश्यकमित्याह *अन्यथेति । शङ्कोक्तरीत्यङ्गीकारे इत्य-
र्थः । आस्यमाने शय्यमाने च गत इत्यादौ सत्त्वभूतभाव-
प्रतीत्या तत्स्थानिलस्यापि तदर्थत्वावश्यकत्वात् । तङो ऽसत्त्व-
भूतभावार्थकत्वेन तत्स्थानिलस्य तत्त्वमेवावश्यकमित्याह *तिङि-
ति । तङित्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । *तदंशे-भावांशे । *अत्रापि-क-
र्त्राद्यंशेऽपि । भाव इत्यस्यावृत्त्याऽर्थद्वयबोधकत्ववत्कर्त्राद्यंशे ऽप्या-
वृत्त्या कर्त्रादौ वर्त्तमानात्कर्त्रादावर्थे च लविधिरिति भावः । ननु
लविधावेव तत्सूत्रतात्पर्यम् अन्याविहितत्वान्नार्थ एवेति कथमुभय-
त्रार्थे इत्यत आह *वर्तमाने इति । *इत्यादीत्यादिना । स्वार्थवि-
हितेत्यर्थः । *नियामकम्-नियामकमेव । करणादि च व्यावर्त्यम्,
पाकेन कृतं वैरमित्यादौ तत्प्रतीतेः । तिङ्नियमे द्योतकाभावा-
त्तदप्रतीतिरित्यन्यत् । *अत एव—शत्रादावुक्तरीत्या कारकप्रधा-
न्यादेव । नन्वेवमपि भावविषयत्वं नोक्तरीतिद्वयेन सम्भवति । तद्बो-
धकत्वमात्रं त्वतिप्रसक्तम् अत आह *भावेति । मात्रम्-कार्त्स्न्यें ।
नतु कृतिरेव विवक्षिता । तथाचानिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया इति न्यायेन
स्वार्थे स इति तस्यानुवादकत्वं तत्फलं च तस्य प्राधान्यसिद्धिरिति
भावः । द्योतकत्वे युक्त्यन्तरमाह *किञ्चेति । सुब्विषयाणां तत्त्व-
स्येव सर्वाप्रसिद्धत्वादाह *तद्विदामिति । भाष्यविदामित्यर्थः ।
*सामान्येति । लस्य तिप्तस्झीत्यनेनेत्यर्थः । ननु ति-
ङन्ते संख्यायाः कारके ऽन्वयस्य परप्राचीनोभयसंमतत्वात्कथ-
मुक्तरीत्या नियामकत्वं तेषामत आह *संख्यायाश्चेति । एवेन
मतान्तरव्यवच्छेदः । अत्रैव ऽप्रकरणे नुपदमेवेति भावः । तदे-

व भाष्यमाह *स्पष्टं चेदमिति । "किमर्थं पुनरिदमुच्यते" इति
प्रश्ने आह *तिङ इति । *अविशेषेण-संख्याविशेषाद्यनुपादानेन ।
एवं च प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारके अर्थ इति भा-
वः । नन्वेवमपि एकवाक्यतया विधिरिति भाष्योक्तपक्षान्त-
रे न द्योतकत्वसम्भवो ऽत आह *एकेति । साच वाक्यैकवा-
क्यता । इत्थं च लस्थाने तिबादयो भवन्ति ते चानुदात्त-
ङितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति येषां जातानामात्म-
नेपदसंज्ञा भवतीति । इयञ्च मन्दमतिना दुर्ज्ञानेति वाक्यभेदेन
नियम उक्त इति तात्पर्यम् । *तद्विनाऽपि-एकवाक्यतया विधा-
नं विनाऽपि । उक्तरीत्येति भावः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अत
एवेति । तत्र फलतो नियमादेवेत्यर्थः । *अत्रपक्षे-तथाविधिपक्षे ।
*तेषाम्-"अनुदात्तङितः" इत्यादीनाम् । *परिभाषेति । "यदि पु-
नरियं परिभाषा विज्ञायेत" इत्यनेनेति शेषः । अनियमे नियमकारिणी-
त्वात्तस्या इति भावः । द्योतकत्वमेव युक्तमित्याह *अत एवेति । तिङां
द्योतकत्वादेवेत्यर्थः । मात्रमवधारणे । व्यतिसे इत्याद्यसाध्वेवेति भावः ।
ननु तत्र लुप्तस्मरणाद्बोधो भविष्यत्यत आह *लुप्तेति । *एकेति ।
सरूपसूत्रे इत्यर्थः । अग्निचिदित्यतो लोकत एव कर्त्रर्थप्रतीत्या लो-
पशास्त्रं प्रकृतसूत्रवत्किमर्थमिति शङ्कायामाह *प्रत्ययेति । तेन लोपे-
त्रानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमित्युक्तम् । तदाशयमाह *लोपमिति । तत्र-
त्यकैयटं दूषयति *यत्त्विति । *तेनैव-स्वभावेनैव । एवमग्रे ऽपि ।
*नियमेति । "द्व्येकयोः" इत्यादीत्यर्थः । सामान्यवद्विशेषलाभो ऽपि
तत एवेति भावः । स्वोक्तिविरोधमप्याह *सुबिति । पञ्चकं प्रा-
तिपदिकार्थ इति पक्षवत्तन्मतेनैवाह *एकेति । आदिना चतुष्कम् ।
*तत्र-सुब्विषये । "तस्यापत्यम्" इत्यादेर्वैयर्थ्यमप्याह *शास्त्रेति ।
*एवम्-एवं सति । शास्त्रारम्भवैयर्थ्यमपीत्याह *अन्यत्रेति । उद्द्यो-
तादावित्यर्थः । नन्वेवं "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रभाष्यविरोधो ऽत
आह *सार्वेति । एतेनाभिधीयते इति प्रागुक्तभाष्यस्यापि
द्योत्यते इत्येवार्थः सूचितः । ननु तस्यैव द्योतकत्वे किमर्थं विकर-
णो ऽत आह *विकेति । नन्वेवमपि पक्षान्तरासङ्गतिरेवात आह
*विकरण इति । तत्रत्याग्रिमभाष्याविरोधमप्याह *भावेति । *इत्य-
र्थः—इत्येवार्थः । दोषपराग्रिमभाष्यानुपपत्तिरपि नेत्याह *त-

श्रेति । तयोः पक्षयोर्मध्ये इत्यर्थः । *नियमेति । "ह्येकयोः"इत्यादी-
त्यर्थः । अर्थान्तरस्यापि सत्त्वात्प्रत्ययनियमानुपपत्तेरिति भावः ।
आदिना प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमः । "सुपां कर्मादयः" इत्यादि-
नेति भावः । एवमपि तदाग्रिमविरोधमाह *नचेति । *व्यतिलुनी-
त इति । छान्दसम् । *तेनेति । तं विना तदसम्भवात् वैपरीत्यं
न । दृष्टान्ते तु नैवं सुवचमित्याह *व्यतीति । न केवलेति नि-
षेधाद्वैपरीत्यं नेत्याह *आत्मनेपदेति । तं विना तस्यैवास-
म्भवाद्वैपरीत्यं नेत्याह *नष्फेति । तस्य तत्राप्यश्रवणादा-
ह *आयनस्येति । नन्वेवं तद्दोषोपपत्तावपि कथं तत्परिहारो
ऽत आह *तत्रेति । विकरणार्था इति पक्षे इत्यर्थः । एतन्मूलिकयै-
वोपपत्त्याऽन्यविरोधोऽपि नेत्याह *विकरणेति । *अत एव-प्रत्यया-
र्थः प्रधानमित्यस्य वाचकविषये ऽव्यभिचरितत्वं द्योतकवि-
षये त्वप्रवृत्तिरेवेत्यस्मादेव । उभयत्रास्यान्वयः । तत्रैकत्वस-
त्त्वादाह *द्विवचनेति । प्रसङ्गादाह *एवमिति । ननु कथं त-
स्य तन्मूलकत्वं तत्र तेन प्रातिपदिकग्रहणस्य परप्राचीनसं-
मतत्वादत आह *तत्रहीति । निरुक्ते यत इत्यर्थः । क्वचित्सुपो ऽश्र-
वणेनान्यत्रापि तत्त्वसत्त्वात्कथं सुबन्तमेवेति भ्रमनिरासायाह
*स्त्रीप्रत्ययेति । तन्मात्रस्येत्यर्थः । सुप्संस्कारं विनेति यावत् । *प्र-
क्रियायाम्-सत्यामेव । अनेनान्यथा तन्निरास इति तत्त्वव्यवच्छे-
दः । *ततः-स्त्रीप्रत्ययान्तात् । अपिर्दध्यादिसमुच्चायकः । न-
न्वेवं स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे तन्न्यायव्यभिचार एवात आह
*तत्रेति । स्त्रीप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । न्यायस्य तत्र व्यभिचरितत्वे
तु तदाशङ्कैवायुक्तेति भावः । भूषणोक्तिं खण्डयति *तेने-
ति । तदाशङ्कनेनेत्यर्थः । एतेनेति पाठान्तरम् । *अजादौ । अजा-
एडकेत्यादौ । *अतएव-तन्न्यायस्य तत्र नियतत्वादेव । अन्यथा
तदपि वदेत् ॥ ९ ॥

तत्र कर्तृत्वशक्त्याश्रयस्य व्यापारे ऽन्वयः । यो-
ग्यत्वात् । परस्मैपदशासनमादिस्वयमेवेत्येतत्समभि-
व्याहृतयकृतङादिरूपतात्पर्यग्राहकवशाच्च । कर्मत्व-

शक्तिमतश्च फले ऽन्वयः । योग्यत्वात् । तङ्यक्-
चिणादिसमभिव्याहाराच्च । ननु कारकविशेष्यक-
बोध एव कुतः स्वीक्रियते इति चेन्न । "रमते ब्राह्म-
णकुलम्" इति "क्रियाप्रधानम्"इति "ह्रस्वो नपुंसके"[१]
इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्ल-
क्षणं "सत्त्वप्रधानानि नामानि भावप्रधानमाख्यातम्"
इति निरुक्ताविरोधाच्च । तत्राख्यातशब्देन नियमतो
जनकाकाङ्क्षं विभक्त्यन्तम् । पाचक इत्यादावेकदेशार्थ-
स्य तदाकाङ्क्षत्वेऽपि विभक्त्यन्तार्थस्य न तदाकाङ्क्ष-
त्वम् । "आख्यातमाख्यातेन"इत्यादौ तथैव प्रतीतेः ।
"चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इ-
त्युपक्रमाच्च । "भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आ-
ख्यातस्य तत्र भावः प्रधानम्"इति भाष्याच्च । निष्कौ-
शाम्बिरित्याद्युदाहरणविषये "लुप्ताख्यातेषु च" इति
समर्थसूत्रस्थवार्त्तिके कृति आख्यातपदप्रयोग उपचा-
रादिति बोध्यम् । भवतीति संबुद्ध्यन्तस्य तिङन्तस्य
च समत्वात्तल्लक्षणापेक्षा बोध्या ।

एतेनाख्यातपदेन धातुः, आख्यायते सर्वप्रधानी-
भूतो ऽर्थो ऽनेनेति व्युत्पत्तेरित्यपास्तम् ।

शिष्ये इति तिङन्ते ऽतिव्याप्तेश्च । कृत्प्रकृतिभूत-
धातावव्याप्तेश्च । क्रियावाचकत्वमात्रे वक्तव्ये प्राधा-
न्यनिवेशस्य व्यर्थत्वाच्च । एतदेवाभिप्रेत्य निपातवा-
दोक्तप्रातिशाख्ये "तद् आख्यातं येन भावं स धातुः"
इत्यत्र "तृतीयार्थे प्रथमा"इति तद्भाष्ये व्याख्यातम् ।
अत एव "प्रशंसायां रूपप्"इति सूत्रे भाष्ये पचति-

रूपं पचतोरूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य "क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं नाम, यतः क्रियां पृष्टः तिङाऽऽचष्टे किं देवदत्तः करोति, पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽचष्टे कतरो देवदत्तः यः पाचकः", इत्युक्तम् । "नामान्याख्यातजानि" इत्यत्र तु आख्यातपदं तदवयवधातुपरम् । "सर्वं नाम धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम्" इति "उणादयः" इति सूत्रे भाष्योक्तेः । नाम्नास्तिङन्तजन्यत्वाभावाच्च । कृतेत्यस्य तत्प्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः । भाष्ये नामपदेन च सुबन्तमेव, उक्तयुक्तेः । प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरित्येतावन्नाम, सत्ता द्रव्यं लिङ्गं संख्येति नामार्थः । तेषु द्रव्यं प्रधानमिति निरुक्तभाष्योक्तेः । 'नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति नाम' इति च निरुक्तभाष्यम् । इदम्–अव्ययातिरिक्तनामलक्षणम् । उपसर्गनिपाता इत्यत्र निपातपदमव्ययमात्रोपलक्षणमिति तद्भावः । तत्र द्रव्यस्य सत्तालिङ्गसंख्यानिरूपितप्राधान्ये ऽपि तस्य क्रियाकारकभावसंबन्धं प्रति विशेषणत्वेन काण्डे इत्यादौर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिर्न विरुद्धा । "क्रियाप्रधानम्" इत्यत्र क्रियात्वं साध्यत्वरूपम् । तेन हिरुगादिषु नाख्यातलक्षणातिव्याप्तिः । हिरुगादीनां क्रियाप्रधानत्वं तु क्रियामात्रविशेषणत्वरूपम् । अत एव तदर्थे न कारकान्वयः । तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वस्य तत्राभानात् ।

वस्तुतो हिरुगाद्यर्थस्य सिद्धत्वनाभानमात्रेण गौणः क्रियात्वव्यवहारः ।

ये तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्यस्य कारकान्वये नियामकत्वं वदन्ति तेषामोदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ क्त्वाप्रकृत्यर्थे कारकान्वयो न स्यात् । तत्प्रतिद्वन्द्वितया नामलक्षणे सिद्धत्वापरपर्यायसत्त्वत्वस्य निवेशः । एधितव्यं भुक्त्वा कर्तुं पचातिरूपमेधां पाचयामित्यादि नामरूपमाख्यातमेव । किं कर्तव्यमित्यादिक्रियाप्रश्ने वक्तव्यमित्याद्युत्तरात् ।

नियमतो जन्यतया क्रियाकाङ्क्षं यत्तदत्र नाम । भाष्ये "तिङा ऽऽचष्टे" इत्युपलक्षणम् । कृताऽऽचष्टे इति च तद्धितादेरुपलक्षणम् । धात्वर्थफलस्याप्युक्तक्रियात्वसत्त्वान्न कर्माख्याते एतल्लक्षणाव्याप्तिः । द्योतकत्वात् क्रियासमभिव्याहारनियमाच्च निपातादुपसर्गस्य पृथगुक्तिः । एवं च "क्रियाप्रधानम्" इत्यस्य प्रत्ययार्थापेक्षया यत्र धात्वर्थः प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः ।

नच धात्वर्थापेक्षया कृतिः प्रधानमिति तदर्थः, भावशब्देनापि कृतिरेवोक्तेति वाच्यम् । प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येव सिद्धेः । भावाख्याते ऽव्याप्तेश्च ।

नन्वेवं प्रथमान्तसमभिव्याहारे एककर्तृविशिष्टक्रियाश्रयो देवदत्त इति प्रथमान्तविशेष्यकबोध एवास्त्विति चेन्न ।

तथाबोधाननुभवात् । "यत्रोभे भावप्रधाने भवतः" इत्युत्तरनिरुक्तविरोधाच्च । तदर्थस्तु तद्भाष्ये एवमुक्तः नामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वस्वपदार्थोक्तावेकस्य भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्र ते उभे भवतो वाक्ये तत्र भावप्रधाने आ-

ख्यातार्थप्रधाने । वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं तदर्थत्वाद् गुणभूतं नाम । तदर्थस्य भावनिष्पत्तावङ्गत्वात् । एवं तावद्वाक्ये आख्यातं प्रधानमिति । अत्र नामपदेन निपाताद्यतिरिक्तस्य ग्रहणमुक्तम् । तेन क्रियाया नञर्थविशेषणत्वेऽपि न क्षतिः ।

अत एव हरिर्विसन्ददर्शेत्यादौ "धातुसंबन्धे प्रत्ययाः" इत्यनेन प्रधानतिङन्तवाच्यक्रियानुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः कालान्तरे प्रत्ययाः, नतु तिङ् कालान्तरे इति व्यवस्थासिद्धिः ॥ १० ॥

(कुं०टी०) *स्वयमेवेत्येतदिति । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ । *क्रियाप्रधानमिति । नन्वेवं "व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र ईप्सिततमे कर्मणि द्वितीयाविधानाद् व्रीहीणां प्राधान्यमिति सिद्धान्तासङ्गतिरिति चेत् । सत्यम् । तत्रावघातेनैव तुषविमोकः कार्य इति नियमादृष्टबोधनार्थमेव वाक्यम्, प्राधान्यं तु व्रीहीणामेव । *नामाख्यातयोर्लक्षणमिति । अयं भावः—पदवाक्ययोरंशांशिभावकल्पनायां कारकात्मा क्रियात्मा चेति सिद्धसाध्यलक्षणो नामाख्यातरूपो द्विविध एव पदार्थविभागो न्याय्यः । निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयलक्षणस्तु पदविशेषोऽत्रैवान्तर्भवति । तथाहि सिद्धार्थाभिधायि नामपदमिति तदर्थगतं विशेषं द्योतयन्निपातो ऽत्रैवान्तर्भवति । सिद्धं ह्यर्थं साक्षादभिदधातु तद्गतं विशेषं वा द्योतयतु नैतावता भेदो न्याय्यः । स्वरादयस्तु ये सत्त्वप्रधानाः ते नामस्वेवान्तर्भवन्ति । ये तु हिरुगादयः क्रियाप्रधानास्तेषामाख्यातेऽन्तर्भावः । क्रियाप्रधानं यत् तदेव ह्याख्यातम् । अत एवोपसर्गनिपातपदा-

न्यपि आख्यातमेव । साध्यार्थविशेषद्योतनात् । *जनकाकाङ्क्षमिति । पचतीत्याद्युक्ते नियमतः पाकादिजनकाकाङ्क्षोदयात् । *एकदेशेति । विभक्तिप्राग्भागेत्यर्थः । *तथैवेति । तिङन्तस्यैव । तस्मादाख्यातशब्दो ऽत्र तिङन्तवाचीति भावः । *चत्वारीति । अयं भावः—निपातोपसर्गौ न साक्षादर्थं वदतः, किन्तु नामाख्यातार्थगतविशेषं द्योतयत इति वाचकाभ्यां ताभ्यां भिन्नावेव । उपसर्गाणां साध्यैकविषयत्वान्निपाततो ऽपि भेदः । कर्मप्रवचनीयास्तु संबन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषप्रकाशकत्वाभावात्तदपि पञ्चमं पदमिति कैश्चिदुक्तम् । *तद्वाक्या-चेति । तत्र तिङन्तार्थे एव भावनायाः प्राधान्यमुपपद्यते इति भावः । *निष्कौशाम्बिरिति । उपसर्गाणां क्रियाविषयत्वेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न प्राप्त उपसंख्यायते । *लुप्ताख्यातेषु चेति । आख्यातपदेन क्रियाप्रधानं क्तान्ताद्यपि गृह्यते । *अपास्तमिति । "चत्वारि पदजातानि" इति निरुक्तादिबलादाख्यातशब्देन तिङन्तस्यैव ग्रहीतुमौचित्यात् । *अतिव्याप्तेरिति । तत्र तिङन्तेन प्रधानार्थप्रतिपादनात् । *अव्याप्तेश्चेति । तत्र धात्वर्थस्य प्राधान्याभावात् । *वक्तव्ये इति । आख्यातलक्षणे इति शेषः । *असिद्धिमाशङ्क्येति । अयं भावः—"प्रशंसायाम्" इति यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्यात्तदा वैयाकरणस्य प्रशंसा वैयाकरणरूपा इति प्राप्नोति, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् प्रशंसाविशिष्टात्स्वार्थेरूपबिति । एवं च पचतिरूपमित्यत्र प्रकृतेरलिङ्गसंख्यत्वाल्लिङ्गवचने न सिध्यतः । पचतोरूपमित्यत्र रूपबन्तात् द्विवचनापत्तिश्चेति । *क्रियाप्रधानमिति । एवं च क्रियाया एकत्वात् रूपबन्तादेकवचनं सिद्धम् । "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इत्यत्र हेतुमाह *क्रियां पृष्ठ

इति । *तिङा–तिङन्तेन । *कृता–कृदन्तेन । शकटस्य तोकमपत्यम् । *सुबन्तमेवेति । तेन नामार्थेषु जातिद्रव्यलिङ्गसंख्यासु द्रव्यं प्रधानमित्यर्थः । ननु अव्ययानां नामार्थविशेषणत्वाभावान्नामत्वानापत्तिरत आह *प्रकृतिरिति । एतत्समुदायो नामेत्यर्थः । ननु अव्ययानां नामार्थविशेषणत्वाभावान्नामत्वानापत्तिरत आह *अव्ययातिरिक्तेति । नन्वेवमप्यव्ययानां भिन्नत्वापत्तौ नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति चातुर्विध्यासङ्गतिरत आह *उपलक्षणमिति । ननु काण्डे इत्यादौ काण्डादिशब्देन जात्याद्याश्रयप्रतिपादनाद् द्रव्यस्यैव प्राधान्यमुचितमत आह *तत्रेति । क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य सर्वथा प्रतिपादनाद्विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । *क्रियात्वमिति । क्रियाशब्देन साध्यरूपैव गृह्यते इत्यर्थः । *नाख्यातेति । साध्यरूपक्रियाऽभिधायित्वाभावात् । कथं तर्हि एषां क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तत्राह *क्रियामात्रेति । *तदर्थे–हिरुगाद्यर्थे । *सिद्धत्वेनाभानेति । सिद्धत्वेन भानं न भवतीत्येतावतैव क्रियात्वमित्यर्थः । *एधितव्यमिति । तव्यत्क्तातुमुन्णमुलादिसमभिव्याहारे सुबन्तत्वेन नामत्वेऽपि क्रियाप्रधानत्वादाख्यातत्वमेव । एधांचक्रे इत्येकदेश एधामित्यपि । *उपलक्षणमिति । कृदन्तस्यापीति शेषः । *उक्तक्रियात्वेति । साध्यत्वरूपक्रियात्वेत्यर्थः । ननु उपसर्गनिपातयोः पार्थक्यानुपपत्तिरत आह *द्योतकत्वादिति । निपातानामपि द्योतकत्वस्वीकारादाह *क्रियासमभिव्याहारेति । क्रियायोगेत्यर्थः । ननु हिरुगादीनामपि क्रियाप्रधानत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह *एवं चेति । *अव्याप्तेश्चेति । तत्र कृत्यभावात् । *अनुभवादिति । अत एव किङ्करोतीति प्रश्ने क्रियामेव निर्दिशति न त्वोदना-

दिकमिति क्रियायाः प्राधान्यम् । *तदर्थस्य–नामार्थस्य । *व्यवस्थासिद्धिरिति । गौणत्वात्कृदुपस्थाप्यकालस्यैव बाधः न तु तिङुपस्थाप्यस्येति व्यवस्था क्रियाविशेष्यकबोधस्वीकारे एव निर्वहतीत्यर्थः ॥ १० ॥

(क०टी०) नन्वेतावता धर्मी तिङर्थस्तस्यच कारकस्य विशेषणत्वाद्धात्वर्थे ऽन्वय इति सिद्धं परन्तु फले कुत्राम्वयः कुत्रच व्यापारे इत्यतः फलव्यापारयोस्तत्रेत्याद्यनुरोधेनैवाह *तत्रेति । कर्त्तृकर्मणोर्मध्ये इत्यर्थः । सिद्धान्तमतेनाह *कर्तृत्वेति । तच्छक्तेस्तदाश्रये एवाङ्गीकारादाह *योग्यत्वादिति । एवमग्रेऽपि । अभ्यर्हितत्वात्परेत्यस्य पूर्वनिपातः । श्नमादीत्यादिना श्यनादि । अनतिप्रसङ्गायाह *स्वयामिति । प्राक् संक्षेपेणोक्तसिद्धान्ते श्रद्धालुः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्त्यनुरोधेन शङ्कते *नन्विति । *तत्र–चतुर्णां मध्ये । जातावेकवचनम् । आख्यातशब्देन तिङितिपरभ्रमनिरासपूर्वकं भाष्यैकवाक्यत्वायाह *तत्रेहीति । निरुक्ते यत इत्यर्थः । नामव्युदासायाह *नियमेति । तदाकाङ्क्षायाः क्वचिदन्यत्रापि सत्त्वात्तद्वारणाय तसन्तमिति भावः । विभक्त्यन्तमित्यस्य कृत्यमाह *पाचकइति । *तदिति । नियमतो जनकेत्यर्थः । निर्मूलत्वमत्र निराचष्टे *आख्यातमिति । मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रम् । पाणिनीयमिदम् । *तत्र–चतुर्णां मध्ये । तदग्रे अयमुत्सर्गो बोध्य इत्यपाठः । फलव्यापारयोर्भावशब्देन ग्रहणात् । नन्वेवं वार्त्तिकविरोधो ऽत आह *निष्कौशाम्बिरिति । बहुव्रीहिः । *कृति–कृदन्ते । क्रान्तादौ । ननु एवं लोकत एव तज्ज्ञाने किमर्थं पृथग् लक्षणमत आह *भवतीति । यत्तु भूषणे उक्तं निरुक्ते आख्यातपदेन धातुर्वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्या नामादिप्रकृतीनामेवोद्देशात् । अग्रे ऽपि तत्र नामान्याख्यातजानीत्युक्तमिति मतं तद् खण्डयति *एतेनेति । उक्तदोषगणेनेत्यर्थः । अव्याप्तिवारणायैवाह *क्रियेति । अत्रान्यदपि साधकमाह *एतदेवेति । विशिष्टस्याख्यातत्वं न धातोरित्येतदेवेत्यर्थः । अन्यथा तस्यैवार्थकथनेन सामानाधिकरण्येन निर्वाहे तु तथा

---

१ हिशब्दाघटितः पाठ उपलब्धेष्वादर्शभूतेषु सर्वेषु मूलपुस्तकेषु ।

व्याख्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवेति ।
तस्य विशिष्टनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः । प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्र-
कृतेरभाववचनमित्यनेनाह *असिद्धिमिति । प्रसङ्गादाह *द्र-
व्येति । भाष्यीययदर्थमाह *यत इति । *तिङेति । तृतीयान्त-
च्छेदः । एवमग्रे ऽपि । तदन्तेनेति तदर्थः । अन्यथा एतदसं-
गतिः स्पष्टैवेति भावः । नन्वेवं "नामान्याख्यातजानि" इत्यस्य का
गतिरत आह *नामानीति । समुदाये दृष्टा इति न्यायेनेति भा-
वः । तत्रैव बीजमाह *सर्वमिति । ननु यथाश्रुतार्थ एव
कुतो न तत्रैव तद्घटितसमुदायपरत्वमस्त्वत आह *नाम्नइति ।
अविरोधायाह *भाष्ये इति । *तदिति । कृदन्तेत्यर्थः । ननु य-
थाश्रुत एवार्थः कुतो नात आह *नामेति । *उक्तेति । चत्वा-
रीत्युपक्रमोक्तेरित्यर्थः । अन्यत्रैवं सत्त्वेऽपि प्रकृते विवक्षितं कथ-
यितुमाह *प्रकृतिरिति । साधकान्तरमाह *नमतीति । तदेवाह
*इदञ्चेति । नन्वेवं न्यूनता तत्राह *उपेति । *अव्ययेति । उपसर्गान्ये-
त्यादिः । *तद्भावः-तद्भाष्याशयः । नन्वेवं "ह्रस्वो नपुंसके" इति
सूत्रभाष्यविरोधो ऽत आह *तत्रेति । उक्तनामार्थेष्वित्यर्थः । *तस्य-
द्रव्यस्य । *सम्बन्धम्-विभक्त्यर्थसम्बन्धम् । विशेषं वक्तुमुक्तमाह
*क्रियेति । *साध्यत्वेति । निष्पाद्यत्वेत्यर्थः । *तेन-शब्दशक्ति-
स्वभावेन तदर्थस्यातत्त्वेन । नन्वेवं तेषां कथं क्रियाप्रधानत्वं
भाष्ये उक्तमत आह *हिरुगादीति । यथाश्रुते दोषमाह *अत
एवेति । अस्यार्थमाह *तदन्वयेति । ननु तत्र क्रियामात्रविशे-
षणत्वेन तत्त्वाङ्गीकारे कारकादावतिप्रसङ्गो ऽत आह *वस्तुत
इति । सादृश्यप्रयोजकधर्ममाह *सिद्धत्वेनेति । मात्रपदेनोक्त-
क्रियात्वव्यवच्छेदः । भूषणकारादिमतं खण्डयति *येत्विति ।
साध्यत्वस्वरूपमाह *क्रियान्तरेति । ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ वि-
शेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *ओदनमिति । *तत्प्रतीति । क्रियात्वं प्र-
तीत्यर्थः । प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यमाह *सिद्धत्वेति । तत्त्वं च निष्पन्नत्व-
म् । सत्त्वत्वेति पाठः । नन्वेवमेधितव्यादौ नामलक्षणाव्याप्तिराख्यात-
लक्षणातिव्याप्तिश्चात आह *एधीति । तत्र हेतुमाह *किंकर्तव्यमिति ।
[१]ननु सुबन्तत्वरूपनामत्वस्य, क्तादेर्घञादिवैषम्ये ऽपि तत्र लिङ्गाद्यन्वय-

१ ननु नामान्याख्यातजानीत्यादौ नामपदेन सुबन्तमित्यस्या-

दर्शनात् सत्त्वप्राधान्यस्य च सत्त्वादुभयधर्माक्रान्तत्वेन कथं नामस-
रूपत्वमतस्तत्प्रतिच्छन्दितयैवाह *नियमत इति । *अत्र-नामलक्षणे ।
एधितव्यमित्यादौ कादाचित्कक्रियाकाङ्क्षत्वे ऽपि न नियमत इति न
दोषः । भुक्त्वेत्यादौ नियमतस्तदाकाङ्क्षत्वे ऽपि दोषाभावाय *जन्ये-
ति । तत्त्वस्य तत्रैव सत्त्वेन अनतिप्रसङ्गात्प्राग्वदत्र विभक्त्यन्तत्वस्या-
निवेशः । तत्त्वस्य तत्रैवोक्तत्वाच्च । इदमेव तत्रैवव्यावर्त्यम् । नामस-
रूपमित्यत्र सारूप्यं सुबन्तत्वमात्रेणेति भावः । नन्वेषामप्याख्यातत्वे
प्रागुक्तभाष्यविरोधो ऽत आह *भाष्येइति । ईदृशसुबन्तस्यापीति
भावः । अस्यावश्यकतां ध्वनयन्प्रसङ्गात्तत्र न्यूनतां निराचष्टे *कृतेति ।
विजातीयकृतेत्यर्थः । तदर्थः प्रागुक्त एव । *तद्धितादेः-तस्यापि । आ-
दिना ? । ननु कर्माख्याते तल्लक्षणाव्याप्तिस्तत्र फलस्यातत्त्वादत आह
*धात्वर्थेति । अनेन परमतनिरासः सूचितः । *एतदिति । आख्या-
तेत्यर्थः । ननु नामाख्येत्यत्र निपातपदस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वस्य
तद्भाष्याभिमतत्वस्योक्तत्वेन तत्रापि निपातत्वस्य सत्त्वेन च
तेनैवोपसर्गसंग्रहोऽपि सिद्ध इति पृथक् तदुक्तिर्व्यर्थाऽत आह
तावत्परमतेन *द्योतेति । सिद्धान्तमतेनाह *क्रियेति । एतेन
वैपरीत्यशङ्काऽपि निरस्ता । विशेषं वक्तुं क्रियाप्रधानमित्य-
स्य सिद्धान्तार्थमाह *एवञ्चेति । तथा भाष्याद्युक्तौ चेत्यर्थः । अत
एवेत्यस्य परमतसाधारण्येनाह *प्रत्ययेति । कर्माख्यातसंग्रहायाह
*धात्वर्थ इति । नैयायिकमीमांसकाद्युक्तिं खण्डयति *नचेति ।
*तदर्थः—भाष्यार्थः । तस्याः कृतेः अन्यत्र विशेषणत्वेऽपि
धात्वर्थापेक्षया प्राधान्यमस्त्येवेति भावः । निरुक्तार्थमाह *भावेति ।
भावयतीति व्युत्पत्तेः । एवं च तदविरोध एव तेषामिति भावः ।
ननु विशेषोक्तेस्तस्यैवात्र विवरणमत आह *अभावेति ।
तदुक्तिमेव खण्डयति *नन्विति । एवमप्युक्तरीत्या तदसमभिव्या-
हारे तथा बोधेऽपि सिद्धान्तमतेनाह *एककर्त्रीति । *प्रथमान्तेति ।
तदर्थस्य विशेष्यत्वात्तस्यापि तत्त्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि । परमा-
त्रानुभवे ऋष्यनुभवविरोधमाह *यत्रोभे इति । ननु कथं तद्विरोधो

न्नुपदमेव प्रतिपादितत्वेन सुबन्तत्वस्यात्रापि सत्त्वेन तत्त्वस्यैव कथं
नामस्वरूपत्वमत आहेति पाठः कलायाः २ पुस्तके ।

ऽत आह *तदर्थस्त्विति । *एकस्य-आख्यातस्य प्रधानस्य । *एकस्य-अन्यस्य नाम्नः । *पुनस्तु । *उभे ते-नामाख्याते । यत्रेत्यस्यार्थो *वाक्येइति, तदुपपादयति *वाक्येतीति । हेतोर्व्याख्या *तदर्थेति । उपसंहरति *एवमिति । प्राचीनमतेऽपि स्वरीत्या अविरोधमाह *अत्रेति। निरुक्तादावित्यर्थः। आदिना स्वरादीनामुपसर्गाणां च ग्रहणम् । *पक्षेऽपि-प्राचोक्ते । *उक्तम्-अनुपदमेव । अपिना सिद्धान्तसमुच्चयः । *अत एव-वाक्ये क्रियाप्राधान्यादेव । तन्मते उभयोरापि तत्र विशेषणत्वात्तदसिद्धिः स्पष्टैव ॥ १० ॥

किञ्च सर्वत्र प्रथमान्तार्थे प्रत्येव क्रियाया विशेषणत्वमिति पक्षे पाकक्रिया भवतीत्यर्थे पचति भवतीत्यस्य तवासिद्धिः ।

तदुक्तं भूवादिसूत्रे भाष्ये "का तर्हीयं वाचोयुक्तिः पचति भवति, त्वं पचसि भवति, पक्ष्यति भवति" इति प्रश्ने उत्तरं "पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति । पक्ष्यति भवतीत्यस्य भविष्यन्ती पाकक्रिया सत्कार्यवादाङ्गीकारात्सूक्ष्मरूपेण भवतीत्यर्थान्न दोषः ।

न च सत्कार्यवादे कार्यस्य नित्यतया सामग्रीवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य अभिव्यक्त्यर्थत्वात् ।

नचाभिव्यक्तेर्जन्यत्वे सत्कार्यवादबाधः । नित्यत्वे सर्वदाभिव्यक्त्यापत्तौ व्यवहारापत्तिः, अभिव्यक्त्यन्तरापेक्षायां त्वनवस्थेति वाच्यम् । अभिव्यक्त्यभिव्यक्तेस्तदनतिरेकात् तवोत्पत्तेरुत्पत्तिवत् ।

परेतु सूक्ष्मतया विद्यमानस्यैव स्थूलरूपस्य विद्यमानाया एव चाभिव्यक्तेस्तमसा प्रतिबद्धतया व्यवहाराक्षमत्वेन सामग्र्या तस्य प्रतिबन्धकतमसो

निवृत्तौ व्यवहारक्षमतेत्यदोषात् । एवं व्यवहारादिविषये ऽपि सत्कार्यवादाबाधो बोध्य इत्याहुः ।

युक्तश्च सत्कार्यवादः । असदुत्पत्तिवादे मालतीकुसुमादौ विकासस्य गन्धोत्पादकत्वं वाच्यम् । एवं च निर्गन्धे ऽपि विकासेन गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । वैजात्यनिवेशादिना तद्वारणे तु सत्कार्यवादाभ्युपगम एव युक्तः । विषयनिष्ठतमसा प्रतिबन्धाद्व्यवहाराक्षमत्वं च सूक्ष्मत्वम् ।

केचित्तु कारणात्मना स्थितसूक्ष्मरूपेण सत् स्थूलरूपेण त्वसदेव कार्यमिति सदसत्कार्यवादः । सूक्ष्मत्वं च कारणाभेदेन स्थितत्वात्ततः पृथग्ज्ञानायोग्यत्वम् । तत्र सूक्ष्मरूपमादाय सत्कार्यवादः सांख्यादीनाम् । स्थूलरूपमादायासत्कार्यवादो गोतमीयानामित्याहुः ।

वस्तुतो ऽनिर्वचनीयमेव जन्यत्वमित्युक्तम् ।

अत एव "किंकिलास्त्यर्थेषु" इति सूत्रे "अस्ति भवति विद्यते वा त्वं शूद्रीं गमिष्यसि" इति वृत्त्यादावुदाहृतम् ।

अपि च "कर्मणा यमभिप्रैति" इतिसूत्रे "क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म, क्रियाऽपि हि क्रियया ईप्सिता भवति । कया क्रियया, संदर्शनादिक्रियया" इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या धावनकर्मकं दर्शनम् इत्यर्थे भाष्यकृदिष्टं पश्य मृगो धावतीति वाक्यं न स्यात् । कर्मत्वस्य चाऽऽकाङ्क्षावशात्संसर्गतया भानम् । मृगस्य तु कर्मत्वेन न तत्रान्वयसम्भवः । विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य नामधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयायोगात् ।

मृगाद् द्वितीयायां तु प्रागुक्तवाक्यासिद्धिः । अप्रथमासामानाधिकरण्येन तिङो बाधित्वा शत्राद्यापत्तेश्च । वासरूपन्यायेन तु न तिङः । लादेशेषु तदभावस्य भाष्ये स्पष्टत्वात् । यो धावति मृगस्तं पश्येत्यध्याहारेणान्वयेऽपि भाष्यसंमतस्य पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्य भङ्गः ।

एतेन विशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः, एवं च न व्युत्पत्तिविरोधः । व्युत्पत्तेर्नामार्थविषयकत्वात् । विशिष्टबोधकस्याप्रातिपदिकत्वाच्च न द्वितीयापत्तिः । श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभा इतिवदित्यपास्तम् ।

नीलविशिष्टघटस्य दर्शनकर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते नीलं घटं जानामीत्यादौ द्वितीयानापत्तेश्च । न च तवापि मृगीयधावनस्य विशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वे ऽपि विशेषणस्य मृगस्यापि कर्मत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च तद्वाचकाद् द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम् । मृगस्य धावनविशेषणत्वेन तत्प्रयुक्तस्यान्तरङ्गसंस्कारस्य प्रथमारूपस्यानिवृत्तेः । तव तु तस्य धावनविशेष्यत्वाद् दृशौ साक्षाद्विशेषणत्वात्प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्तया "हेतुमतिच"इति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन द्वितीया दुर्वारा । उत्पत्तयः शुभा इति त्वार्षमित्यलम् ।

किञ्च चैत्रः पचतीत्यादौ कृतिप्रकारकः प्रथमान्तार्थविशेष्यको बोध इति न युक्तम् । एकविशेषणवैशिष्ट्येनोपस्थिते विशेष्ये तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरसम्बन्धस्याव्युत्पत्तेः ।

अत एव राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न । घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्येति च नेति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

किञ्च तव पचति व्रजतीत्यस्य साधुतापत्तिः । स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारेण बोधस्य दुर्वारत्वेऽपि तत्र साधुत्वस्यापाद्यत्वात् । साधुत्वं च तत्तदर्थनिरूपणाभियुक्तवैयाकरणसंमते एवार्थे नान्यत्रेति भेद्यभेदकसंबन्धेत्यादिना स्पष्टमेव हरिणोक्तम् ॥ ११ ॥

(कुं० टी०) *त्वं पचसि भवतीति । त्वत्कर्तृकपाकक्रिया भवतीत्यर्थः। ननु भविष्यत्क्रियायां वर्तमानत्वमसम्भवीत्यत आह *सत्कार्यवादेति । *तस्या इति । सामग्र्या अभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः । *लादेशेष्विति । "हशश्वतोर्लङ्च"इत्यस्यारम्भात् ।*साधुतापत्तिरिति । पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधसम्भवात् । दण्डी पुरुषः सुन्दरइति विशेषणद्वययोगादुक्तं *सजातीयेति । *आपाद्यत्वादिति । साधुत्वापत्तिरेव दोष इत्यर्थः । *साधुत्वमिति । तत्तदर्थनिरूपणे अभियुक्तो वैयाकरण इत्यर्थः । *सांख्यादीनामिति । पूर्वान्वयि। वस्तुतः सत्कार्यवादः परिभाषामात्रं नतु लौकिकः । अत एव विकारे "कोशाड्ढञ्" "संभूते" इत्यर्थानुपपत्तिरित्युक्तं वार्तिककृता । आविर्भाव एवोत्पत्तिरिति तु न युक्तम् । गेहान्निस्सरति देवदत्ते उत्पत्तिप्रत्ययापत्तेः । कूर्माङ्गानां तु विद्यमानानामेव प्रवेशनिर्गमौ । तस्मादुपादानानां योग्यत्वात्तत्र सूक्ष्मरूपेण व्यवहारः । निर्गन्धे सौरभं सूक्ष्मरूपेण नास्तीत्यत्र त्वभावस्यैव त्वयाऽपि वक्तव्यत्वात् । *अनिर्वचनीयमेवेति । नहि सर्वथा कार्यस्य सत्त्वं नापि सर्व-

था असत्त्वं द्वैविध्यस्योपपादितत्वात् । *वृत्त्यादाविति । तत्र भ-
विष्यतोऽपि वर्तमानत्वबोधात् । *संदर्शनमिति । पत्ये शेते
इत्यत्र दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्म पत्युद्देश्यकं शयनं करोतीत्यर्थः ।
*वाक्यं न स्यादिति । क्रिययोः परस्परं तार्किकैरन्वयानभ्यु-
पगमात् । ननु कर्मत्वबोधकं किमत आह *संसर्गतयेति ।
ननु तार्किकमते ऽपि मृगस्यैव कर्मतासम्बन्धेनान्वयोऽस्तु कर्म-
त्वस्य संसर्गत्वाच्च न द्वितीयापत्तिरत आह *मृगस्यत्विति ॥११॥

(क० टी०) शङ्कोक्तपक्षे न दीक्षितभूषणाद्युक्तदोषावसर
इति ध्वनयन्नाह *किञ्चेति । *सर्वत्र—तत्समभिव्याहा-
रासमभिव्याहारयोः । अर्थान्तरे तत्सिद्धेरनिष्टत्वादाह *पा-
केति । तदेव ध्वनयन्नाह *तदुक्तमिति । *कातर्हीति ।
भाववचनो धातुरिति लक्षणे पच्यादीनां भावावाचकत्वाद्धातुत्वं
न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे इत्यादिः । तत्पक्षे कथं सम्बन्ध इति तदर्थः ।
*त्वं पचेति । एतदभावापत्त्या पूर्वत्र पाकानुकूलव्यापार-
वानस्तीत्येव बोधः । *पचेति । घञर्थे के साधुः । ननु भाष्ये प-
क्ष्यति भवतीति विरुद्धमत आह *पक्ष्यतीति । अर्थादित्यत्रा-
न्वयः । प्रसङ्गादाह *नचेति । इष्टापत्तावाह *व्यवहारेति । द्विती-
ये प्रोक्तदोषाभावायाह *अभिव्यक्त्यन्तरेति । इदमुद्धरति *अभिव्य-
क्तीति । इदं तवाप्यावश्यकमित्याह *तवापीति । नन्वेतावता-
ऽनवस्थापरिहारे ऽपि पूर्वदोष एवात आह *परेत्विति ।
*तस्य-घटादेः । *एवम्-उक्तप्रकारेण । अभिव्यक्तिविषयोक्तशङ्का-
निरासायाह *व्यवहारेति । आदिना अभिव्यक्तिः । न्यायमते दोष-
माह *असादिति । आदिना ऽदृष्टादि । *युक्त इति । लाघवात् । अत
एव सुश्रुते उक्तं यथा हि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहा-
स्तीति वक्तुं नैव वा नास्तीति, अथ चास्ति सतां भावानामभि-
व्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव विवृत-
पत्रकेसरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छति । अन्यथा पुष्पान्तरा-
णामपि विकासे उत्पद्येत, एवं बालानामपि वयःपरिणामाच्छु-

क्रमभिव्यक्तं भवति । एवं सर्वत्र सत एवाभिव्यक्तिर्द्रष्टव्येति । न-
न्वत्र सूक्ष्मत्वं स्फोटवादोक्तं चेत्स्थूलरूपस्यासतो जन्यत्वला-
भेनासत्कार्यवाद एव सिद्धो ऽत आह *विषयेति । वेदान्तिम-
तमाह *केचित्त्विति । कारणं वासना । *ततः-कारणात् । व्यव-
स्थामविरोधायाह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । आदिना योगप्राची-
नवेदान्तादि । पूर्वत्रारुचिं सूचयन् स्फोटवादोक्तसिद्धान्तमाह *व-
स्तुत इति । *अत एव-उक्तरीत्या भाष्यप्रयोगोपपत्तेरेव । एतेनायं
लट् कालसामान्ये सर्वलकारापवादोऽतोऽस्तीत्यादिना न विरोध
इत्यपास्तम् । तत्र दीक्षिताद्युक्तदोषान्तरं न पूर्ववत् किन्तु साधारण-
मिति सूचयन्नाह *अपि चेति । तादृशवाक्यस्य भाष्ये ऽश्रुत-
त्वात्तत्तात्पर्यमाह *कर्मणेति । क्रिययेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायाह
*क्रियापीति । *धावनेति । मृगीयेत्यादिः । मम तु तस्य तत्कर्मत्वा-
न्न दोषः । सिद्धान्तविरोधस्तु न, प्रत्यासत्त्या आख्याताघटकप्र-
त्ययार्थापेक्षया तस्यास्तत्त्वबोधनात् । ननु शब्दजोपस्थितेरे-
व शाब्दबोधजनकत्वे कथमत्र कार्यत्वभानमत आह *कर्मत्व-
स्येति । ननु तथासत्त्वे ऽप्यत्र मृगस्यैव दर्शनकर्मत्वाशयेनैक-
वाक्यत्वमस्त्वत आह *मृगस्येति । पररीत्यैवाह *नामार्थेति ।
ननु ततो द्वितीयाऽस्त्विति नायं दोषोऽत आह *मृगादिति ।
न तन्मात्रकृतैव तदसिद्धिः किं त्वन्यकृताऽपीत्याह *अप्रथमे-
ति । तथा सतीत्यादिः । ननु वासरूपन्यायेन पक्षे तिङो ऽपीत्यत
आह *वासरूपेति । तदुक्तं प्रकारान्तरं खण्डयति *यो धावतीति ।
*एतेन-तदर्थे तदिष्टवाक्यासाधनेन । *विशिष्टेति । धावनानुकू-
लकृत्याश्रयमृगस्येत्यर्थः । *एवं च—तस्य तत्र तत्त्वं च । अनेनाद्य-
दोष उद्धृतः । दोषान्तरमुद्धरति *विशिष्टेति । वाक्यस्येत्य-
र्थः । दोषान्तरमाह *नीलेति । परः शङ्कते *नचेति । *तस्य-
मृगस्य । *सूत्रेति । तत्र हि गत्यादिसूत्रस्य नियमार्थत्वम् उ-

---

(१) स्फोटवादे सिद्धान्तितमिदम् । तदैवमभिव्यक्तेर्नित्यत्वप-
क्षे सत्कार्यवाद उपपादितः । अथाभिव्यक्तेर्जन्यत्वेऽपि न सत्कार्य-
वादबाधः परसंमतजन्यत्वानङ्गीकारस्य स्फोटवादे प्रतिपादितत्वा-
दाह *वस्तुतइति, इतिपाठः क० २ पु० ।

कम् । नच वाचनिकी प्रथमैव तत्र द्वितीयार्थे इति वाच्यम् । तादृशवचनानुपलम्भात् । क्रियायाः कर्मत्वं तूक्तभाष्यरीत्या तण्डुलादिवत्स्वारसिकमेव । तयोस्तथाऽन्वये तथा नियमो ऽप्युक्तभाष्यादेव । न जानामि सीता जनकप्रसूतेत्यादावित्यबोधि स इत्यादिवन्निर्वाहः । अधिकं भावप्रकाशे स्पष्टम् । अपाक्षीद्देवदत्तोऽवेहीत्याद्यसिद्धिरपि तन्मते दोषो बोध्य इत्यन्यत्र स्पष्टम् । तदाह *इत्यलमिति । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । सजातीयेत्यस्य व्यावर्त्यं स्पष्टतरम् । द्वितीयं प्रदर्शयन्नाह *घटो द्रव्यमिति । एवं घटः सुन्दरो राजपुरुषः सुन्दर इत्यादि भवत्येव । नीलघटः सुन्दर इत्यादि तु नेति बोध्यम् । साजात्यं च भेदाभेदकृतं बोध्यम् । पचतिभवतीत्यादिवत्तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । मन्मते तु तथाऽन्वयासम्भवान्न दोषः । ननु तदापत्तिरेव वाच्येति साधुत्वपर्यन्तधावनं व्यर्थमत आह *स्वस्वेति । तथा व्युत्पन्नानां तयोर्ज्ञायमानत्वादिति भावः । *तत्र—अर्थे । तस्येति शेषः । साधुत्वस्यार्थघटितत्वात् । नन्वेवं तत्रापि साधुत्वमिष्टमेवात आह *साधुत्वञ्चेति । *वैयाकरणेति । पतञ्जल्यादीत्यर्थः । *स्पष्टमेवेति । प्रतिपादितमिदम् ॥ ११ ॥

"ते विभक्त्यन्ताः पदम्" (न्या० सू० अ० २ आ० २ सू० ६०) इति गोतमसूत्रे न्यायवार्तिककारोऽप्याह "द्वयी विभक्तिः स्वादयस्तिबादयश्च । तत्र स्वाद्यन्तं नाम, तिबाद्यन्तमाख्यातम् । अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम । यथा ब्राह्मण इति क्रियाकारकसमुदायः कारकसंख्याविशिष्टः । क्रियाकालयोगाभिधायि क्रियाप्रधानमाख्यातं यथा पचति" इति ।

अत्र वाचस्पतिमिश्राः । क्रियान्तरं क्रियाविशेषस्तत्सम्बन्धाद्विशिष्यमाणरूपः पर्यवसितार्थः शब्दो नाम । यस्याभिधेयं नियमेन क्रियाविशेषमाकाङ्क्षति

तन्नामेति फलितम् । यत्रापि क्रियापदं नास्ति तत्राप्यस्तीत्यस्त्येव । उदाहरणं ब्राह्मणः इति । राज्ञः पुरुष इत्यादौ राज्ञ इत्यादेरपि पुरुषादिद्वारा तदाकाङ्क्षत्वं बोध्यम् ।

यद्वा तदभिधेयस्य राजेत्यादौ तदाकाङ्क्षत्वम् ।
अथ नामार्थमाह क्रियेत्यादि । क्रिया जात्यादि । कारकन्तदाश्रयः । स च व्यक्तिगतसंख्यायुतो नामार्थः । यद्वा कारकं कर्मादिशक्तिः । संख्याग्रहणं लिङ्गस्याप्युपलक्षणम् । अयमव्ययातिरिक्तनामार्थ इति बोध्यम् ।

एवं च सर्वत्र नामपदेनाव्ययातिरिक्तमेव । एवं च नामार्थादिव्युत्पत्तिषु अव्ययातिरिक्तत्वविशेषोपादानमिति प्रलाप एव । आख्यातलक्षणमाह क्रियाकालेति । क्रियाया यः कालयोगः पौर्वापर्यक्रमः कालयोगेन तस्य भावात् । तेन घटादिनामव्यवच्छेदः । नन्विदं भुक्त्वेत्यादावतिव्याप्तमतः क्रियाप्रधानमिति । क्त्वाऽन्तादौ क्रियान्तरेणापर्यवस्यन्ती क्रिया गम्यते । पचतीत्यादौ तु न सर्वत्र तथा । क्वचित्तु तत्सम्बद्धाऽपि, यथा पचति भवतीति । एवं च यद्वाच्या क्रिया क्वचित्क्रियान्तरानाकाङ्क्षा स्वयमेव प्रधानन्तदाख्यातमिति फलितम् । एतत्पक्षेऽपि कर्तव्यमित्यस्य नामलक्षणाक्रान्तत्वाभावात् क्रियान्तरानाकाङ्क्षत्वादाख्यातत्वमेवापततीति । एवं पचतिरूपमित्यादेरपि । अत्र क्रियाप्रधानमिति निरुक्तसमानार्थमहाभाष्यसमानाकारशब्देन निरुक्तभा-

ष्योक्तरीत्या प्रत्ययार्थकालकारकसंख्यापेक्षया धात्वर्थप्राधान्यं सूचितम् ।

पञ्चमे न्यायभाष्ये ऽपि "क्रियाकालयोगाभिधायाख्यातं धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम्" इति । तत्र कालेनाभिधानेन कारकेण विशिष्टं धात्वर्थमात्रमाख्यातार्थ इति तदर्थः । तस्यैव व्याख्यानं क्रियाप्रधानमिति वार्त्तिककृताऽत्र कृतम् ।

तत्रैव सूत्रे प्रघट्टकान्तरे वार्त्तिककार आह विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद्यदि गोशब्दस्य तिष्ठतिशब्दस्य चैकमभिधेयं भवति ततो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोर्गोशब्दतिष्ठतिशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते नान्यथेति । अनेन च स्पष्टमेव कारकस्य प्रत्ययार्थतोक्ता । विशेषणता चोक्ता । एवञ्च कृतिर्वाच्या प्रथमान्तविशेष्यको बोध इत्यर्वाचां शुष्कलाघवतर्कैकशरणानां कुकल्पनाविलसितामिति स्पष्टमेव ॥ १२ ॥

(कुं०टी०) *अभिधेयस्येति । नामवाच्यस्य । क्रियाविशेषसंबन्धाद्विशेषविषयार्थः शब्दो नामेत्यर्थः । *क्रियेति । क्रिया नाम जात्यादिः, कारकं कारकगता संख्या च तद्विशिष्टो नामार्थ इत्यर्थः । *तदाश्रयः-जात्याश्रयः । प्रलापोऽनर्थकं वचः । *अपर्यवस्यन्तीति । क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वान्नाख्यातत्वमित्यर्थः । *नसर्वत्रेति । क्वचित्क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वे ऽपि न सर्वत्र साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । *क्रियाकालेति । क्रियाया यः कालयोगस्तदभिधायीत्यर्थः । अभिधानेनेत्यस्य विवरणम् *कारकेणेति । कारकस्य-कर्त्रादेः । *प्रत्ययार्थतेति । तां विना सामानाधिकरण्यासम्भवात् ॥ १२ ॥

(क० टी०) प्राक् पराज्ञानप्रकाशनाय तन्मूलसंमतिमप्याह *तेविभक्त्यन्ता इति । द्वितीयाध्यायशेषपरीक्षादिमसूत्रमिदम् । *वार्तिककारः—उद्द्योतकारः । अन्तरशब्दो नान्यार्थः किन्तु विशेषार्थ इत्याह *क्रियाविशेषइति । *विशेषेत्यादि । बहुव्रीहिद्वयम् । रूपमर्थ इत्याह *पर्यवसितार्थइति । तत्तात्पर्यमाह *यत्रापीति । व्यभिचारभ्रमं निराचष्टे *राज्ञ इति । *तदाकाङ्क्षत्वम्—तदाकाङ्क्षार्थत्वम् । इदमुपलक्षणम् न विशेषणम् । तत्त्वोपलक्षितस्वाद्यन्तत्वं लक्षणमित्याशयेनाह *यद्वेति । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति क्रियाग्रहणमुपलक्षणमित्याह *जात्यादीति । तत एवाह *तदाश्रय इति । *स च—समुदायः । तत एवात्र तदर्थमाह *व्यक्तीति । शेषमाह *नामार्थ इति । अत्र मते कारकपदवैयर्थ्यापत्तेर्न्यूनतापत्तेश्चाह *यद्वेति । न्यूनतानिरासायाह *संख्येति । प्रागुक्तमतैकवाक्यत्वमाह *अयमिति । पक्षद्वयेऽपीति भावः । *एवं च-तथा तल्लक्षणेच । परेषामज्ञानमाह *एवञ्चेति । सर्वत्र तेन तदन्यग्रहणे चेत्यर्थः । प्रलापो ऽनर्थकं वचः । द्वन्द्वनिरासायाह *क्रियाया इति । तज्जत्वात्ताच्छब्द्यमित्याह *कालयोगेनेति । *घटादीति । तत्प्रकृतिकनामेत्यर्थः । *अतिव्याप्तमिति । तत्राऽपि पूर्वापरीभूतक्रियाप्रचयप्रतीतेः, अन्यथा कारकसम्बन्धो न स्यादिति भावः । तत्र तदभावमाह *क्त्वान्तेति । आदिना तुमुन् । *क्रियान्तरेण—अन्यक्रियया । पर्यवस्यन्तीति पाठः । साकाङ्क्षेति तदर्थः । अपर्यवस्यन्तीति पाठे अन्तरशब्दो विनाऽर्थः । क्रियामन्तरेणेति वा पाठः । नन्वेवमव्याप्त्यापात्तिरत आह *पचतीति । *सर्वत्र-आख्यातमात्रे । *तथा-क्रियान्तरसाकाङ्क्षा । *तादिति । अन्यक्रियेत्यर्थः । *एवं च—क्रियाप्रधानमित्युक्तौ च । नाकाङ्क्षेत्यस्य व्याख्या *स्वयमेवेति । भुक्त्वेत्यादौ नैवमिति भावः । स्वसिद्धान्ततो विशेषः क्त्वातुमुन्नादावेव अन्यत्र त्वेकवाक्यतैवेत्याह *एतादिति । तद्वार्तिकोक्तलक्षणपक्षे । अपिना प्रागुक्तसिद्धा-

न्तपक्षसमुच्चयः । आख्यातलक्षणाक्रान्तत्वमस्तीत्याह *क्रियान्तरेति । क्वचिदित्यादिः। आदिना पचामित्यादि । *इतिर्मिश्रोक्तिसमाप्तौ । सिद्धान्तैकवाक्यतामाह *अत्रेति । वार्तिके इत्यर्थः। निरुक्तसमानार्थमहाभाष्येति पाठः । स्वसिद्धान्ततो विशेषमाह *अत्रेति । वार्त्तिके इत्यर्थः। तद्भाष्यादिसंमतिमप्याह *पञ्चमे इति। तत्राध्याये द्वितीयान्हिके द्वितीयप्रकरणस्याद्ये "प्रकृतादर्थादसंबद्धार्थमर्थान्तरम्" इति सूत्रे इत्यर्थः ।*भाष्येपि–भाष्यादावपि । तत्रहि निग्रहस्थानप्रसङ्गे वादादिकथायां "हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां वादी साधनं ब्रूयान्नित्यः शब्दो ऽस्पर्शत्वादिति हेतुरिति । अत्रान्तरे सुखादिभिर्व्यभिचारेण हेतोरसामर्थ्यं पश्यन् तत्प्रच्छादनाय प्रसक्तानुप्रसक्त्या तमर्थमुपन्यस्यन्नर्थान्तरेणायं निगृह्यते हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृदन्तं पदम् । पदम् च नामाख्यातोपसर्गनिपाता" इत्युक्त्वा तदग्रे "अभिधेयस्य"इत्यादि विशिष्टेत्यन्तमुक्त्वा प्रागुक्तयदुक्तं तदग्रे तदाह *क्रियेति । भुक्तेत्यादावनतिप्रसङ्गाय *धात्वर्थेति । समाहारद्वन्द्वः। मात्रपदेन संख्या ।धात्वर्थः फलविशिष्टव्यापारः। अस्यार्थमाह *तत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । शेषमाह *आख्यातार्थ इति । अनेन पञ्चकं धात्वर्थ इति सूचितम् । *तदर्थः—धात्वर्थेत्यादेरर्थः । एवञ्च क्रियाकालयोगाभिधायित्वे सति तत्पञ्चकाभिधायित्वमाख्यातत्वमिति फलितमिति भुक्तेत्यादौ नातिव्याप्तिः । संख्याकालकारकानभिधानात्। तेन तदपेक्षं क्रियाप्राधान्यमनेनापि सूचितं तदाह *तस्यैवेति। धात्वर्थत्वादेरेवेत्यर्थः । *अत्र–प्रागुपक्रान्ते । एतेन यत्पञ्चमे मिश्रोदयनाभ्यामन्यथोक्तं तदपास्तम् । *तत्रैवेति । "ते विभक्त्यन्ताः पदम्" इति सूत्रविषये एवेत्यर्थः । समानाधिकरणस्थले आह *विशेषणे इति । *अनेन–उक्तेन सर्वेण । द्वितीयलब्धमाह *प्रत्ययेति । आद्यलब्धमाह *विशेषणेति । उक्तेत्यनुषङ्गः । पराज्ञानमाह *एवंचेति । तन्मूलभूतैस्तथा प्रतिपादितत्वे चेत्यर्थः । *प्रथमान्तेति । तदर्थेत्यर्थः । आदिना ऽन्यलभ्यत्वम् । एकत्वम मुख्यत्वम् । तत्र शुष्कत्वं च मुन्याद्यनुभवाविरुद्धत्वम् ॥ १२ ॥

पदसमयपरिपालनाय व्याकरणं प्रवृत्तमिति वदता वात्स्यायनेन स्पष्टमेव व्याकरणबोध्योऽर्थ ए-

स्वरसमयविषय इत्युक्तम् ।

एवंचार्वाचीननैयायिकमीमांसकानां व्याकरणातिरिक्तेऽर्थे पचतीत्यादि प्रयुञ्जानानां याज्ञे कर्मणि प्रत्यवायो यज्ञवैगुण्यं च दुर्वारम्, तदतिरिक्ते ऽर्थे तेषामसाधुत्वात् ।

नच निर्मूलमेतदनुशासनम् । "तस्माद्ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति श्रुतेर्मूलत्वात् ।

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन॥ इति–
पराशरोपपुराणाच्च ।

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिरित्यभियुक्तोक्तेश्च । उक्तवात्स्यायनोक्तेश्च । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्यादिना वृद्धैर्व्याकरणस्य शक्तिग्राहकतोक्तेश्च ।

नचासाधुत्वे एषान्ततस्तदर्थबोधो न स्यादिति वाच्यम् । साधुत्वज्ञानस्य बोधकारणत्वाभावात् । असाधुत्वज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाभावाच्च । क्रियायाः कर्तृकर्मभावेनान्वये ऽपि तदितरकारकत्वेन क्रियान्तरे ऽनन्वयात् । क्रियानाधारकारकत्वेनानन्वयाद्वा लिङ्गसङ्ख्यानन्वयाद्वा असत्त्वरूपत्वं बोध्यम् । यद्वोपमानत्वाभावस्तस्या असत्त्वम् । अत एव रोदितीव पठतीत्यादौ नोपमा । कर्त्रांस्तु न सा । क्रियां प्रति विशेषणत्वात् ।

तदुक्तं सन्सूत्रे भाष्ये "न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति"

इति। किं तु तत्र सम्भावनाऽर्थं इवशब्द इति कैयटः। तिङन्तेन शब्देन उपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थः। उपमेयत्वं त्वस्त्येव ब्राह्मणवद् अधीते इत्यादौ तथा प्रतीतेः। तथा "अनद्यतने लुट्"इतिसूत्रे भाष्ये "इयं नु कदा गन्ता येयं पादौ निदधाति"इत्यादावद्यतनभविष्यद्विषये लुट् कथमित्याशङ्क्य गन्तेत्यर्थेनैव तिङन्तेनोपमानमस्तीति दूषयित्वा अनद्यतन इवानद्यतन इति व्याख्यातम्। प्रयोगदर्शनवशाद्गौणे ऽप्यनद्यतने प्रत्यय इति कैयटः। "यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन"इत्यादौ यथाशब्दस्य भेदकधर्मवद्वाचकतायाः प्रकारवचने थालिति सूत्रस्थाकरसंमतत्वेन यत्प्रकारवत्श्येनकर्तृकानिपत्यादानं तत्प्रकारवद्देवदत्तकर्तृकं रिप्वादानमिति बोधोत्तरमेव धर्मं तत्तयुक्तामादानाक्रियां वा निमित्तीकृत्य उपमानश्येनाभिन्न उपमेयोऽयमिति बोधः। लक्षणामूलशाब्दव्यञ्जनास्थल इवात्रापि बोधद्वयस्य शाब्दत्वम्। यथाशब्दसमभिव्याहारे सर्वत्रैवमेव बोधद्वयम्बोध्यम्। आदावेवोपमानत्वबोधे "न वै तिङन्तेन" इति भाष्यविरोधः। कर्त्रोस्तु विशेषणत्वान्न प्राथमिकबोधे सा। थालः सादृश्यार्थकत्वे यत्सदृशो हरिस्तत्सदृशो हर इति बोधे ऽपि हरिसदृशो हर इत्यर्थालाभ इति बोध्यम्।

अत एवालङ्कारिका अपि लिम्पतीव तमोऽङ्गानीत्यादावुत्प्रेक्षामेव वदन्ति।

हरिरप्याह—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः।
तिङन्तैरन्तरेणेवमुपमानं ततो न तैः।

तिङन्तार्थस्य साध्यत्वादपरिनिष्पत्तेः सिद्धत्वेनाभानात् तदर्थयोरिवमन्तरेण सिंहो माणवक इतिवत् पठति रोदितीवेत्यादौ सोऽयमित्यभिसम्बन्धाभावात्तिङन्तार्थो नोपमानं साधरणधर्मान्वयाभावात्। यस्य उपमानस्य इवमन्तरेण उपमेयेन सह सोऽयमित्यभिसम्बन्धः तस्य इवसमभिव्याहारे उपमानत्वेन प्रतीतिरित्यङ्गीकारात्।

ननु रोदितीव पठतीत्यादौ कर्तुरेव तत्त्वं स्यादत आह—

साधनत्वं प्रसिद्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः।
तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न कल्पते॥

सम्बन्धिनाम्, गुणभूतानाम्। अध्यारोप उत्प्रेक्षा। न्यूनत्वोत्कृष्टत्वाभावाच्च नोपमानत्वमित्याह—

न्यूनेषु च समानार्थमुपमानं विधीयते।
क्रिया चैवाश्रये सर्वा तत्र तत्र समाप्यते॥
येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते।
आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते॥ इति।

समानार्थं साधारणधर्मवत्। येनैव हेतुना पक्षादिना। हंस इवातिः पततीत्यत्र तु साधनयोरुपमानोपमेयभावो इति हेलाराजः। पचतिकल्पं देवदत्त इत्यादौ आख्यातार्थे देवदत्तस्य विशेषणतेति बोध्यम्।

नन्वेवं पचति भवतीत्यादौ समानवाक्ये तिङ्द्व-

यलाभेन तद्व्यावृत्त्यर्थं "तिङ्ङतिङः" इति सूत्रे ऽतिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इति चेन्न ।

लौकिकैकवाक्यत्वसत्त्वे ऽपि "एकतिङ् वाक्यम्" इति परिभाषितस्यासत्त्वादिति भाष्याशयात् ।
लौकवाक्यत्वं च—

सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ।—

इत्यमरोक्तम् । अत्र वाशब्दश्चेदर्थे । बोध्येति शेषः । कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचय इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ्, सुब्विशिष्टं तिङ् सुप्तिङ् तयोरेकशेषे चयशब्देन समासः । तेन सुबन्तचयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुबन्तचयः चैत्रेण शयितव्यमिति । तिङन्तचयः पचति भवतीत्यादि । अन्त्यः चैत्रः पचतीति । क्रियावेत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य पचतीत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात् । एतदेव एकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणम् ।

तदुक्तं हरिणा—

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।
कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥ इति ।

वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः । "अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्याद्" इति जैमिनिसूत्रात् । गुणवदित्यस्य साक्षात्परंपरया वा यद्विशेषणं तद्वदित्यर्थः ।

यत्त्वमरे क्रियावेति लक्षणान्तरमर्थनिष्ठवाक्यत्व-

बोधकमिति । तन्न । "वचोऽशब्दसंज्ञयाम्" इति कुत्वनिषेधनार्थं वाक्यशब्दाप्रयोगादिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तरः ॥ १३ ॥

(कुं० टी०) *चोपमेति । रोदितीव गायतीत्यत्र तु उत्प्रेक्षा । अत उक्तम्–इवशब्दप्रयोगेऽपि अध्यारोपस्तु विद्यते इति । *तिङन्तेनेति । तिङन्तार्थेनेत्यर्थः । अयं भावः सिद्धरूपतया प्रतीयमानस्यैव वस्तुन इदं तदिति परामर्शयोग्यत्वं भवतीति तदभावान्नोपमानत्वम् । क्रिया हि साध्यस्वभावान्नोक्तपरामर्शयोग्या । तिङन्तेनोपमानोपमेयभावो नास्तीति कैयटे उपमेयशब्दो न युक्त इत्याह *उपमेयत्वं त्वस्त्येवेति । *एवमिति । विलम्बेनेत्यर्थः । *अयम्–प्रयोगः पतनविषयः । *यथाश्येन इति । यद्धर्मवच्छ्येनकर्तृकमादानं तद्धर्मवद्देवदत्तकर्तृकमादानमिति वाक्यार्थे ऽवगते यत्तद्भ्यामुपमानधर्मैक्यं निमित्तीकृत्य श्येनयागयोः सादृश्यं प्रतीयते इति न तत्र क्रिययोरुपमानोपमेयभावः प्रतीयते इति । *लिम्पतीवेति । तमः, अङ्गानि लिम्पति इव अञ्जनमिव वर्षतीति रात्रिवर्णने उत्प्रेक्षैव नोपमा, उपमेयाभावादिति भावः । *साध्यस्येति । अयं भावः–साध्यस्वभावोऽपरिनिष्पन्नार्थस्तिङन्तार्थः । स चोपमेयेन सह सोऽयमित्यभिन्नरूपतया निर्देष्टुं न शक्यते यथा सिंहो माणवक इत्यत्र सोऽयमित्यभेदेनाध्यवसीयते नैवमत्रेत्यन्तरेणेवशब्दमुपमानभावो नास्ति । रोदितीव नृत्यतीत्यादौ तु क्रियायाः साध्यायास्तदसंभवाद् गुणीभूतस्य साधनस्य प्रत्यवमृश्य संबन्धः । यः पचति तस्यापत्यमिति । ननु क्रियायाः स्वतो मा भूदुपमानत्वं साधनद्वारा तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह *साधनत्वमिति । तिङन्तवा-

क्यविषये ये संबन्धिन उपादीयन्ते तेषां साध्यार्थापेक्षया साधनत्वं निश्चितम् । तथा च पर्वतं भिनत्तीत्यादौ पर्वतं भिनत्तीवेत्यादि न गम्यते किन्तु संभावितसामर्थ्यं साधनमेवाध्यारोप्य समन्वयो नतु कारकेण, नापि क्रियायामुपमानोपमेयभावोऽस्ति । इत्थमेव इयं नु कदा गन्तेत्यादावध्यारोपः । भविष्यत्सामान्ये भविष्यद-नद्यतनत्वेन दीर्घकालतया गमनस्य विवक्षेत्यत्र गन्तृत्वाध्यारो-पः । क्रियाया उपमानत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह *न्यूनेषु चेति। चन्द्र इव मुखमित्यादावुपमानं पूर्णगुणमुपमेयं तु न्यूनगुणं प्रसिद्धं क्रिया तु साधनसाध्या स्वाधारे परिसमाप्या सर्वाऽपि समैवेत्यर्थः । अत्रैवोदाहरणमाह *येनैवेति । पक्षाभ्याङ्गमिक्रि-यां साधयन्तो हंसाः पतन्तीत्युच्यन्ते । आतिरपि स्वपक्षाभ्यां त-थैव गमिक्रियां निष्पादयन्ती पततीत्यभिधीयते इति प्रत्याश्रयं क्रियायाः परिसमाप्तत्वेन न्यूनाधिकभावाभावः । आतिः पक्षि-विशेषः । *प्रत्याख्यानपरेति । तिङन्तद्वये समानवाक्यत्वे तदुक्ते । *परिभाषितेति । अनुदात्तङिद्विधावस्यैव वाक्यस्य ग्रहणात् । तदुक्तं हरिणा—

निपातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत्परिभाषितम् ।
तस्यातिङ्ग्रहणेनार्थो वाक्यभेदान्न विद्यते ॥ इति ।

आख्यातं सविशेषणमिति लक्षणे ऽप्याख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वम् । सूत्रकारमते तु साकाङ्क्षावयवं भेदे इति मीमांस-कमतमाश्रित्य प्राप्तिर्बोध्या । ननु भिन्नवाक्ये "समर्थः पदविधिः" इति परिभाषयैव नातिव्याप्तिरिति चेन्न । शालीनां ते ओदनं दास्यामीत्यत्र शालीनां ते इत्यनयोरसामर्थ्येऽप्यादेशस्येष्टत्वात् । *साकाङ्क्षेति । भेदे विश्लेषे परस्परसाकाङ्क्षं चेदित्यर्थः । अविभागे तु परानाकाङ्क्षाः शब्दाः पदानि यस्मिन् । *कर्मप्र-

धानम्–क्रियापदप्रधानम् । *गुणवत्-विशेषणविशिष्टम् । *एकार्थम्–एकप्रयोजनकम् ॥ १३ ॥

(क० टी०) विशेषं वक्तुमाह *पदेति । परिपालनायेत्यु-क्तिस्वारस्यात् । अन्यथा करणायेत्येवं वदेत् । आरम्भे ऽप्युक्तमि-दम् । तमेवाह *एवं चेति । तस्य तत्त्वे चेत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्या आह *याज्ञे इति । ब्राह्मणेनेत्यादिः श्रुतिपाठः । तस्मादित्यादा-वपाठः । भाष्ये आगमत्वेन तथैवोल्लेखात् । श्रुत्यर्थ उद्द्योतच्छाया-भ्यामवगन्तव्यः । जैमिन्यादेस्त्वत्रातात्पर्यान्न तदुक्तिः साधुत्वनिर्णा-यिका । तद् ध्वनयन्नाह *पाणिनीयमिति । *उक्तेति । अनुपद-मिति भावः । उक्तमेव दार्ढ्यायाह *नचेति । ननु पचतिभवती-त्यादौ क्रियायाः कर्तृत्वादिनाऽन्वये तस्या असत्त्वरूपता भज्ये-तात आह *क्रियाया इति । ततो लाघवादाह *क्रियानाधारेति । हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रि-याकारकभावेनेति न दोषः । स्ववाचकधात्वर्थं प्रति तु कर्मत्वा-न्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः । शोभनं पच-ति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात् । ततोऽपि लाघवादव्य-यसाधारणमाह *लिङ्गेति । इदमपि दीक्षिताद्युक्तरीत्या । सि-द्धान्तमाह *यद्वोपमानेति । *नोपमेति । अन्यथा तिङन्तोत्तरमिव-शब्दश्रवणेन तदर्थस्य साम्यात् । एतेन प्रत्ययोत्तरमिवश्रवणेन धात्वर्थस्य तत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तम् । ननु कर्त्रीरेव सा अस्त्व-त आह *कर्त्रोस्त्विति । *सनिति । "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे इ-त्यर्थः । तत्र हि "आशङ्कायाम्" इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायोक्तस्य "उ-पमानाद्वा सिद्धम्" इति पक्षान्तरस्य पूर्वाशयखण्डकं "नवै" इति । उपमानोपमेयभावो ऽपि न तद्भाष्याभिमत इत्याह *तिङन्तेने-ति । अत एव तथैव प्रतिज्ञातम् । तस्याः सम्प्रदानत्वाद्यभाववत् सा-दृश्यप्रतियोगित्वस्याप्यभाव इति तद्भावः । स्पष्टं चेदं प्रकाशादौ । उत्प्रेक्षा तत्रेत्याह *किन्त्विति । *प्रतीतेरिति । एतेन साधारणध-र्माधारत्वरूपं सत्त्वं "तेन तुल्यम्" इति सूत्रे कैयटोक्तमपास्तम् । उपमेये ऽधीत इत्यादौ कारकान्वयानापत्तेः । एतेन रोदितीवेत्यादौ तयोस्तत्सत्वात्तादृशसत्त्वरूपतासत्त्वेन तत्त्वभङ्ग इत्यपास्तम् ।

भाष्यान्तरमाह *तथेति । व्याख्यातमित्यत्रान्वयः । ननु "यथा वै"
इत्याद्यर्थवादवाक्ये भिन्ननिष्ठयोरेकधातूपात्तयोरपि क्रिययोरुपमानो-
पमेयभावदर्शनादिदमसङ्गतमत आह *यथावै श्येनइति । प्रकारश-
ब्देन भेदो, न सादृश्यमित्याह *यथेति । विनिगमनाविरहादाह *वा-
चकतायाइति । प्रागुक्तरीत्या आह *उपमानेति । अयं व्यञ्जनाजन्यः
शाब्द एवेत्याह *लक्षणेति । साहन्ती सहि सुहआमित्यादाविवे-
त्यर्थः । *अत्रापि–अभिधामूलव्यञ्जनायामपि । न केवलमत्रैवेत्थ-
मित्याह *यथेति । अन्यथा भाष्यविरोध एवेत्याह *आदावेवे-
ति । *सेति । उपमेत्यर्थः । अनन्तरं तु तत एव न दोषः । तन्निय-
मस्याभिधाविषयत्वात् । इदमावश्यकमित्याह *थाल इति । *अत
एव–तस्या उपमानत्वाभावादेव । अन्यथा साऽपि वाच्या स्यात् ।
अत्र हरिसंमतिमप्याह *हरिरिति । अग्रे ऽप्युभयत्रायमेव क-
र्त्ता । अन्त्येतेः पूर्वमुभयत्रापि सम्बन्ध इति हेलाराज इत्यस्यैव
बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायमित्याह *तदर्थयोरिति । अनुपग्र-
हार्थेऽभीति फलितमाह *तिङन्तार्थ इति । हेतुं विशदयति *सा-
धारणेति । विशेषणत्वान्यहेतुमप्याह *न्यूनेष्विति । अतिबला-
का । नन्वेवं हंस इवातिरित्यादौ का गतिरत आह *हंसइवेति ।
पदान्तरवाच्यत्वादिति भावः । ननु स्वसिद्धान्ते ऽपि पचति-
कल्पं चैत्रा इत्यादावन्वयो दुरुपपादः । आख्यातस्य धर्मिवाचक-
कत्वे ऽपि कल्पाद्यन्तेन क्रियाविशेष्यकबोधजननेनाभेदस्य बा-
धात्, भेदेनान्वयस्तु नामार्थयोरव्युत्पन्नो ऽत आह *पचतीति ।
*आख्यातार्थे–प्रकारभूते कर्त्तरि । अभेदस्यासम्बन्धत्वादाह *विशे-
षणतेतीति । तस्य विशेष्याकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तदन्वयस्यैवौचित्यात् ।
पचति चैत्र इत्यादाविव नामार्थयोरित्यस्याश्च नामजप्रतीतिविशे-
ष्ययोरभेदेनैवान्वय इत्यर्थो नतु तयोरेवाभेदान्वय इतीति
न दोषः । सिद्धान्ते एव शङ्कते *नन्विति । *एवम्—क्रियायाः क-
र्तृत्वादिनाऽन्वये । एवमपीति पाठे पचतिकल्पमित्यादावदोषऽ
पीत्यर्थः । तस्यासत्त्वमिति पाठः । प्रत्यासत्त्या एककर्तृक-
त्वात्तत्र तस्यैव ग्रहणम् । अन्यथा तदानर्थक्यं चेति भावः । लौ-
किकैकवाक्यत्वं वक्तुं तद्घटकलक्षणमाह *लौकिकेति । नि-
पातानामनेकार्थत्वादाह *अत्रेति । साकाङ्क्षत्वादाह *बोध्येतीति ।

समुदितार्थमाह *कारकेति । यथाश्रुते न्यूनतापरिहारमाह *सु-
पूचेति । *तत्र–तेषां मध्ये । *इति–इत्यादि । एवमग्रेऽपि । उभयग-
तिमाह *क्रियेत्यादि । *निरर्थकेति । घटः कर्मत्वमित्यादेरित्यर्थः ।
*एतदेव—अमरोक्तमेव । स्योनन्ते इत्यस्य सदनप्रकाशकस्य विभा-
गेन साकाङ्क्षत्वं तस्मिन्सीदेत्यस्य सादनप्रकाशकस्य विभागे
साकाङ्क्षत्वेऽपि परानाकाङ्क्षशब्दकत्वेनेति नैकवाक्यत्वमित्युभ-
यमुपात्तम । तत्र परेति स्पष्टार्थम् । तद्भिनाऽपि अतिप्रसङ्गा-
भावात् । अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद
इति मीमांसकोद्घोषः । *एकार्थम्–एकोद्देश्यकैकविधेयकम् । अत-
एवाविरोधायाह *वाक्यमित्येति । समर्थसूत्रभाष्यैकवाक्यतया
सर्वसंग्रहायाह *गुणवादिति । मुकुटाद्युक्तं खण्डयति *यत्त्विति ।
वाशब्दस्वारस्यात् । एतेन सुप्तिङन्तचय इत्यनेन सुबन्तातिङ-
न्तचययोर्ग्रहणम् । वाशब्दः समुच्चये । कारकान्वितक्रियाबोधकं घट-
मानयेत्याद्यपि उभयात्मकं वाक्यमिति द्वितीयार्थ इति रामाश्रमो-
क्तम्, भाष्यमतेन प्रथमपक्षः, "एकतिङ् वाक्यम्" इति वार्त्तिकमते-
नापर इति केनाचिदुक्तं चापास्तम् । आद्ये ऽतिप्रसङ्गापत्तेरुक्त-
त्वात् । द्वितीयस्य भाष्यार्थाज्ञानमूलकत्वात् । तत्रत्यकैयटादेस्तु
प्रमाद इत्युद्द्योते स्पष्टम । तदाह *समर्थेति ॥ १३ ॥

संख्या तु आख्यातार्थाश्रयविशेषणम् । "लः कर्म-
णि" "तिप्तस्झि" "द्व्येकयोः" इकत्यवाक्यतया
एकत्वादिविशिष्टकर्त्रादौ तद्विधानादिति केचित् ।
परे तु "लः कर्मणि" इत्यादेर्वाक्यैकवाक्यता–लकाराः
कर्मादौ भवन्ति तेषां च स्थाने एकत्वादौ तिबादय
इत्येवंरूपा । नहि तत्र द्वितीयं कर्मणीत्याद्यस्ति यस्य
संख्या विशेषणं स्यात । आवृत्तौ च न मानम् ।
तस्मात् संख्याया धात्वर्थे ऽन्वयः । कस्यैकत्वा-
दावित्याकाङ्क्षायामुपस्थितप्रकृत्यर्थस्यैवान्वयौचित्यात्
प्रकृत्यर्थगतैकत्वादावित्येवार्थः । एवं च सुप्तिङ्-

विषये तेषामेकरूपता भवति । कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रति गुणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन संख्यया तदसंबन्धात् । कर्मणीत्यादेरपि कस्येत्याकाङ्क्षासत्त्वेन तत्र धात्वर्थान्वयस्य कल्सत्वाच्च । "कर्मणि द्वितीया" इत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन कर्मण एकत्वे द्वितीया इत्यादिभाष्यादिग्रन्थानां नासङ्गतिः । स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगतसङ्ख्यायास्तत्रारोपात् । न द्वित्वादिसङ्ख्याबाधस्तत्र ।

ध्वनितश्चेदं यग्विधायके कैयटेन अर्थैकपदवाच्यसाधनगतसङ्ख्याश्रयं द्विवचनादीति पक्ष इति वदता।

अत एव साधने न द्वित्वादिसंशयः । क्रियागतसङ्ख्यारोपस्य साधनगतसङ्ख्याज्ञाननिमित्तत्वात् । शब्दशक्तिस्वभावाच्च न भिन्नपदवाच्यसाधनगतसङ्ख्यायास्तत्रारोपः । अतो न भावे द्विवचनादि । अनेकः पचतीत्यादौ साधने ऽप्यारोपितसङ्ख्याया एव तत्र प्रतीतेः । पञ्चकृत्वः पच्यते इत्यादौ पदान्तरसमभिव्याहारेण सङ्ख्याऽवगमे ऽपि न बहुवचनं लक्ष्यानुसारेणात्र पदसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणात् । धातुना च स्वतो निवृत्तभेदैव क्रियोच्यते ।

तदुक्तं हरिणा—

एकत्वे ऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसङ्ख्यया ।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥ इति ।

अत्र हेलाराजः एकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारकद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः पचन्ति पच्येते पच्यन्ते इति क्रिया विशेष्यते । नहि द्विबहुसाधनसाध्यत्वं प्रतीयते क्रियायाः । एवं तद्गतलिङ्गयोगो न । शब्दार्थप्रतीतेः स्वाभाविकत्वेन युक्त्यगम्यत्वात् ।

अत एव 'देवदत्तः पचति' इत्यादौ द्रव्येण क्रियायाः सामानाधिकरण्यम् ।

अत एव द्रव्यवादिना आख्यातार्थो ऽपि द्रव्यमिति स्वीकार इति ।

तथा 'सम्बन्धाज्ज्ञातभेदो ऽयम्' इति हरिकारिकाप्रतीकमुपादाय यथाऽऽख्याते प्रत्ययवाच्यकारकभेदे तत्सम्बन्धाद्धात्वर्थक्रियाया अपि भेदः प्रतीयते यथा पचतः पचन्तीति इति पुञ्जराजः ।

अत एव 'घटपटौ न स्तः' इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिरिति सङ्गच्छते ॥ १४ ॥

(कुं० टी०) *आख्यातार्थाश्रयेति । कर्मधारयः । ननु क्रियाया एकत्वाद् द्विवचनाद्यनापत्तिरत आह *स्वप्रकृतिकेति । स्वं धातुः । कर्त्रादिगतसंख्याया धात्वर्थे आरोप इत्यर्थः । *कैयटेनेति यदुक्तं तदनुवदति *अर्थैकेति । अयं भावः—क्रियाया एकत्वाद् द्विवचनादि न प्राप्नोति साधनभेदात् क्रियाभेदमाश्रित्य द्विवचनाद्युपपादने तु भावार्थके ऽपि तदापत्तिः । अर्थैकपदवाच्यसाधनसंख्याश्रयं द्विवचनादीति चेत् पाकौ इत्यादि न स्यात् । साधनस्य घञाऽनभिधानादिति । ननु धात्वर्थे संख्यारोपे बीजाभाव इत्यत आह *साधनेपीति ।

---

(१) तेन हीति पाठः पुस्तकान्तरे ।

*आख्यातार्थोऽपि द्रव्यमिति । क्रियाविशिष्टः कर्त्रादिरेवाख्यातार्थ इत्यर्थः । *संबन्धादिति । कर्तृभेदे सति क्रियाया अपि भेदः प्रतीयते । वस्तुतस्तु न भेदः । अत एव पक्त्वौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र समानकर्तृकत्वमुपपन्नम् । *व्यासज्यवृत्तीति । उभयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ १४ ॥

(क० टी०) *केचित्—दीक्षितभूषणकृदादयः । सिद्धान्तमाह *परेत्विति । *वाक्यतेति । तयोर्द्व्येकयोरित्यादीनाम् । ननु सुब्विषये न प्रकृत्यर्थगतैकत्वादावित्यर्थः किन्तु साकाङ्क्षतया सम्भवेन च कर्मगतैकत्वादावित्यर्थ इति कथमेकरूपताऽत आह *कर्मणीत्यादेरपीति । तथा च तत्र तथैवान्वय इत्येकरूपतैवेति भावः । प्रकृते तत्रान्वये साधकान्तरमाह *कर्मणीत्यादेरपीति । *तत्र—कर्मादौ । ननु सुब्विषये गुणानामिति न्यायेन तदसम्बन्धेन तथैवान्वये कर्मण एकत्वादौ द्वितीयेत्यादिभाष्यविरोधोऽत आह *कर्मणीति । कर्मादिशब्दस्तत्र शक्तिमत्परो न तु शक्तिपरः । सच प्रकृत्यर्थ एवेति न दोष इति भावः । *एकत्वे-एकत्वादौ । ननु वक्ष्यमाणरीत्या द्वित्वादेस्तत्र बाधात्कथं तदन्वयस्तत्रात आह *स्वेति । स्वं धातुः । वाच्यान्तसाधनविशेषणेनातिप्रसङ्गनिरासः । *तत्र-धात्वर्थे । *वदतेति । वदता कैयटेनेत्याद्यन्वयः । कर्मणि सर्ववचनानि भावे त्वेकवचनमेव केनैतदेकं भवतीति भाष्यीयप्रश्नाशयः । पक्षान्तरं तु न सदोषमिदानीमुक्तं तेन । अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह *क्रियागतेति । *साधनेति । बहुव्रीहिः । ननु तद्वत् भिन्नपदवाच्यसाधनगतसङ्ख्यारोपोऽपि कुतो नेति भावाख्याते दोषोऽत आह *शब्देति । *चस्त्वर्थे । ननु साधनगतानारोपितसङ्ख्याप्रतीतिसम्भवे किमर्थमारोपिततत्प्रतीतिस्वीकारोऽत आह *अनेकइति । आरोपे निमित्ताभावादेवाह *पञ्चकृत्वइति । अन्तरङ्गत्वाज्ज्ञातसंस्कारस्य तेन बाधायोग इति भावः । ननु एवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे दोष एवात आह *लक्ष्येति । एकत्वं तु क्रियायां स्वतो न त्वारोपितमित्याह *धातुनाचेति । *शब्दार्थेति । शब्दादर्थप्रतीतेरित्यर्थः । *अत एव-तत्र स्वभावतः तद्ग-

संख्याभानेन पारिभाषिकद्रव्यत्वसत्त्वादेव । अनेन तत्र स्वाभाविकत्वं समर्थितम् । *द्रव्येति । द्रव्यमेवैकः सर्वत्र शब्दार्थ इत्येकशब्दपक्षवादिनामित्यर्थः । *आख्यातार्थः-तिङन्तजन्यप्रतीतिविशेष्यभूतः । हर्यन्तराद्याह *तथेति । दृष्टान्तमाह *यथेति । तमेव विशिष्याह *यथेति । *अतएव-तत्र तदारोपेण तस्यास्तत्त्वेन भानादेव । अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधे क्रियान्वयनियमेनान्यथा दोषेण च तत्र तदभावे तदभावमात्रप्रतीत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ १४ ॥

यत्र तु भावे लेऽपि संख्यावगमस्तत्र भवत्येव बहुवचनम् यथा हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादौ । तत्र हि यादृशानि हतानां शयनानि तादृशानि शयनानीत्यर्थः । तत्रोपमानबहुत्वेनोपमेयेऽपि तत्प्रतीतिः । अन्यथोपमाने बहुत्वोपादानं व्यर्थं स्यात् ।

नच

संख्यावान्सत्त्वभूतो ऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।
भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः॥इति।

संख्यासमुद्देशे हर्युक्तेः कथमसत्त्वभूतक्रियायाः संख्यावत्त्वम् । इदं तादिति सर्वनामपरामर्शयोग्योऽर्थः सत्त्वभूतः । तत्र द्वित्वादि भेदव्यवहारकृत् । एकत्वं चाभेदव्यवहारकृत् ।

नच राजपुरुषादिवृत्तावुपसर्जनार्थे संख्यानवगमात् सर्व एवेत्यनुपपन्नम्, तस्याप्यर्थस्य वाक्ये पृथगुपस्थितौ तदवगमसत्त्वादिति वाच्यम् ।

यथा न्यायनये गुणत्वात् द्रव्यगतयैव संख्ययाऽऽरोपेण गुणादौ द्वित्वादिव्यवहारस्तथा मम क्रियायामपि तत्सम्भवात् । क्रियायां तद्योग्यत्वव्यवहारश्चानारोपितसर्वसंख्यानाश्रयत्वेन बोध्यः ।

नच न्यायनये गुणादावपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपा गौणी संख्या नतु द्रव्यगताया आरोप इति वाच्यम् ।

अयमेकोऽयमेक इत्यादिबुद्धेरेव तवापेक्षाबुद्धित्वेन गुणादौ तस्या अभावात् । एकत्वस्यापि गुणरूपत्वेन गुणादावसम्भवेन तथा बुद्धेरसम्भवात् ।

किञ्चैवं तेनैव द्रव्येऽपि तद्व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तसंख्यापदार्थविलयापत्तिः । एवं च तिङर्थप्रकारकबोधे धातुजं ज्ञानं कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गश्च ।

अत एव ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्सूत्राभावे पचति पठेत्यादौ तिङन्तात् स्वाद्युत्पत्तिमाशङ्क्य "एकत्वादीनामुक्तत्वान्न" इत्युक्तम् । तव तु तिङा कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्त्या तदापत्तिर्दुर्वारा । सुपां प्रकृत्यर्थविशेष्यगतसंख्याभिधायित्वात् ।

तथा रूपप्सूत्रे तिङन्तप्रकृतिकरूपबाद्यन्ते पचतिरूपं पचतोरूपमित्यादौ संख्यालिङ्गाभावादमोऽनुपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रिया चैका न द्वित्वादिमती तिङन्ताद्भेदानवगतेः । क्लीबत्वञ्च स्वभावात् । यद्येका पचत इत्यादौ कथं द्विवचनादीत्याशङ्क्य साधनापेक्षं तदित्युक्तम् । तत्रं साधनान्वयीति नार्थः । एकत्वं क्रियान्वयि द्वित्वादि साधनान्वयीति

(१) तस्येतिपाठः कलानुरोधी ।

वैरूप्यापत्तेः । तस्मात्साधनगतसंख्यारोपापेक्षमित्यर्थ उचितः ।

वचनाभिहितसूत्रे भाष्ये प्रातिपदिकार्थसूत्रे ऽनुक्तमनभिहित इति अन्यथाऽसम्भवात्संख्याया एव विशेषणं स्यात् । एवं च पचत्योदनं चैत्र इत्यादावेकत्वात्प्रथमा न स्यादित्युक्तम् । तस्यायं भावः–साधनगतसंख्यारोपानिमित्तत्वेन वस्तुतः साधननामार्थगताया उक्तत्वम् । एकवचनमपि साधने द्वित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तके तदनारोप एव, वक्ष्यमाणयुक्तेः । एवं च तदभावबुद्धौ द्रव्यस्य निस्संख्यत्वाभावेनैकत्वमप्यवगतमेव साधने इतीति न तद्विरोधः । अन्यथा तिङर्थाश्रयगताया उक्तत्वेऽपि चैत्रत्वविशिष्टनामार्थगताया अनुक्तत्वात्तत्रापि तदसङ्गतिरेव । पचतोरूपमित्यादौ द्विवचनादि तु न । द्वयोरेकस्य बहुषु त्रयाणामित्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्थसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकेषु "न केवला प्रकृतिः" इति समयस्यानुवादकविभक्त्यैव पालनेऽपि अन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनं लक्ष्यानुसारात् भाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् ।

एवं च भावे स्वगतैकत्वेनैवैकवचनम् । अन्यथा तव पचति भवति पचतो भवतीत्यादौ भवत्यर्थसंख्यान्वयः क स्यात् । "भवतिः पुनर्वर्तमानकालस्थैकत्वं च" इति भाष्येण तस्य संख्यार्थकत्वबोधनात् । पचतो भवत इति तु न । आरोपितस्यान्यत्रारोपादर्श-

नात् । तादृशस्यारोपे मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ॥ १५ ॥

(कुं० टी०) *यथेति । शयनं शायिका क्रियाविशेषणत्वात् शस् । *संख्यावानिति । इदं तदिति परामर्शयोग्यं द्रव्यम् । तत्सर्वं सङ्ख्याविशेषान्वयार्हम् । द्वित्वेन भेदः, एकत्वेन चाभेद इति तदर्थः । अभिन्नप्रत्ययविषयस्वरूपस्यैकत्वस्य गुणेऽपि सम्भवादाह *द्वित्वादीति । *तस्या अभावादिति । तादृशबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसंख्याया अभावादित्यर्थः । अत्रैव हेतुमाह *एकत्वस्यापीति । एकत्वस्याभावे एकोऽयमिति बुद्धेरप्यसम्भवादित्यर्थः । *तेनैव—तादृशबुद्धिविशेषविषयत्वेनैव । *तद्व्यवहारेति । सङ्ख्याविशेषव्यवहारेत्यर्थः । *विलयापत्तिरिति । अभेदप्रत्ययविषयत्वमेकत्वं भेदप्रत्ययविषयत्वं द्वित्वादीति विभागसम्भवात् । *एकएवेति । तार्किकाणां तु तिङर्थकालस्य धात्वर्थे ऽन्वयः, संख्यायास्तु कर्त्रादाविति भेदः । अत एव तिङर्थस्य कर्त्रादावन्वयाद् व्युत्पत्तेरपि भङ्गः। क्रियायां संख्याबोधार्थं स्वाद्युत्पत्तिः स्यादिति यदुक्तं तत्रैव बीजं दर्शयति *सुपामिति । *क्रियाप्रधानमिति । पश्य मृगो धावतीत्यत्र दर्शि प्रति धावनस्याप्रधानत्वे ऽपि समानपदोपात्तकारकापेक्षया प्राधान्यं तदर्थः । *क्रियाचैकेति । एवं च द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनाद्यनुत्पत्तावौत्सर्गिकमेकवचनमिति भावः । नद्वित्वादिमती इत्यत्र हेतुमाह *तिङन्तादिति । *क्लीबत्वं चेति। लिङ्गमशिष्यमिति न्यायात् । *यद्येकेति । क्रियेति शेषः । यद्यपि साधनभेदात् क्रिया भिन्ना संख्याभावादेकत्वमपि चायुक्तं तथाऽपि भेदाभावरूपमेकत्वं बोध्यम् । *साधनापेक्ष-

मिति । साधनगतसंख्याऽऽरोपापेक्षमित्यर्थः । *अन्यस्यासम्भवादिति । अनभिहिते प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थासम्भवात् । *साधनगतेति । साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपात् आरोपमूलभूतायाः साधनगतसंख्याया अपि उक्तत्वमेवेत्यर्थः । ननु पचतः पचन्तीत्यादावनारोपितक्रियाया एकत्वादेकवचनापत्तिरत आह *एकवचनमपीति । *द्वित्वाद्यभावेति । आरोपितद्वित्वादिप्रतीतेरौत्तरकालिकत्वेन पूर्वप्रतीतस्यैकत्वस्य बाध इति भावः । *तदभावबुद्धौ–द्वित्वाद्यभावबुद्धौ । ननु द्वौ त्रय इत्यादाविव पचतोरूपमित्यादावप्यनुवादकत्वाद् द्विवचनादि उचितमित्याशङ्क्याह *द्विवचनादि तु नेति । द्वावित्यादावनुवादकविभक्तिप्रयोगे ऽपि पचतोरूपमित्यादावेकवचनादिलक्ष्यानुसारादेवेत्यर्थः । *क्व स्यादिति । साधने तदन्वये तु पचतो भवति न स्यात् । *करोति पुनरिति । यथा हि किं करोषि पचामीत्येवं करोतिः पचादीनां सर्वान्पुरुषवचनादीनाचष्टे नैवं पक्ष्यति भविष्यति पचतो भवत इत्यादिप्रयोगो भवति किन्तु भवतिर्वर्तमानकालमेकत्वमेव चाहेति भाष्यार्थः । यौ पचतः तौ भवत इति तु नार्थः। आख्याते क्रियाया एव प्राधान्यात् । तस्मादत्र पच्यर्थ एव भवतेः कर्ता तत्र क्रियायामेव संख्यान्वयः। *आरोपितस्येति। क्रियायामारोपितस्येत्यर्थः॥१५॥

(क० टी०) विशेषमाह *यत्रत्विति । *सङ्ख्येति । एकत्वान्यसंख्याविशेषेत्यर्थः । अत एवाह *बह्विति । *इत्यादावित्यादिनोष्ट्रासिका आस्यन्त इति । तत्र हेतुमाह *तत्रोपमानेति । *अन्यथा–तेन तत्राप्रतीतौ । यत इति शेषः । लिङ्गादिभेदे उपमाया दुष्टत्वात् । तां विना तत्र गत्यभावात्। साऽत्र लुप्ता बोध्या । तथाच लक्ष्यानुसारेण तत्र वाक्यसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणेन पदान्तरवाच्यसाधनगतसंख्याया अप्यगत्या

तत्रारोपाङ्गीकार इति तत्साधुत्वम्। एतेन "सार्वधातुके यक्" इति
सूत्रस्थोक्तभाष्यप्रयोगादेव तत्र तत् साध्विति भूषणाद्युक्तमपास्तम् ।
हरेर्हर्यन्तरविरोधं परिहरति *नचेति । यद्यपि प्रागुक्तयद्वेतिसिद्धा-
न्तमते ऽस्य सामञ्जस्यमेव तथापि प्राचीनमते ऽप्यविरोधायायमुप-
क्षेपः । *सङ्ख्येति । सत्त्वभूतोऽर्थ एव सर्वः संख्यावानभिधीयते
लोके इत्यर्थः। अन्यदप्याह *भेदेति। तन्निबन्धन एवेत्यर्थः। उद्देश्य-
विधेययोर्भेदायाह *इदमिति । अत्रेत्यादिः । ननु भेदस्य तत्त्वेऽपि
कथमभेदस्य तत्त्वमत आह *तत्रेति । संख्यानां मध्ये इत्यर्थः ।
विभागपदार्थमाह *व्यवहारेति । तस्यातन्निबन्धनत्वे ऽपि तद्व्यव-
हारस्य तन्निबन्धनत्वामिति भावः । सिद्धान्तरीत्येयमाशङ्क्याह
*संख्येति । संख्यासामान्येत्यर्थः।गमकाभावस्थले इति भावः। वि-
शेषं वक्तुं सदृष्टान्तमाह *यथेति । गुणे द्रव्यस्य कारणत्वेन तन्मू-
लकगुणनिष्ठगुणानङ्गीकारादाह *गुणत्वादिति । *गुणादावित्या-
दिना कर्मादि । उपक्रमानुरोधेनाह *द्वित्वादीति । एकत्वसत्त्वादाह
*सर्वेति। तमेव कथयन् दृष्टान्तासङ्गतिमाह *नचेति ।तत्र तदभावे
हेतुमाह *एकत्वेति । *आपिना बुद्धिसमुच्चयः । भेदमभ्युपेत्यैवेदम् ।
वस्तुतो न सा भिन्नेत्याह *किञ्चैवमिति । गुणादौ तादृशसंख्याङ्गी-
कारे इत्यर्थः । *तेनैव–अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वेनैव । *तदिति ।
द्वित्वादीत्यर्थः । फलान्तरमप्याह *एवं चेति–संख्याया धात्वर्थे
ऽन्वये च । अस्योभयत्रान्वयः । *अत एव–तिङर्थसंख्यायास्तत्रा-
न्वयादेव । धातोर्लस्य बाधकस्य सत्त्वादाह *तिङन्तादिति ।
ननु राजपुरुषमानयेत्यादौ तदन्वयवारणाय स्वाव्यवहितार्था-
न्वय्यभिधायित्वस्यावश्यकत्वेन सुपामपि युक्तमेव भाष्यमत
आह *सुपामिति । अव्ययीभावादौ दोषापत्त्या तथा दुर्वचत्वात्
इति भावः । भाष्यान्तरमपि गमकमत आह *तथेति । तत्र तस्यै-
वेष्टत्वादाह *अमइति । *तिङन्तादिति । स्वत इत्यादि । अत एव
भावत्वे न द्विवचनादि । एवं संख्यांशे उक्त्वा लिङ्गांशे आह *क्लीबत्वं
चेति । *स्वभावादिति। समाधायेति पाठः। दीक्षितभूषणाद्यभिमतं
खण्डयति *तस्येति । भाष्योक्तस्येत्यर्थः। *साधनेति । साधनविशे-
षेत्यर्थः । उक्तभाष्यान्तरैकवाक्यतालाघवादित आह *उचितइति।
अत्र भाष्यान्तरविरोधं परिहरति *यत्त्विति । भाष्ये इत्यस्योक्तमि-

त्यत्रान्वयः । 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्षे कर्मादावभिहिते ऽप्य-
नभिहितसंख्यायां द्वितीयादिवारणायानभिहितकर्मादिगतैकत्वादौ
द्वितीयादय इत्यर्थलाभार्थमनभिहिताधिकार इत्यस्याग्रिममाह
*प्रातिपदिकेति । *उक्तत्वादिति । लिङेति शेषः । इदं विरुद्धं तव
तिङा नामार्थगतसंख्याया अनुक्तेरिति भावः । *साधनेति ।
साधनगता या संख्या तस्या धात्वर्थे य आरोपस्तन्निमित्तकत्वस्य
धात्वर्थसंख्याया उक्तौ सत्त्वेनैक्यात्साधनत्वेन साधनरूपतिङ-
र्थगतसंख्यावत् वस्तुतः साधनं यो नामार्थश्चैत्रत्वादिविशिष्टस्त-
द्गताया अप्युक्तत्वमित्यर्थः । अत एव साधने द्वित्वादिसंशयो नेति
तात्पर्यम् । नन्वियं युक्तिरेकवचने दुर्वचा । तत्रारोपस्यैवाभा-
वात्स्वगतैकत्वमादायैवैकवचनोत्पत्तेः । एवञ्च तदंशे भाष्यविरोध
एवात आह *एकेति । कर्मकर्त्राख्याते इत्यादिः । साधने या
द्वित्वाद्यभावबुद्धिस्तन्निमित्तको यो धात्वर्थे द्वित्वादेरनारोपस्त-
त्रैव भवतीत्यर्थः । अन्यथा धात्वर्थे सर्वत्रैकत्वस्याकाशादिवत्स्वतः
सत्त्वेनैकवचनापत्त्याऽत्र द्विवचनादेर्विलयापत्तिस्तस्मात्तत्र सति
स्वगतैकत्वमादायैकवचनं न तु तदभावे तन्मात्रमादायेत्यथेवेन सूचि-
तम् । कुत एवमित्यत आह *वक्ष्येति । गौणी मुख्या वेति भाष्यो-
क्तयुक्तेरित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि प्रकृतसिद्धिः कथमत आह *एवञ्चे-
ति । तं विना तदभावे चेत्यर्थः । *तदभावेति । साधने द्वित्वाद्यभा-
वेत्यर्थः । लोकसिद्धत्वादाह *द्रव्यस्येति । *साधनेइति । तस्या-
स्तत्रावगमे वस्तुतः साधने नामार्थे ऽप्यवगतत्वमेव । यद्यप्यत्रैकत्व-
योर्भेदस्तथापि तन्मात्रेण तदभावेनास्यावश्यकत्वेनोक्तरीत्या साध-
नत्वेन साधनगतैकत्वस्यावगमावश्यकत्वेन तदभेदान्नामार्थगतमप्य-
वगतमेव, अत एव पचतीत्युक्ते साधने एकत्वसंशयो ऽपि न, एकः
पचतीतिवदनेकः पचतीत्यस्य दर्शनेन एकत्वस्यारोपानारोपविष-
यसंशयसत्त्वे ऽपि तद्विषयत्वं तस्य न उभयत्र एकत्वेनैव भानादिति
भावः । *आद्येतिर्भावसमाप्तौ । *अन्यथा–उक्तरीत्यनङ्गीकारे ।
दीक्षितादिमतेन आह *तिङर्थाश्रयेति । नन्वेवं पचतिरूपमित्यत्र
तिङोक्तत्वे ऽप्येकवचनवत्पचतोरूपमित्यादौ द्विवचनादि स्यादत
आह *पचतइति । ननु "न केवला" इति समयस्य परिपालनं
वक्ष्यमाणं यदि सार्वत्रिकं तर्हि ह्यादिशब्देभ्योऽपि तदापत्तिरत आह

*द्वयोरिति। यत इत्यादिः। “आदशतः संख्याः संख्येये” इत्याद्युक्तेराह *प्रवृत्तीति। संख्येत्यनेनार्थान्तरव्युदासः। *निमित्तकेषु-सर्वेष्विति बोध्यम्। *एवं च-क्रियायां स्वत एकत्वसत्त्वे च। एवेन औत्सर्गिकैकवचननिरासेन तथा प्राचीनग्रन्थानां चिन्त्यत्वं सूचितमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। *अन्यथा—स्वगतैकत्वानङ्गीकारे। *तत्र—भूषणकारादेर्मते। आदिना पचन्ति भवतीत्यादि। ननु तत्र सा नैव तदर्थ औत्सर्गिकैकवचनेन तन्निर्वाहादत आह *भवतिरिति। अनुवर्त्तते इत्यस्यानुषङ्गः। अथ तत्र तदारोप इति चेत् तत्रैव तदनवगमः, अथोक्तसत्त्वं चेत्तर्हि आवश्यकत्वात् द्वित्वादेरप्यारोपोऽस्तु कृतं तत्राश्रयान्वयकृतवैरूप्येणेति भावः। ननु सिद्धान्ते पचत इतिवत्पचतो भवत इति स्यात् वक्ष्यमाणरीत्या, नतु पचतो भवतीत्यत आह *पचतोभवत इति। *तादृशस्य-आरोपितस्य। नन्वत्रापि किं मानमत आह *अत्रचेति। *इदमेव-भवतिः पुनरित्युक्तम् भूवादिसूत्रस्थमेव। भाववचनो धातुरिति लक्षणे पचादेर्धातुत्वाप्राप्तिः पूर्वलक्षणे तेषां करोतिसामानाधिकरण्यनिर्देशवदत्र तेषां तद्वनिर्देशादिति तत्रोपक्रमः ॥ १५ ॥

किञ्च “करोतिः पचादीनां सर्वान् कालान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते” इत्यत्र भाष्ये श्तिपा निर्देशादिना धात्वर्थे एव कालान्वयवत्संख्यान्वयः स्पष्टमुक्तः। वचनं संख्या। पचत इत्यादौ तु न स्वगतैकत्वप्रयुक्तमेकवचनम्। गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वसंख्यां बाधते इत्यइउण्सूत्रे भाष्योक्तेः।

नच किञ्चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम्। उच्चैर्नीचैरित्याद्यम्। हिरुगित्यादि अन्त्यम्। तिबन्तमपि काण्डे इत्यादि विभक्त्यर्थप्रधानं रमते इत्यादि क्रियाप्रधानम्। “नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगः” इति “तद्धितश्च” इति सूत्रस्थ-

भाष्यविरोध इति वाच्यम्। तत्राव्ययेषु काण्डे इत्यादौ चोभयायोगः, रमते इत्यादौ लिङ्गायोगः इत्यर्थात्। प्रायेणेति च शेषः। अन्यथा हतशायिकाः शय्यन्ते पचतिरूपमित्यादौ ताभ्यां योगेन तदसंगतेः। अनारोपितैकत्वातिरिक्तसंख्ययाऽयोग इति वा तदर्थः।

नचैवं “न वै तिङन्तान्येकशेषं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वाद्” इति सरूपसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम्। स्वतोऽन्यसंख्याया असत्त्वात्। आरोपितसंख्यामादाय तु नानेकशब्दप्रवृत्तिः।

अत एव जातिपक्षे सूत्रं प्रत्याख्यातम्। जात्याश्रयगतसंख्याया आरोपेऽप्यनेकशब्दाप्रवृत्तेः। अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यदोषात्।

अत एव “विधिनिमन्त्रण-”इति सूत्रे विध्यादिषु वाच्येषु “लिङि प्रवर्तनाया एकत्वाद् द्विवचनाद्यनापत्तिः” इति दूषणमभिहितं भाष्ये। तेनाहि तिङर्थसंख्याया आख्यातजन्यबोधविशेष्येऽन्वय इति सूचितम्।

यत्तु कैयटेन कर्त्राद्यर्थानां विधिरूपार्थेन बाधस्तेन न कर्त्रादिगतसङ्ख्यानिबन्धनं द्विवचनादीति तदाशय उक्तः। विरोधाभावात् “लः कर्मणि”इतिसूत्रे ल इति बहुवचनाच्च तदबाध इति सिद्धान्ताशय उक्तः, तन्न। “प्रवर्तनाया एकत्वाद्”इति भाष्यासङ्गतेः। तिबादेरप्यनापत्तेश्च। भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानात्। युष्मदस्मच्छेषसामाना-

धिकरणाभावेन प्रथमपुरुषाद्यनापत्तेश्च । अर्थनियमे उपपदानियमेऽप्यानियमापत्तेश्च । सिद्धान्ताशयोऽप्ययुक्तः । अविरोधेऽपि तक्रेण दधिबाधदर्शनात् । "एतावांश्च लः, ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात् । यावदत्र लग्रहणम्" इति "लः कर्मणि च" इतिसूत्रस्थभाष्येण ल इत्यस्य प्रथमैकवचनान्ततााया एव बोधनाच्च । कर्त्रादिगतसङ्ख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे आरोपवत् तद्विषयप्रवर्तनायामारोपे न मानमित्याहुः ॥ १६ ॥

(कुं० टी०) *करोतिरिति । कृधात्वर्थे इत्यर्थः । यजातिषु येयजामहं करोतीतिवत् धात्वर्थनिर्देशे श्तिप् । एवं च क्रियायामेव कालाद्यन्वयो दर्शितः । *सर्वान्कालानिति । यथा किं करोति पचति, किमकार्षीदपाक्षीदिति प्रयुज्यते, तथा किं करोषि पचामीति विपरीताऽपि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भाष्यस्थवचनशब्दस्यार्थमाह *संख्येति । *गौणीति । "एक एवाकारः" इति पक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र आवृत्तिकृतेन द्व्यच्त्वेन एकाच्त्वस्य बाधात् द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् भवति । बाहुक इत्यत्र तु मुख्यं द्व्यच्त्वम् । *नचेति । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यपहाय "अविभक्तिरव्ययम्" इत्येव सूत्रमस्तु शब्दस्वभावाच्चाव्ययमविभक्तिकं भवति । यथाहि उच्चैरित्यधिकरणप्रधानं सप्तम्यर्थे वर्तमानत्वात् । हिरुक् पृथगित्यादि तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् क्रियाप्रधानम् । हिरुग्देवदत्त इत्यत्रापि तिष्ठतीत्यादिक्रियाऽऽक्षेपः । एवंचानयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्यायोगाभावाद् उक्तन्यासः सुस्थ इति भाष्यम् । *विरोध इति । क्रियायां संख्यायोगात् पचतिरूपमित्यादौ च लिङ्गस्या-

पि योगात् । *उभयायोगः—लिङ्गसंख्ययोरयोगः । *अनारोपितेति । अनारोपिता या एकत्वातिरिक्ता संख्या तयेत्यर्थः । *नवैतिङन्तानीति । 'पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तावेकशेषः' इति पक्षे द्वन्द्वः प्राप्नोति एकशेषस्तु तिङन्ते सावकाशः, साधनभेदेन क्रियाभेदसम्भवादित्याशङ्क्य भाष्यकार आह *नवैतिङन्तानीति । आख्याते निवृत्तभेदायाः क्रियायाः प्रतिपादनादिति भावः । *स्वतइति । अनारोपितद्वित्वादेरभावादित्यर्थः । आख्यातार्थसंख्यायाः क्रियायामन्वयः क्रियायां द्वित्वादि चारोपितमिति स्वमतानुसारेणाह *जात्याश्रयेति । *अप्रवृत्तेः- अप्राप्तेः । बाध इति स्यादिति शेषः । एवं द्विवचनादि इत्यत्रापि । *तदाशयः—दूषणाशयः । *भावेति । भावाद्यर्थकलकारानुवादेनैवात्मनेपदपरस्मैपदयोर्विधानादित्यर्थः । *अर्थनियमे इति । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेत्याकारके । युष्मदि मध्यम एवेत्युपपदानियमः । *एतावांश्चेति । परस्मैपदमात्मनेपदं चेति । *लएतेषु इति । एतदर्थं सूत्रमित्यर्थः । *तद्विषयेति । प्रवर्तनाविषयगतसंख्यायाः प्रवर्तानायामारोपाद् द्विवचनादीत्यर्थः । *नमानमिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थेति न्यायविरोधादित्यपि बोध्यम् ॥ १६ ॥

एतद्भाष्यप्रसङ्गात्केचिन्मते भाष्यविरोधं सूचयन् सिद्धान्ते साधकान्तरमाह *किञ्चेति । तद्भाष्याव्यवहितप्राक्तनमाह *करोतिरिति । यद्यपि भाष्ये मध्ये सर्वान्पुरुषानित्यपि वर्तते तथापि प्रकृते ऽनुपयोगान्नोक्तम् । तिङन्तत्वनिरासायाह *श्तिपेति । आदिना सुः । भवन्मते तु संख्यांशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तत्रत्यवचनपदार्थमाह *वचनमिति । ननु भाववत्, पचति भवतीत्यादिवच्च पचत इत्यादावपि कुतो नैकवचनमत आह *पचतइति । क्रियायां स्वत एकत्वमारोपितं द्वित्वादीति । सिद्धान्ते शङ्कते *नचेति । सु-

पः पकारेण प्रत्याहारादाह *तिबन्तमपीति । *तत्र-भाष्ये । इत्यर्थादित्यत्रान्वयः । लिङ्गांशे उभयत्र सर्वावश्यकशेषमाह *प्रायेणेति, *चेति । यैः क्रियायां संख्यासामान्याभाव उच्यते तेषां केचिन्मतवादिनामपि शेषावश्यकत्वमित्याह *अन्यथेति । शेषानङ्गीकारे इत्यर्थः । *ताभ्याम्–लिङ्गसंख्याभ्याम् । संख्यांशे प्रकारान्तरमाह *अनारोपितेति । *एवम्–आरोपिताद्वित्वाद्यङ्गीकारे । *एकशेषम्- तदारम्भम् । अत्र हेतुमाह *स्वत इत्यादिनाऽऽद्रायेत्यन्तेन । असत्त्वादित्यस्य नानेकशब्दप्रयोग इति शेषः । भाष्यतात्पर्यवर्णनमिदम् । *प्रवृत्तिरिति । तावन्मात्रेण तत्कार्यसिद्ध्या विनाऽप्येकशेषेण तन्मूलकल्पने मानाभावादित्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अत एवेति । अस्यार्थमाह *जात्येति । *अदोषात्–तत्प्रयुक्तानेकशब्दप्रयोगापत्तिरूपदोषाभावात् । प्राचीनमते दोषान्तरं सूचयन् सिद्धान्ते साधकान्तरमप्याह *अत एवेति । *लिङि—लिङिति पक्षे । *अनापत्तिः—तदभावापत्तिः । अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह *तेनहीति । *तदाशयः–दूषणाशयः । *वचनाच्चेति । तस्य सर्वसंग्राहकत्वादिति भावः । दोषानुपपादकत्वादाह *प्रवर्त्तनाया इति । तेन तद्बाधे आह *तिबादेरिति । एकवचनस्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह *भावेति । तत्र दोषान्तरमाह *युष्मदिति । तिप्तस्झीत्यादिक्रमेणाह *प्रथमेति । लविधावाह *अर्थेति । पुरुषविधावाह *उपपदेति । आद्ये दोषमाह *अविरोध इति । द्वितीये दोषमाह *एतावानिति । *लग्रहणमिति । अन्यथा लग्रहणमित्युचितम् । नन्वेवमारोपेण निर्वाहे दोषस्यैवासङ्गतिरत आह *कर्त्रादीति । सिद्धान्ताशयस्त्वन्यतो ऽवगतव्यः ॥ १६ ॥

कालान्वयस्तु धात्वर्थव्यापारे, न फले, नापि कारके । तेन व्यापारापगमे विक्लित्तिसत्त्वे पच्यत इति स्यादपाक्षीदिति च न स्यादतीतक्रिये कर्त्तरि च पचतीति स्यादित्यपास्तम् । सच द्योत्य एव । विशेषणतया ऽन्वयानुभवात् ।

वर्तमानक्रियावाचकाद्धातोर्लडित्यादि "वर्तमाने लट्" इत्यादेरर्थः । एकधातुप्रकृतिकानेकलडादेशानां शक्तिकल्पने गौरवाच्च । आमवातजडीकृतकलेवरे उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वे ऽपि नोत्तिष्ठतीति प्रयोगः । तस्योत्थानोद्देश्यकत्वे ऽपि तत्प्रयोजकत्वाभावात् । अत एव तत्रोत्थानाय यतते इत्येव प्रयोगः । यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डमण्डपतण्डुलक्रयणादिव्यापारमादाय यागाद्यर्थं यतते इत्यादिवद्यजतीत्यादिवारणाय प्रयोजकताविशेषस्यैव सम्बन्धतया अभ्युपेयत्वात् ।

तत्राभिमतफलजनने सति तन्निष्पादकसकलव्यापारापगमे भूतत्वम् । फलावच्छिन्नतादृशसकलव्यापारस्य भावित्वे भविष्यत्त्वम् । यावच्चाभिमतफलप्रयोजकक्रियायाः समाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमित्यनुपदं वक्ष्यामः ।

एवञ्च चैत्रः पचतीत्यादावेकचैत्रकर्तृकैका वर्तमाना पाकक्रियेति बोधः ।

ननु धात्वर्थविशेषणतयैव बोधविषये कर्त्रादौ कथं चैत्र इत्याद्यर्थस्य विशेषणतयाऽन्वय इति चेन्न । सामान्यरूपार्थस्य नियमेन विशेषाकाङ्क्षाबलाद्विशेषणभूतेनापि तेन विशेषणतया तदन्वयात् । यथा नियताकाङ्क्षावशादेव चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ विशेषणभूतक्रियायां कारकान्वयस्तद्वत् ।

नन्वेवं कर्तुः क्रियान्तरेणापि सम्बन्धः स्यात् । एवञ्च पचति पठतीत्याद्यपि स्यात् । एककर्तृकपाठक्रियाकर्तृकर्तृका पचिक्रियेति बोधसम्भवादिति चेन्न ।

तदाकाङ्क्षाऽभावात् ।

अत एव क्रियायाः कारकनिरूपिता प्राधान्यता । प्राधान्यभावस्य न भङ्गः । यथा वनिता स्वाकाङ्क्षितं स्नानादिसंस्कारं पत्युः सहते न वनितान्तरसम्बन्धं स्वानाकाङ्क्षितं तद्वत् ।

तण्डुलः पच्यते चैत्रेणेति कर्मलकारे तु एकचैत्राश्रयिका या वर्तमाना भावना तज्जन्यैकतण्डुलाश्रयिकैका विक्लित्तिरिति फलविशेष्यको बोधः । पक्वस्तण्डुल इत्यादौ फलस्य विशेष्यताया आवश्यकत्वात् ।

अत एव प्रत्ययार्थे साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्य सर्वत्र क्लृप्तस्य न त्यागः । अन्वयित्वं विशेष्यतया विशेषणतया वा ।

अत एव कर्तृलकारे न फलविशेष्यको बोधः ।

एतेन कर्मलकारे ऽपि भावनाविशेष्यको बोध इत्यपास्तम् ।

अत एव इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वात् । किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थ एव । क्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययस्तु दुर्लभो ऽकर्मकत्वादिति स्पष्टं "सुप आत्मनः" इत्यत्र भाष्ये । अन्यथा उयत्रापि पुत्रकर्मकेच्छानुकूलो व्यापार इति बोधेन भिन्नार्थत्वासङ्गतिः । इच्छानुकूलो व्यापारश्चात्ममनःसंयोगादिरेव । मम त्वेकत्र व्यापारो विशेष्यो ऽपरत्र फलमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव । उक्तश्च कैयटेन यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेव—इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति, न तु क्यजन्तस्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादितीति दिक् ।

भावलकारे तु भावनैव विशेष्या । तथैवानुभवात् । तिङ् त्वनुवादक एव । कालद्योतकश्च । क्रियाया एकत्वादेकवचनमेवेत्युक्तम् ॥ १७ ॥

(कुं० टी०) *तत्प्रयोजकत्वाभावादिति । तेन यत्नेनोत्थानस्याजननात् । *कथमिति । गुणानां चेति न्यायात् । *सामान्येति । कर्तृसामान्यस्य तद्विशेषचैत्राद्याकाङ्क्षाऽस्तीत्यर्थः । इषधातोरिच्छामात्रमर्थः, आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणेति तार्किकाः, तदयुक्तम् । फलव्यापारोभयवाचकत्वाभावे सकर्मकत्वानापत्तेरिति सूचयितुमाह *इच्छानुकूलो व्यापारश्चेति । *एकत्र–कर्तृलकारे । *स्पष्टमिति । इदं तु बोध्यम्—इष्यते पुत्र इत्यत्र क्यच् न भवति भिन्नार्थत्वात् "यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते" इति भाष्यमुपादाय प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि प्रत्ययासम्भवादिति कैयटेन व्याख्याततया इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयते इति न प्रयोग इत्यस्यैव भाष्यार्थस्य न्याय्यत्वात् ॥ १७ ॥

(क० टी०) व्यापार इत्युक्तेर्व्यावर्त्यमाह *फलेइति । आद्यव्यावर्त्यमाह *कारके इति । आद्ये आह *व्यापारेति । द्वितीये आह *अतीतेति । *सच–कालश्च । अत्र सूत्रविरोधं परिहरति *वर्त्तमानेति । ननु तत्त्वेऽपि वाच्यत्वमेवास्तु यथाश्रुतसूत्रानुरोधात्, औपगवादावुपग्वादिवदत आह *पक्वेति । लस्य प्रयोगेऽश्रवणादाह *लादेशानामिति । नन्वेवं यत्नस्य वर्तमानत्वमादायातिप्रसङ्गोऽत आह *आमेति । *प्रयोजकत्वाभावादिति । तत्प्रयोजकयत्नस्यैव धात्वर्थत्वादिति भावः । *अत एव–तत्प्रयोजकत्वाभावादेव । *तत्र–तादृशकलेवरे पुरुषे । यत्नेनोत्तिष्ठतीत्यस्य निरासः । ननु तदनुकूलत्वं यथाकथंचिन्नतु विशेषरूपमिति तदुद्देश्यकत्वमादायाति-

प्रसङ्ग इति तथैव प्रयोगे किं नियामकमत आह *यागेति । यथासंख्यमन्वयः । एतेन धात्वर्थफले एव व्यापारान्वयो नाख्यातार्थव्यापारे आमवातजडीकृतकलेवरस्य उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेनोत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तेरिति सिद्धान्तलेशोक्तमपास्तम् । ननु वर्त्तमानत्वादि कालगतं न क्रियागतम् । किञ्च तत्राप्यनतिप्रसक्तं तद् दुर्वचमिति तथा सूत्रार्थासङ्गतिरत आह *तत्रेति । यस्मिन् व्यापारे इत्यर्थः । भूतभविष्यद्वर्तमानानामिति भाष्यप्रयोगीयक्रमेणाह *अभिमतेति । *तादृशेति । अभिमतफलनिष्पादकेत्यर्थः । नन्विदं यद्यप्यनतिप्रसक्तं तथापि कालनिष्ठभेदस्य तत्र कथं सत्त्वमत आह *इत्याद्यनुपदमिति । कालनिरूपणावसरे इति भावः । *एवं च-कालदेस्तत्रान्वये च । "पदार्थः पदार्थेन" इति न्यायेनाशङ्कते *नन्विति । नित्यसाकाङ्क्षभिन्नाविषयः स न्याय इत्याशयेन समाधत्ते *सामान्येति । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *यथेति । *एवम्-कर्तुर्विशेषणसम्बन्धस्वीकारे । *क्रियान्तरेणापि । विशेष्यभूतेन । क्रियाकारकयोस्तत्त्वेन नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । इष्टापत्तावाह *एवं चेति । *इत्याद्यपि-एकं वाक्यं स्यादिति .भावः । स्वक्रियान्वयसत्त्वादाह *एकेति । *तदेति । क्रियान्तराकाङ्क्षाया अभावादित्यर्थः । तयोर्नित्यसाकाङ्क्षत्वेऽपि उपात्तक्रिययैव निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । *अत एव-तदाकाङ्क्षाया अभावेन तथा ऽन्वयासम्भवादेव । तस्यास्तन्निरूपितप्राधान्याभङ्गस्य तदानीमपि सत्त्वान्नज्द्वयनिवेशः । युक्तियुक्तं भाष्यादिसंमतं भाष्योक्तमेवाह *तण्डुलइति । कर्मकृत्समभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासेन बोधावश्यकतया कर्माख्याते ऽपि तथैवोचितमित्याह *पक्वइति । *अत एव-तत्र फलस्य विशेष्यत्वादेव । साक्षात्सम्बन्धेन तस्य सार्वत्रिकत्वायैवाह *अन्वयित्वमिति । *अत एव-कलसोक्तनियमभङ्गापत्तेरेव । दीक्षितभूषणाद्युक्तिं खण्डयति *एतेनेति । उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गेनेत्यर्थः । *भावनेति । एकतण्डुलाभिन्नाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला एकचैत्राश्रयिका वर्त्तमाना भावनेत्येवमित्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवेति । उक्तोऽर्थः । ननु वाक्यवत् क्यजन्तादपि कर्मणि प्रत्ययोऽस्त्वत आह *क्यजन्तादिति । *अन्यथा-फलविशेष्यकबोधस्य तत्रानङ्गीकारे । *भिन्नार्थत्वेति ।

तदुक्त्यसङ्गतिरित्यर्थः । ननु तदनुकूलो व्यापारोऽप्रसिद्धः ज्ञाने तदनुकूलत्वसत्त्वे ऽपि तदर्थकत्वमस्य नेष्टमत आह *इच्छेति । आदिना मनोविषयसंयोगः । *एकत्र-कर्त्तृप्रत्यये । *अपरत्र-कर्मप्रत्यये । कैयटसंमतमपीदमित्याह *उक्तं चेति । विग्रहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वान्न तदर्थे, किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थे एव । कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वम् इष्टः पुत्रः, इष्यते पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनाप्यवश्यमङ्गीकार्यम । एतेन कर्मकृदन्ते तथाङ्गीकारे ऽपि कर्माख्याते न तथेत्यपास्तम् । सामानाधिकरण्यान्वयस्याविशिष्टत्वेन वैषम्ये बीजाभावाद् । अत एव भाष्ये इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति कृत्तिङोः साम्येनोपादानम् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या वैषम्यात्तदसङ्गतिः । इष्यते पुत्र इत्यत्र समाधानानुक्त्या न्यूनताचेति स्पष्टमेवेति भावः । यद्यप्ययं कैयटः स्वशब्देनोक्तत्वादिति प्रतीके दृश्यते तथापि भिन्नार्थत्वोपपादके "इह भवन्तः" इति मतेऽपि बोध्यः । अत्रैव वा सोऽर्थ उचित इति बोध्यम् । एतेन तदनुयायिनो ऽन्येऽपि तत्र तथा बोधं वदन्तो निरस्ताः । फले प्रधानं व्यापार इति तु कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारपरम् । तन्त्रेणाप्रधानमित्यपि छेदेनोभयपरं वेति न तद्विरोधस्तदाह *इति दिगिति । वैयर्थ्यं परिहरति *कालेति ॥ १७ ॥

अन्ये तु क्रिया सङ्ख्याऽयोग्येति मत्वा औत्सर्गिकमेकवचनम् । सङ्ख्याऽन्वयिकर्तृकर्मणोरप्रतीतेः । मध्यमोत्तमावपि न । तिङ्समानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादित्याहुः ।

तदयुक्तमित्युक्तम् ।

अत एवाव्ययेभ्यः संख्याद्यभावाद्वचनानुत्पत्तिमाशङ्क्यौत्सर्गिकमेकवचनमुक्तं भाष्ये न तु भावार्थेभ्यो ऽपि तदनुत्पत्तिमाशङ्क्येति बोध्यम् ।

ननु भावे प्रथमो ऽपि न स्यात् तस्यापि शेषे नि-

यतत्वादिति चेन्न । शेषे इति पदं त्यक्त्वा प्रथमस्यो-
त्सर्गतायां भाष्ये उक्तत्वेनादोषात् । सूत्रे शेष इत्य-
प्ययुत्यानुवाद इत्याहुः ।

यदा तु सकर्मकाणामपि सौकर्यातिशयविवक्ष-
या कर्तृव्यापारत्यागे धातोः फलसमानाधिकरण-
व्यापारपरत्वेन फलमात्रपरत्वेन वा कर्मणः कर्तृत्व-
विवक्षा तदा कर्मस्थक्रियाणां पच्यादीनां लवाच्यकर्तुः
कर्मवद्भावेन पच्यते ओदनः स्वयमेवेति प्रयोगः ।
अन्येषां तु पश्यति राजेति । विक्लिद्यते, ज्ञानविषयो
भवतीति चार्थः । अत्र स्वयमेवेति कर्त्रन्तरनिवृत्तौ
तात्पर्यग्राहकम् । नचैकस्य धातोरर्थत्यागपूर्वकमर्था-
न्तरे वृत्तौ शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरिति वा-
च्यम् । धात्वन्तरत्वात् । डुपचष् पाक इत्यादिस्तु त-
न्त्रेण निर्देशः ।

तदुक्तम्—

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥ इति ।

यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र
कर्मस्था क्रिया। तत्रैव च कर्मवद्भावः । यथा पक्वापक्वत-
ण्डुलेषु छिन्नाच्छिन्नकाष्ठेषु । गमिदृश्यादिषु तु नैवम् ।
नहि गतागतग्रामे दृष्टादृष्टवस्तुनि वा कश्चित्प्रत्यक्ष-
गम्यस्तत्कृतविशेषो ऽस्ति । क्वचित्कर्तरि तत्कृतः श्र-
मादिरूपो दृश्यत इति कर्तृस्थैव सा । अत्र यद्वक्तव्यं
तदुक्तं प्राक् ।

तदयमत्रानुगमः—निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि कर्मस्था

प्राप्ये तु नेति । तदुक्तम्—

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति ।

निर्वर्त्ये स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतो विशेषः ।
विकार्ये विकाररूप एव सः । आद्यं घटं करोति ।
अन्त्यं सुवर्णं कुण्डलं करोति, काष्ठं भस्म करोति । अ-
नुमानाद्यथा—पुत्रः सुखं करोतीत्यादौ । सुखरूपलाभो
मुखप्रसादादनुमेयः । एतद्रहितं प्राप्यं यथा रविं प-
श्यतीति । यद्यपि विषदृष्टिसर्पदृष्टे विषज्वालावलीढ-
तारूपो विशेषो दृश्यते, तथाऽपि न सर्वत्र तत्सत्त्वमिति
भावः । अत्र वस्तुनो दृश्यस्वभावता आलोको दर्शन-
योग्यदेशावस्थितिर्दर्शनकारणं बोध्यमिति दिक् ॥१८॥

(कुं० टी०) *औत्सर्गिकमिति । अयं भावः—प्रत्ययः परो
भवत्येवेति नियमार्थं "परश्च" इति सूत्रम् । तेन सुप्तिङ्रहितो न
शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तेन न पक्तव्यादिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः ।
अत एव "अपदं न प्रयुञ्जीत" इत्युद्घोषः । "द्व्येकयोः" इत्यत्रै-
कशब्दस्य कैवल्यवाचकस्य ग्रहणादेकत्वाभावे ऽपि पचति-
कल्पमित्यादौ तत्सिद्धिः । "न केवला" इत्यस्य च सुप्-
तिङ्रहितेत्यर्थान्न तिङन्तात्तदापत्तिः । नन्वत्रापि कर्त्रा-
दिगतद्वित्वाद्यारोपेण द्विवचनाद्यापत्तिरत आह *संख्या-
न्वयीति । *तदनुत्पत्तिम्—एकवचनानुत्पत्तिम् । *अन्येषाम्—
कर्तृस्थक्रियाणाम् । ननु स्वयमेवेत्यस्य कर्तृत्वात् शुद्धे कर्मण्येव
लकारो ऽस्त्वित्याशङ्क्याह *कर्त्रन्तरेति । *धात्वन्तरत्वादिति ।
धातूनामनेकार्थत्वमित्यस्याप्ययमेवाशयः । *सुवर्णं कुण्डलं

करोतीति । सुवर्णं विकार्यं कुण्डलं निर्वर्त्यम् । दृश्यादावपि क्रियाकृतो विशेषो ऽस्तीति शङ्कते *यद्यपीति । *विषदृष्टीति । केषांचित्सर्पाणां दृष्टौ विषम् । इदं तु चिन्त्यते ज्वालादर्शने ऽपि सर्पदर्शनजन्येयमिति कथं ज्ञातुं शक्यमिति । ननु घटादीनां दृश्यता परमाणूनामदृश्यतेति वैषम्ये दर्शनक्रियैव नियामिकेत्याशङ्क्याह *वस्तुन इति । दृश्यत्वं वस्तुस्वभावादित्यर्थः । एवं च रूपमहत्त्वादिविशिष्टस्यैव दर्शनमिति भावः । नन्वेवमन्धकारादावपि प्रत्यक्षापत्तिरत आह *आलोक इति । कारणान्तरमाह *योग्यदेशावस्थितिरिति ॥ १८ ॥

(क० टी०) दीक्षितभूषणाद्युक्तिमाह *अन्येत्विति । अयोग्येतिच्छेदः । असत्त्वभूतत्वात् । *तदिति । भाष्यसंमतस्वगतैकत्वेनैवोपपत्तेरित्यर्थः । अत्र भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह *अत एवेति । तथैकवचनस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । आदिना कारकम् । एवव्यवच्छेद्यमेवाह *नत्विति । *शेषे–युष्मदादिभिन्ने तिङ्समानाधिकरणे । नन्वेवं केवलयुष्मदादिसत्त्वे मध्यमादेस्तदभावे प्रथमस्य च चारितार्थ्येन विशेषविहितत्वे ऽपि निरवकाशत्वाभावेनोत्सर्गापवादयोरपि तातङ्न्यायेन समबलत्वात त्वं च स च पचथ इत्यत्र परत्वात्प्रथमापत्तिरत आह *सूत्रे इति । एतेन पाणिनेरज्ञानमपि निरस्तम् । यदि तु स्वविषयत्वावच्छेदेन स्वेतरबाधस्तदा ऽदृष्टार्थमेव तदित्यरुचिराहुरित्यनेन सूचिता । कर्मकर्तृस्थले विशेषमाह *यदात्विति । प्राचाम्मतेनाह *फलेति । सिद्धान्तमतेनाह *फलमिति । *अन्येषाम्—कर्मस्थक्रियभिन्नानाम् । क्रमेणार्थमाह *भिक्षिद्यत इति । *चार्थः–अर्थश्च । प्रयोगसमुच्चायकश्चः । ननु स्वयमेवेत्यस्यात्मनेत्यर्थकत्वे तस्यैव रूपान्तरेण कर्तृत्वमिति कर्मण्येव लः स्यादत आह *अत्रेति । *धात्वन्तरेति । अर्थैक्ये ऽपि शब्दभेदे तत्त्ववदर्थभेदेन शब्दैक्ये ऽपि तत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवं तदनुक्त्या पाणिनेर्न्यूनतापत्तिरत आह *डुपचाषिति । *तदुक्तम्–हरिणेति शेषः । एवमग्रे ऽपि । सिद्धा-

न्तमतमेवाह *एकेति । उक्तमेव विशदयति *यत्रेति । तदन्येषु कर्तृस्थक्रियत्वं न सार्वत्रिकं किन्तु काचित्कमित्याह *कचिदिति । गन्त्रादावित्यर्थः । नन्वेवं पच्यादावपि कर्त्तर्यपि श्रमादिरूपविशेषसत्त्वात्तस्यस्याप्यापत्त्या कथं तन्मात्रप्रयुक्तकर्मवद्भावो ऽत आह *अत्रेति । तत्प्रयुक्तकर्मवद्भावविषये इत्यर्थः । *प्रागिति । धात्वर्थवादे ऽथाधात्वर्थनिरूपणावसरे विशेषदर्शने यत्रेत्यादिहरिग्रन्थेनेत्यर्थः । तथा च नेदं तत्त्वनियामकं किन्तु तत्रोक्तमेवेति नात्र दोष इति भावः । तल्लब्धं निष्कृष्टमाह *तदयमिति । *कर्मणीति । जातावेकवचनम् । इदमपि निर्वर्त्यमेवेत्याह *सुखरूपेति । घटादिकं स्वपरप्रत्यक्षविषयः, सुखादिकं तु स्वस्यैव न परस्येत्याह *सुखेति । सिद्धान्ते शङ्कते *यद्यपीति । तादृशतात्पर्यविशेषेत्यर्थः । करणल्युडन्तदर्शनादित्यस्यार्थमाह *अत्रेति । हरिकारिकायामित्यर्थः । तेन पदेनेति भावः । निर्वर्त्यादिलक्षणप्रपञ्चो ऽन्येषामत्रैवान्तर्भावश्च भूषणादौ स्पष्टः । एतेन तथा कर्मस्थक्रियत्वं वदन्तो दीक्षितभूषणादयो निरस्ताः । एतदाह *इति दिगिति ॥ १८ ॥

ननु को ऽसौ कालो यस्य वर्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेत् ।

उच्यते । प्रकृतेः परिणामस्य विवर्तस्य वाऽतिभङ्गुरस्य विभोः क्षणस्य धारायाः कालत्वात् । तस्यैव क्षणस्य प्रचयाविशेषैर्लवपलघटीमुहूर्ताहोरात्रादिद्विपरार्धपर्यन्तव्यवहारः । ते च क्रमिकानेकक्षणावयवका बौद्धाः क्षणसमाहाराः प्रवाहाविच्छेदरूपाः । तत्तत्पानीययन्त्रादिपरिच्छिन्नकिञ्चित्क्षणसमूहपरिच्छिन्ना सूर्यादिक्रिया च निमेषादिपरार्द्धपर्यन्तं तत्तद्भेदानुमापिका । क्षणानां त्वतीन्द्रियतयाऽननुमेयत्वेन, चास्मदादीन्प्रत्यहराद्युपाधित्वासम्भवात् । अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्योगिभिस्तत्त-

तत्क्षणसमूहपरिच्छिन्नसूर्यक्रियापरिच्छिन्नत्वमहरादीनां ज्ञात्वा तत्तत्कालनियामकत्वेन यन्त्रपानीयपलानां छायादीनां च निर्णयपूर्वकं नियमनात् ।

यद्वा शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिग्वत् कालः । अत एव सांख्यशास्त्रे आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु तयोर्गणनं कृतम् ।

भूतादिव्यवहारासाधारणहेतुत्वम्, सकलपरिणामहेतुत्वम्,चिरक्षिप्रव्यवहारहेतुत्वं च लक्षणम् । तदुक्तं "क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्" इति पातञ्जलसूत्रे भाष्ये इतरेतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणरूपं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपाद् विवेकाज्जायमानं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवति । प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणात् । तत्र क्षणो नाम कालस्य तद्द्वारारूपस्यापकर्षावधिभूतः पूर्वापरांशशून्यः । क्रमस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः । मुहूर्त्ताहोराऽऽदयो बुद्धिसमाहारा एव । क्षणिकत्वादेव वस्तुतस्तन्मिलनासम्भवात् । क्षणस्तु वस्त्वेव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषः । आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तुत्वात् । स एवास्माकमस्थिरो ननु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेष इत्यादि ।

स चायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थितिनाशहेतुः । शरदादिरूपेणाम्रादीनां पुष्पफलप्रसवशक्तीः प्रतिबध्नाति, वसन्तादिरूपेण च ता अनुजानातीति तान्नित्यहेतुता तस्य ।

तत्र जन्महेतुता उक्ता । एवं स्थितिरपि नियतकाला तदधीनैव ।

एवं वृद्धिक्षयनाशाद्यपि तदधीनम् । घटीयन्त्रसदृशीभिर्वसन्तादिप्रवृत्तिभिः सकला मूर्त्तीस्तत्तदवस्थारूपेण प्रतिक्षणं परिणामैः कलयतीति काल इत्युच्यते । क्षणानां क्रमिकत्वात्तस्य क्रमवत्ता । क्रियाभेदादौपाधिकी च तत्तत्क्षणसमूहस्य वसन्ताद्याख्या ।

किं चाक्रमब्रह्मविवर्त्तस्य विश्वस्य यदिदं क्रमेण भासनं तत् कालाख्याविद्याशक्तिकृतमेव । एवमेवाधिकक्षणसमूहापेक्षं चिरम्, अपचितक्षणसन्तानोपाधिकं क्षिप्रमिति चिरक्षिप्रव्यवहारोऽप्यासस्यैनोपपद्यते ।

अत एव रामायणे हिरण्यगर्भदूतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रति वाक्यम्—

तवाहं पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरञ्जय ।
मायासम्भावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ इति ।

पूर्वसद्भावे—सत्तारूपब्रह्मसद्भावे । करिष्यमाणसंसारस्यानुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां सृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहनिर्वाहकः कालाख्यो मायायाः परिणाम इति तदर्थ इति दिक् ॥ १९ ॥

(कुं०टी) ननु कालसत्त्वे प्रत्यक्षं न मानम् । नीरूपत्वात् । नाप्यनुमानम्, हेत्वभावात् । न च परत्वापरत्वादिकारणतया तत्सिद्धिः । परत्वापरत्वयोः कालगुणत्वास्वीकारात् । नापि तदसमवायिकारणं कालः । संयोगस्यैवासमवायिकारणत्वात्—इति शङ्कते *ननु को ऽसाविति । अत्र-

ण्डस्य कालस्य परिच्छेदकत्वासम्भवाद्यैरुपाधिभिः कालभेद-स्तेषामेवातीतादिव्यवहारनियामकत्वे किमतिरिक्तकालेनेति सांख्यमतं निराकरोति *उच्यते इति । वस्तुमात्रस्य प्रकृतिपरिणामत्वात् । *अतिभङ्गुरस्य-शीघ्रनश्वरस्य । विभोरित्यनेन कदाऽप्यविच्छेदः सूचितः । *क्षणधारायां इति । क्षणसमूहस्यासम्भव इत्युक्तम् ।

अत्र तार्किकाः-तपनपरिस्पन्दविशेषेण दिवसमासादिव्यवहारो दृश्यते।तथाहि बहुतरसूर्यक्रियाऽन्तरितजन्मत्वं ज्येष्ठत्वम् । तथा अल्पतरसूर्यक्रियान्तरितजन्मत्वं कनिष्ठत्वम्।तथा च सूर्यक्रियायाः सूर्यसमवेतत्वेन सा पिण्डे न साक्षात्संबन्धेन सम्भवति इति परंपरासंबन्धार्थं तद्घटकतया कालः स्वीकार्यः । सूर्यक्रियायास्तु पिण्डे स्वीकारे 'पिण्डः चलति' इति प्रत्ययापत्तिः । नच विशेषणतासम्बन्धेन पिण्डे सूर्यक्रियावैशिष्ट्यं शङ्क्यम् । स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे बाधकं विना द्रव्यस्य तदसमवायिनि विशेषणतायाः परम्परासम्बन्धव्याप्तत्वात् । नचाकाश एव सम्बन्धघटको ऽस्त्विति वाच्यम् । घटनिष्ठसूर्यक्रियाविशिष्टं ज्ञानं नाकाशात्मघटितसम्बन्धजन्यं घटनिष्ठक्रियाविशिष्टज्ञानत्वात् । घटः चलतीति विशिष्टज्ञानवद् इति बाधाद् इति । *प्रचयो धाराविशेषः । *द्विपरार्धेति । तदुत्तरं प्रलयोत्पत्तेः । यदुक्तं गुणकिरणावल्यां निमेषस्य चतुर्थो भागः क्षण इति । तन्न । प्रलयक्षणव्यवहारानापत्तेः । क्षणव्यवहाराभावे च तद्घटितप्रलयपरिमाणस्याप्यसिद्धिः । एतेन सूर्यपरिस्पन्दादेरप्युपाधित्वासम्भवो बोध्यः । किं पुनः क्षणसिद्धौ मानम् । न हि क्षणज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमस्ति । नापि प्रत्यस्तमितपूर्वापरभावं वस्तु । तादृशे वस्तुनि मानाभावात् । प्रत्यक्षे द्वी-

न्द्रियसंयोगः कारणम्, नच तदुत्तरक्षणे तादृशविषयो ऽस्ति । नाप्यनुमानम् । व्याप्तिग्रहाभावात् । नानाक्षणवर्तिनो घटादय इति व्यवहार एव तत्र मानमिति चेत् । उक्तयुक्त्या क्षणिकस्य प्रत्यक्षाभावेन क्रमिकसंयोगविभागाद्युपाधिसम्बन्धादेव तत्प्रतीतेः । क्षणशब्दप्रयोग एव तत्र मानमिति चेत् । विषये निरूपिते शब्दप्रयोगरूपव्यवहारः व्यवहाराच्च विषयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

अत एवान्यस्यासाधारणकारणस्याभावात् क्षणशब्दप्रयोग एव तदनुमापक इत्यपास्तम् ।

अत्र वदन्ति-क्षणव्यवहारे व्यवहर्तव्यज्ञानविशेषः कारणम् । तत्र ज्ञानविशेषस्य विषयः कर्म तज्जनितविभागप्रागभावादिश्चोपाधिः । तदुक्तं वल्लभाचार्यैः—

रवेः स्पन्दः क्षणस्तस्य नानाक्षणविशिष्टता ।
क्रमिनानाविधोपाधिसम्बन्धः परिकीर्त्यते ॥ इति ।

अस्यार्थः-विभागप्रागभावाद्युपाधिविशिष्टो रवेः स्पन्दः क्षणः केवलस्पन्दस्यानेककालवृत्तित्वात् । नन्वेवं रविस्पन्दे कथं क्षणचतुष्टयस्थायित्वव्यवहारः स्वस्मिन् स्वस्यावृत्तेरत आह *तस्येति । क्रमवद्विभागप्रागभावाद्युपाधिचतुष्टयसम्बन्धात् तत्र क्षणव्यवहार औपचारिक इत्यर्थः इति । एतच्चासङ्गतम् । प्रलये सूर्यक्रियायाः परिच्छेदकत्वासम्भवात् । *तेच क्रमिकेति । क्षणेनाप्यनन्तरितः पूर्वापराभावः । ननु क्षणानामाशुविनाशित्वात्कथं क्रमः कथं वा समाहार इत्यत आह *बौद्धाइति । ननु बुद्धिरेका निर्विभागा न क्रमावगाहिनीति कथं तस्याः कालव्यवहारप्रयोजकत्वम् ।

तदुक्तं हरिणा—

तातेभ्यो या जायते बुद्धिरेका सा भागवर्जितेति ।

पदार्थमात्रा एव क्षण इत्यभिप्रेत्योक्तम् ताभ्यइतीति-चेत्सत्यम् । स्वशक्त्यैव बुद्धिः क्रमावगाहिनी भवति । सा हि स्वशक्त्या भिन्नेव क्रमप्रत्यवमर्शिनीति हरिणोक्तेः । पानीययन्त्रादिना क्षणसमूहः परिच्छिद्यते तेन च सूर्यादिक्रिया तद्भेदाच्च कालभेदः स्वतस्तु सूर्यक्रियाया अप्रत्यक्षत्वान्न परिच्छेदकत्वम्। ननु प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः तस्मात्पञ्चतन्मात्राणि इति सृष्टिक्रमे कथं कालस्य प्रकृतिपरिणामत्वमत आह *यद्वेति । *आकाशत्वेनैवेति । "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" इति सांख्यसूत्रम् । आकाशादिभूततन्मात्राविशेषौ दिक्कालौ इति तदर्थः । त्रयाणामप्येकारब्धत्वात् स्पर्शादिशून्यत्वाच्चेति भावः । *तदुक्तमिति । भाष्ये इत्यत्रान्वयः । *क्षणतत्क्रमयोरिति । अयं पूर्वः क्षणः अयमपर इति क्रमस्य पौर्वापर्यस्य संयमादतिसूक्ष्माणां भेदसाक्षात्कारो विवेको भवतीति तदर्थः । सूत्रमन्यथा व्याचष्टे *इतरेतरेति । परस्परव्यावृत्तविशेषैः साक्षात्कारो विवेकजं ज्ञानं तद् भवतीत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिसत्त्वं पुरुष आत्मा, अनयोर्विवेकग्रहे सति कैवल्यं भवति । *स एवेति । क्षण एव । *बौद्धमतादिति । बौद्धा हि पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वं वदन्ति प्रतियोगिमात्रस्यैव नाशं प्रति हेतुत्वे लाघवात् । यथा हि विरुद्धधर्माध्यासाद्घटपटादीनां भेदः, एवं कार्यसमर्थत्वकार्यासमर्थत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्घटादीनामपि परस्परं भेदसिद्धौ क्षणिकता । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा तु बाल्ययौवनादिभिन्ने सोऽयमितिवत् । नच क्षणिकस्य पुरुषस्य कथं कालान्तरभाविफलमिति वाच्यम् । पुत्रफलार्थं पितृप्रवृत्तिवत्तत्सम्भवात् । *भावमात्रस्येति । अस्मन्मते परमाण्वादीना-

मप्यानित्यत्वात् । ननु भावशब्देन पदार्थमात्रग्रहणे प्रागभावे जन्यत्वाभावाद् ध्वंसस्य च नाशाभावाद्व्यभिचार इति चेन्न । अवस्थाविशेषातिरिक्ताभावपदार्थे मानाभावात् ॥ १९ ॥

(क० टी०) प्रसङ्गात्कालं निरूपयति * नन्वित्यादिना । *परिणामस्येति । विवर्तस्यवेत्यपाठस्तस्येहासम्भवात् । क्षणस्य धारायाः कालत्वामिति पाठः । नन्वतिभङ्गुरस्य कथं विभुत्वमतो *धाराया इत्युक्तम् । एवं च विभुत्वस्यैव विवरणमिदमत एवम् । क्वचित्तत्पाठोऽपि । कालत्वादित्यपाठः । पञ्चम्यनन्वयात् । प्रचयः-समूहः । *ते-लवादयश्च । अतिभङ्गुरत्वादेव क्रमिकत्वं बौद्धत्वं च । नन्वस्मदादेः कथं तज्ज्ञानमत आह *तत्तदिति । आदिना वालुकायन्त्रादि । किञ्चित्पदं वैवक्षिकपरम् । नन्ववयवक्षणानामेव कुतो न ज्ञापकत्वमत आह *क्षणानांत्विति । तत एवाह *नन्विति । नन्वस्माकं पानीययन्त्रादिपरिच्छेद एव तावत्कथं परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गो ऽत आह *अतीन्द्रियेति । *यन्त्रेति । द्वन्द्वः । त्रयाणामित्यर्थः । अत्र मते कालस्य तत्त्वान्तरत्वापत्तेराह *यद्वेति । *तयोः—दिक्कालयोः । तथा च तत्सूत्रम्-"दिक्कालावाकाशादिभ्यः" इति-आकाशादिभूतं यत् शब्दतन्मात्रं तत्परिणामविशेषावित्यर्थः । त्रयाणामप्येकारब्धत्वेन स्पर्शादिराहित्येन चाकाशत्वेनैव तयोस्तत्त्वेषु गणनम् । बहुवचनं तु तन्मात्रव्यक्तिबहुत्वाभिप्रायमिति तद्भावः । नैयायिकोक्तलक्षणमाह *भूतेति । पातञ्जलसंमतलक्षणमाह *सकलेति । सम्भवात्तन्त्रोक्तमन्यदप्याह *चिरेति । अत्र मानमाह *तदुक्तमिति । इत्यादिनेत्यनेनान्वेति । भगवता व्यासेनेति शेषः । ज्ञानस्वरूपमाह *इतरेतरेति । प्राक् सूत्रोक्तविवेकस्वरूपमाह *सत्त्वेति । अपिना सर्वज्ञतासाधकप्रागुक्तसंयमान्तरसमुच्चयः । अनेनास्य सूत्रस्य तदन्यसंयमपरता सूचिता । *परिणामादिति । क्षणेषु तत्क्रमेषु च साक्षात्कृतेषु सर्ववस्तूनां परिणामतत्क्रमयोः साक्षात्कारात्सर्ववस्तूनां विवेकज्ञानं भवतीति भावः । *तत्र—तयोर्मध्ये । भिद्यमानस्य लोष्टादेः परमापकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुर्यथा तथा ऽऽह *कालस्येति । *तद्वा-

रा-क्षणधारा । *शून्य इति । अवयवविशेष इति शेषः । *तत्प्रवाहेति । तेषां क्षणानां यः प्रवाहः उत्तरोत्तरभावेनावस्थानं तस्या विरलतेत्यर्थः । नन्वेवं कथं मुहूर्तादिसिद्धिरत आह *मुहूर्तेति । *क्षणिकेति । क्षणानामव्यवहितानन्तर्य्यरूपतत्क्रमाणां चेत्यादि । नच स्थूलकालस्य वस्तुनोऽभावे कथं लोकानां तत्र यथार्थत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । तस्यावस्तुनो बुद्धिनिर्माणस्यापि शब्दज्ञानानुपातित्वात् । व्युत्थितदर्शनानां भ्रान्तानां वस्तुस्वरूपत्वाभिमानादिति भावः । नन्वेवं क्षणो ऽप्येवंभूत एवास्तु अत आह *क्षणास्त्विति । वस्तुतत्त्वमेव विवृणोति *प्रकृतेरिति । एतदनुरोधेनापि प्राक् यद्वेतिमतमुक्तम् । एतावता तस्य वस्तुकोटिपातितत्वं सिद्धम् । तत्र हेतुमाह *आनन्तर्य्येति । *वस्तुत्वात्—वस्तुरूपत्वावश्यकत्वात् । तस्यैव कालविद्भिः कालत्वेन कथनात् । तस्य च क्षणद्वयावस्थायित्वाभावात् द्रव्यान्तरेभ्यो विभाग इति बोध्यम् । मात्रं कार्त्स्न्ये । प्रागुक्तसिद्धान्तलक्षणमुपपादयति *सचेति । तत्त्वमेव विशदयति *शरदादीति । *तत्र-तेषां मध्ये । *उक्तावसन्तादीत्यनेन । *नियतेति । हेतुगर्भं विशेषणम् । प्रसङ्गादाह *वृद्धीति । क्षयो ह्रासः । आदिना सत्ता । ननु कुतस्तस्य कालत्वमत आह *घटीयन्त्रेति । *कलयतीति । प्रेरयतीत्यर्थः । तदुक्तं शैवागमे भोजराजेन—

पुंसो जगतः कृतये मायातस्तत्त्वपञ्चकं भवति ।
कालो नियतिश्च तथा कलाऽविद्या च रागश्च ॥
नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।
भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालो ऽतः ॥ इति ।

नैयायिकाद्यभिमतनित्यकालनिरासाय भावीति कालतत्त्वविशेषणम् । भूतत्वादिरूपेण त्रिविधत्वादचेतनतत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धम् । केन कार्येणास्य सिद्धिरत आह *कलयतीति । चिरक्षिप्रादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयति आक्षिपति इत्यर्थ

(१) वस्तुतत्त्वमेव प्रतिपादयन् हेतुगर्भविशेषणमाहेति पाठः पुस्तकान्तरे ।

इति तद्व्याख्याकृत् । कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनीति मार्कण्डेयो ऽपि । "यदकालयत्तत्कालस्य कालत्वम्" इति श्रुतिश्च । *तस्य-कालस्य । ननु केवलसन्तानादयो ऽत आह *क्रियेति । अस्यात्यन्तावश्यकत्वमाह *किञ्चेति । *अविद्येति । प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषेत्यर्थः । तृतीयलक्षणमुपपादयति *एवमेवेति । तद्वदेवेत्यर्थः । तत्तत्स्वभावादिना तन्निर्वाहेऽपि क्लेश एवेत्याह *आञ्जस्येनेति । *अत एव-जन्योक्तरूपकालसत्त्वादेव । सर्वेत्यस्यार्थमाह *करिष्येति । उक्तरीत्येति भावः । *दिगिति । दिगर्थस्तु तदुक्तमित्यादिनोक्त एव ॥ १९ ॥

यत्तु प्रसिद्धपरिमाणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात् कालः, कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबन्धावच्छिन्नाधारतावत्त्वेन 'एतत्क्रियायां घटः' इति न प्रयोग इति ।

तन्न । क्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेन क्षणव्यवहारानापत्तेः । नचोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रिया क्षण इति वाच्यम् । विशिष्टक्रियाया विशेष्यविशेषणतत्संबन्धरूपत्वे त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारासम्भवात् । यदि विशिष्टमतिरिक्तं तर्हि परिभाषामात्रमतिरिक्तो न काल इति ।

किञ्चैकक्षणेऽनेकासामुत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणां जायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्तावत्तीनां क्षणत्वापत्तौ युगपदनेकक्षणव्यवहारापत्तिः । सूर्यक्रियापरिमाणत्वस्यापि क्रियान्तरादौ स्वीकारे ऽनवस्थापत्तिश्च ।

(१) इयं श्रुतिः कुत्रत्या किमनुपूर्वीकेति स्पष्टं न प्रतीयते ।

एतेनाखण्डो महाकालस्तस्योपाधिभेदादनेकत्वमित्यपास्तम् ।

नच "वर्तमाने लट्" इतिसूत्रभाष्ये "तस्थुः पर्वताः, स्थास्यन्ति पर्वताः । तिष्ठन्ति पर्वताः, अस्ति आत्मा । एको ह वै नारायण आसीद्" इत्युपपत्तये "भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणम्" इत्युक्तम् । यद्यपि पर्वतादेः स्थितिसत्तारूपा व्यापाराः सदृशावयवत्वाद् दुरवधारभेदा इति तत्र कालभेदाभावस्तथापि राजक्रिया विसदृशसन्तानतया ऽवधृतभेदा, यथा ऽधिश्रयणादिविसदृशस्वभावावयवक्रियाः पाकादयः प्रसिद्धकालभेदा इति सहचरिताभिः ताभिः पर्वतादिस्थितिर्भिद्यते । राजक्रियाः पर्वतादिस्थितिभेदकत्वेनाश्रीयन्ते इति तदाशयः, तदसङ्गतिरिति वाच्यम् । तत्र क्रियापदस्य तत्परिच्छेदककालपरत्वेन तदीयकालस्य पर्वतादिस्थितावात्मसत्तायां चारोप इत्याशयात् ।

नित्यो विभुरखण्डः काल इति तु न युक्तम् । कालस्याधिकरणत्वेनैव तत्तत्कार्यं प्रति कारणतयोपाध्यनालिङ्गितस्येदानीं घट इत्यादिव्यवहारोपयोग्यधिकरणत्वासम्भवेनापरिच्छिन्नसूर्यक्रियाया उपाधित्वासम्भवेन तत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारे ऽनवस्थापत्त्या दोषात् । अद्वैतवादे तदसम्भवाच्च ।

अत एव "कालाः परिमाणिना" इति सूत्रे भाष्ये "येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः । तस्यैव हि कया चित् क्रियया युक्तस्याह-

रिति, रात्रिरिति च भवति कयाचित् क्रियया" इति । कया क्रियया आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति संवत्सर इति च भवतीति । अत्रोपचयादिहेतुत्वेन लक्षितस्यौपाधिकभेदकथनात्स्पष्टमेवाविच्छिन्नक्षणधारारूपत्वमुक्तम् ।

अत एव देवीपुराणे—

विभुर्नित्यो ऽस्थिरः कालो ऽवस्था तस्य तु हेतुता ।

इत्युक्तम् । तत्र नित्यत्वमविच्छिन्नधारारूपत्वेन बोध्यम् । अस्थिरत्वेन तु स्पष्टं क्षणरूपतोक्ता । क्षणसमूहरूपश्च स षडिन्द्रियवेद्यः । इदानीं पश्यामि जिघ्रामीत्यादिव्यवहारादित्यलम् ॥ २० ॥

(कुं० टी०) *प्रसिद्धपरिमाणेति । सूर्यक्रिययैव दिवसादिव्यवहारात् । रात्रौ तु लोकान्तरवर्त्तिसूर्यादिक्रियामादाय तद्व्यवहारः । त्रिक्षणावस्थायित्वेनेत्युक्तं दोषं परिहरति *नचोत्तरदेशेति । *विशिष्टक्रियायाः—उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नायाः । *तर्हीति । अतिरिक्तत्वे कालस्यैवातिरिक्तत्वं कुतो नेत्यर्थः । विशेष्यविशेषणयोः सम्बन्ध एव हि वैशिष्ट्यशब्देनोच्यते स चात्र न सम्भवतीत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यं ज्ञानविशेष एव तज्ज्ञानं तत्सामग्र्यधीनं कदाचिदेव भवति । तथा च विजातीयज्ञानविशेषविषयकर्म तज्जन्यविभागप्रागभावौ क्षणशब्दप्रयोगविषयावित्यरुचेराह *विजाति । *अनेकासामिति । साधनभेदात् । *तस्येति । सूर्यक्रियाया अपि । परिच्छेदकान्तरापेक्षणात् । क्रियाया एव कालत्वं भाष्याल्लभ्यत इत्याशङ्कते *नचेति । *वर्तमानराज्ञामिति । टजापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ।

*यद्यपीति । पर्वतादिस्थितीनामेकरूपतयाऽवयवभेदाभा-
वेन साध्यरूपत्वासम्भवे ऽपि राजादिक्रियाणामवयवभेद-
वत्त्वात् साहचर्यात्पर्वतादिक्रियाणामपि वर्तमानत्वादीत्यर्थः ।
*सदृशावयवत्वात्–अवयववैलक्षण्याभावात् । *पाकादय इति ।
पाकादीनामवयवक्रिया विलक्षणा इत्यर्थः । *प्रसिद्धकालेति ।
भूतादिकालस्तत्र प्रसिद्ध इत्यर्थः । *सहचरिताभिरिति । सा-
हचर्यं कालकृतम् । वैशेषिकमतं निराकरोति *नित्यइत्यनेन ।
अखण्डः काल इति मते तस्य परिच्छेदकत्वासम्भवात् । "कालाःप-
रिमाणिना" इति सूत्रमयुक्तमित्याशङ्क्य भाष्यकार आह *येने-
ति । तृणादीनां कदाचिदुपचयः कदाचिदपचयः कारणान्तरा-
भावे ऽपि यत्कृतः स काल इत्यर्थः । ननु कालस्यैकत्वात्कथ-
महरादिविभाग इत्यत आह *तस्यैवेति । क्रियाया एकत्वा-
त्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति पृच्छति *कयेति । *आदि-
त्येति । आदित्यादिसाधनभेदात् क्रियाभेदत औपाधिकः काल-
भेद इत्यर्थः । *षडिन्द्रियवेद्य इति । अन्यथा चक्षुषा गृहीते ऽपि
घटे वर्तमानत्वादिसन्देहः स्यात् । नच रूपाभावात्कालस्याप्र-
त्यक्षत्वम् । नीरूपस्य रूपस्यापि प्रत्यक्षानापत्तेः । अथ द्रव्यप्र-
त्यक्षे एव रूपं कारणमिति चेत् । कालभिन्नद्रव्यप्रत्यक्ष एव
कारणमस्तु ॥ २० ॥

(क० टी०) "वर्तमाने लट्" इतिसूत्रस्थकैयटभूष-
णादिमतं दूषयति *यत्त्विति । *क्रियान्तरेति । एतेन
कालस्य क्रियारूपत्वे क्रियाभेदाय कालस्त्विति वाक्यपदी-
यविरोधः, स्वस्य स्वपरिच्छेदकत्वासम्भवादित्यपास्तम् ।
तादृशसूर्यक्रियारूपकालस्यान्यक्रियापरिच्छेदकत्वसम्भवात् । ननु
क्रियाया एव कालत्वे इदानीं घट इतिवदेतत्क्रियायां घट इत्यपि
स्यादत आह *कालत्वेनैवेति । क्रिया सूर्यक्रिया । अनतिरेके आह *वि-

शिष्टेति । अभ्युपेत्येदम् । अत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *एकक्षणे–
तादृशसूर्यक्रियारूपे । *क्रियाणाम्–अस्मदादिगमनानाम् । कैयटाद्यु-
क्तं दोषान्तरमाह *सूर्येति । एवं सति सिद्धान्ते तन्मूलतत्रत्यभाष्य-
विरोधमाशङ्कते *नचेति । वर्तमानानां राज्ञामिति पाठः । अन्यथा
राजापत्तेः । तत्रादौ पूर्वपक्षाशयमाह *यद्यपीति । आदिना आत्मा ।
अत एवाह *सत्तेति । क्रियात्वायाह *सदृशावयवत्वादिति ।
सिद्धान्ताशयमाह *तथापीति । *राजक्रियेति । भिन्नम् । तत्र दृष्टा-
न्तमाह *यथेति । *स्थितिः–स्थित्यादिः । एवमग्रेऽपि । तात्पर्यमाह
*राजक्रियाइति । शाब्दत्वायाह *आरोपइति । नैयायिकादिमतं
खण्डयति *नित्यइति । *कारणतयेति । अन्यथाऽनुपपत्त्या आव-
श्यिकयेत्यर्थः । नच तस्योपाध्यनालिङ्गितस्य जन्यं कंचित्प्रत्ययप्य-
धिकरणता । इदानीं घट इत्यादिरूपेणैव व्यवहारात् । इदानीमि-
त्याद्यखिलव्यवहाराणां खण्डकालमात्रविषयत्वात्, काले इदमिति
सामान्यतो ऽव्यवहाराच्च, तदाह *उपाध्यनेति । परिच्छिन्नसूर्यक्रिया
खण्डकालस्यैवोपाधिः नतु तस्य । अपरिच्छिन्नायास्तु उपाधित्व-
मेव न संभवतीत्याह *अपरीति । *दोषादिति । असिद्धेरित्यर्थः ।
*अत एव–उक्तमतद्वयातिरिक्तप्रागुक्तकालसत्त्वादेव । *असक्तादिति ।
यावदभिमतमिति भावः । अत एवेत्यस्यार्थमाह *अत्रेति । भाष्ये
इत्यर्थः । *हेतुत्वेनेति । उपचयापचयहेतुत्वरूपलक्षणलक्षितस्य
पश्चादौपाधिकभेदकथनादित्यर्थः । नचैतावताऽस्य क्रियारूपका-
लपरत्वाभावे ऽपि वैशेषिकेष्टकालपरत्वाभावो न स्पष्टः, उपच-
यादिजनकतोपपत्तये एव "तस्यैव हि" इत्यादि भाष्यप्रवृत्तेरिति वा-
च्यम् । अपरिच्छिन्नाया आदित्यगतेस्तदुपाधित्वासम्भवेन तत्प-
रिच्छेदकान्तरस्वीकारे ऽनवस्थापत्तेः, मम तु न दोषः किञ्चित्क्षण-
समूहपरिच्छिन्नाया अहराद्युपाधित्वस्वीकाराद्, अग्रे प्रागुक्तमेव ।
तदेतद् ध्वनयन्नाह *स्पष्टमेवेति । अत्र संमत्यन्तरमाह *अत
एवेति । तस्य तद्रूपत्वादेवेत्यर्थः । विरोधं परिहरन् तदर्थमा-
ह *तत्रेति । *धारेति । क्षणेत्यादिः । क्षणरूपस्य व्यवहाराविषय-
त्वादाह *क्षणेति । वस्त्वर्थः । *सः–कालः । परोक्तमतद्वये त्वे-
तदनुपपत्तिर्भाष्यविरोधश्चेत्यपि दोषो बोध्यस्तदाह *इत्यल-
मिति ॥ २० ॥

तत्र वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरणसमयत्वम् ।

तदुक्तं भाष्ये—"न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता आरम्भानपवर्गात् । अवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पिबति निमिषति च" इति । नान्तरीयकत्वात्तासां न भेदकत्वमिति भुङ्क्ते इत्युपपत्तिः । फलावसानः क्रियासमूहश्च क्रिया । यद्वा तासामपि तदनुकूलत्वेन भुज्यादिधात्वर्थत्वविवक्षेति तद्भाव इति कैयटः ।

भूतत्वं विद्यमानध्वंसप्रतियोगिसमयत्वम् ।

भविष्यत्त्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वम् । प्रागभावपदव्यवहार्यतायाः क्वचित्स्वीकारावश्यकत्वेन स नास्तीत्यसंगतमेव । तदाश्रयस्य तत्तत्कालस्य धात्वर्थव्यापारे ऽन्वय इत्युक्तम् । कालघटितलक्षणादेव भूत इत्यस्यानद्यतन इत्यादि विशेषणम् । अद्यतनभिन्न इत्यादिः तदर्थः । अद्यतनत्वं च तस्य व्यपदेशिवद्भावेन । अद्यत्ववर्तमानत्वादि कालगतमिति "लुङ्" "वर्तमाने लट्" इत्यनयोर्भाष्ये स्पष्टम् ।

एतेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्, प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वम्, वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वं सकलभावगतम् । कालस्य तु तत्सद्भावोपाधिकं तत्त्वम् । वर्तमानावस्थया गृहीतं घटादिस्वरूपं स्वाधारे काले आरोप्य तत्र वर्तमानत्वभूतत्वग्रहः । समर्थहेतुसंनिधाने भावित्वे यद्रूपं बुद्धौ निश्चितं तत्प्रतिबिम्बस्य निर्मलादर्शरूपे काले सम्भ-

वाद्बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाध्यवसायात्तद्गतं भावित्वं काले आरोप्य तस्य भावित्वमध्यवसाय तदुपाधितद्भावेषु व्यवह्रियते । तदुक्तम् नित्यो विभुरखण्डः काल इति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा—

यस्त्वभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ।
भेदा इमे त्रयः सिद्धा यान्न लोको ऽतिवर्तते ॥

इतीत्यपास्तम् ।

तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च । वर्तमाना क्रियेत्यादि तु तत्कालवृत्तिक्रियेत्याद्यर्थकम् । आदिकर्मविषये प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटमित्यादिरवयवगतातीतत्वस्य समुदाये आरोपेण प्रयोगः । अत एवानेकदिनप्राप्यग्रामं जिगमिषुः प्रथमे दिने किञ्चिद्गत्वा ऽऽह 'इदमद्य गतम्' इति । तद्दिने तत्फलावच्छिन्नगतिक्रियाया असमाप्तावपि यत्किञ्चिद्गतिक्रियाया अतीतत्वेन समुदायेऽतीतत्वमादाय तथा प्रयोग इति स्पष्टं "निष्ठा" इति सूत्रे भाष्ये ।

एवं भूतानद्यतनपरोक्षार्थकाल्लिट् । पपाचेत्यादितो बोधे तत्तद्विषयसन्देहानुदयाद् भूतत्वादेरिवानद्यतनत्वादेरपि बोधविषयत्वम् । साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानत्वं ज्ञानानिष्ठमपरोक्षत्वम् । तद्विषयत्वं चार्थनिष्ठम् । तद्भिन्नं च परोक्षत्वम् । तादृशविषयता च ज्ञानाकरणकज्ञाने एव । "दशमस्त्वमसि" इत्यादिशब्दजपरोक्षज्ञानसहकृतमनसा 'दशमो ऽहमस्मि' इति साक्षात्कारो न तु ततः शब्दादेव सः ।

अत एव "तत्त्वमसि" इत्यादिशास्त्राचार्योपदेशः,

"शमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणम" इति गीताभाष्ये उक्तम् ।

ननु साध्यत्वेनाभिधीयमानो गुणभूतावयवः क्रमिकव्यापाराणामेकफलजनकत्वविषयैकबुद्ध्या विषयीकृतः समूहः क्रिया । तत्रावयवानां मेलनाभावेन समुदायो ऽप्रत्यक्ष एव ।

किञ्च पचेर्यथोदकसेचनादयोऽवयवास्तथा तेषामप्यन्ये ऽवयवा इति ते ऽपि समूहरूपा एव । यस्तु क्षणरूपो ऽवयवः स तु शुद्धो न धातुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्मनैव आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य । एवं च सदसद्रूपा क्रिया न सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या ।

तदुक्तम्—

क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।
सद्वस्तुविषयैर्याति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ इति ॥२१॥

(कुं० टी०) आरम्भेति । कर्मणि घञ् । *आरब्धस्यानपवर्गात्—आसमाप्तेर्वर्तमानत्वमित्यर्थः । यत्र तु स्वयं वर्तमानत्वं भवान्मन्यते मोदते इत्यादौ तत्रापि व्यवधानमस्तीत्याह *अवश्यमिति । *पठेति । पठतीत्यादौ भोजनादेरपि पाठानुकूलत्वेन पठधात्वर्थत्वमेवेति न व्यवधायकत्वमित्यर्थः । *भविष्यत्त्वमिति । वर्तमानप्रागभावेति कर्मधारयः । ननु वर्तमानकालोत्पत्तिकत्वमेव भविष्यत्त्वमस्तु किं प्रागभावस्वीकारेण । नचोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय तत्स्वीकार इति वाच्यम् । जन्यद्रव्यं प्रति बाध्यसमवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वम् अनन्तप्रागभावकल्पनापेक्षया एकप्रतिबन्धकत्वस्यैव युक्तत्वादित्याशङ्क्याह *स्वीकारावश्यकत्वेनेति । *एतेनेति ।

कालगतत्वसाधकेनेत्यर्थः । ननु विद्यमाने घटे कथं श्याम आसीत् रक्तो भविष्यतीत्यादिप्रत्यय इति चेत् । रूपगतभविष्यत्त्वादेर्घटे आरोपात् भावकार्यगतमेव वर्तमानत्वादि काले आरोप्यत इत्यर्थः । *तत्त्वम्–वर्तमानत्वादि । *आरोप्यत इति । आधाराधेययोः कालघटयोरैक्यारोपेण घटादिवर्तमानत्वादि काले आरोप्यत इत्यर्थः । *समर्थहेत्विति । एतच्च भावित्वे साधकम् । यद्रूपं यद्वस्तुनि तत् प्रतिबिम्बस्येति बोद्धभाविप्रतिबिम्बत्वं घटे भविष्यत्त्वमित्यर्थः । *निर्मलादर्शेति । निर्मल आदर्शः दर्पणं तत्सदृशकालेत्यर्थः । *अपास्तमिति । अत एव क्रियाभेदायकालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति हरिणा कालस्यैव क्रियाभेदकत्वमुक्तम् । *अवयवगतेति । अवयवे क्रियात्वमारोप्य तदतीतत्वादेव तन्निष्ठतेत्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततस्तेन कालभेदस्य सम्भवः ॥ इति ।

प्रतिभेदं प्रत्यवयवं समहिषु अवयवेषु समाप्यते आरोप्यते ।

*ज्ञानाकरणकेति । एतच्च प्रत्यक्षलक्षणम् । तथाहि—अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणमुपमितौ सादृश्यज्ञानं शाब्दबोधे पदज्ञानमिति तद्भिन्नं प्रत्यक्षम् । *ज्ञाननिष्ठमिति । प्रत्यक्षत्वं ज्ञानगतमेव, तद्विषयत्वादर्थोऽपि प्रत्यक्ष इत्यर्थः । विषयज्ञानयोरनुगतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्याभावान्न घटादेः प्रत्यक्षत्वमिति भावः । *तादृशविषयता–साक्षात्करोमीत्येतादृशविशिष्टविषयता । ननु दशमस्त्वमसि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थज्ञानजन्ये दशमोऽहमिति साक्षात्कारे ज्ञानाकरणकप्रत्यक्षलक्षणाव्याप्तिः । नचेन्द्रियजन्यत्वाभावादस्य प्रत्यक्षत्वाभावः शङ्क्यः । प्रत्यक्षे इन्द्रियजन्यतायाः

प्रयोजकत्वस्य अन्यत्र निराकृतत्वात् । नच निमीलिताक्षस्यापि त्वगुव्यापारदर्शनादन्तःकरणमेवापरोक्षज्ञानं जनयतीति वाच्यम् । शब्दश्रवणात्प्रागपि तत्प्रसङ्गात् । नन्वत्र शब्दोऽपि सहकारी । घटादिप्रत्यक्षे शब्दस्य सहकारित्वादर्शनात् । नच तज्ज्ञानं परोक्षं शक्यम् । अविद्यादेरनिवृत्तिप्रसङ्गादित्यत आह *मनसेति । नन्वेवं "यन् मनसा न मनुते" इति श्रुतिविरोध इति चेत् । न । तस्य संस्कृतमनोविषयत्वात् । अत एव "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इति स्मृतिः । *तेषामपि-अवयवानामपि । *क्रमादिति । तेषां समूहिनामात्मानश्चक्षुरादिभिः संबन्धं न यान्ति । अत्रैव हेतुगर्भं विशेषणम् *सद्वस्तुविषयैरिति । क्षणरूपादपि मुख्यावयवत्वस्य क्षणरूपतायां विश्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

(क० टी०) एवं कालं निरूप्य सूत्रोपयोगितद्भेदत्रयमाह *तत्रेति । काले इत्यर्थः । पूर्वत्र तु क्रियागतमुक्तमिति भेदः । कैयटमाह *नेति । तत्र हेतुतदनपवर्गमाह *फलेति । चो यत इत्यर्थे । अत एवारब्धाध्ययनस्य तदसमाप्तौ मध्ये भोजनादिकरणकाले ऽनध्ययनेऽप्यधीमह इति प्रयोगोपपत्तिः । प्रागभावानङ्गीकारे शब्दप्रयोगाधिकरणकालध्वंसाधिकरणसमयत्वं भविष्यत्त्वमिति केचित्तन्नेत्याह *प्रागभावेति । तदङ्गीकार इत्यस्यातिरिक्ततदनङ्गीकार इत्येवार्थ इति भावः । विशेषं वक्तुमनुवदति *तदेति । वर्तमानत्वाश्रयस्येत्यर्थः । धात्वर्थेत्यनेन समूहरूपता सूचिता । वृत्तिसम्बन्धेनेति भावः । नन्वनद्यतनत्वमन्यत्रापि कुतो नात आह *अद्यतनेति । *हि—यतः । अद्यतनत्वं च कालगतमेवेति तदपि तन्निष्ठमेवेति भावः । तत्स्वरूपं त्वग्रे स्फुटीभविष्यति । ननु तस्याद्य भव इति व्युत्पत्त्यसम्भवः स्वस्मिन्स्वभवत्वाभावादत आह *अद्येति । सर्वं चेदम् "अनद्यतने लङ्" इति सूत्रभाष्ये । नन्वद्यपदेनान्यस्यैव ग्रहणं कुतो नात आह *अद्यत्वेति । परमतं खण्डयितुमा-

ह *वर्तेति । यथासंख्यमन्वयः । तत्राद्ये ऽपवादनिमित्तेऽपवादस्तदभावे नेति अद्य ह्यो ऽभुङ्क्ष्महीति व्यामिश्रादौ लुङेवेत्युक्तम् । द्वितीयभाष्यं त्वग्रे मूले एव स्फुटम् । नैयायिकादिमतं खण्डयति *एतेनेति । नन्वेवं नित्याखण्डकालस्य तत्त्वं कथमत आह *कालस्यत्विति । तदेवोपपादयति *कर्त्रेति । *तत्र-काले । आदिना भूतपरिग्रह इत्याह *भूतत्वेति । एवं भविष्यति पुर्यवं तत्स्वरूपासिद्धेः । तत्रान्यथा आह *समर्थेति । *तद्गतं-प्रतिबिम्बगतम् । *तस्य-कालस्य । *तदुपेति । कालोपाधिबाह्यभावेष्वित्यर्थः । क्रियाग्रहणं भावमात्रोपलक्षणम् । कारिकायाम् इमे वर्तमानत्वादयः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *तेषामिति । वर्त्तमानत्वादीनामित्यर्थः । धर्मत्वादिति पाठः । नन्वेवं वर्त्तमाना क्रियेत्यादेः का गतिरत आह *वर्तेति । अनेनैवाशयेन तत्राभिमतेत्यादिना तत्र भूतत्वादिकमुक्तम् । वर्त्तमानध्वंसेत्याद्यप्येवमेव । तदर्थमेवात्रादिपदम् । कञ्चिद्विशेषमाह *आदीति । नच प्रकृत इत्यत्रादिकर्मणि निष्ठेति वचनेनादिकर्मणि भूते इत्यर्थकेन सिद्धिरिति वाच्यम् । तत्रैव विषये प्राकार्षीत्कटमिति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तद् ध्वनयन्नाह *प्राकार्षीदिति । अत एवेत्यस्य स्पष्टमित्यत्रान्वयः । गतमिति सामान्योक्तौ हेतुमाह *तद्दिने इति । उभयत्राह *तद्भिन्नत्वमिति । तद्भिन्नत्वं च परोक्षत्वमित्यपि सूचितम् । नन्वेवं 'दशमस्त्वमसि' इत्यादिशाब्दस्यापरोक्षत्वानापत्तिरत आह *दशम इति । लिडर्थमाह *एवमिति । यथा वर्त्तमानक्रियार्थकाद्धातोर्लट् तद्वदित्यर्थः । तत्र बीजमाह *पपाचेति । *बोधे-सति । सर्वसंमत्या दृष्टान्ततया आह *भूतत्वादेरिवेति । ननु तत्र परोक्षत्वं किमत आह *साक्षादिति । प्रयोगवृत्तीत्यादि । अत्र मानमाह *अत एवेति । तथाऽर्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । आदिना मनननिदिध्यासने । "यन्मनसो न मनुते" इति श्रुतिस्त्वसंस्कृतमनोविषयेति न तद्विरोधः । "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इत्यादिशास्त्रान्तराच्च । तत्राग्र्यत्वं तत्संस्कृतत्वमेव । तदेतद् ध्वनयन्नाह *संस्कृतमिति । पर्वताद्यंशे ऽप्यनुमितिः परोक्षैव । तत्रापरोक्ष्यभ्रमस्तु तदानीन्तनापरोक्षज्ञानाभेदाग्रहात् । शाब्दज्ञानलिङ्गज्ञानयोरपरोक्षप्रमाहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वाच्च । एवं प्रत्यभिज्ञायामपि बोध्यम् । तद्विशेषणांशे शङ्कते *नन्वित्यादि-

ना चेष्टेत्यन्तेन । प्रागुक्तमनुवदति *साध्येति । *तयोर्मध्ये । नन्वेवमपि अधिश्रयणाद्यवयवस्य प्रत्यक्षत्वमस्त्येव अत आह *किञ्चेति । पचेस्तदर्थक्रियायाः । अवयवः प्रत्यक्षभूतः । अत एव पश्य मृगो धावतीत्याद्युपपत्तिः । शुद्धः स्वरूपावच्छिन्न एव । *तद्वाच्यस्य-धातुवाच्यस्य । एवञ्च तस्य तत्त्वेऽपि व्यवहाराविषयत्वेच अवयविनः सद्रूपत्वे समुदायतोऽसद्रूपत्वम् । *तदुक्तम्-हरिणा । क्रमादित्यस्य जायमानानामिति शेषः । इदमपि भूषणादिमतेनोक्तम् ॥ २१ ॥

वस्तुतः क्षणरूपा अवयवा अप्यप्रत्यक्षा एव । शतपत्रभेत्तुरतिनेदिष्ठस्यापि स्वाङ्गुल्यादिगतशतक्रियाभेदतत्कृतसंयोगभेदानवगमेन वस्तुसौक्ष्म्यवत् सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वस्यापि प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वेन त्रिक्षणावस्थायिन्या अपि क्रियायाः प्रत्यक्षासम्भवात् ।

ये तूत्तरदेशसंयोगस्यैव पूर्वदेशसंयोगनाशात्मकत्वेन क्षणस्थायित्वमेव क्रियाया मन्यन्ते तेषां सुतरां तदसम्भवः ।

तदुक्तं भाष्ये-"क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्, अतो ऽसावनुमानगम्या" इति । परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनात्यन्तमदृष्टाऽवयवरूपेण समूहरूपेण चेत्यर्थः । अत्यन्तापरदृष्टेति प्रतीकमुपादाय "निष्ठा" इति सूत्रे कैयटेनैवमेव व्याख्यानात् । पिण्डीभूतेति । अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाभावादित्याशयः । तस्माद् उत्तरदेशसंयोगादिरूपफलानुमेयैव सर्वा क्रिया । पश्य मृगो धावतीत्यादौ दृशेर्ज्ञानसामान्यपरता, धावतेः फलमात्रपरता वा ।

अन्यथाऽवयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य धात्ववाच्यतया तत्प्रयोगानुपपत्तिरेव ।

तदुक्तं भूवादिसूत्रे 'यदा त्वेकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगः तदाऽपि तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावाच नैकक्षणो धातुवाच्यः' इति कैयटेन ।

अत एव "वर्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये—नास्ति वर्तमानः कालः क्षणभङ्गुरेषु पदार्थेषु द्वितीयक्षणे नाशात्समवायिकारणाभावेन क्रियाभावात्तदाश्रयवर्तमानकालाप्रसिद्धेः । तदप्रसिद्धौ भूतभविष्यतोरप्यसिद्धिः । कदाचिद्वर्तमानस्यैव तदवस्थाप्रतीतेः ।

यद्यपि प्रत्याभिज्ञानुपपत्त्या आञ्जस्येन व्यवहारोपपत्त्यभावाच्च क्षणवादो ऽयुक्त एव ।

नच—

न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते
न स्पन्दन्ते सरितः सागराय ।
कूटस्थो ऽयं लोको न विचेष्टिता ऽस्ति
यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥ इति

भाष्यश्लोकेन क्षणभङ्ग उक्तः । प्रयोक्तुः क्रियाश्रयस्य च क्षणद्वयमपि स्थैर्याभावात्परिवर्तते चक्रमित्यादिव्यवहारः खपुष्पायमाणः । यतो ऽयं लोकः क्षणस्थायी कूटस्थः । स्वरूपस्थ एव न चेष्टाश्रयः । क्षणद्वयं स्थितौ हि तत्कारणिका क्रिया उत्तरक्षणे भवेदपि । नच तावदपि स्थैर्यमस्तीति तदर्थ इति वाच्यम् । अत्यन्त-

संसारानित्यत्वबोधने तत्तात्पर्यात् । यो ह्ययं संसारानित्यत्वं कथंचिदपि पश्यति जानाति सोऽप्यनन्धो ज्ञानी किंपुनर्यो योगानुष्ठानेन सम्यगेव प्रत्यक्षीकृतवान्स ज्ञानीति किं वक्तव्यमिति वाक्यशेषेण तथाबोधनात् । नहि क्षणभङ्गवादी अनन्ध इति शिष्टसम्मतम् । क्षणभङ्गवादिना आपातभासमानार्थमादायायं श्लोकः स्वमतसाधकत्वेनोक्त इति तदनुवादो भाष्येऽपि कृतः पूर्वपक्षे इति न दोषः, तथाऽपि वर्त्तमानः कालो नास्त्येव अनुपलब्धिप्रमाणेन तदभावनिश्चयात् ।

तदप्युक्तं श्लोके—

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः ।
काकं स्मेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम् ॥
अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काकत ।
यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ।
हिमवानपि गच्छति ।

अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।
सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते॥इति।

मीमांसको विचारकः । स्वयं चात्मानं तथा मन्यमानः मेधावी, तेषां सम्मतश्च । अनेनास्यास्तिकत्वमुक्तम् । पतितं पातः तस्य किं लक्षणम्, नास्त्येव स इत्यर्थः । कालत्रयेऽप्यनुपलब्धेः । काकपर्यायकाकतशब्दस्य सम्बोधनं काकतेति । सम्प्रति वर्तमानकाले सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्ध्याऽभावनिश्चये ऽपि क्षणस्य पूर्वापरीभूतावयवक्रियानाश्रयत्वे-

ऽपि यदि पततीत्यादिव्यवहारस्तदा सर्वोऽयं लोकः पतति अपरिदृष्टसंयोगविभागो हिमवान् गच्छतीत्यपि व्यवहारापत्तिः । एवं च कालत्रये ऽप्युक्तरीत्या गत्यभावाद्गच्छतीत्यादिव्यवहारोऽसङ्गतः । सूत्राणि चासङ्गतानीति पूर्वपक्षे एकं समाधानमुक्तम्

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥ इति।

क्षणभङ्गनिरासं मनसि निधाय उत्तरदेशसंयोगपर्यन्तं क्रियास्थैर्याभिप्रायेणेदम्। क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुः इच्छाविषयउत्तरदेशसंयोगादिरूपं फलं तस्य विना निमित्तमसम्भवात्तन्निमित्तं यद्विचेष्टितं क्रियासमूहरूपं तत्समीक्ष्य बाहिराविद्यमानं बुद्ध्या विषयीकृत्य बुद्धिविषये तत्र बुद्ध्या वर्तमानत्वं विषयीकृत्याविचारयन् तत्स्वरूपमविचारितरमणीयेनैव तेन गच्छतीत्यादिप्रयोगङ्कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

क्रियाप्रबन्धरूपं यद् बुद्ध्यात्मनि निगृह्यते ।
संक्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम् ॥

बुद्ध्यात्मनि बुद्धिस्वरूपे । क्रमेण भूतानामपि एकबुद्धौ संकलना भवत्येव । अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं न तु क्रमोपलब्धम् युगपन्नस्मर्यत इति ।

ततोऽपरं समाधानमुक्तम्—"अपर आह अस्ति वर्तमानः कालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति । अनुपलब्ध्या हि वर्तमानकालाभाव उक्तस्त्वया, अनुपल-

ङिधश्चौपाधिकीति न सा तदभावसाधिका । यथा क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिन आदित्यगतेर्दूरत्वदोषेणानुपलम्भस्तथा सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वदोषेणास्यानुपलम्भः"। अनेन स्पष्टमेवाद्यसमाधानस्य वर्तमानकालसत्त्वाभावमङ्गीकृत्यैव प्रवृत्तिर्दर्शिता। अत्र न क्रियासमूहस्य वर्तमानकालो विषयः समूहस्य युगपदसन्निधानादसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वाभावात्तदप्रत्यक्षस्य दोषाजन्यत्वाच्चादित्यगतिवदिति दृष्टान्तोपादानवैयर्थ्यापत्तेः ।

तदप्युक्तम् हरिणा—

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत्तथा ।
आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्तमानता ॥ इति ।

कार्योत्पत्तौ समर्थं समूहरूपम् । फलजनकत्वादेकक्षणोऽपि तदभेदेनाध्यवसितः क्रियात्वेन गृह्यते इति तत्र वर्तमानत्वं मुख्यमेव। स्वेन धर्मेण फलजनकत्वेन । तत् क्षणरूपमपि । तथा फलजनकम् । अत आत्मतत्त्वेन क्रियात्वेनेत्यर्थः । सा तत्क्षणवृत्तितैव । नन्वेवं सत्त्वं कुतस्तत्रोक्तम्—

बिसस्य बाला इव दह्यमानाः
न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते ।
अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः ।
सूक्ष्मो हि भावो ऽनुमितेन गम्यः ॥ इति ।

बिसे दह्यमाने तदन्तर्गता बाला दह्यमाना अपि तत्त्वेन प्रत्यक्षेण न गृह्यन्ते किन्तु बिसदाहेन तदन्तर्गतत्वात्तद्दाहो ऽनुमीयते तथा फलानुपपत्त्या

कल्प्यमानसमूहे क्षणिकावयवसद्भावो ऽनुमीयते । ननु समूहस्य बौद्धत्वमेव वाच्यं युगपत्तस्याभावात्, एवञ्चावयवसत्ता न मानसिद्धाऽत आह अस्तीति । त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते योगिनस्तामवयवक्रियां वेदयन्ते पश्यन्तीत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं मानं दर्शितम् । अन्येषां त्वनुमानेन तज्ज्ञानमित्याह सूक्ष्मोहीति । स्वरूपेण सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेन वा सूक्ष्मः सर्वो ऽप्यनुमानगम्य एव फलानुपपत्त्या कल्प्यमानो बुद्धिविषयः समूहः। "वर्तमाने लट्" इत्यादि शास्त्रं च तदनुमापकम्। एवं चावयवशः समूहशश्च क्रियाऽप्रत्यक्षैवेति स्पष्टमेवोक्तम्। यदपि भूवादिसूत्रे कैयटेन समूहस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि एकैकस्य क्षणस्य प्रत्यक्षत्वेन बुद्ध्या तान् क्षणान्सङ्कलय्य पचतीति प्रयुज्यते इति । तदपि योगिप्रयोगविषयम् । अस्मदादिप्रयोगस्तु व्यवहारपरम्परया विकल्पात्मकज्ञानविषय एव । अत एव तिष्ठतीत्यादेर्विकल्पोदाहरणत्वं पातञ्जलैरुक्तम्—यथा क्षणसमूहे बुद्ध्या सङ्कलिते योगिनां घटिकामुहूर्तादिव्यवहारो ऽस्माकं तु यन्त्रच्छायाद्यनुमिते तद्व्यवहारपरपरंया घटिकादिव्यवहारस्तद्वत् । योगिनां क्रमेणानुभवविषयाणामपि एकबुद्धौ सङ्कलना भवत्येव । अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं नतु क्रमोपलब्धं युगपन्न स्मर्यते इति । किञ्चावयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतः कट इत्यादाववयवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय ...तानुपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्ष-

त्वमादाय परोक्ष इत्यस्य चारितार्थ्यं भाष्यस्थपूर्वपक्षसिद्धान्तयोरसङ्गत्यापत्तेः। तस्मात्परोक्ष इत्यसङ्गतमितिचेन्न।

तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधमानां पारोक्ष्यस्येह विवक्षितत्वात्। भूतानद्यतनी या क्रियाविष्टपरोक्षसाधनिका क्रिया तद्वृत्तेर्लिडित्यर्थात्। तेन क्रियानाविष्टसाधनप्रत्यक्षे ऽपि लिड् भवत्येव। यद्वा क्रियाफलस्य प्रत्यक्षत्वबुद्धिस्तत्पारोक्ष्येण च तस्याः पारोक्ष्यम्। स्पष्टं चेदं द्वयमपि भाष्ये। एवं स्वव्यापारस्य व्यासङ्गादिना मनसो ऽसन्निधाने स्वयमप्रतिसन्धाने पश्चात्सख्याद्युक्त्या ज्ञाने तत्कार्येणानुमितौ वा लिड् भवत्येव। यथा बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमित्यादौ ॥ २२ ॥

(कुं० टी०) *शतपत्त्रभेत्तुरिति। युगपत्। मया शतं शतपत्रपत्राणि च्छिन्नानीत्यत्रातिक्षिप्रत्वात् यौगपद्यव्यवहारवत्। नेदिष्ठमन्तिकतमम्। *अवयवरूपेणेति। क्षणरूपस्यावयवस्याप्यप्रत्यक्षत्वात्। समूहस्य तु युगपदनुत्पादात्क्षणस्य क्षणिकत्वेनानवस्थानाच्च। *ज्ञानसामान्येति। धावनज्ञानस्यानुमानात्मकत्वात्। *लमात्रेति। तथा च संयोगरूपप्रत्यक्षानुरोधेन तथा प्रयोगः। *नास्तीति। निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य च भावित्वात् निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरिक्तरूपस्य चाभावाद्वर्तमानक्रियाऽभावे "वर्तमाने लट्" इति सूत्रमनुपपन्नमिति भावः। *क्षणभङ्गुरेष्विति। प्रतिक्षणं नश्वरत्वाद्वर्तमानाक्रियाश्रयत्वं नास्तीत्यर्थः। *नाशादिति। क्रियां प्रति द्रव्यस्य कारणतया उत्तरक्षणे क्रिया वाच्या तदुत्तरक्षणे चान्यदेव द्रव्यमिति भावः। *कदाचिदिति। कदाचिद्यो वर्तमानस्तस्यैव भूतभविष्यद्व्यवहारादित्यर्थः। *प्रत्यभिज्ञेति। सोऽयमिति प्रत्ययो व्यवहारश्च पितापुत्रादिन्यायेनारोपित एव वाच्य इत्यर्थः। *नवर्तते इति। परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावात् वर्तते चक्रमित्यादिवर्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः। *कूटस्थ इति। स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः। अत एवाह *नविचेष्टितेति। व्यापारस्य न कर्तेत्यर्थः। अत्र विचेष्टिता लोको नास्तीत्यनेन दृश्यस्य क्षणभङ्गुरता सूचिता। एवं यथाकथंचिदपि यो वेत्ति सोऽप्यनन्धः किं पुनर्योऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः। *तत्कारणिकेति। क्रियां प्रति द्रव्यस्य कारणत्वात्। *संसारानित्यत्वेति। क्रियाश्रयो नात्मा यतो ऽयं कूटस्थो ऽपरिणामी, नापि दृश्यपदार्थः, प्रतिक्षणपरिणामित्वेनास्थिरत्वादित्यर्थ इति भावः। *आपातेति। आपाततः प्रतीयमानो ऽयमर्थो न वास्तविक इत्यर्थः। *अनुपलब्धिप्रमाणेनेति। यदि स्यादुपलभ्येतेत्येतदर्थकेनेत्यर्थः। *मीमांसकामिति। आत्मानं विचारकं मन्यमानः। *युवा इत्यनेन प्रज्ञापाटवं दर्शयति। काकं पृच्छति स्म तत्र पतनस्य लक्षणं रूपं किम्। तथाहि अनागते पतने पतसीति व्यपदेशो न सम्भवति। अतिक्रान्ते ऽपि पतने क्रियाया असत्त्वान्न सम्भवति। क्रियाया अवर्तमानत्वे ऽपि पतसीति प्रयोगश्चेत् सर्वो लोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यात्तथा च पर्वतादावपि पततीति स्यादिति तदर्थः। *अनागतमिति। एक एव हि क्षण उपलब्धियोग्यो भवितुमर्हति नातीतो नाप्यनागतः। एकक्षणवर्तिपदार्थस्य च गमनादिक्रियावेशज्ञानं न सम्भवतीति भावः। *सर्वत्र-सर्व-

स्मिन्काले। *गतिर्नास्तीति। उपलब्धियोग्या गतिर्नास्तीत्यर्थः। एवं चानुपलब्धिप्रमाणेन गत्यभावनिश्चयः। क्षणभङ्गवाद्येवात्र वक्तेति न युक्तम्—मेधाविसंमत इति विशेषणासामञ्जस्यात्। मेधावी चासौ संमतश्चेति कर्मधारयः नतु षष्ठीसमासः, "क्तस्य च वर्तमाने" इति निषेधात्। तत्र संमतोऽपि मेधाविनामेव। *सूत्राणि—"वर्तमाने लट्" इत्यादीनि। *क्रियाप्रवृत्तौ इति। गम्यादिक्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुर्निमित्तं संयोगादिरूपं फलं तदर्थं यद्विचेष्टितं गमनादि तत् समीक्ष्य बुद्ध्या विषयीकृत्य गच्छतीति प्रयुञ्जीत। *अविचारयन्निति। कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः। *गच्छतीत्यबाधितप्रत्यय एव तत्सत्तायां मानमिति भावः। क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह *क्षणभङ्गनिरासमिति। सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधात्। *विना निमित्तमिति। निर्हेतुकाप्राप्तिर्न सम्भवतीति गमनक्रियैव तस्यां निमित्तमित्यर्थः। *बुद्ध्येति। बौद्धसमूहस्य बौद्धं वर्तमानत्वमित्यर्थः। *ततो ऽपरमिति। भाष्ये इति शेषः। पूर्वं वास्तवं वर्तमानाक्रियाऽभावमङ्गीकृत्य बौद्धाक्रियां वर्तमानत्वं चाङ्गीकृत्य प्रयोग उपपादितः। इदानीं वास्तववर्तमानकालमाश्रित्य समाधत्ते *अस्ति वर्तमानः काल इति। क्रियाणां त्रिक्षणावस्थायित्वादिति भावः। *आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति। प्रत्यक्षेणेति शेषः। किन्त्वनुमेयैवेति भावः। *आद्यसमाधानस्येति। बौद्धसमूहस्य बौद्धं वर्तमानत्वमित्यस्येत्यर्थः। *क्रियासमूहीयेति। समूहस्याप्रत्यक्षत्वे हि असत्त्वमेव हेतुः तत्र दोषस्य हेतुत्वाभिधानमसंगतं तस्मान्न वर्तमानकालाभाव एवाभिप्रेत इति भावः। ननु परमाणौ स्वावरुद्धनभोदेशत्यागोपलक्षित कालः क्षणः, क्षणद्वयं च लव इति

व्यवहारोऽसङ्गतः, कालस्य नित्यत्वात्।

तदुक्तं हरिणा—

न नित्यः परमात्राभिः कालो भेदमिहार्हति। इति।

नच पूर्वापरीभूताः पदार्थमात्रा एव भिन्नाः कालस्तदाश्रयेणैव क्रमयौगपद्यव्यवहारो न त्वतिरिक्तः कालोऽस्तीति वाच्यम्। पदार्थमात्राणामप्याशुविनाशिनां क्रमासम्भवात्।

तथाच हरिः—

व्यावर्तिनीनां मात्राणामभावे कीदृशः क्रमः।

इतीत्यतः समाधत्ते *कार्योत्पत्ताविति। *बिसस्येति। कारकसंनिधाने विकृतिरवयवक्रिया न लक्ष्यते। *तत्त्वेन—दृश्यमानत्वेन। *विकल्पोदाहरणत्वमिति। "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति हि तत्सूत्रम्। शब्दश्रवणानन्तरं निर्विषया वृत्तिर्जायते स विकल्प इत्यर्थः। अवस्तुनोऽपि वर्तमानस्य विषयीकरणाद्वस्तुशून्यत्वम्। *क्रियाफलस्य—विक्लित्त्यादेः। *मनसइति। मनस्संनिधानस्यैव ज्ञानहेतुत्वात्। *तत्कार्येण—प्रणयादिकार्येण ॥ २२ ॥

(क० टी०) सिद्धान्तमाह *वस्तुतइति। नन्ववयवक्रियाया अपि क्षणत्रयावस्थायित्वेन कुतो न प्रत्यक्षमत आह *शतेति। पात्रादित्वादाह *त्रिक्षणेति। उक्तमर्थं मानान्तरेण द्रढयति *यश्चेति। परशब्दस्योत्कृष्टवाचकत्वादाह *प्रधानेनेति। प्रकृतमाह *प्रमाणेनेति। आर्थिकमाह *प्रत्यक्षेणेति। अत्यन्तमित्यस्यार्थमाह *अवयवेति। नन्वत्यन्तापरिदृष्टेति पाठो भूषणादौ धृत इति कथमयमर्थो ऽत आह *अत्यन्तेति। एवं च तथा पाठ एव नेति तेषामज्ञानमेवेति भावः। नन्वेवं पिण्डीभूतेतिविशेषणासङ्गतिरत आह *पिण्डीभूतेति। अनेन ज्ञानाकरणकज्ञानत्वमपरोक्षत्वं तद्भिन्नत्वम च परोक्षत्वम्। यद्वा अवयवानां सौक्ष्म्या-

दप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादिति शङ्कानिरासायो-क्तस्य तस्याशयमाह *पिण्डीभूतेति । साऽसावित्यस्यार्थमाह *तस्मादिति । अनेन तस्योपसंहारपरत्वं सूचितम् । नन्वेवं पश्य मृगो धावतीत्यादेः का गतिरत आह *पश्येति । लक्षणाया उभयत्र तौल्येऽपि 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति न्यायेन 'समुदाये दृष्ट' इति न्यायेन चाह *धावतेरिति । भूषणादिमते ऽप्यस्यैवा-वश्यकत्वमित्याह *अन्यथेति । तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । तस्य तदवाच्यत्वे संमतिमाह *तदुक्तमिति । कैयटेनेत्यत्रान्वयः । न-स्त्वर्थे । वस्तुतइतिमते भाष्यान्तरसंमतिमाह *अत एवे-ति । *इत्यत्रेति । पूर्वपक्षे एकं समाधानमुक्त्वा द्वितीयं स-माधानमुक्तमित्यन्वयः । क्रियाऽभावादित्यत्राकारप्रश्लेषः । एवं बौद्धमतेन पूर्वपक्षे शङ्कते *यद्यपीति । तथापीत्यत्रान्व-यः । सर्वत्र विकल्पाकारत्वापत्त्या आह *आज्ञस्येनेति । तत्र शङ्कते *नचेति । श्लोकार्थमाह *प्रयोक्तुरिति । नञ-र्थमाह *खपुष्पेति । तत्र हेतुत्वेनाह *यत इति । तदर्थमाह *क्षणेति । कूटस्थ इत्यस्य व्याख्या *स्वरूपेति । तदाशय-माह *क्षणेति । अपिः सम्भावनायाम् । *नच–नहि । *तदिति । भाष्यश्लोकेत्यर्थः । तुर्यपादार्थकथनद्वारा तदेवाह *योह्येवमिति । *कथञ्चिदिति । परोक्षमपीत्यर्थः । तस्य दर्शनासम्भवादाह *जा-नातीति । अपिसूचितमाह *किंपुनरिति । *सम्यक्–पुनर्बाधकाबा-ध्यः । *एवम्–संसारानित्यत्वम् । ज्ञानीति वक्तव्यमिति पाठः । पुनः किमोऽनुपयोगात् । *शेषेण–तुर्य्यपादेन । तथा च क्रियाश्रयो नात्मा यतो ऽयं कूटस्थापरिणामी, नापि लोकदृश्यः पदार्थो यतोऽदृश्यश्चे-ष्टाश्रयः स्थिरो नास्ति प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानामिति तदर्थो बोध्यः । तदाह *तथेति । तस्य तत्र तात्पर्येत्यर्थः । तथा च चक्रादेः क्रियाराहित्यज्ञानवानपि योगितुल्यः अत्यन्तास्थिरत्वस्य दृश्येषु ग्रहात् आत्मन्यपरिणामित्वास्थिरत्वग्रहाच्चेत्युक्तं भवति । इदमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति *नहीति । भाष्यासङ्गतिं परिहरति *क्षणेति । *आपातेति । प्रागुक्तमित्यर्थः । तदा हि तुर्यपादस्य यो ह्येवं पदार्थानां क्षणिकत्वं वेत्ति सो ऽप्यनन्ध इत्यर्थः । *तथा-पीति । तदयुक्तत्वेन पदार्थानां स्थिरत्वे ऽपीत्यर्थः । श्लोकार्थमाह

*मीमांसेति । मन्येत्यस्यार्थमाह *स्वयञ्चेति । *तथा–विचा-रकम । मेधावीति कर्मधारय इत्याह *मेधावीति । प्र-त्यासत्त्या आह *तेषामिति । अस्यार्धस्य फलमुक्तम् । वै-लक्षण्यमाह *अनेनेति । विशेषणकदम्बेनेत्यर्थः । *पृच्छति स्म-पृच्छः "लट् स्मे" इति लट् । भावे क्तेनाह *पात इति । 'न पतसि' इत्युभयान्वयि । *सम्प्रतीति । प्रयोगकाले इत्यर्थः । तमाह *वर्तेति । यदि पतसीत्यादीति पाठः । भाष्ये पृथगुक्तेः स्वारस्यमाह *अ-परीति । अयं भावः—क्षणत्रयस्थायिन्या अपि क्रियाया अति-सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वरूपदोषवशात् ज्ञानासम्भवेनाज्ञातेन च व्यव-हारस्यासम्भवो ज्ञातेन च व्यवहारे ऽतिप्रसङ्ग इति । उक्तस्यैव दा-र्ष्टान्तिकोक्तमनागतमिति । सर्वत्रेत्यस्य काले इति शेषः । गतिर्नास्ती-त्यस्योपलब्धियोग्या नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रमाणाच्च तद-भावनिश्चय इति भावः । क्षणभङ्गवाद्येवात्र वक्तेति । तन्न युक्तम् । त-स्योक्तविशेषणानुपपत्तेः । यदिसम्प्रतीत्यादेस्तन्मते उक्तिसम्भवा-भावाच्च । एवं चानागतमिति पूर्वपक्षोपसंहारपरमिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति *एवं चेति । अति-प्रसङ्गेनेत्यर्थः । गतिरुपलक्षणमित्याह *गच्छतीत्यादीति । परमततात्पर्यमाह *सूत्राणि चेति । क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अ-भावादाह *क्षणेति । प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिनेति भावः । तदर्थमाह *क्रियेति । क्रियाऽऽरम्भे इत्यर्थः । *हेतुः–प्रयोजकः । तत्स्वरूपमाह *इच्छेति । अनेनातिप्रसङ्गो निरस्तः । विषय उत्तरदेशेति पाठः । तस्या जहल्लिङ्गत्वात् । तदर्थमित्यस्य व्याख्या *तन्निमित्तमिति । विविधं चेष्टितं यस्मिन्निति व्युत्पत्तेराह *क्रियेति । बुद्ध्येत्यस्य तदनु-कूलत्वेनेत्यादिः । *तत्र–तादृशतत्समूहे । *अविचारीति । अन्यथा पूर्वं सर्वथा वर्तमानकालाभावस्योक्तत्वेन तमसाध्येवेहशोकेरसाङ्ग-त्यापत्तेः । तथाच वैकल्पिक एवायं समूहस्तस्य वर्तमानत्वं तु प्रार-ब्धापरिसमाप्तत्वमुक्तमेव । तदपि बौद्धमेव तस्येति भावः । *प्रयोग-मिति । कदाप्यवर्तमानस्य शशविषाणादितुल्यस्य भूतभविष्यत्त्वे अपि त्वत्संमते न सम्भवत इति गच्छतीत्यबाधितप्रत्ययस्तत्र मानमिति भावः । *क्रियाप्रेति । तत्त्वेन प्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव यत् बुद्धौ गृह्यते तत्रैकत्रैकबुद्धिविषये संक्रान्तबिम्बं प्रातिबिम्बितं बौद्धमेव

सत्तावर्त्तमानतेत्यादीत्यर्थः । *ततोऽपरमिति । वास्तववर्त्तमानक्रियाऽभावमङ्गीकृत्य बौद्धसमूहरूपक्रियां तद्वर्त्तमानत्वं च बौद्धमाश्रित्य प्रयोगोपपादनानन्तरं तत्तत्क्षणवर्त्तियोगिप्रत्यक्षप्रमाणकवास्तववर्त्तमानक्रियाऽऽशयकमित्यर्थः । *अस्तीति । क्रियाणां क्षणत्रयस्थायित्वमिति भावः । *नोपेति । प्रत्यक्षेणेति शेषः । तदाशयमाह *अनुपेति । उपाधिमेवाह *यथेति । *अस्याः–एकैकक्षणावच्छिन्नक्रियायाः । *अनेन–अस्तीत्यादिकथनेन । *अत्र–द्वितीयसमाधाने । सत एवाह *तदप्रेति । तदर्थमाह *कार्योत्पेति । *यद्येवेति । पक्षान्तरे । तस्यैव ग्रहणे हेतुमाह *फलेति । नन्वेवमेकक्षणे प्रयोगो न स्यादत आह *एकेति । एवेन गौणत्वव्यवच्छेदः । *स्वेन–स्वीयेन समूहीयेन । शेषेणान्वयमाह *अतइति । *एवंसत्त्वमिति । एकैकक्षणवर्त्यतिसूक्ष्मवर्त्तमानक्रियात्वे सत्त्वं किंप्रमाणकमित्यर्थः । *बिसस्येति । यथेत्यादिः । *तथेति । यद्यपि कारकसंनिपाते विक्लतिरेकैका क्रिया न लक्ष्यते तथाऽपीति शेषः । वेदयन्त इति स्वार्थणिजन्तमित्याह *पश्यन्तीति । समूहाशयेनाह *सूक्ष्मकालेति । तस्यानुमापकद्वयमाह *फलेति । अतएवेति प्रागुक्तार्थमाह *एवञ्चेति । अस्माकं सर्वथाऽनुमानगम्यत्वे चेत्यर्थः । अत्र पक्षे ऽनुमितैकैकक्षणवृत्तिक्रियायां धात्वर्थसमूहरूपारोपेण वर्त्तमानप्रयोग इति भावः । उक्तार्थे कैयटविरोधं परिहरन्नाह *यदेति । उक्तमिति शेषः । *अतएव—तस्य तद्विषयत्वादेव । दृष्टान्तेनोक्तभेदमुपपादयति *यथेति । ननु क्रमेणानुभूतानां क्रमेणैव स्मरणं न तु युगपदिति कथं तेषामेकबुद्धौ सङ्कलनमत आह *योगिनामिति । *हि—यतः । भूषणादिमते दोषान्तरदानेन स्वमतं पोषयति *किञ्चेति । *भाष्यस्येति । "परोक्षे लिड्" इति सूत्रस्थेत्यर्थः । पूर्वपक्षस्याज्ञानेनासम्भवादाह *सिद्धान्तेति । बहिर्भूतसाधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षस्वरूपेत्यर्थः । नन्विति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । *तदिति । क्रियेत्यर्थः । यथा सूत्राल्लाभस्तथाऽऽह *भूतेति । क्रियाविष्टेऽन्यस्य फलमाह *तेनेति । यथा 'अयं पपाच' इत्यादौ भूषणादौ पक्षान्तराकथनमज्ञानविलसितमिति सूचयन् ततोऽन्तरङ्गमाह *यद्वेति । *स्पष्टमिति । तत्रैव सूत्रे "एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु" इत्यनेनाद्यम्, "अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्च तेषु परोक्षेषु"

इत्यनेन द्वितीयमित्यर्थः । एतेन पारोक्ष्यं क्रियान्वय्येव लाघवात् अधिकृतधातोस्तदर्थलक्षणायां स्ववाच्यत्वसम्बन्धः, साधनलक्षणायां स्ववाच्यसाधनत्वं सम्बन्ध इति गौरवम् । वैयर्थ्यं तु न, समूहस्य तत्त्वेऽपि प्रत्येकं प्रत्यक्षत्वात् । अत एव पिण्डीभूतेति भाष्ये उक्तम् । अत एव च पश्य मृगो धावतीत्याद्युपपत्तिः । प्रत्येकं न क्रियात्वमिति न । तावताऽपि धात्वर्थत्वाक्षतेः, परोक्षत्वमपि भाष्योक्तं क्रियायां सङ्गच्छत इति भूषणाद्युक्तमपास्तम् । *एवमिति । उक्तवदित्यर्थः ॥ २३ ॥

मनश्चान्तःकरणस्य परिणामविशेषो मध्यमपरिमाणं सङ्कोचविकासशालि । अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति सिद्धम् । अत एव सदा न ज्ञानद्वययौगपद्यङ्कदाचित्तद्यौगपद्यञ्च ।

वस्तुतोऽण्वेव मनः ।

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।
वैधृत्यान्मनसो ऽज्ञानं सांनिध्यात्तच्च वर्तते ॥

अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ । इति–
चरके पतञ्जल्युक्तेः ।

विकासस्तु योगिमनस एव । अस्मदादीनां तु क्षणविलम्बे ऽपि यौगपद्यभ्रमः शतपत्त्रभेद इव । अन्यथा दूरदेशस्थमपि ज्ञायेत ।

किञ्च विकासे नियतनियामकाभावः । अदृष्टविशेषादपि तस्य विकास इति केचित् ।

अन्तःकरणं विभु । अत एव तस्यानन्तवासनाऽऽधारतया सर्ववृत्तिनिरोधेन योगिनां सर्ववस्तुज्ञानं अन्यथा सन्निकर्षाभावान्न गृह्येत । योगजधर्मस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवम् । तेन च तमआ

ष्यप्रतिबन्धनिवृत्तौ संयोगादिप्रत्यासत्त्यैव तेषां प्रत्यक्षम् । भूतभाविनोरपि तदीयसूक्ष्मावस्थासंनिकर्षेणैव "इदमेवं भावि भूतं च" इति ज्ञानं भग्नघटीकपालचक्षुस्संयोगेनापि "घट आसीद्" इत्यस्मदादिज्ञानवत् । नचान्तःकरणानां विभुत्वेऽदृष्टवासनादेः साधारणत्वापत्त्या दोषः । एवं ज्ञानेच्छाद्याश्रयात्मनां नानात्वविभुत्वे स्वीकुर्वतामपि दोषः । तदवच्छेदेन तत्तदन्तःकरणादेरेव स्वीकारे विभुत्वभङ्ग इति वाच्यम् । सर्वस्य मायिकत्वेन जलनलिनीपत्रवददोषात् । "कृतार्थं[1] प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्" इति योगसूत्रेण तथाबोधनात् । कथमेकमनष्टं च नष्टं चेत्युपपद्यते, यदि काकोलूकनिशासमत्वमिह नेष्यत इत्यभियुक्तोक्तेः, अविवेककृतबन्धस्य विवेकापगमं वदतां मायावादपर्यवसानाच्च ।

गौतमोऽपि "स्वप्न[2]विषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः" "मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावद्वा" "हेत्वभावादसिद्धिः" इत्याह ।

प्रत्यवतिष्ठते विज्ञानवादीत्येवं वाचस्पतिनाऽवतारितेनाद्यसूत्रद्वयेन स्वप्ने यथा विषया न सन्ति अथ चाभिमानो भवति एवं प्रमाणप्रमेयाणि न सन्ति अथ च तदभिमानः । एवं च विज्ञानधारारूपचित्ताव्यतिरेकिणो विषयाः, जाग्रत्प्रत्यया अपि निर्विषया दृष्टाः मायागन्धर्वनगरादिप्रत्यया इति पूर्वपक्षं कृत्वा यद्यपि स्वाप्नादिविषयाणामसत्त्वं प्रतिबोधादावनुपलम्भात्, त-

१ यो० सा० सू० २२, २ न्या० अ० ४ आ० २० सू० ३१–३३

थापि जाग्रदवस्थायां समीप एवोपलभ्यमानानां यावद्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानां चित्तव्यतिरेकेणोपलभ्यमानानां तत्त्वेन हेतुरिति भाष्यवार्तिकादौ तृतीयं सिद्धान्तत्वेन व्याख्यानम् । एवं चानिर्वचनीयतावादस्य सूत्रसंमतत्वमर्थादुक्तप्रायम् । तस्य श्रुतिमूलकत्वेन "हेत्वभावादसिद्धिः" इत्यनेन खण्डनासम्भवाच्च । तद्वदेवानिर्वचनीयस्य व्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीकाराददोषः । अग्रे च चित्तातिरिक्तबाह्यसद्विषयसाधनोत्तरमेवं तर्ह्यपवर्गेऽपि बाह्यविषयसत्त्वान्मुक्तस्यापि तद्बुद्धिप्रसङ्ग इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये शरीरे सति तदिन्द्रियसंयुक्तस्यैव बाह्यविषयस्य ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वमपवर्गे च धर्माधर्मयोर्नाशेन स्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभावान्न तदुत्पत्तिरित्युत्तरितम् । एवं च तुल्यन्यायाच्छरीराभाववत् तद्धर्माधर्मसाध्यविषयाभावोऽप्युक्तप्रायः, तदुक्तं "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टम्" इति । तदुत्तरं चापवर्गः कथमित्याशङ्क्य "तदर्थं यमानियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैः" (न्या०सू०अ०४आ०२सू०सं०४६) इत्युक्तम् । तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामधर्मनाशधर्मोपचयरूप आत्मसंस्कारः कार्यः । ततो योगात्पातञ्जलाख्ययोगशास्त्राच्चित्तैकाग्रतासम्पादकैरध्यात्मविध्युपायैस्ततः प्राणायामप्रत्याहारादिरूपोऽध्यात्मविधिः प्रत्येतव्यः । अनेन तदुक्तार्थे सर्वस्मिन्नस्वस्याप्यभ्यनुज्ञा सूचिता । योगपदं वेदान्तानामप्युपलक्षणम् । नन्वेवं तेनैव सिद्धे इदं शास्त्रं व्यर्थमत उक्तं

"तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवद्" (न्या० सू० अ० ४ आ० २ स० ५०) इति । "अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामुपाय एतद्" इति तद्भाष्यम् । तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य नाशाय जल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रं स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वारा ऽध्यात्मशास्त्राङ्गमिदामिति तदाशयः । गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रैवोक्तम् । अनेनाद्वैतशास्त्रातिरिक्तशास्त्राणामेवंविधत्वं सूचितम् ।

किञ्च "प्रमाणप्रमेय-" इति सूत्रे न्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात्पृथग् ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तेषां पृथग् ग्रहणे उपनिषद्वदिदमप्यध्यात्मविद्यामात्रं स्यादित्युक्तम् । प्रमेयं मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैव ग्रहणं स्यादिति तदाशयः ।

एतेन उपनिषदेव मुख्या अध्यात्मविद्येति सूचितम् ।

अत एवास्य तन्त्रस्य—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता: ॥ इति—

प्रयोजनं भाष्ये एवोक्तम् । विद्योद्देशे आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चतुर्थिकीत्यत्र ।

तथा तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविधं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः । चतुर्णां व्यावहारिकविद्यानाम् । अध्यात्मविद्या तु न व्याव-

हारिकीति नाम्नोक्ता । तस्मात् मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेव । अन्यत्तु तदुपाय इति स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २३ ॥

(कुं० टी०) ननु मनो विभु निःस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदिति मीमांसकमते कथं मनसो ऽसंनिधानमत आह *मनश्चेति । मनसो विभुत्वे भिन्नेन्द्रियग्राह्याणामपि युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः। *मध्यमपरिमाणमिति । देहानुरूपपरिमाणमित्यर्थः । प्राणनादिशक्त्याश्रयस्य तस्यैवोत्क्रान्तिश्रवणात् न विभु, नाप्यणु देहव्यापिसुखाद्युपलब्धेरिति भावः । *संकोचेति । विकासे तु सति योगिनां दूरदेशस्य ग्रहः। ननु मनसो देहाद्यनुरूपपरिमाणत्वे युगपज्ज्ञानेन्द्रियजन्यज्ञानापत्तिः। नचाणुत्वे सर्वदेहव्यापिशैत्योपलम्भानापत्तिः। मनसोऽतिलघुत्वेन तत्सम्भवात् । त्वगिन्द्रियस्य सर्वदेहव्यापितया एकदेशसंयोगेनैव तत्सम्भवाच्च । दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपि मनसो लघुत्वादेव नानेन्द्रियसन्निकर्ष इत्यत आह *वस्तुत इति । *अण्वेवेति । न मध्यमपरिमाणम् । *एकत्वमिति । तच्चैकस्मिन् शरीरे । अन्यथा शरीरान्तरे युगपज्ज्ञानापत्तेः । यत्तु त्रुटिभिरेव निर्वाहान्नातिरिक्तं मन इति । तन्न । आत्ममानसम्प्रति मनस्संयोगस्य हेतुतायामनन्तपदार्थावच्छेदकल्पने गौरवात् । *वैधृत्यात्—विप्रकर्षात् । विकासो देशान्तरगमनम्। ननु मनसो ऽणुत्वे द्वित्रिच्छिन्नानामपि पल्लयादीनां कथमुपसर्पणा दृष्टा । नह्यविभुना एकेनानेकाधिष्ठानसम्भव इत्याशङ्क्याह *यौगपद्यभ्रमइति । *अन्यथा—मनसो विभुत्वे। ननु मनसो ऽन्तःकरणपरिणामत्वात्तस्याप्यणुत्वापत्तिरत आह *विभ्विति । नन्वणोरप्यन्तःकरणस्य चक्षुरादिद्वारा

बहिर्निस्सृत्य वृत्तिर्भवतीत्यत आह *सर्ववृत्तिनिरोधेनेति । *अन्यथा—अन्तःकरणस्य निरुद्धत्वाभावे । ननु योगजधर्म एव प्रत्यासत्तिरत आह *गौरवादिति । कस्तर्हि योगजधर्मस्योपयोगः तदाह *तेन चेति । ननु भूतभाविनोरिन्द्रियसन्निकर्षाभावात्कथं प्रत्यक्षमत आह *भूतेति । सूक्ष्मरूपदर्शनेन स्थूलरूपज्ञाने दृष्टान्तमाह *भग्नघटीति । *नचेति । युगपत्सर्वानुभवप्रसङ्गवारणाय मध्यमपरिमाणत्वमेव न्याय्यमिति भावः । *तदवच्छेदेनेति । चैत्रशरीरावच्छेदेनैव चैत्रीयमन्तःकरणमित्यर्थः । नच अन्तःकरणस्य विभुत्वे निष्क्रियत्वापत्तिः, तथाचोत्क्रान्त्यादिश्रुतिविरोध इति चेन्न । श्रुतेरन्तःकरणविशेषमनोऽभिप्रायकत्वात् । *मायिकत्वेनेति । 'अहं सुखी' इत्यादिप्रतीतेराविद्याकृतत्वेन भ्रान्तत्वात् । चैत्रादिसुखभ्रमे च चैत्रादिशरीरमवच्छेदकम् । ननु दृष्टप्रयोजने सिद्धे सति कर्तव्याभावाद् अदृश्यं प्रधानं स्यात् तथाचेदानीं संसारो नोपलभ्येतेत्यत आह *कृतार्थं प्रति नष्टमिति । तत्र यं पुरुषं प्रति नष्टमदर्शनं गतमपि ततोऽन्यं प्रति अनष्टं पुरुषान्तरसाधारणत्वादित्यर्थः । *काकोलूकेति । या काकस्य निशा सोलूकस्य दिवस इत्यत्यन्तानिर्वचनीयत्वमेव । *मायावादे इति । "नेह नाना"इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यैव मिथ्यात्वात् । नच प्रपञ्चमिथ्यात्वस्यासत्यत्वेऽद्वैतहानिः मिथ्यात्वस्यासत्यत्वे च सत्यत्वापत्तिरिति चेन्न । संयोगतदभावयोरिव सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयात् । "स्वप्नविषयाभिमानवद्" इति परमतमाशङ्क्य गोतमः समाधत्ते "हेत्वभावादसिद्धिः" इति । असतां प्रमाणप्रमेयाणामभिमान इत्यत्र हेतुर्नास्ति जाग्रद्दशायामनुपलम्भात् । स्वप्नविषयाणामसत्त्वमिति वदतो मते हि उपलम्भानुपलम्भावेव

सत्यासत्यत्वनियामकौ । तथाच जाग्रद्दशायामुपलभ्यमानानां सत्यत्वं दुपरह्नवमिति । *विज्ञानवादीति । स हि बौद्धो योगाचार इत्थं मन्यते—सर्वो हि प्रमाणप्रमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव, बाह्यार्थस्वीकारे ऽपि बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । घटज्ञानं पटज्ञानमिति ज्ञानं हि ज्ञानगतविशेषमन्तरेण नोपपद्यते इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याभ्युपेयम् । स्वीकृते च तस्मिन् ज्ञानेनैव विषयाकारस्यावरुद्धत्वादनर्थिका बाह्यार्थकल्पना । सहोपलम्भनियमाच्च ज्ञानविषययोरभेदो न्यायः । नह्यन्यतरस्यानुपलम्भे इतरस्योपलम्भो भवति । यथाहि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्यार्थेन भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि घटादिप्रत्यया भवितुमर्हन्ति । यद्धि प्रत्ययवैचित्र्यं तद् वासनावैचित्र्यात् । स्वप्नादिष्वपि हि अन्तरेणापि बाह्यार्थं वासनावैचित्र्येणैव ज्ञानवैचित्र्यं भवद्भिरप्यभ्युपेयते । विज्ञानस्य च क्षणिकत्वे ऽपि पूर्वपूर्ववासनाया उत्तरोत्तरविज्ञाने उपसंक्रान्तत्वात्स्मरणादेर्नानुपपत्तिरिति । *एवमिति । विज्ञानव्यतिरिक्ता विषया न सन्तीत्यर्थः । *जाग्रादिति । जाग्रद्दशायामपि गन्धर्वनगरादिप्रत्ययानां निर्विषयत्वदर्शनादित्यर्थः । *यथेति । स्वप्नविषयाणां जाग्रद्दशायां बाधितत्वप्रत्ययादस्तु निर्विषयत्वं जाग्रत्प्रत्ययानां तु न कस्यामपि दशायां निर्विषयत्वमस्ति । प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्य घटादेरपलापितुमशक्यत्वाच्च । घटज्ञानं पटज्ञानमिति तु विशेषणयोरेव भेदो न विशेष्यस्य । *इतिसूत्रेणेति । इत्येतदर्थकेन "अपवर्गेष्वेवं प्रसङ्गः" इति सूत्रेणेत्यर्थः । *एवं प्रसङ्गः । अर्थरूपविशेषणवत्त्वाद्विषयावभासप्रसङ्गः । *इत्युत्तरितमिति । "तदभावश्चापवर्गः"इति तत्र सूत्रम् । तस्य शरीरादेरारम्भकधर्माधर्मविरहादिति तदर्थः । धर्मनाशस्तु "उभे सुकृ-

दुष्कृते" इति श्रुतिसिद्धः। पञ्चभूतसर्वेन्द्रियमनोबुद्ध्युपेतं सूक्ष्मशरीरम् । *विषयाभावः–मुक्तं प्रति विषयाभावः । ननु एकस्य मुक्तावविद्यानाशे सर्वस्य मुक्तत्वापत्तिरिति चेन्न । एकस्या एवाविद्याया जीवभेदेनावरणशक्तिनानात्वात् । *तदर्थमिति । अपवर्गार्थमिति तद्भाष्यादौ । समाध्यर्थमित्यन्ये । यमाः पातञ्जले उक्ताः–अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहा यमाः (यो० पा० २ सू० ३०) । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः (यो० पा० २ सू० ३२) । स्वाध्यायः स्वाभिमतजपः । *आत्मसंस्कारः—आत्मनोऽपवर्गाधिगमक्षमता । साधनान्तरमाह *योगादिति । प्रतिपाद्यत्वं पञ्चम्यर्थः । *अपवर्गइति । अपवृज्यन्ते जन्मान्तराण्यनेन इत्यपवर्गः । आत्मविधिः–आत्मसाक्षात्कारविधायकं वाक्यम्–"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"इत्यादि । तथाच योगशास्त्रोक्तात्मतत्त्वाधिगमसाधनैश्चात्मसंस्कारः कर्तव्य इत्यर्थः । यद्यपि "युज समाधौ"इत्यस्मान्निष्पन्नो योगशब्दःसमाधिवाची तथाऽपि "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" । एष समाधिस्तु योगाङ्गम् । अङ्गाङ्गिनोरभेदाविवक्षया तु धात्वर्थलाभः । *तत्त्वाध्यवसायेति । तत्त्वनिर्णयस्य संरक्षणं परोक्तदूषणनिराकरणेनाप्रामाण्यशङ्काविघटनं तदर्थं जल्पवितण्डे कथयेत् । जिगीषुकथा जल्पः स्वपक्षस्थापनाहीनकथा वितण्डा । वस्तुतस्तु मुमुक्षोर्न तादृशैः संवादो वीतरागत्वात् । तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः । *अस्य तन्त्रस्येति । प्रयोजनमित्यत्रान्वयः । *भाष्ये–वात्स्यायनभाष्ये । *आन्वीक्षिकीति । श्रुतस्यान्वीक्षणं तर्कविद्या आन्वीक्षिकी । सा च मुख्या आत्मविद्या । त्रयी ऋग्यजुः सामरूपा । आथर्वणस्त्वत्रैवेति । तत्कर्मणां यजुःसाध्यत्वात् । कृषिगोरक्षवाणिज्यं कुसीदं चेति वार्ता । *अध्यात्मेति । आत्मविषयिणी या विद्या उपनिषत् त-

दुक्तमेवेत्यर्थः । कथं पुनर्वेदान्तवाक्यानामक्रियार्थानामर्थवत्त्वं यावता "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्"इति जैमिनिना सूत्रितम् । आम्नायस्य विध्यर्थवादादिरूपस्य सर्वस्य साक्षात्परम्परया वा कार्यार्थत्वादक्रियार्थानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वमिति हि तदर्थः । वेदान्तवाक्यानां च परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकतया हेयोपादेयशून्यत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात् । न ह्यनुवादकवाक्यानां फलवत्त्वरूपं प्रामाण्यमस्ति । नचाज्ञातब्रह्मज्ञापकत्वादेव विधित्वं शङ्क्यम् । विधीनां क्रियाविषयत्वेन परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे तदसम्भवात् । अत्रोच्यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीद्" "एकमेवाद्वितीयम्"इत्यादिवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपविषयत्वं निश्चितम् । तत्र च परिनिष्ठितवस्तुविषयत्वे ऽपि नानुवाददोषः । शास्त्रमन्तरेण "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मभावस्यानवगमात् । एवं हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणे सति पुरुषार्थस्यापि सिद्धिः । किञ्च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" "आत्मेत्येवोपासीत" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतिषु विधौ बोधिते कोऽसावात्मा ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणाय सर्वेषां वेदान्तानामुपयोगात् । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टं मोक्षरूपं फलं भविष्यति । यद्यप्यन्यत्र भेदवाक्यानां विधिस्पर्शं विना प्रामाण्यं न दृष्टं तथाऽप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्नाप्रामाण्यं शङ्कनीयम् । इदन्तु बोध्यम्—"आत्मेत्येवोपासीत" इत्येतावन्मात्रस्य स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न सर्वेषां वेदान्तानामुपासनापरत्वं निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो वेदान्तप्रतिपाद्यस्याद्वितीयत्वेनोपास्योपासकभावासम्भवात् इति ॥ २३ ॥

(क० टी०) ननु व्यासङ्गादिना ऽप्रतिसन्धानं कुतः मनः-

पदघाट्यस्यान्तःकरणस्य पातञ्जलनये व्यापकत्वादत आह
*मनश्चेति । *शालीति । ज्ञानकारणमिति शेषः । अत्र मानमाह
*अन्यत्रेति । इदं तैरपि स्वीकृतमिति भावः । सङ्कोचेत्यादिफल-
माह *अत एवेति । तच्छालित्वादेवेत्यर्थः । इदमपि प्राची-
नमतेन । सिद्धान्तमाह *वस्तुतइति । ज्ञानस्य भावो ऽभावश्चे-
त्युभयं मनसो लक्षणं ज्ञापकम् । तत्त्वमेवाह *वैधृत्यादिति । वि-
धृतस्य भावो वैधृत्यं तत्त्वं चान्यसम्बन्धित्वम्। अज्ञानमिति च्छेदः।
*तच्च-ज्ञानं च। सङ्कोचविकासशालित्वमपि तद्वचेत्याह *विकास-
स्त्विति । *अन्यथा-अस्मन्मनसो ऽपि विकासाङ्गीकारे। दोषान्तर-
माह *किञ्चेति । मतान्तरमाह *अदृष्टेति। अपिर्योगसमुच्चये।
केचिदित्यरुचिबीजं तु अदृष्टविशेषस्य नियतविकासनियामक-
त्वस्वीकारे गौरवं सङ्कोचशालित्वभंङ्गापत्त्योक्तदोषापत्तिश्चेति
तथैवोचितमिति । नन्वेवमन्तःकरणस्यापि ऐक्यात् तत्त्वा-
पत्तिरतः पातञ्जलसिद्धान्तमाह *अन्तःकरणश्चेति । तस्य
तत्त्वे हेतुद्वयमाह *अत एवेति । तस्य विभुत्वादेवेत्यर्थः । अ-
स्योभयत्रान्वयः । एवं च तदुभयोपपत्तये तस्य तत्त्वमिति भावः।
तत्र द्वितीयमुपपादयति *अन्यथेति । तस्याविभुत्वे इत्यर्थः।
ननु योगजधर्मवशात्तत्त्वाभावो ऽपि भविष्यत्यत आह *योगजेति।
नन्वेवं कोपयोगो योगजधर्मस्यात आह *तेनचेति । योगजध-
र्मेण चेत्यर्थः । नन्वेवमपि योगिनां भूतभाविप्रत्यक्षानुपपत्तिस्तत्र
सन्निकर्षाभावादत आह *भूतेति । भग्ने ये घटीकपाले तयोः कि-
ञ्चित्संयोगेन तदभावादाह *कपालेति। स्पष्टीकृतश्चैतद् गुरुचरणैः
पातञ्जलवृत्तौ। मनस एकत्वे ऽपि स्वतो जीवोपाध्यन्तःकरणानां
नानात्वादाह *नचान्तःकरणानामिति। प्रसङ्गान्नैयायिकमते ऽपि दो-
षमाह *एवमिति । उभयत्र दोषमुद्धरति *तदेवेति। आदिना
तदात्मा सर्वस्येति । एवञ्च विभुत्वे ऽपि तस्य साधारण्यं नेति
नातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र मानमाह *कृतार्थमिति। कृतार्थं
बुद्ध्या समापितार्थम् । एकं कञ्चिन्मुक्तपुरुषं प्रति दृश्यं गुणादिकं
प्रयोजनकरणाद्राज्ञो राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मि-
न्कृतार्थेऽन्यस्मिन्नकृतार्थे साधारणत्वादित्यर्थः । कुशलं मुक्तं
पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलानमुक्तान् पुरुषान्प्रति न

कृतार्थमिति तेषां दृशिरूपक्रियां प्रति विषयतामापन्नं परस्य
पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन लभत एवात्मसत्त्वमित्येवं दृक्दर्शन-
शक्त्योः पुरुषबुद्ध्योर्नित्यत्वाच्छास्त्रेषूक्तस्तयोरनादिः संयोगो
ऽप्युपपन्नः । विनाशित्वे हि गुणानामनादित्वं न घटेत, ततश्च
तत्कार्यबुद्धेस्ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति भावः । इदमेवाविरो-
धबीजप्रदर्शनेनोपपादयति *कथमिति । एवं वस्तु निरूप्य भेद-
माह *यदीति । वेदान्त्यादिसंमतमपीदमित्याह *अविवेकेति।
अन्यथा तदपगमनासङ्गतिः स्पष्टैव । एवं सति तथा नैयायि-
कोक्तमपि सङ्गतमेव । तत्र तन्मूलसङ्गतिमप्याह *गोतमो-
ऽपीति । क्रमेण सूत्रत्रयमाह *स्वप्नेति । तुर्याध्यायशेषे बाह्यार्थभ-
ङ्गनिरासप्रकरणे ऽव्यवहितसूत्रत्रयमिदम् । *विज्ञानेति । विज्ञा-
नमेवात्मेति वादीत्यर्थः । द्वयेनेत्यस्य कृत्वेत्यत्रान्वयः । तत्राद्य-
सूत्रार्थमाह *यथेति । तत्तात्पर्यमाह *एवञ्चेति । तदभावे
ऽपि तदर्थभाने चेत्यर्थः । विज्ञानपदार्थमाह *चित्तेति । द्विती-
यसूत्राभिप्रायमाह *जाग्रदिति । वार्थमाह *अपीति । तथाच न
केवलं स एव दृष्टान्तः किन्त्वयमपीति भावः। अनूद्य दूषयति
*यद्यपीति । आदिना ते जाग्रद्विषयाः । आदिना सविधगमनम्।
दूरत्वरूपप्रतिबन्धकं नेत्याह *समीपे एवेति। *उपेति । कर्मधा-
रयः। शुक्तिरजतादिवच्चेत्याह *यावादिति । किञ्चिद्व्यक्तिनाशेऽपि
तत्सजातीयसत्त्वादाह *जातीयानामिति । उक्ततात्पर्यनिरासा-
याह *चित्तेति । *तत्त्वे-असत्त्वे । नन्वेतावताऽपि प्रकृते क उप-
योगो ऽत आह *एवञ्चेति। तद्भेदेन तादृशसत्त्वप्रतिपादने चेत्यर्थः।
उक्तरीत्या सत्त्वेऽपि न परमार्थत इत्याह *अनिर्वचेति । ननु सा-
मान्यसूत्रत्वात् तस्यापि खण्डनं तृतीयसूत्रेण कुतो नात आह
*तस्येति । अनिर्वचनीयतावादस्येत्यर्थः। ननु वेदान्तिमतेनानिर्व-
चनीयेन व्यावहारिकसत्यत्वमिति तथा भाष्यवार्त्तिकोक्त्या तत्त्व-
प्रतिपादनेन कथं तस्य तत्त्वमुक्तप्रायमत आह *तद्वादेचेति । अनि-
र्वचनीयत्ववादे चेत्यर्थः। वेदान्तिमतं तु प्राग् दूषितमिति भावः। तै-

---

(१) अनादित्वं न घटेतेति संबन्धः, एवमुत्तरत्रापि।

(२) अयं ग्रन्थः एकस्मिन् एव कुलापुस्तके उपलभ्यमानोऽप्युपयुक्तत्वादत्र सन्निवेशितः।

त्त्वबुभुत्सोः कथा वादः । *अदोषः—व्यवहारोच्छेदरूपदोषो न ।
एतेन तथा नैयायिकोक्तमपास्तम् ।

अत्राहुर्मूलकाराः—

यत्तु प्रमाणादिपदार्थजातस्य सत्त्वानभ्युपगमे द्वयोर्वादिनोः
कथोच्छेद इति नैयायिकादयः । तन्न ।

द्वयोर्वादिनोर्वाग्व्यवहारस्य तत्सत्ताभ्युपगमनैयत्याभावात् ।
चार्वाकादीनां वाग्व्यवहारस्य दर्शनात् । अन्यथा परेषां तत्खण्ड-
नकथोच्छेदः स्यात् । नच तद्वाग्व्यवहारस्य स्वपक्षसाधनपर-
पक्षबाधनक्षमत्वाभावेन तादृशवाग्व्यवहारस्य प्रमाणादिसत्ता-
भ्युपगमपूर्वकत्वनियमः । एवञ्च चार्वाकादिवाग्व्यवहारः साधन-
बाधनाक्षमः प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमेन प्रवर्त्तितत्वादुन्मत्तवाग्व्य-
वहारवदिति वाच्यम् । सद्वचनाभासत्वस्यात्रोपाधेः सत्त्वात् ।
अत एव प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्य प्रवृत्तकथयोर्नैयायिकमीमांसक-
योरन्यतरेणान्यतरवाग्व्यवहारस्य साधनबाधनाक्षमत्वव्यवहारो-
पपत्तिः ।

किञ्च यद्यनभ्युपगतप्रमाणसत्तावाद्युक्तत्वेन तद्वचनानामाभा-
सत्वं ब्रूषे तदाऽभ्युपगतप्रमाणसत्तावाद्युक्तत्वेन त्वद्वाग्व्यवहारोऽपि
वचनाभासः किं न भवेत् ।

नच तत्सत्तानभ्युपगमे धर्मिणो व्यवहारस्यैवासिद्धिर्दूषणाद्य-
नुपपत्तिश्च सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वादिति वाच्यम् ।
सत्त्वासत्त्वोदासीनैः प्रसिद्धिसिद्धप्रमाणादिना व्यवहारसिद्धेः ।

किञ्च प्रवृत्तकथं प्रति हि इदं दूषणं परेण वाच्यम् । तत्र प्राक्तन-
कथारम्भवत् अग्रे ऽपि अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वेन नैयायिकादिना-
ऽनभ्युपगततत्सत्त्वस्यापि प्रसिद्धिसिद्धेनाग्रिमवाग्व्यवहारोपपत्तेः ।
किञ्च त्वया प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगम्य विचारः कर्त्तव्य इत्यु-
भयोः संमतौ कथारम्भो निर्विघ्नः । उभयाभ्युपगममपि कथार-
म्भानियामकं स्वीकृत्य प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमस्यापि तन्नियाम-
कत्वाङ्गीकारे गौरवम् ।

किञ्च चार्वाकादेर्दुर्वैतण्डिकस्य कथाप्रवेशाङ्गीकारे तं प्रमाणा-
दिसत्त्वानभ्युपगमप्रयुक्तैतद्दोषदानमयुक्तम्, तदनङ्गीकारे उक्तदोषदा-
नार्हत्वाभावः । कथायामेव निग्रहस्य प्रसिद्धत्वात् ।

नच वादिप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति तत्सत्ताभ्युपगमो हेतुः ।
चार्वाकादिवाग्व्यवहारस्वरूपापलापस्याशक्यत्वात् । नच तद्व्य-
वहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुत्वं यो हेतुः स सन्नित्यन्वयबलात्तेषां
सत्त्वं यत्सत् तद् अभ्युपगम्यते इति तत्सत्ताभ्युपगमः । कथारम्भोत्तरं
तत्सत्त्वसाधनम्, सिद्धे च सत्त्वे तत्कथारम्भ इत्यन्योन्याश्रया-
पत्तेः । अन्या कथा चेदनवस्थापत्तिः । तस्या अपि सत्त्वसाधनपूर्व-
कत्वात् । तस्मात्कथातः पूर्वं तत्त्वबुभुत्सुभ्यां विजिगीषुभ्यां वादि-
प्रतिवादिभ्यां व्यवहारनियम एव कार्यः । सच—प्रमाणेन तर्केण च
व्यवहर्तव्यं वादिना । प्रतिवादिना च कथाङ्गप्रमाणादिस्वरूपनि-
श्चयाभावज्ञापकं वक्तव्यम् । प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं च
प्रदर्शनीयम्, तत्प्रदर्शने इतरस्य भङ्गः, अन्यथा स्वस्येत्यादिरूपः ।

नच व्यवहारनियमे ऽपि हेतुर्वाच्यः । सच कथायामारब्धाया-
मेव वक्तुं शक्यः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् । एवं
च पूर्वं समयबन्धो ऽपि न सिध्यतीति वाच्यम् । वादिभ्यां
तत्त्वबोधजयमूलकतया व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिग्रहात् ।

नच प्रमाणामूलकस्येच्छामात्रमूलकसमयबन्धस्य मूलाशुद्ध्याऽ
शुद्धिसम्भावनया विचारस्य विचार्यस्य जयादेश्च विप्लवः । अना-
दिपारंपर्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृहीतसंवादस्य समयबन्धस्य ना-
शुद्धिसम्भावनाया स्वत एव शुद्धत्वात् ।

नचोक्तरीत्यैव प्रमाणादिसत्ता ऽप्यङ्गीकर्त्तुमुचिता । अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां तादृशव्यवहारनियमस्यैव कथाऽङ्गत्वाङ्गीकारात्,
नतु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमो व्यतिरेकाभावात् ।

नच लोकसिद्धत्वात्प्रमाणादीनामपि तद्बाध्यत्वेऽनभ्युपगमाप-
त्तिः । अन्यथा सन्तु सन्ति न तूक्तानुपपत्त्या । नच तत्सत्ताऽनभ्युपगमे
तत्त्वबोधविजयरूपकथाफलस्यातिप्रसङ्गः । समयबन्धाङ्गीकारेण त-
त्परिहारात् तस्य च सत्त्वमभ्युपेतम् । असतः सत्त्वप्रापणस्यैव निष्पा-
दनत्वात् । एवं प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति समयबन्धेन प्रमाणानां कार-
णविशेषत्वरूपं करणत्वमुक्तम् । कारणत्वं च नियतपूर्वसत्त्वमिति ते-
षामपि सत्त्वमभ्युपेतम् । तथा दूषणानामसत्त्वे भङ्गावधारणासम-
मयबन्धौ न स्याताममिति तत्सत्त्वमिष्टम् । हेतोर्व्याप्त्यादीनां च
सत्त्वे तद्विषयस्य सत्त्वरूपता सिध्यतीति तेषामपि सत्त्वमिष्टं

भवत इति भायत इति चेन्न ।

उक्तव्यवहाराणां सत्ताज्ञानमात्रेण चरितार्थतया वास्तवसत्तानाक्षेपकत्वात् ।

किञ्च सत्तावगममात्रात्तत्सत्ताऽभ्युपगमे मरुमरीचिकादौ जलरूपतासत्ताया अप्यभ्युपगमापत्तिः । नच वादिप्रतिवादिमध्यस्थानामबाधितसत्तावगम एव तदभ्युपगमहेतुरिति वाच्यम् । पुरुषत्रयावगतस्य गन्धर्वनगरादेरन्यैस्तदैव बाधदर्शनेन तैरपि दोषावगमे कालान्तरे बाध्यतादर्शनेन तावन्मात्रेण सत्त्वसिद्धावतिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्त्वाभ्युपगमे भ्रमबाधप्रसिद्ध्योर्विलयापत्तिः ।

नच सर्वकाले सर्वेषां बाधग्रहाविषयत्वात् तत्सदिति वाच्यम् । प्रमाणादौ सार्वकालिकसर्वपुरुषीयबाधग्रहाविषयत्वस्यासर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

नच सम्यक्त्वावगमे ऽप्यभिमतसम्यक्त्वानिर्वाहायात्यन्ताबाध्यत्वमेष्टव्यम् । 'ब्राह्मणोऽहम' 'कृष्णकेशोऽहम्' इत्यादिप्रतीतेः प्रागात्मनिश्चयादबाधितत्वावगत्यैव सम्यक्त्वाभिमतविधिविधेयादिव्यवहारदर्शनेन त्वदुक्तव्याप्तेरभावात् । तादृश एवायं प्रमाणादिसत्तावगमः । तदुक्तम्–'व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भः' इति । तस्माद्यद्वाग्व्यवहारे कृतसमयादौ उल्लङ्घनव्यवहारो न मध्यस्थस्य, तस्य जयः, इतरस्य पराजयः । 'अनेन नियमेन वक्तव्यम्' इत्यस्य हि 'अनेन नियमेनानेनोक्तम्' इति मध्यस्थावगमस्य विषयीभवितव्यमित्यर्थ इति न नियमसत्त्वापत्तिः । नचैवमप्यवगमसत्ताऽवश्यमङ्गीकार्या तेनैव तव सर्वव्यवहारनिर्वाहादिति वाच्यम् । तत्सत्तावगमान्तरस्यैव तत्सत्तायां शरणत्वात् । न चावगमसत्तावीक्षाया अप्यवगमो ऽस्तीत्यवगमान्तरस्य शरणत्वे ऽनवस्था तत्र यत्रैव ज्ञाने तद्विषयज्ञानान्तरानुत्पत्तिस्तस्यासत्त्वे पूर्वपूर्वस्याप्यसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । त्रिचतुरज्ञानपर्यालोचनमात्रविश्रान्तेन ततः परमपरीक्षणरमणीयेनैव विचारेण समयबन्धपूर्वकं कथाप्रवृत्त्या ऽदोषात् । यथा स्वर्णमुद्रापरीक्षणे त्रिचतुरवाक्यात्सम्यङ्निर्णये न पुनर्ज्ञानान्तरमपेक्ष्यते तद्वत् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमज्ञानानवस्था दुष्परिहरैव । ज्ञानसत्तायास्तत्प्रमाणज्ञानान्तराननुसरणे सिद्ध-

भावात् । नच चक्षुर्वदज्ञातमेव ज्ञानं स्वरूपसत्तामात्रेण स्वकार्यकरमिति नानवस्था । एवमपि ज्ञाने जाते 'जानामि न वा' इति सन्देहाद्यनुदयेनानुव्यवसायावश्यकत्वे ऽनवस्थाया दुष्परिहरत्वात् । नच तवासत एव ज्ञानस्य व्यवहारोपपादकत्वे शशविषाणादिकमपि तथा स्यादिति वाच्यम् । यथा तव स्वरूपसत्ताऽविशेषे ऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता तथा मया ऽसत्त्वाविशेषे ऽपि ज्ञानमेव व्यवहारोपपादकं न शशशृङ्गादीत्यभ्युपगमात् ।

नचासदुपपादकं चेति व्याहतम् । सद् उपपादकमित्यस्यापि व्याहतत्वापत्तेः । नहि यदुपपादकं नासदिति क्वचिदावयोः सिद्धमस्ति । नचैवमसत एव कारणत्वे बीजवापानन्तरमिवान्यदा ऽप्यङ्कुरोत्पत्त्यापत्तिः । तवापि कार्योत्पत्तिक्षणे ऽसत्यैव सामग्र्या यथा कार्यं जायते तथा ऽन्यदप्यापत्तेः । नच मम प्राक् सामग्रीसत्त्वमेव कार्यजन्मनियामकमिति न दोषः । ममापि प्राक्कालावच्छिन्नं कारणासत्त्वमेव कार्यजनकमित्यदोषात् ।

नच मम कारणाव्यवहितोत्तरत्वं कालगतं कार्यजन्मनियामकं त्वया तु नैतच्छक्यमसत्त्वाविशेषादिति वाच्यम् । अव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्येण समकालत्वादागन्तुकत्वान्नियामकत्वानुपपत्तेः । तस्मादन्यकालिकसामग्र्यास्तदा कार्यजन्मानियमस्तथा दर्शनादेव वाच्यः तर्हि ममापि तुल्यम् ।

ननु कः कार्यजन्मकाल इति चेत् यत्र कार्यजन्म सः । न च कार्यकालस्यानुगतं रूपं वक्तव्यमन्यथा यत्र कार्यजन्मेति यच्छब्देन परामर्शायोग इति वाच्यम् । अनुगतं रूपं वक्तव्यमिति नियमाभावात् । अन्यथा कार्यसत्तावैशिष्ट्यं कस्येति प्रश्नपरम्परायामनवस्थापातः ।

किञ्च सद्वादिना सत्ताविशिष्टं बीजमङ्कुरकारणमुच्यते तच्च सत्ताविशिष्टे सत्तान्वयाभावादसत्त्वमेव कारणस्यायातम् ।

तथा हि विशिष्टं किं तयैव सत्तयोत सत्तान्तरेण । नाद्यः । विशिष्टस्य विशेष्यविशेषणानतिरेकेण विशेषणांशे तस्या वृत्तावात्माश्रयापत्तिः । तस्यातिरिक्तत्वे ऽपि दण्डविशिष्टदण्डस्य वृत्त्यभावनियमदर्शनेन तस्याः स्वविशिष्टे वृत्त्यसम्भवः । एवञ्च सत्ताविशिष्टे

सद्व्यवहारं शुक्तिरूप्यव्यवहारवत्स्यात् । नान्त्यः । अनवस्थापत्तेः । यस्यामेव सत्तायां सत्ताभेदादर्शनं तस्या असत्त्वे मूले क्षतिरित्यनवस्था दुष्टिबीजम् ।

नच सद्बीजं कारणं सन्तस्तन्तव इत्यादेः स्वरूपसत्त्वविषयकत्वम् । अनुगतबुद्धेरपि भिन्नस्वरूपालम्बनत्वे सर्वजात्यपह्नवापत्तेः अनुगतबुद्धिव्यवहारावेव हि तत्कल्पकौ ।

किञ्च स्वरूपसत्तायाः कारणतावच्छेदकत्वादनुगतकारणताग्रहो दुरुपपादः ।

किञ्च घटादेः पृथुबुध्नोदराकारत्वादि स्वरूपं न ततो ऽधिकं किञ्चित्स्वरूपसत्त्वं नामास्ति । असतो ऽपि चेत्तद्रूपं स्वरूपं तदयोगान्निषेधानुपपत्तिः । असन् घट इति व्यवहारश्च भज्येत । असत्त्वाश्रयाभावात् ।

अथ सदपि बीजादि सत्तामनन्तर्भाव्य बीजत्वेनैव कारणमुच्यते । तर्ह्यसतो ऽपि असत्त्वमनन्तर्भाव्य कारणत्वमस्तु । नचासतः कार्याव्यवहितसत्त्वरूपं कारणत्वमनुपपन्नम् । असत्यैव सत्तया तदुपपत्तेः । यदि सा स्वरूपेणैव नेष्यते तर्हि असती सत्तेति व्यवहारोऽपि न स्यात् ।

किञ्च तवापि सत्ता स्वरूपसत्यैवोत सत्तान्तरवैशिष्ट्येन । आद्ये इष्टमेव नः । अन्त्ये ऽनवस्था । नचासतः कारणत्वे शालिबीजमेव शाल्यङ्कुरस्य कारणमिति नियमः कथम् । सद्वादिनस्तु शालिबीजस्य तज्जातीयस्य वा सत्त्वे शालिसत्त्वं तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानम् । असद्वादिनः केवलो व्यतिरेकः स्यात् । सो ऽप्यनियतः कारणाभावे कार्याभावावश्यंभावाभावात् । असतः कारणस्यासत्त्वे एव कदाचित्कार्योत्पत्तेरिति वाच्यम् । तवापि बीजसत्त्वे सति अङ्कुरसत्त्वमित्यन्वयस्य दुर्घटत्वात् । विशेषणीभूतसत्तानङ्गीकारात् । यदि स्वरूपसत्त्वमादाय तवान्वयग्रहणम्, तदा ऽसद्वादेऽपि तुल्यम्, स्वरूपस्यानपलापात् । नचासतः कारणत्वे—

आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः ।
रसवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते ॥ इति—

दोषः, तवापि तुल्यत्वादिति गृहाण । तस्मात्—

पूर्वसम्बन्धनियमो हेतुत्वे तुल्य एव नौ ॥
वस्तुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥ इति ध्येयम् ।

वस्तुतो ऽसतः कारणत्वम् इदमस्माभिरयमेन पूर्वं सदिति बुद्ध्योपपादनीयम् । नच रासभादेरपि तादृशभ्रान्तबुद्ध्या कारणत्वापत्तिः । यादृश्या हि त्रिचतुरादिकक्ष्यास्वबाधितया बुद्ध्या तव सत्त्वनिश्चयस्तादृश्यैव बुद्ध्या विषयीकृतस्यासतो मम कारणतानिश्चयात् तदग्रे बाधाभावासत्त्वावधारणमस्माकम् । नच त्रिचतुरकक्षासु यत्र बाध्यते तस्याऽग्रे बाधोऽसम्भवी । बह्वीष्वपि भूमिष्वनुपलब्धबाधस्य परसिद्धान्तस्यान्यप्रयुक्तयुक्तिबाध्यत्वदर्शनात् । तस्य तयाऽपि बाधानङ्गीकारे दर्शनानां परस्परं विप्रतिपत्त्यभावादेकदर्शनपरिशेषापत्तिः ।

नच सत्त्ववादिना परपक्षोऽसन्निति दूष्यते स्वपक्षोऽप्यसन्नेवेति कथमेतदुपपद्यते इति चेन्न । व्यवहाराविसंवादकृतोऽसत्त्वे विशेष इत्युक्तत्वात् ।

नच गिरिगुहागतबीजादौ इदमस्माभिरयतं प्राक् सदिति बुद्धिविषयत्वाभावेन कथं कारणत्वमिति वाच्यम् । तज्जातीये कादाचित्कतादृशबुद्धिविषयत्वस्यैव कारणतानियामकत्वात् । अन्यथोत्तरकालिकसत्त्वबुद्धिविषयतया पूर्वकालिकं सत्त्वं तवापि कथं सिध्येत् । नच पूर्वकालिकमज्ञातं सत्त्वम् उत्तरकालिकेन प्रमाणेन गृह्यत इति अन्यकालिकं सत्त्वग्रहणमेव कारणत्वव्यवहारोपयोगीति प्रत्यक्षे युक्तम् । असद्वादे तु सत्तानङ्गीकारात्कालान्तरे बुद्धिरेव कथमिति वाच्यम् । ममाप्यसतः प्राक् सत्त्वग्रहस्यैव तद्व्यवहारोपपादकत्वेनादोषात् ।

तदेतत्संवृतिसत्त्वमिति गीयते बौद्धैः । संवृतिर्लौकिकबुद्धिरविद्या । तया सत्त्वं सर्वस्येति तदर्थः ।

नच ज्ञानं सद् असद्वा । आद्ये ऽपसिद्धान्तः । असतस्तु कथं विशिष्टव्यवहारप्रवर्तकत्वमिति वाच्यम् । त्रिचतुरादिकक्षासु व्यवहाराविसम्वादमात्रेण वस्तुतो ऽसतापि तेन व्यवहारोपपत्तेः । तावता च न परमार्थसत्तासिद्धिरित्यावेदितम् । भ्रमविषयेण शुक्तिदमंशसंसृष्टरूप्येणा-

सतैव भ्रमस्य विशिष्टताव्यवहारदर्शनात् । अतीतानागतादिविषयाविज्ञाने विशिष्टव्यवहारकाले ऽसतो ऽपि विषयस्य विशिष्टज्ञानव्यवहारकारणतायाः त्वया स्वीकाराच्च । कारणताग्रहकाले ऽसत एव कार्यस्य विशेषकत्वाङ्गीकाराच्च । अन्यदा तस्य सत्त्वं तु चौरलुण्ठिते यामिकजागरणवृत्तान्तसदृशमिति दिक् ।

तच्च ज्ञानं स्वप्रकाशम् । स्वप्रकाशत्वं च स्वत एव प्रमितस्वरूपत्वम् । तथाहि विचारकस्यापि ज्ञाने सति "जानामि न वा" इति संशयो "न जानामि" इतिविपर्ययज्ञानं ज्ञानाभावप्रमा च न दृश्यते । तेनैतद्दर्शनाभावव्यापकं च प्रमितत्वम् । यथा प्रमितघटे । अतस्तद्दर्शनाभावो ज्ञानस्य प्रमितत्वं ग्राहयति । अन्यथा जिज्ञासोत्तरं निद्रादिप्रतिबन्धाभावे प्रमितत्वाव्यतिरेकस्य व्यापकं तदभावावगाहिज्ञानं स्यात् । अतः सतो ज्ञानस्य प्रमितत्वमवश्यं वाच्यम् । तच्चान्यासम्भवात्स्वत एव । एवं च स्वात्मकज्ञानज्ञेयमेव ज्ञानस्वरूपम् । नच "घटो ऽयम्" इत्यादिविषयज्ञानरूपव्यवसायोत्तरं "घटं जानामि" इत्यादिज्ञानरूपानुव्यवसायस्य नियतत्वात् न संशयादीति वाच्यम् । यत्रैवानुव्यवसाये व्यासङ्गान्तरापलापभिया ज्ञेयत्वं न स्वीक्रियते तत्र, जिज्ञासायामप्यनुव्यवसायो ऽस्ति नवेति प्रमात्राश्रितसंशये तदारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयस्य दुष्परिहरत्वात् । यथा "धूमो ऽयं धूलिर्वा"इति ज्ञापकसन्देहज्ञाप्यवह्निसन्देहस्तथेहानुव्यवसायसन्देहे तज्ज्ञाप्यव्यवसायसन्देहेन विषयानिश्चयासम्भवात् त्रिचतुरानुव्यवसायकक्षाभिरग्रे ऽविचारितरमणीयज्ञानसत्त्वावगमेऽपि तत्संशयमारभ्य कदाचिद्विषयपर्यन्तं सन्देहो दुर्वार एव । नच स्वप्रकाशत्वे ऽपि यत् प्रमाणं तेषु तस्य प्रामाणान्तरेण सत्त्वानिश्चये तवापि संशयः स्यादिति वाच्यम् । तत्पक्षे मानमेयव्यवस्थाया अभावात् । मेयत्वे तस्यापि घटादिवदबोधत्वप्रसङ्गः, 'घटं जानामि' इति प्रत्यक्षवत् 'बोधं पश्यामि' इत्यनुभवाभावाच्च ।

नच बोधः स्वातिरिक्तवेद्यो वस्तुत्वात् घटवदित्यनुमानन्तथा । स्वतोगृहीतस्य धर्मित्वे व्याघातात्, असिद्धस्य धर्मित्वे आश्रयासिद्धेः । तस्माद्बोधान्तरानुपलम्भाद्बोधः स्वप्रकाशः । पराधीनप्रकाशत्वेऽनवस्था ।

नच वित्तेर्नावश्यं वेद्यत्वम् । व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तयेति वाच्यम् । तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्ताया अप्यभावेन तया व्यवहारासम्भवात् । नच प्रमाणानुपन्यासेऽप्यस्तु तत्सत्ता सत्त्वाविचाराविषयैव । तयाऽर्थनिश्चये व्यवहारोपपत्तेः । पश्चात्तु व्यवहारसत्त्वेनैव तत्सत्तानिश्चय इति वाच्यम् । सामान्यतो ज्ञानं विना तज्जिज्ञासाया एवासम्भवात् ।

किञ्च व्यवहारस्यापि कथं सत्त्वमित्यनवस्थापत्त्याऽर्थासिद्धेरप्यापत्तेः ।

तदुक्तम्—अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति । इति ।

ज्ञाने अपरोक्षत्वमनङ्गीकुर्वत इत्यर्थः । तत्र तत्र सत्ताप्रमाणप्रश्ने यत्रैव प्रमाणे प्रमाणाभावमूलिका सत्तानिवृत्तिस्ततः क्रमेण सर्ववस्तुसत्तानिवृत्त्यापत्तिरित्यनवस्थाऽस्वप्रकाशवादिनः ।

नच नैरन्तर्येण ज्ञानतज्ज्ञानतज्ज्ञानधारा स्वीक्रियतेऽनवस्था स्यात् । किन्तु व्यवहारदर्शनादेका काचिद्वित्तिः कदाचित्प्रमीयते ततो वित्तित्वसामान्यात्सर्ववित्तिषु प्रमाणसिद्धत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । निर्विषयघटादिवित्तीनामुपलम्भासम्भवात् । तावद्विषयशतयुक्ताया वित्तेरस्मदादिभिरननुभवात् ।

नच सर्वज्ञस्य योगिनः सर्वविषया वित्तिः प्रत्यक्षा । तस्या अप्यन्यवित्त्यवभास्यत्वे ऽनवस्थापत्तेः ।

नच सर्वज्ञवित्तिः सर्ववित्तिसन्ततिग्राहिणी स्वस्यापि संवित्तेर्भावात्स्वात्मानमपि प्रकाशयतीति वाच्यम् । तावता स्वप्रकाशत्वासिद्धेः । नच सर्ववित्तिप्रवाहग्राहिणी सर्वज्ञवित्तिर्न स्वात्मानं प्रकाशयति किन्तु ग्राह्यकोटिनिविष्टवित्त्यन्तरेणेति वाच्यम् । सर्वविषयाया एव वित्तेर्ग्रहणेन स्वस्यापि तद्विषयत्वेन स्वग्रहणे स्वप्रकाशतासिद्धेः ।

नचैवं घटादेरपि स्वतःसिद्धतापत्तिः अन्यथा तत्रापि तत्सामग्र्याः सामग्र्यन्तरजन्यत्वेनानवस्थापत्तिरिति वाच्यम् । तत्सामग्रीपरम्परायाः कुत्रचिद्विच्छेदे घटस्य सदातनत्वापत्त्या प्रमाणसिद्धा सा ऽनवस्था ज्ञानपरा तु प्रमाणशून्येति अन्धपरम्परेति वैषम्यात् ।

यदि ज्ञानसत्त्वसिद्ध्यनुपपत्त्या सर्वं ज्ञानमविच्छिन्नपरम्परं प्रमी-

यते इत्युच्यते तर्हि किं तत्स्वात्मनोऽपि प्रमापकमिष्यते उता-
न्यत्तत्प्रमापकम् नास्त्येव वा तत्प्रमापकम् । सर्वथाऽप्युक्तदोषा-
निस्तारः । स्वात्मप्रमापकत्वे स्वप्रकाशता सिद्धैव । द्वितीये
ऽनवस्था । तृतीये शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरिति ।

किञ्च प्रमाणसिद्धं ज्ञानसत्त्वं वदता प्रमाणप्रमेयप्रमालक्ष-
णानि वाच्यानि तानि च वक्तुमशक्यानि । वक्ष्यमाणदोषग्रासात् ।

नचैवं ज्ञानलक्षणस्यापि असम्भवो ज्ञानमपि नास्त्येवेति वा-
च्यम् । स्वतःप्रकाशमानस्य दुरपह्नवत्वात् । स्वप्रकाशत्वा-
ङ्गीकारादेव च तस्य जन्मनाशादिसर्वदोषाभाववत्त्वम् ।

तथा हि जन्मादयो हि न स्वप्रकाशाः संविद्रूपाप-
त्त्या जन्मादित्वस्यैव हान्यापत्तेः । एवं च तेषां जड-
त्वेन न संविद्धर्मत्वम् । एवं वक्ष्यमाणभेदभंगन्यायेन
द्रष्टव्यम् । न चाभावाङ्गीकारादेवाद्वैतव्याघातः सौगतप्रा-
भाकरयोर्भावाद्भेदेनाभावानङ्गीकारे तद्व्यवहारवन्नैयायिकानाम-
भावाभावस्य स्वरूपानतिरेकवदस्माकमपि तदतिरेकानङ्गीकाराद्-
विकल्पमात्रत्वाच्च तत्प्रतीतेर्न तेनाद्वैतव्याघातः । नच सत एव प्र-
तियोगित्वात्सर्वथा अद्वैतानङ्गीकारे 'न विद्यते द्वैतमत्र' इति संवेदने
सर्वप्रकारभेदनिषेधायोग इति वाच्यम् । भ्रमविषयस्येवासतोऽपि
प्रतियोगिनो निषेधसंभवात् । 'यद् रजतमभात्सा शुक्तिः' इति यथा
मिथ्याभूतेनापि शुक्तिरूपं लक्ष्यते तथा व्यवहारसिद्धया वस्तु-
तो मिथ्ययैव श्रुत्या तात्पर्यवृत्त्याऽद्वैतं प्रतिपाद्यते । अविद्यादशायां
च तस्यां प्रमाणत्वव्यवहारः । स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् । इत्यन्य-
त्र विस्तरः ।

ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे स्वस्य प्रकाश-इत्यर्थकस्वप्रकाशश-
ब्दानुपपत्तिः क्रियाकर्मभावानुपपत्तेः । क्रिया हि कर्मणो जन्या
कर्म च जनकम् । नचैकस्यैव जनकत्वं जन्यत्वं च सम्भवति जन-
कजन्ययोः पूर्वपरकालनियतत्वात् । कार्यानवच्छिन्नकारणसत्ता-
कालस्य पूर्वकालत्वादिति चेद् क्रियायां कर्मजन्यत्वानङ्गीकारा-
त् । नचैवं कर्मकारकत्वानुपपत्तिः । क्रियाजनकत्वस्यैव कारक-
पदार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य जनकत्वदर्शनमात्रे-
ण तत्र कारकत्वव्यवहारात् । अन्यथेश्वरज्ञानस्य नित्यत्वनये तस्य

कर्मजन्यत्वाभावेन तत्कर्मणः कारकत्वानापत्त्या 'ईश्वरः सर्वं
जानाति'इत्याद्यनापत्तिः । किञ्चाध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जा-
नत 'आत्मानं जानामि'इत्यनापत्तिः स्वस्य कर्तृत्वविरोधात् । त-
स्मात्कर्मकारकमिति संज्ञामात्रं वैयाकरणानामर्थविशेषनिष्ठं नदी-
वृद्ध्यादिवत् । एवं च यत्रापि सोऽर्थो नास्ति तत्रापि तदारोपेण
तदाश्रयकार्यनिर्वाहो नैतावता तद्विरोधो वस्तुनि दूषणम् ।

नचैवमप्यभेदे विषयविषयिभावासम्भवः । विषयसम्बन्धित्वं
हि विषयित्वम् । सम्बन्धिनोः स्वरूपभेदाज्ञाने सम्बन्धाभावावगमात्
इति चेन्न ।

विषयविषयिभावस्य तत्स्वरूपातिरेकाभावात् । अतिरेकेऽपि
ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावः सम्बन्ध इत्यादौ तत्सम्बन्धस्य षष्ठ्या
प्रतीयमानस्य स्वाश्रयात्मकत्वमवैष्टव्यमन्यथाऽनवस्था स्यात् ।
तथा च तत्रैव या सम्बन्धमितिः सा सम्बन्धस्वरूपा सम्बन्धिनो-
र्भेद एव भवतीति नियमत्यागो यथा, तथा विनाऽपि सम्बन्धिभेदं
विषयविषयिभावेन बाधाविषयत्वात्पारमार्थिकत्वे ऽप्यक्षतेः ।

किञ्च यथा तवान्येषु सत्तासम्बन्धात्सद्व्यवहारः सत्ता तु स्वय-
मेव सद्रूपा, न चात्माश्रयः, तथा ज्ञानं क्रियाकर्मविषयविषयिभावयो-
रभावेऽपि स्वत एव सिद्धरूपत्वात्स्वप्रकाशमिति व्यवह्रियते ।

किञ्च कुटादीत्यादौ तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ गुणभूतसहि-
तस्यैवान्यपदार्थस्य तत्पदप्रतिपाद्यता तथा ज्ञानस्याविषयमपि स्वा-
त्मानमादाय स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनसमर्थनम् । प्रधानैकदेशस्य वि-
शेषणतया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः । सोऽयं गुरूणां सवि-
षयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षः नतु ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः । तस्य वि-
षयाभावात् । किंतु यथा स्वाविषये कुटादौ बहुव्रीहिवाक्यं
व्यवहारप्रवर्तकं तथा ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्यविद्यादशायां "जाना-
मि" इत्यादिव्यवहारप्रवर्तकमिति तत्र स्वप्रकाशत्वं बोध्यम् ।

तदेवमविषये ऽपि व्यवहारप्रवर्तकत्वादिरूपमन्यदृष्टविपरीतं यद्
यत् स्वप्रकाशत्वे आपतति तत् सर्वमन्यथाऽनुपपत्तिरूपतया स्वप्र-
काशतासाधकम् ।

तद्यथा-अन्यो ज्ञाता ऽन्यो ज्ञेय इति अन्यत्र दृष्टम् "अहम्" इति
व्यवहारानुपपत्त्या त्याज्यं तथाऽन्यत् ज्ञानमन्यत् ज्ञेयमिति "जाना-

मि" इति व्यवहारानुपपत्त्या त्याज्यम् । सर्वतो बलवती अन्यथानुपपत्तिर्दृष्टतामात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तं 'संवेदनं स्वातिरिक्तवेद्यं वस्तुत्वात् घटादिवद्' इत्यादितर्कशतमपि बाधते ।

तदुक्तम्—

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि ॥ इति ।

तथा,

अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ॥
वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः ।
नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोः ॥ इति ।

एवं च वस्तुत्वं नातिरिक्तवेद्यत्वे प्रयोजकं किं त्वबोधत्वमेवेति दृष्टताभिनिवेशो व्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशे मानमेयभावो नेष्यते तथाऽपि परानुसारेणार्थापत्तिप्रमाणमुपन्यस्तम्, वस्तुतः स्वसंवेदनबलादेव स्वप्रकाशरूपं विज्ञानं द्रष्टव्यम् । नन्वेवं बौद्धवदेव स्वप्रकाशज्ञानं ब्रह्मवादिनोऽपि, नेत्याह बौद्धस्य ज्ञानं ज्ञेयं च सर्वमेवानिर्वचनीयम् ।

तथाहि—

आदावन्ते च यन्नास्ति तन्मध्येऽपि नास्त्येव—यथा, शुक्तिरजतम् ।

यच्च यतो भेदेनास्ति तत्तद्व्यतिरेकेणाप्युपलभ्यते । ज्ञानज्ञेययोः परस्परेण निरूपणान्नैकमपि परमार्थमिति मतं तस्य ।

तदुक्तं भगवताऽलङ्कारावतारे—

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः ॥ इति ।

ब्रह्मवादिनस्तु विज्ञानातिरिक्तं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं मन्यन्ते ।

तथाहि नेदं सत् । वक्ष्यमाणदूषणगणप्रसङ्गात् । नाप्यसदेव । लोके सर्वव्यवहारविलयापत्तेः ।

नच भेदस्य संबन्धत्वात्ते दोषा असदुत्तररूपजातयः स्युरिति वाच्यम् । स्वयमनिर्वाच्यैरेव दोषैः पदार्थेषु निर्वचनीयत्वबाधेनादोषात् । यथा स्वाप्नैरेव न्यायैः स्वप्ने जयपराजयव्यवहारस्तथाऽनिर्वचनीयैरेव तैर्व्यवहार इत्यदोषः ।

किञ्चासदुत्तरं जातिरिति तव परिभाषा युक्ता । जातिपदस्यान्यत्र लौकिकसङ्केतेन जात्यमणिवज्जात्युत्तरस्य साधुत्वमेव कुतो न ।

किञ्च स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरित्यत्र लक्षणे स्वव्याघातकमित्येव सिद्धे उत्तरपदं व्यर्थम् । किञ्च व्याघातकारणधर्मधर्मिभावखण्डनेन व्याघातकत्वं खण्डितमेव भविष्यति ।

ननु अनिर्वचनीयत्ववादे किं सदसत्त्वसंशय उत उभयबहिर्भावः । आद्ये एकपक्षदोषस्याभासत्वमङ्गीकृत्यैकस्याङ्गीकार आवश्यकः । तच्च सत्त्वपक्षीयदोषस्यैवोचितम् । सत्त्वाङ्गीकारे तत्पक्षदोषोक्तेरसम्भवात् । असत्त्वाङ्गीकारे तु सर्वासत्त्वे तत्पक्षदोषस्य कथं सत्त्वम । न द्वितीयः । परस्परविरोधे प्रकारान्तरस्थितेरभावात् इति चेन्न । अद्वितीयसंवेदनातिरिक्तं सर्वमनिर्वचनीयमित्युक्त्या निर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वोक्त्या दोषात् । पररीत्या तु निर्वचनीयत्वानिर्वचनीयत्वयोर्वक्ष्यमाणरीत्या निर्वचनीयत्वप्रतिषेधे ऽनिर्वचनीयत्वपर्यवसानमुच्यते । ननु पररीत्या तत्पर्यवसानेऽपि त्वया स्वपक्षे निश्चयाय तत्र प्रमाणं वाच्यमिति वाच्यं निर्वचनार्हत्वात्यन्ताभावरूपत्वस्य तस्यावस्तुतया साध्याभावेन तत्र प्रमाणोपन्यासानवसरात् । किन्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनाविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे भारमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे । कथं तर्हि वादे प्रवृत्तिरिति चेत् । त्वत्परिकल्पितसाधकदूषकयुक्तिभिर्मया ऽसतीत्वेन निर्णीताभिरेव कथाप्रवृत्तिसम्भवात् । भवत्कल्पितदूषणव्यवस्थयैव तासां व्याघातान्ममासतीत्वमभिमतम् । एवञ्च परसिद्धैरेव दूषणैः परव्यवस्थाभङ्गाय तस्य कथारम्भः पराजयाभावश्च । स्वकल्पितजात्युत्तरादिदूषणोद्भावनेन हि परेण निर्वचनीयवादी पराजेतव्यस्तदेव खण्डयतः पराजयकारणाभावात् । नच तत्साधनादिव्यवस्थाया असत्त्वाभिमाने तदुपन्यास एव कथमिति वाच्यम् । सत्त्वासत्त्वौदासीन्येन प्रसिद्ध्युपारूढतामात्रेणोपन्यास इत्यसकृदुक्तत्वात् । यदि तु नैयायिकादिप्रयुक्तहेतोस्तद्रीत्यैवासिद्ध्यादिदूषणे ऽभिहिते 'दूषणमेव तत्र' इत्यसौ ब्रूते तदा स्वपक्ष-

बाधकारित्वाज्जात्युत्तरवादी स्यात् । नचानिर्वचनीयवादिना स्वो-
क्तदूषणासमर्थने तस्य पराजयः, समर्थनेन च खण्डनयुक्त्यैव परः
खण्डयिष्यतीति वाच्यम् । अस्माभिर्निर्वाह्यमाणस्य त्वया बाधे
ऽस्माकमेव जयात् । खण्डनयुक्तयो बाधिका निर्वाह्यपक्षश्च
बाध्य इत्यस्यैवास्मत्पक्षत्वात् । तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिः
खण्डनीयमितीदृश्यां कथायामेव त्वन्निर्वाह्यानिर्वाहे तव जयो
नान्यथा । परस्तु परकल्पितसाधकदूषणादि पररीत्यैव दूषयित्वा
ब्रह्मभूतः सन् कृतकृत्यतां मन्यते नान्यत्किञ्चित्पश्यति । तदेवं
भेदप्रपञ्चो ऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परमार्थसद् अद्वितीयमिति
स्थितम् ।

नन्वद्वैते किं प्रमाणमिति चेत् न । विशिष्टप्रश्नस्य विशेष-
णानभ्युपगमे ऽनुपपत्त्या तयाऽपि तत्संमत्या ऽस्य प्रश्नस्यैवास-
म्भवात् । व्यवहारत्वेन व्यवहारस्य स्वजनकज्ञानविषये एव
प्रवृत्त्या प्रश्नविषयस्य प्रतीतत्वावश्यकत्वात् । अन्यथाऽन्यज्ज्ञा-
नात्यन्यद्वदतीति व्यवहारविषयस्याव्यवस्थितत्वं स्यात् । व्यव-
हारीयविषयनियमे प्रयोजकान्तरासम्भवात् । नचाद्वैतं प्रश्नवि-
षयः प्रतीतमेव प्रमयेति वाच्यम् । तस्याः प्रतीतेः प्रमात्वे
यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं त्वयाऽपि प्रतिपन्न-
मेवेति प्रश्नायोगात् । नच सामान्यतः सिद्धावपि विशेषतः प्रश्नः ।
निर्विशेषसामान्याभावेन सामान्यप्रतीतेर्विशेषबोधं विना पर्य-
वसानाभावेन सामान्यसिद्ध्यैव विशेषस्यापि सिद्ध्या प्रश्नायोग-
तादवस्थ्यात् । त्वत्परिगणितेषु प्रमाणेषु यत्रैव दोषाभावप्र-
मा तत्रैव विशेषसामान्यस्य विश्रान्तेः । यदि सर्वेष्वेव तेषु दोषप्रमा,
नच तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सा विशेषे पर्यवस्येत् ।

नन्वस्ति को ऽपि प्रमाणविशेष इति सामान्यज्ञानमेव तत्र,
का ऽसौ प्रमाणव्यक्तिः प्रत्यक्षरूपा ऽनुमानरूपा वेति प्रश्नार्थं
इति चेन्न । यथा पर्वतो ऽग्निमानित्युक्ते काऽसावग्निव्यक्तिः काष्ठजा
करीषजा वेति निर्देष्टुमशक्यत्वे ऽपि न प्रमेयासिद्धिस्तथाऽत्रापि
प्रमाणव्यक्त्यनभिधाने हान्यभावात् । अस्त्यद्वैतं वस्तु, प्रमाणविशेषो
ऽपि तत्रास्तीत्यस्य परेणाप्यङ्गीकारात् ।

नच सा मदीया प्रतीतिरप्रमैवेति वाच्यम् । अप्रमाविषये

शुक्तिरूप्यसमे प्रमाणप्रश्नानौचित्यात् । तवाद्वैतज्ञानस्य करणं
मया प्रमाणरूपं वाच्यमित्यत्र ममानियमाच्च । नच त्वया स्व-
प्रमाकरणं प्रमाणं वक्तव्यमिति वाच्यम् । वह्निमत्यपि पर्वते बा-
ष्पं धूमत्वेन प्रतीत्य ततो वह्निमनुमाय तत्र वह्निं लब्धवानिति
साऽनुमितिः प्रमेति बाष्पविषयधूमज्ञानस्य प्रमाणत्वाभावे ऽप्यक्षतेः।
किञ्च श्रुतिरेवाद्वैते प्रमाणम् । सा च "एकमेवाद्वितीयम् । नेह नाना-
ऽस्ति किञ्चन" इत्यादिका ।

नच श्रुतेर्न प्रामाण्यम् । तत् किं शब्दस्यावाचकत्वाद्, अनाप्त-
प्रतीतत्वाद्वा । नाद्यः । व्यवहारोच्छेदापत्तेः । नान्त्यः । पुरुषधौरेयप-
रिगृहीते आप्तवाक्यवत् पुरुषार्थानुबन्धाबाधितवस्तुबोधके वेदे तत्प्र-
णीतत्वशङ्काया अप्यभावात् । तद्यथाऽद्वैतबोधात्प्राक् खण्डनयुक्त्या-
घातासहिष्णोरपि प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं परेनेष्टम् तथा वेदप्रामाण्यम-
प्येष्टव्यम् । किञ्च यथा कार्येऽर्थेऽ बाधितप्रतीतिजनकतया वेदस्य प्रा-
माण्यं प्राभाकरा मनुते, तथा सिद्धार्थबोधके ऽप्यभ्युपैतु तेनैव सि-
द्धार्थानां श्रुतीनां ज्ञानविधिपरत्वं युक्तम् । स्वार्थत्यागेनान्यपरत्वे
मानाभावात् । तत्त्वेऽपि वा पदसमन्वयबलेन प्रतीयमानमबाधितमर्थ-
मादायैवान्यपरत्वकल्पनाया औचित्यम् । धियां स्वतः प्रामाण्यस्य
बाधैकापोद्यत्वात् । नचाद्वैतश्रुतीनां न यथाश्रुते ऽर्थे प्रामाण्यं घटः
पटाद्भिन्न इत्यादिप्रत्यक्षादिबाधादिति चेन्न । कतिपयपटभेदग्राहि-
त्वेऽपि तेषां सर्वाद्वैतबोधकश्रुतिबाधकत्वासम्भवात् । सकलव्यक्ति-
भेदग्राहिप्रत्यक्षस्यासंप्रतिपन्नत्वात् । सत्त्वे वा सार्वज्ञ्यापत्तिः । तथा
सति मच्चित्तस्थमपि भवान् जानीयात् । तस्माद् यत्किञ्चिद्विषये भे-
दग्रहसत्त्वे ऽपि तस्य स्वविषयादन्यत्र प्रवर्त्तमानाद्वैतश्रुतिबाधकत्वा-
सम्भवः । प्रमया स्वविषयमात्रे विपरीतविषयज्ञानबाधात् । अन्यथा
अग्नीषोमीयपश्वालंभनश्रुत्या तन्मध्या वा सर्वभूताहिंसाश्रुतेः सर्वथा
बाधोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचैवमपि निरंकुशं सर्वाद्वैतं न सिध्यति
इति वाच्यम् । बाधकस्य प्रत्यक्षादेर्बाध्याया अद्वैतश्रुतिजप्रतीते-
श्चैक्यबोधने बाधकाभावेन तयोरैक्ये तत्प्रत्यक्षस्य स्वबाधकत्वा-
योगात् । नचैवं मिथ्याभेदविषयप्रत्यक्षादेर्बाध्यत्वेन तदभिन्नायाः
श्रौतबुद्धेर्बाध्यत्वमपि स्यात् । इष्टापत्तेः । बुद्धेर्बाध्यत्वेऽपि तद्विषयद्वै-
तस्य बाध्यत्वेनाक्षतेः । किञ्च भेदबुद्धिः स्वविषयतःस्वस्य भेदं न

बोधयतीति तयोरद्वैतश्रुत्या ऐक्यबोधने बाधाभावेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वेन घटपटभेदानामप्यैक्यसिद्धौ विषयबाधेन भेदबुद्धेः श्रुतिबाधकत्वायोगात् ।

किञ्च तद्बुद्धौ स्वात्मना सह तस्यास्तद्विषयस्य वा भेदाग्रहेण तेष्वात्मैक्यबोधने बाधकाभावेनोक्तरीत्यैव भेदबुद्धेर्विषयबाधः । घटपटौ भिन्नावित्येव सा बुद्धिः, नत्वहं घटात्पटाच्च भिन्ना, मत्तो वा तौ भिन्नाविति । नच प्राभाकरादिनये बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वमिति वाच्यम् । प्रकाशस्वरूपे व्यवहारप्रवर्त्तिकाया अपि स्वप्रकाशताया यतो यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततः प्रकाशस्य भेदे ऽपि व्याप्तौ सर्ववस्त्ववच्छिन्नभेदस्य प्रकाशस्वरूपत्वे सर्वं वस्तु प्रकाशस्वरूपे निक्षिपन्त्याः प्रकाशाद्वैत एव पर्यवसानात् ।

नच बुद्धिः स्वात्मानं स्वविषयं च गृह्णातीत्युभयस्वरूपग्रहणमेव तयोर्भेदग्रह इति वाच्यम् । पुरोवर्तिनि, इदं रजतमिति पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनः प्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । नच पुरोवर्त्तिनः शुक्तित्वादिधर्मविशिष्टं स्वरूपमेव रजताद्भेदस्वरूपमिति तदग्रहाद् भ्रान्त्युपपत्तिरिति वाच्यम् । बुद्धेरपि प्रमितत्वादिधर्मविशिष्टं स्वरूपमेव रजताद्भेदस्वरूपमिति घटपटौ भिन्नाविति धियः स्वविषयात्स्वस्य भेदप्रकाशत्वाभावात् । धर्मग्रहणे मनःसंनिकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक् तदसम्भवेन तस्याः स्वरूपलाभकाले भेदग्रहासम्भवः । नच स्वरूपप्रकाशने यथा बुद्धेः संनिकर्षाद्यनपेक्षा तथा भेदग्रहोपयोगिस्वधर्मप्रकाशने ऽपि तदनपेक्षेति वाच्यम् । ग्रहणत्वस्मृतित्वादीनामपि तदनपेक्षैव ग्रहणापत्तौ शुक्तिरजतादिज्ञानानां ग्रहणत्वस्मरणत्वयोर्वादिविप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः ।

एवं च घटपटौ भिन्नाविति धीः स्वप्रकाशत्वेऽपि स्वविषयात्स्वस्य भेदं न बोधयतीति तस्या बुद्धेः श्रुत्या घटपटात्मत्वव्यवस्थितौ घटपटयोर्भेदे तस्याः प्रमाणत्वे स्वस्मादेव स्वस्य भेदे प्रमाणत्वानुपपत्त्या तस्या बुद्धेर्घटपटभेदांशे प्रमात्वाभावलाभेन घटपटयोरप्यभेदं बोधयन्ती श्रुतिर्न तेन प्रत्यक्षेण बाधितुं शक्या यतः सा प्रत्यक्षविषयातिरिक्तस्थले विरोधिराहित्येनासंकुचत्स्वतःप्रामाण्यन्तद्बललब्धं बलस्यास्तस्या बुद्धेरथैक्यं तदन्यथानुपपत्तिरूपसहायसम्पदाऽन्येन जेतुमशक्या । अतः सर्वाद्वैतप्रमापकत्वं तस्या द्रष्टव्यम् ।

नच प्रत्यक्षादेर्भेदे प्रमात्वानुपपत्त्या श्रुतेरेव बाध्यत्वमस्त्विति वाच्यम् । अद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानतया भेदे प्रमात्वस्यैवासिद्धेः । भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिबोधवदन्यथाऽप्युपपत्तेः । नच सद्रूपेण विश्वस्यैकाद्वैतश्रुतिर्घटते, घटपटरूपेण भेदात्प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं चेति वाच्यम् । श्रुतौ "एकमेव" इत्येवकारेणैकान्तिकैक्यबोधनात् । "नेह नाना" इति निषेधाच्च ।

नन्वेवं तव मतं प्रत्यक्षविषयं परिहृत्य प्रथममभेदं बोधयति ततः प्रत्यक्षविषयमपीति । तदयुक्तम् । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति चेन्न । श्रुतितो द्रागेव जातायां सर्वविषयाद्वैतबुद्धौ तद्विषये ऽस्मद्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनिष्ठिता भवन्तीत्युच्यमानत्वात् ।

ननु यद्यपि घटपटौ भिन्नाविति प्रत्यक्षं न स्वात्मना घटपटयोर्भेदं विषयीकरोति तथाऽपि बुद्ध्यन्तरेण तद्भेदग्रहादद्वैतश्रुतेर्बाध एवेति चेन्न । द्वितीयबुद्धेः स्वविषयेण ज्ञानज्ञेयभेदेन सहाभेदं बोधयन्त्याः श्रुतेर्विरोधाभावात्प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धप्रतिष्ठायाः सर्वाभेदे पर्यवसानात् । एवं च यत्रैव गत्वा विषयान्तरसंचारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्च भेदबुद्धिपरम्पराविच्छेदोऽङ्गीकार्यस्तस्यामेव बुद्धौ पदं दत्त्वाऽद्वैतश्रुतिः सर्वं विषयविषयिप्रग्राहमभेदे स्थापयन्ती न केनापि बाधितुं शक्या । तस्मात्—

सुदूरधावनश्रान्ता बाध्यबुद्धिपरम्परा ।
निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते ॥

नचैकस्य बुद्धिधारानिवृत्तावपि अन्यस्य भेदबुद्धिस्तत्रास्तीति वाच्यम् । एकपुरुषीयान्त्या बुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतयाऽन्येन प्रतीयते इति तव प्रत्यक्षासम्भवात् । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानादि । वक्तुमशक्यत्वात् । तदीयज्ञानस्य तद्विषयभेदे प्रमाणान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेश्च । नच कतिपयपरम्परया बाधिताऽद्वैतश्रुतिरन्त्यबुद्धेरपि भेदबुद्धित्वात्तयाऽपि बाध्येति वाच्यम् । या बुद्धिः सा स्वविषयाद्भिन्नेति बुद्धित्वस्वविषयभेदरूपौ व्याप्यव्यापकावालम्ब्योक्तव्याप्तिग्रह-

रूपायाः समान्येन व्याप्यव्यापकसम्बन्धावलम्बिन्याः श्रुतिबाधकत्वे यो धूमवान्सोऽग्निमानिति व्याप्तिबुद्धिबलादेव पर्वतेऽप्यग्निसिद्ध्यानुमित्युच्छेदापत्तेः । अन्त्यबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नेत्यनुमित्यङ्गीकारेऽपि तस्या आत्मन्यप्रवृत्त्या तदंशेऽद्वैतश्रुतेर्बाधायोगात् । नच सर्वा बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवद् इति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्य स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति वाच्यम् । बुद्धीनां विषयेभ्यो भेदानुमितावपि बुद्धेः सकाशाद्विषयस्याभेदबोधने श्रुतेर्बाधकाभावात् । एवं च विषयस्य बुद्ध्यात्मत्वे श्रुत्याऽऽवेदिते त्वदुक्तानुमानस्यैवासम्भवः ।

नच विषयविषयिणौ परस्परभिन्नौ विषयविषयित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमितिः । आत्मानं जानामीत्यादावभेदे ऽपि विषयविषयित्वदर्शनात् ।

किञ्च सर्वासां बुद्धीनां स्वस्वविषयाद्भेदानुमितावपि अन्यबुद्ध्यन्यबुद्धिविषययोरभेदबोधने बाधहीनायाः श्रुतेः सर्वाद्वैते एव पर्यवसानात् । घटपटबुद्ध्योः पटघटबुध्योश्चाभेदबोधने घटे पटबुद्धिमात्रं स्थापयति । बुद्ध्योश्च मिथो विषयविषयिभावाभावात् तयोरभेदं बोधयन्ती सर्वाभेदे पर्यवस्यति । नच सर्वबुद्धिविषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेत्यनुमातव्यम् । बुद्ध्यन्तरविषयादात्मनो ऽपि भेदापत्तेः । नच सर्वा बुद्धिः स्वव्यतिरिक्ताद् बुध्यन्तरविषयाद्भिन्नेत्यनुमीयते । सर्वाभेदमिच्छतामद्वैतिनां क्वचिदपि तदासिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेः । नच सर्वं भिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतःप्रमाणेन विरुद्धाऽद्वैतश्रुतिरिति वाच्यम् । यतः कुतश्चिद्भेदोपगमे मिथ्यातः सत्यभेदोपगमेन सिद्धसाधनात् । सर्वस्माच्चदुपगमे स्वतो ऽप्यापत्तिः ।

किञ्च सर्वं भिन्नमिति वाक्यमनुमानमूलं प्रत्यक्षमूलं वा । नाद्यः । सर्वस्य पक्षत्वे हेतुदृष्टान्तयोरभावेनानुमानासम्भवात् । नान्त्यः । सार्वज्ञ्यप्रसङ्गात् । यदि सर्वमध्ये किञ्चित् त्यज्यते तर्हि तेनैवाभेदबोधने श्रुतिर्लब्धपदा । अन्ततो हेतुसाध्ययोरभेदबोधने तयोस्तद् न स्याद् अभेदबोधने च लब्धपदा सा । न च वेद्यवेदकभावानुपपत्त्या घटतज्ज्ञानयोर्भेदासिद्धिः । तस्या अनुपपत्तेर्ज्ञानापेक्षणेन तज्ज्ञानत-

द्विषययोर्भेदस्य तया ऽनवगाहनेन तत्रैवाभेदबोधने श्रुतेः सावकाशत्वात् । तयोर्वेद्यवेदकभावस्येव घटतज्ज्ञानयोरपि भेदाभावे सत्सिद्धिः, अन्यथा ऽनवस्था । नचात्र वाक्यार्थबोधाभावः । अस्यायमर्थो भवत्यस्य नेति एवंरूपौ अन्वयव्यतिरेकौ संस्कारारूढौ दृढौ यस्य पुंसस्तस्य तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयबोधप्रतिबन्धासम्भवात् । लोकगृहीतशक्तिकपदानां संसर्गबोधजनने सामर्थ्याभावात् । किञ्च यत्र विशेष्यविशेषणभावादिरूपान्वयस्य स्मृत्युपारूढो भावस्तत्रापि 'शशशृङ्गम्' 'अङ्गुल्यग्रे करिशतम्' इत्यादौ बोधस्तर्हि किं वक्तव्यं यत्र तत्सत्ता तत्र बोधो जायते इति ।

तदुक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । इति ।

इयांस्तु विशेषः–तत्र बाधात्तज्ज्ञानमप्रमा । अत्र तु शब्दस्य स्वतःप्रामाण्येन निश्चला प्रमा उत्पद्यते विषयस्याबाधादिति ।

ननु शशविषाणादिभ्यो न संसर्गज्ञानं किन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमिति गुरुनये "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादावसंसर्गाग्रहमात्रमिति वाच्यम् । तन्नयेऽपि अबाधिते 'शुक्तौ घटः' इत्यादिवाक्ये ऽत्यन्तमसतो ऽसंसर्गस्याग्रहः संसर्गलग्नकमिति । नच भिन्नार्थसंसर्गबोधकत्वं श्रुतेरौचित्यं सर्वत्र दृष्टत्वात् । इयं चाद्वैतश्रुतिरभिन्नवस्तुबोधकत्वेन तद्भिन्ना । विमता श्रुतिर्नाद्वैते प्रमाणं श्रुतित्वात्कर्मश्रुतिवदित्यनुमानेन बाध्यते इति वाच्यम् । अपौरुषेयत्वेन भ्रममूलत्वशङ्काराहित्येन श्रुतेर्बलवत्त्वाद्, अनुमाने च तच्छंकासत्त्वेन पक्षे एव व्यभिचारशङ्कासम्भवात् ।

ननु "अन्धो मणिमविन्दद्" इति श्रुतेरयोग्यार्थत्वाद्यथा स्वार्थे तात्पर्यं नेष्यते तथाऽद्वयश्रुतेरपीति वाच्यम् । तेन वाक्येनायोग्यार्थत्वमूलभूतविपरीतप्रमाणानिरासेनानौचित्यानपगमेन तदस्तु इह तु व्याप्तेर्निरूपयितुमशक्यत्वेन स्वार्थतात्पर्यकत्वे बाधकाभावात् । नहि सर्वाद्वयमते व्याप्तिर्निरूपयितुं शक्या भेददर्शनभ्रमश्चाद्वैतश्रुतिजबोधेन निवर्त्स्यते इति दिक् ।

नच यद्यत्त्वयोदाह्रियते ऽस्माद्विषयादस्य संवेदनस्य भेदो न गृहीतः साऽन्तिमबुद्धिस्तस्या अद्वैतश्रुतिजबुद्धेर्भेदग्रहस्य तवासम्भवात् ।

तथा हि अन्तिमबुद्ध्यद्वैतवाक्यजबुद्ध्योर्युगपदवस्थानाभावेन तद्भेदग्राहिप्रत्यक्षासम्भवः वर्तमाननिष्ठभेदस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वा-

त् । नच प्रत्यक्षासम्भवे ऽपि केनचिद्धेतुना कथाऽप्यनुपपत्त्या तज्ज्ञानमिति वाच्यम् । अद्वैतवादिनः साध्याविशिष्टत्वात् हेतोर्भेदासिद्ध्या प्रमापकत्वासम्भवात् । अनुपपत्तेरपि येन विना सा तदभिन्नत्वेन प्रमापकत्वासम्भवात् । नच ताभ्यां मया स भेदो ज्ञायते नतु परं प्रति प्रयुज्यते इति नासिद्ध्यादीति वाच्यम् । ज्ञात्वा मौनावलम्बने तवाप्रतिभादोषापत्तेः । नच स्वयं प्रमितो भेदः परं प्रति केवलं वचसा बोध्यते इति वाच्यम् । त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् ।

कस्तर्हि कथकवचनस्योपयोग इति चेत् । शृणु । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे स्वतस्तदर्थप्रतिपत्त्युपपादनपर्यवसायि, नचाद्वैतिनं प्रति तथा, दोषजिज्ञासायां दोषानुपलम्भेन प्रमाणमिति कर्तुं शक्यम् । तस्य प्रत्ययान्तरासिद्धेः । नच मद्वचनात्सन्देहे श्रुतेरप्रमाण्यम् । स्थाणुनिश्चयवतः 'पुरुषं पश्यामि' इति भ्रान्तवचनात्सन्देहाभाववत् सर्वत्राभेदनिश्चयवतः परवचनेन सन्देहस्यैवानुदयात् ।

तस्माद्—

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥

नच भेदानङ्गीकारे घटः पटाद्भिन्न इति व्यवहारव्याघातः । अविद्याकल्पितभेदस्यानिषेधात् वास्तवभेदस्यैव श्रुत्या निषेधात् । किञ्चापादकव्यवहारस्यापाद्यव्याघातस्य भेदासिद्ध्याऽनिष्टापादनस्य स्वरूपालाभात् ।

तस्मात्—

नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।
असिद्धभेदाद् व्याघातः पतेदापादकात्कुतः ॥

किं च यः पदार्थानां प्रत्यक्षेण भेदः स किं स्वरूपात्मको ऽन्योन्याभावो वा वैधर्म्यं वा अन्य एव वा ।

नाद्यः । यद् घटपटयोः स्वरूपं परस्परस्माद्भेदस्तत्र परस्परप्रतियोगिरूपमन्तर्भवतीति घटपटयोः परस्परस्वरूपे प्रविष्टत्वात् घटपटयोरैक्यस्यैव प्रत्यक्षेण ग्रहणमापन्नम् । न च भेदप्रतीतेरुच्छेदः । आविद्यकभेदविषयत्वात् । भेदविशेषणस्य घटपदा-

त्मना भासं विना घटविशिष्टभेदस्य 'नागृहीतविशेषणा विशेषणविशिष्टबुद्धिः' इति न्यायेन घटस्वरूपत्वेन भावानुपपत्त्या सोऽपि वाच्यः । एवं च तत्रैव प्रतीतेः प्रमात्वं भेदांशे त्वप्रमात्वम् उपजीव्याविरोधात् ।

किञ्च घटविशिष्टभेदस्य पटस्वरूपत्वे यदि तयोर्भेदस्तर्हि घटादेव घटस्य भेद इति घटस्वरूपस्यैवासिद्धिः । नच प्रतियोगिनमुपलक्षणमाश्रित्य भेदमात्रं पटस्वरूपं तच्च घटादिना प्रतियोगिना निरूप्यते इति वाच्यम् । निष्प्रतियोगिकभेदस्य प्रमाणागोचरत्वेन शुद्धस्य तत्स्वरूपत्वायोगात् ।

किञ्च स्वरूपत्वे भेदस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वं न स्यात् । नीलादिस्वरूपवत् । एवं चान्यसाकाङ्क्षत्वे पटस्य स्वरूपमन्येन निरूप्यमाणं भेद इति व्याहतम् । तदपेक्षानपेक्षालक्षणविरुद्धधर्मयोरेकत्रासम्भवात् । किञ्च परं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य, तस्य घटस्वरूपत्वे तत्रैव पटमपि प्रक्षिपन्ती सा बुद्धिरद्वैते एव पर्यवस्यति । केवलं प्रतियोगित्वं घटस्वरूपमिति तु न युक्तम् । नहि इतरानपेक्षप्रतियोगित्वस्य प्रामाण्यमस्ति ।

किञ्च तस्य धर्मस्य धर्मिणा सहासंबन्धे ऽतिप्रसङ्गः । सम्बन्धस्वीकारे सम्बन्धानन्त्येनानवस्था । तद्भिया संबन्धस्य स्वरूपत्वोपगमे द्वयोरपि संबन्धस्वरूपे प्रवेशोऽभेद एव स्यात् ।

एवं घटस्य घटत्वं धर्म इत्यादावपि संबद्धत्वासंबद्धत्वाभ्यां दोषो द्रष्टव्य इति धर्मधर्मिणोरभेदो द्रष्टव्यः । भेदप्रतीतिस्त्वाविद्यकीत्युक्तमेव ।

तस्मात्पटादिविशिष्टं प्रतियोगित्वं घटस्य स्वरूपमेवेति तत्प्रत्यक्षमद्वैते एव प्रमाणम् ।

नचान्यानपेक्षप्रतीतौ 'घटादिकम्' इत्येव प्रतीतिः, पटादिना निरूपणे तु तस्यैव 'भेदः' इति प्रतीतिरिति वाच्यम् । 'घटः' इति प्रतीत्यपेक्षया भेदप्रतीतेर्विलक्षणत्वेन घटस्वरूपमादाय तत्प्रतीतेर्निरूपयितुमशक्यत्वात् । घटस्य स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यनपेक्षणाच्च ।

नच तर्हि अन्योन्याभावरूपो ऽतिरिक्तो भेदो ऽस्तु तस्या विषय इति वाच्यम् । प्रतियोग्यनालिङ्गिताभावबुद्धेरभावेन प्रति-

योग्यपि भेदशरीरे ऽन्तर्भाव्यस्तदा तद्विशिष्टस्वाभावस्य घटस्वरूपत्वे घटपटयोरैक्यापत्तेः । धर्मत्वे चान्योन्यधर्मत्वप्रसङ्गो ऽन्योन्यस्य धर्मस्य संबन्धत्वविकल्पदोषप्रसङ्गश्च । एवं प्रतियोगित्वांशेऽपि तद्दोषप्रसङ्गो बोध्यः ।

किञ्च घटपटादेस्तादात्म्यमन्योन्याभावप्रतियोगि तद्यदि सर्वथा तेषां नेष्यते तदा तद्विशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य वा प्रमाणेन ज्ञानासम्भवः । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणोपलक्षणविषयत्वनियमात् । अत्यन्तमसति तु शशविषाणभेदवत् कथं तव तत्प्रामाण्यं येन श्रुतिर्बाध्येत ।

नच पटादिप्रतियोगिक एवाऽसौ घटाद्याश्रित इति नासत्प्रतियोगिकता तस्येति वाच्यम् । एवं हि संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्विशेषानापत्तेः । एवं च संसर्गाभावादन्योन्याभावस्यानतिरेके ऽन्योन्यात्मभूतं विश्वमद्वैतं स्यादिति संसर्गाभावोऽपि न सिध्येत ।

नच घटसंसर्गाभावः पटाश्रयो घटान्योन्याभावस्तु पट एवेति विशेषः । एवं हि घटाभावस्य पटः संसर्गीति घटसंसर्गाभावस्य पटे समर्थनवद् घटान्योन्याभावः पटात्मक इति घटतादात्म्याभावस्यापि पटरूपत्वसमर्थनापत्तेः । नचैतत्त्वदिष्टं तादात्म्याभावस्य त्वया पटवृत्तितास्वीकारात् ।

किञ्चैवं पटस्य घटाभावात्मत्वे घटस्यापि पटाभावात्मकतया घटपटयोरसिद्ध्यापत्तिः, तद्भेदासिद्ध्यापत्तिश्च । तस्मात्तादात्म्यं संसर्गं च प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्विशेषो वाच्यः । तथा चात्यन्तासत्प्रतियोगिकता दुर्वारा । नच धर्मिणो धर्मातरसंसर्गनिषेधः संसर्गाभावः, घटपटयोरितरेतरधर्मनिषेधो ऽन्योन्याभाव इति नात्यन्तमसत्प्रतियोगिकत्वमिति वाच्यम् । एवं हि घटत्वपटत्वयोर्निषेध्यधर्माभावेन तयोरन्योन्याभावाभावादैक्यप्रसङ्गे घटपटयोर्घटत्वपटत्वनिषेधात्प्रमाणं द्वयमपि घटत्वपटत्वशून्यमेवावेदयेत् । एवं च धर्मिप्रतियोगिविभागाभावादभावप्रमोच्छेदापत्तिरिति दिक् ।

एतेन वैधर्म्यं भेद इत्यप्यपास्तम् । वैधर्म्ये घटत्वादौ वैधर्म्यान्तरस्य तज्ज्ञानस्य वाऽभ्युपगमे ऽनवस्थापत्तेः ।

वैधर्म्यानङ्गीकारे तु तयोरैक्यापत्त्या विलक्षणधर्मानाश्रयत्वेन घटपटयोरपि भेदव्यवहारोच्छेदः ।

किञ्च वैधर्म्यरूपो भेदः किं घटादौ भिन्ने धर्मिणि निविशते अभिन्ने वा । नाद्यः । वैधर्म्यस्य भिन्नाश्रयत्वे पूर्वोऽपि भिन्नाश्रय इत्यनवस्थापत्तेः । सन्त्वनन्तभिदा इति चेन्न । तेषामनन्तानां क्रमेण वस्तुसम्बन्धेऽल्पकालपरिच्छिन्ने घटादौ तेषां सम्बन्धासम्भवात् । धर्मिणो वाऽनन्तकालत्वं स्यात् । युगपत्तत्सम्बन्धे तु भिन्ने भेदनिवेश इति प्रक्रमात् केन भेदेन विशिष्टे कस्य भेदस्य स्थितिरिति निर्द्धारणकारणाभावादनिर्धारणापत्तिः । क्रमसम्बन्धस्तु दूषित एव । किञ्च क्रमसम्बन्धे वैधर्म्याख्यो भेदः स्वीकृतस्तस्य वृत्तिसिद्धये द्वितीयो भेदः स्वीकृतस्तेनैव स्वाश्रयव्यवहारासाङ्कर्यस्य प्रथमभेदप्रयोजनस्य सिद्धेस्तस्याकिञ्चित्करत्वापत्तेः । एवं द्वितीयोऽपि येन भेदान्तरेण विशिष्टे निविशते तेनैव तत्प्रयोजनसिद्धेर्द्वितीयोऽपि व्यर्थ इति पूर्वपूर्वलोपे प्रवाहस्यैवासिद्धिः । एवं स्वरूपभेदभिन्ने ऽन्योन्याभावस्य वृत्त्यभ्युपगमे स्वरूपभेदेनैव तद्व्यवहारसिद्धेरन्योन्याभावो व्यर्थः ।

तथा स्वरूपभेदोऽपि यदि कुतश्चिद्भिन्ने स्वरूपे वर्त्तते तदा तेनैव व्यवहारसिद्धेः स्वरूपभेदस्य वैयर्थ्यम् । एवं संहतेष्ववयवेषु यद्यवयविबुद्धिनिवेशस्तदा संघातविशेषेणैव विलक्षणप्रत्ययाद्युपपत्ताववयविकल्पना व्यर्था ।

एवं निरन्तरयोर्द्रव्ययोः संयोगनिवेशे नैरन्तर्येणैव संयोगव्यवहारसिद्धेः संयोगगुणकल्पना व्यर्थेत्याद्यूह्यम् । अनन्तानां भेदानां क्रमेण युगपद्वा सम्बन्धकल्पने प्रमाणाभावश्च ।

नच स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्तमानं भेद इति वाच्यम् । स्वरूपमात्रव्यावृत्तौ तयोर्निःस्वरूपतापत्तेः । नच स्वरूपविशेषव्यावृत्तिः । सकलविशेषव्यावृत्तौ तयोः स्वरूपमात्रत्वेनैक्यापत्तेः । किञ्च स्वरूपस्य विशेषस्तद्व्यावृत्तिं वदता स्वरूपमात्रमनुगतं वाच्यम् । तच्च न स्वरूपं साधारणं चेत्यस्य व्याहतत्वात् । नच स्वरूपं च विशेषश्चेत्यर्थः । एवं च विशेषेष्वेव स्वरूपशब्दः साधारणो नानार्थ इति वाच्यम् । विशेषेषु खण्डमुण्डादिष्वपि गोशब्दः साधारण इति गोत्वस्याप्येकस्य तवासिद्ध्यापत्तेः ।

किञ्चानन्तासु व्यक्तिषु एकस्य स्वरूपपदस्य सङ्केतग्रहणानुपपत्तिः । किञ्च स्वरूपस्यैव भेदत्वे धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति सन्देहानुपपत्तिः ।

नचाभिन्ने एव भेदो निविशते इति वाच्यम् । एकस्या अपि घटादिव्यक्तेस्तेन स्वाभेदे सति उदासीनाभावापत्तौ किमेकं नाना वा स्यादिति शून्यवादापत्तेः ।

एतेन भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभावे वैधर्म्यानात्मको धर्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यप्यपास्तम् । तस्यापि स्वाश्रयभिन्नेऽभिन्ने वेत्याद्युक्तदोषानिस्तारात् ।

किञ्च स्वाश्रयेण सह भेदस्य भेदानङ्गीकारे भेदस्य वस्त्वभेदेऽद्वैतापत्तिः, स एव भेदः स्वस्मिन्निविशते चेदात्माश्रयः । अन्यस्तत्र भेदश्चेदन्योन्याश्रयः, द्वितीयोऽपि भेदस्तृतीयापेक्षश्चेच्चक्रकम् । एवं परम्परायामत ऊर्ध्वमनवस्था । तत्परिहाराय भेदभेदाश्रययोः क्वचिदभेदाङ्गीकारे तदैक्यदरिकामूलपर्यन्तमेकतापत्तिः ।

तदद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।
नानुमानादिकं कर्त्तुं तवापि क्षमते मते ॥

प्रत्यक्षेण भेदासिद्धौ व्याप्तिग्रहणाद्यसम्भवात् । नच शीतोष्णादिधर्माणां सहानवस्थानलक्षणविरोधसिद्ध्यनुपपत्त्या धर्मिभेदावगतिः । तिलेभ्य एव तैलम्, पयस एव दधि इति कार्यभेदव्यवस्थानुपपत्त्या कारणभेदावगतिः, बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्त्या चात्मभेदावगतिरित्यर्थापत्त्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । सत्यभेदस्य चोक्तप्रकारेणासिद्धा कल्पितभेदाक्षेपकत्वेनैव तदुपपत्तेः । भेदकल्पनायाश्चाद्वैताविद्याकार्यत्वेनार्थापत्तीनामद्वैतगमकत्वाच्च ।

तदुक्तम्—
अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वती परान् ।
सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ इति ।

नासीरमग्रगमनम् । द्वैतपक्षस्यासाधु यथा भवति तथा परान् परतरान् धुन्वती कम्पयन्ती अर्थापत्तिरूपपत्तीनां पदातीनां परम्परा सेवामेवाद्वैतागमस्यार्जयति करोतीत्यर्थः ।

नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्तीति स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिः कथं न बाध्या उपजीव-

कस्योपजीव्याद् दुर्बलत्वादिति चेन्न । अविद्याकल्पितभेदस्य तत्रोपजीव्यत्वेन तस्य मिथ्यात्वेन दुर्बलतया तद्बाधकत्वायोगात् । एवं च तेषां पदार्थानां तद्भेदानां चाविद्याकृतसत्त्वमेव व्यवहारोपयोगीति बोध्यम् ।

एतेन द्वितीयाभावे 'एकमेव' इत्येवकारव्यवच्छेद्याभावः । एवम् "अद्वितीयम्" "नेह नाना" इत्यादिव्यवच्छेद्याभाव इत्यपास्तम् । अविद्याकल्पितस्य सत्यतया व्यवच्छेद्यत्वेनाक्षतेः ।

किञ्च श्रुतिभिरद्वैतं पारमार्थिकं प्रतिपाद्यते । नच पारमार्थिकबुद्धिरपारमार्थिकबुद्धिबाध्या । अन्यथा शुक्तिरजतबुद्ध्या पारमार्थिकशुक्तिधीबाधापत्तेः ।

ननु 'अग्निरनुष्णः' इति बुद्धेः प्रतियोगिभूतोष्णज्ञानोपजीव्यत्वादुपजीव्येन बाधो दृष्टस्तथाऽत्रापि किं न स्यादिति चेन्न । द्वयोरप्युष्णताऽनुष्णतयोर्मिथ्यात्वात्तत्रोपजीवकत्वस्य दौर्बल्यप्रयोजकत्वेऽपि शुक्तिविषयस्य 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानस्य प्रसक्तप्रतिषेधतया प्रसञ्जकपूर्वप्रत्ययोपजीवकत्वेऽप्युपजीव्येन बाधस्याभावाद्, उपजीव्येन बाध इत्यस्यौत्सर्गिकत्वात् । नच तत्रानुष्णता पारमार्थिक्येवास्तु । तस्याः पारमार्थिकत्वसाधने दृष्टान्तादिदृष्टायास्तैः साधने तत्सजातीयमिथ्यात्वस्यैव सिद्धेः । यद्यनुष्णताया लोकसिद्धरूपतां विहायात्यन्ताबाध्यत्वेष्टौ अद्वैतस्यैवेदं नामान्तरं कृतं स्यात्तच्च तवानिष्टम् । अविद्यादशायां च ज्ञानज्ञेयादिभेदस्यावश्याङ्गीकरणीयतयोक्तजगद्बाधयुक्तिग्रासे प्रवेशासम्भवात् ।

नन्वद्वैतेऽपि ज्ञानं ज्ञाता मुमुक्षुरिति भेदस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्भेदबाधकयुक्तिप्रवेशासम्भवात् तस्या मिथ्यात्वं स्याद् इति चेत् । न । द्वैतगोचरस्य बाधस्याद्वैतेऽनवकाशात् । ज्ञानज्ञेयज्ञात्रादिभेदस्य तत्र वस्तुतोऽनङ्गीकारात् । अत एवापारमार्थिकत्वसम्भावनाऽपि न तत्र । न चोपजीव्यविरोधात् श्रुत्याऽद्वैतप्रमाजननमशक्यम् । काल्पनिकेनाविद्याकृतेन भेदेन पारमार्थिकाद्वैतस्य विरोधाभावात् । पारमार्थिकं हि पारमार्थिकेन विरुध्यते । तस्मादविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बोधं चोपजीवन्त्याः श्रुतिजनितायाः परमार्थाद्वैतबुद्धेर्नोपजीव्यबाधः । एवं च यद्यपि श्रुतिजन्याऽद्वैतबुद्धिरपि

अविद्याविद्यमानैव तथाऽपि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतम् ।

एतेनाद्वैतबुद्धिर्बाध्या अविद्योपादानत्वाच्छुक्तिरूप्यबुद्धिवदित्य-पास्तम् । बुद्धेर्बाध्यत्वं विषयबाधेन मानान्तरविरोधेन वा प्रसिद्धम् । अद्वैते च मानान्तरविरोधो नास्तीत्यविद्योपादानकत्वहेतोरप्रयोजकत्वम् ।

श्रुत्यन्तरमपि "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति ।

तच्चाद्वैतं "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्यर्थैकवाक्यतया ज्ञानात्मकब्रह्मरूपतया ऽवतिष्ठते । चित्प्रतिबिम्बस्य श्रौतज्ञानस्य बिम्बाभेदाद् यदद्वैतज्ञानस्य श्रुत्या जन्यत्वं तदपि न पारमार्थिकं किन्त्वविद्याव्यवस्थितवत् तज्जन्यत्वमिति न पारमार्थिकतदजन्यत्वेन विरोधः ।

ननु यदिदं विश्वं श्रुत्यैकं साध्यते तत्रैकत्वं यदि भेदाभावस्तर्हि तस्य प्रामाणिकत्वादद्वैतहानिः । यद्येकत्वसंख्या तदा गुणगुणिभावात्तद्धानिः । यदि संवेद्यस्य विश्वस्य संवेदनैक्यन्तर्हि विज्ञानवादवत् ग्राह्यस्य ग्राहकाभेदात्तद्धानिरिति चेन्न । एकत्वधर्मस्य निरूपणासहत्वेन बहुश्रुतिमुखप्रतिपन्नत्वेन तदसत्ताया अपि वक्तुमशक्यत्वेनैकत्वविषयकज्ञानस्याविशिष्टरूपेण श्रुतिजन्यवैशिष्ट्येन च निवृत्त्याऽक्षतेः । तद्धर्मिणस्त्वबाधात् परमार्थतो व्यवस्थितिः । नहि परमार्थशुक्तीरजततया प्रतीयते तदा तत्र बाधाद्रजतत्वे व्यावर्तमाने शुक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते ।

सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कशतमवतार्य प्राज्ञैरपनेया "तर्केण नैषा मतिरापनेया" इति श्रुतेः ।

तस्माद्—

धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।
क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ ॥

"सत्यं ब्रह्म" इति निर्द्दोषा श्रुतिरत्यन्ताबाध्यतामाह सा न हन्तव्येत्यर्थः ।

सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थाऽपि ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयाद् ॥ इति—

गीतोक्तेः । महतो भयात् संसारात् स्वल्पमपि सङ्कुचिन्तममपि । सा चेश्वरानुग्रहादेवेत्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

तदिदमद्वैतं द्वैतवासनायाः प्राबल्ये ऽपि उपनिषदर्थे श्रद्धयाऽत्यल्पकालपकमपि भाव्यमानं द्वैतवासनां निरस्य हृदि स्थिरं भवत्येवेति श्रीहर्षादयो ऽत्र साक्षिणः । तत्कृते नैषधकाव्यान्तर्गतपरमपुरुषस्तुतिसर्गानुसन्धानेन च व्यक्तं चित्तस्याद्वैतास्वादे प्रवृत्तिः । यद्यपि प्रमाणमेयादिलक्षणानामत्यन्ताभावस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि पराभिमतव्यवहारेण श्रुतिः प्रमाणमद्वैतं प्रमेयमिति, सिद्धान्ते न क्षतिः । अद्वैतदर्शिनं प्रति त्विष्यत एव श्रुतेरप्रामाण्यमद्वैतस्याप्रमेयत्वं च । "यत्र वेदा अवेदाः" इति श्रुतेः । तस्माद्यादृशप्रमाणाप्रमेयादिसत्त्वाभ्युपगमाश्रयासु सर्वास्वेव दर्शनस्थितिषु, प्रमाणादीनामवास्तवत्वप्रतिपादनाय श्रीहर्षमहाशयस्य खण्डनयुक्तिसिंहाः प्रगर्जन्ते । तासां युक्तीनामीश्वरविरचितेयं प्रमाणादिव्यवस्था अशक्या निरासे तवेश्वरद्रोहः स्यादित्यभिशापमन्तरेण खण्डनमशक्यम् ईश्वरपरवशाऽविचारितरमणीया व्यवहारक्षमा सृष्टिरियं नात्यन्तमत्र निरूपणायासः कार्य इति वा समाधानम् । तत्र यदि शून्यवादानिर्वचनीयवादाश्रयणं तदा खण्डनयुक्तीनां सर्वदर्शनमार्गोन्मूलनक्षमता स्पष्टैव ।

किञ्च प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगन्तृनैयायिकादिवादालम्बने विलक्षणप्रमाणखण्डनयुक्तीनां प्रत्येकं लक्षणविशेषलक्ष्यविशेषप्रमाणविशेषखण्डने तात्पर्यं कृत्वा प्रयोक्तुमौचित्यमेव । नच तत्सूत्रभाष्याद्युक्तलक्षणखण्डनेऽपसिद्धान्तः । पराभिमतव्याख्याखण्डने तात्पर्यात् ।

नचैवं स्वाभिमतं व्याख्यान्तरं वाच्यं स्यात् । वितण्डामालम्ब्य खण्डनयुक्तिप्रयोगस्य निर्बाधत्वात् । तस्यां स्वपक्षनिर्वाहपर्यनुयोगाभावात् । एवं च वादिदर्शनमाश्रित्यापि एकदेशिवत्प्रत्यवस्थानेन खण्डनयुक्तिप्रयोगो निर्बाधः । वैयाकरणानामिव शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयज्ञाननिरूपणार्थसमानपक्षस्थित्याऽपि पर्यनुयोगादिसम्भवात् । वादकथायामप्यासां प्रयोगो भवति वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन वस्तुव्यवस्थितये आसां युक्तीनामुद्धरणीयत्वात् । जल्पकथायामप्यासामस्त्युद्भावनावसरः परम्पराजित्य स्वपक्षे सदोषमप्यनुमानादि प्रमाणतयोपन्यस्य तत्रानैकान्तत्वादिदोषोद्भावनकारी परः काममपि तल्लक्षणखण्डनयुक्तिम-

वतार्थ बाधनीय इति ।

वस्तुतो नास्त्येव जल्पो नाम कथान्तरम् । वितण्डाद्वयशरीरा हि सा ।

तथाहि यदा प्रतिवादी छलजात्यादिभिः प्रतिवादिनं दूषयति तदा तस्य स्वपक्षसाधनावसराभावात् दूषयित्वैवेति वर्तते इत्येका वितण्डा, दूषितश्च प्रतिवादी परावृत्य यदा प्रतिवादिनं दूषयति तत्पक्षस्याग्रत एव दूषितत्वेन साधनानर्हत्वात्सोऽपि प्रतिवादिनं दूषयित्वैवेति वर्त्तत इत्यपरा वितण्डा । तद्व्यतिरेकेण न परस्खलत ।

तत्र लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिरिति तार्किकास्तदयुक्तम् । यतो ज्ञातैर्लक्षणैर्वस्तुस्थितिर्वाच्या सत्तामात्रेणानुपयोगात् । ज्ञानमपि लक्षणत एव व्यवस्थापनीयम् । तल्लक्षणं च ज्ञानत्वजातिमत्त्वम् । जातिलक्षणं चानुवृत्तज्ञानविषयत्वम् । एवं च ज्ञानसिद्धौ जातिसिद्धिस्तत्सिद्धौ ज्ञानलक्षणसिद्धिस्ततश्च ज्ञानपदार्थसिद्धिरिति चक्रकस्य, जातेर्व्यक्तिपारतन्त्र्यनियमाज्ज्ञानव्यक्तिषु सिद्धासु तज्जातिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च ज्ञानत्वजातिमत्वेन ज्ञानव्यक्तिसिद्धिरितीतरेतराश्रयस्य, ज्ञानविशेषे तल्लक्षणाज्ज्ञानसिद्धौ ज्ञानसिद्धिरित्यात्माश्रयस्य चापत्तेः । एवं यत्र आधीयते किञ्चित् तदधिकरणमित्यधिकरणलक्षणेऽधिकरणवाचकसप्तम्यन्तप्रयोगेण निरूप्यमाणेऽन्योन्याश्रयापत्तेर्लक्षणानामसम्भवे लक्ष्यस्याप्यसिद्धिरित्यादि द्र[illegible]यम् ।

सकलमपि द्वैतं प्रमेयं प्रमासिद्धौ सिध्यतीति प्रमाखण्डनमेव तत्खण्डने मुख्यो हेतुरिति तत्खण्डनं प्रस्तूयते—

तत्त्वानुभूतिः प्रमेति न युक्तं तस्य भावो हि तच्छब्दार्थः अत्र प्रकृतस्य कस्य चिदभावेन तत्त्वाप्रसिद्धिः । नचानुभूत्याक्षिप्तो विषयस्तच्छब्देन परामृश्यते वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थताया एव प्रकरणत्वात् । तेन यस्य यो भावस्तस्य तत्त्वमिति वाच्यम् । शुक्तौ रजतज्ञानेऽतिव्याप्तेः रजतत्वस्यापि रजतत्वत्वात् । तदाश्रयस्य धर्मिणो घटादेस्तत्त्वशब्दार्थत्वाभावेन धर्म्यंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः ।

नचाप्यन्तरत्वशब्दो रूढ्या स्वरूपमात्रवचनः । अतत्त्वज्ञानविषयस्य रजतादेरसत्त्वेन स्वरूपाभावात्तद्व्यवच्छेद इति वाच्यम् । स्वरूपत्वस्य जातित्वे स्वरूपमिति पररूपव्यावर्तकोपाधित्वे वा तस्य स्वात्मनि वृत्तावात्माश्रयापत्तेः, अवृत्तौ तदनुभवस्याप्रमात्वापत्तेः । स्वरूपशब्दस्य व्यक्तिवाचकत्वं तदर्थस्यैकस्यासम्भवेन घटस्वरूपानुभूतेः पटस्वरूपानुभूतित्वाभावेनाननुगमेन लक्षणाव्याप्तेः शुक्तिरजतादिज्ञानेऽतिव्याप्तेश्च । शुक्तिरजतत्वयोस्तयोः प्रतिभासमानसम्बन्धस्य च स्वरूपत्वात् । नच शुक्तौ रजतत्वस्य समवायो नास्तीति वाच्यम् । तत्रासत्वेऽपि स्वरूपत्वाव्याहतेः । नहीह गृहे देवदत्तो नास्तीति तस्य स्वरूपं हीयते । नच यद्देशकालसम्बन्धि यत् स्वरूपं प्रतीतं तद्देशकालसम्बन्धस्वरूपं तस्य तत्त्वमिति वाच्यम् । देशकालसंबन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात् । तयोः स्वरूपमेव तत्त्वमिति चेत् । तत्त्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन लक्षणाव्याप्तेः । नच यद् यथा प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमिति वाच्यम् । प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथा भूतस्य तत्त्वत्वापत्त्या भाविपाकजरागस्य कुम्भस्य श्यामतादशायामपि रक्तपित्तिना रक्ततयोपलभ्यते इति तद्बुद्धेः प्रमात्वापत्तेः। यदा तदेति विशेषणे तु कालवैशिष्ट्येन प्रतीतेरप्रमात्वापत्तेः। कालविशिष्टस्य कालान्तरसंबन्धेऽनवस्थापत्तेः । नच स्वतः कालस्यैक्यान्नानवस्था अन्योपाध्यवच्छिन्नस्य तस्य कालस्यान्योपाध्यवच्छिन्नेन संबन्धो युक्त इति वाच्यम् । दण्डिनो देवदत्तस्य कुण्डलिनं स्वं प्रत्याधाराधेयभावापत्तेः । उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वान्नाधाराधेयभावस्तत्रेति चेत् । कालस्याप्यैक्येन कालविशिष्टस्य काले वृत्त्यसम्भव इति तुल्यम् ।

एनेन कारणत्वं तत्त्वमित्यपास्तम् । काले पूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणत्वाभावेन तदनुभूतेः प्रमात्वानापत्तेः । अन्त्यकार्यस्याकारणत्वेन तदनुभूतौ प्रमात्वानापत्तेश्च । नच स्वविषययोगिप्रत्यक्षस्य तत् कारणम् । शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षस्य विषयाजलपनप्रत्यक्षे विषयस्याकारणत्वात् । नच प्रत्यक्षप्रमा नियमेन स्वविषयजन्येति वाच्यम् । चक्रकापत्तेः—प्रमासिद्धौ तद्भेदप्रत्यक्षसिद्धिस्तत्सिद्धौ चान्त्यकार्यस्य तज्जनकत्वेन कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यस्य सिद्धिरिति ।

किञ्च कारणानुभूतेः प्रमात्वे कारणत्वस्य स्वात्मनि वृत्तावेव तदनुभूतिः प्रमा स्यादित्यात्माश्रयः ।

किञ्च यत्क्षणविशिष्टस्यैव कारणत्वं नेष्यते तदनुभूतेरप्रमात्वापत्तिः । प्रतिक्षणविशिष्टस्य विश्वस्य कारणत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः । यद् अर्थक्रियाकारि तत्सदिति अङ्गीकुर्वतो बौद्धस्य मते प्रवेशात् ।

किञ्चानुभवामीति प्रत्ययबललभ्याऽनुभवत्वं न जातिः । माघस्नानं कुर्वतः शब्दतो भाविस्वकीयस्वर्गसुखज्ञाने ऽप्यनुभवामीत्यप्रत्ययात् । परनारीरतस्यास्तिककामुकस्य शब्दतो भाविस्वकीयनरकपातज्ञाने ऽपि नरकमनुभवामीत्यप्रत्ययाच्च । विपरीतममन्दानन्दानुभवात् ।

यदि तु "सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति" इति, परपत्नीं समारुह्य नारकी स्यान्न संशयः, इत्यादिशब्दोपदर्शितया यो गङ्गायमुनासङ्गमे स्नाति स स्वर्गं गच्छति, परपत्नीरतः स नरकं गच्छतीत्यादिरूपव्याप्त्या जनितं तस्मादहमपि तथेत्यनुमानमनुभवश्चेत् तर्हि सुखं दुःखमनुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् । नच साक्षात्कारमनुभवशब्दार्थमनुरुध्य तयोर्न तथा व्यवहारः । अनुभवत्वजातिमादाय तु भाविसुखादिज्ञानं न स्मृतिरननुभूतविषयत्वादिति विमर्शकस्य भवत्येवानुभवामीति प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रत्यक्षे साक्षात्कारत्वोपाधिनैवानुभवव्यवहारोपपत्तौ तत्र सा जातिर्न सिध्येद्, अनुमित्यादौ तु तया जात्येत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणेनाननुगमापत्तेः ।

नच स्मृतिभिन्नेषु प्रत्यक्षादिषु सर्वेष्वनुगतप्रत्ययो न साक्षात्कारित्वनिबन्धन इति जातिरावश्यकीति वाच्यम् । स्मृतिभिन्नत्वेनैव तद्व्यवहारोपपत्तौ तज्जातिकल्पने मानाभावात् । अन्यथा गोपशुभूम्यादिषु अनुगतप्रतीत्या सकलसाधारणगोत्वस्याप्यापत्तिः ।

किञ्च प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वयोः सांकर्यान्नानुभवत्वं जातिः ।

तथाहि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयं यतस्तस्यां प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ताविशिष्टस्य भेदः प्रकाशते, स न स्मृतिरननुभूतचरत्वात् । एतेन स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञेत्यपास्तम् । नाप्यनुभवः । प्रत्यभिज्ञाकाले ऽनुभवेन प्रागवस्थायाः संवेदनात् ।

इन्द्रियस्य वर्तमानमात्रग्राहकत्वात् । सहकारिसाहितादिन्द्रियात्प्रागवस्थासंवेदने त्वनुभव एवेति पक्षश्चाग्रे दूषयिष्यते ।

नच प्रागवस्थाविशिष्टाद्भिन्न इत्ययमर्थो ऽनेकांशस्तत्र प्रागवस्थाविशिष्ट इत्यंशे स्मृतित्वमभिन्न इत्यंशे त्वनुभवत्वमिति वाच्यम् । प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टो ऽभिन्न इत्यस्य स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदने ऽपि प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयाऽभेदस्य केनाप्यप्रकाशनेन य एव प्रागवस्थाविशिष्टः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाशरीरालाभात् । नचानुभवेनानुभूयमानधर्म्याश्रयतया यो भेदो बुध्यते स कोट्यन्तरं विना न पर्यवस्यतीति संनिधानात्स्मृत्यंशोपनीतप्रागवस्थाविशिष्टरूपकोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रुतासिद्धिरिति वाच्यम् । कोट्यन्तराश्रिततया यादिदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तस्य स्मृतावनुभवे चान्तर्भावस्याशक्यतयोक्तदोषानिस्तारात् ।

किञ्च ज्ञानस्य निरंशत्वे ऽपि विषयांशावच्छेदकल्पतया स्मृतित्वानुभवत्वव्यवस्था कल्पयितुं शक्या । यद्यपि यस्य धर्मिणः पूर्वापरकालावैशिष्ट्यं तज्ज्ञाने जातिसङ्करः परापरभावशून्ययोर्जात्योरेकव्यक्त्याश्रयत्वप्रसङ्गो हि सः । अस्मद्दूषकताबीजं च वैधर्म्यभेदभङ्गप्रसङ्ग इति एकं ज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिः, अयमित्यंशेऽनुभव इत्यसङ्गतम् ।

तथाहि संस्कारेण तत्तामात्रोपनय इति प्रत्यभिज्ञाशरीरं न स्यात् विशिष्टधर्मिण उपनये अयमित्यनुभवांशे ऽपि धर्मिभानमावश्यकम् अन्यथाऽयमिति तच्छरीरं न स्यात् । तत्र संस्कारेन्द्रिययोरुपनिपाते यदि विशेष्यांशे भिन्नं ज्ञानं तदा प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमनुभवत्वमपीति सङ्करो दुर्वारः ।

नच विषयभेदोपाधिकव्यवस्थाऽसम्भवेऽपि कारणभेदोपाधिकव्यवस्थाऽसम्भवेऽपि कारणभेदोपाधिकांशभेदकल्पनयाऽसाङ्कर्यम् ।

तथाहि संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसंनिकर्षजत्वमादायानुभवत्वव्यवस्थितिरस्तु, एकरूपे वस्तुनि विरुद्धजातिसमावेशस्यैव दोषत्वात् । तत्रैव हि जात्योरविरोधबुद्धिर्नात्रेति न वैधर्म्यभेदभङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञायाः प्रमाऽप्रमारूपताया विषयव्यवस्थयैवोपगन्तव्यतया निर्विषययोस्तयोरसम्भ-

वात् । एवं चैकस्मिन्नेव धर्मिणि स्मृतित्वानुभवत्वयोर्निवेशे तदुभयोरेकप्रत्यभिज्ञागोचरे धर्मिणि प्रमितत्वाप्रमितत्वलक्षणविरुद्धधर्मप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वम् ।

किञ्च विषयोपरक्तज्ञानानामात्मनि लिङ्गपरामर्शं विनैव भावाभावसंवेदनात्सर्वानुभवगम्यत्वं तेषां वाच्यम् । तथा स्मृतित्वादेरपि प्रत्यभिज्ञायां संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शं विनैव ग्रहणे नानौपाधिकत्वमेव वाच्यम् । ततः स्मृतित्वादेर्विषयनिरूपणकृतव्यवस्थाऽनङ्गीकारे इदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गेन सङ्करो दुर्वारः ।

किञ्चेयं स्मृतिरित्यनुगताकारप्रतीतेः संस्कारजत्वेनैव निर्वाहे तज्जातौ न प्रमाणमिति तस्य साङ्कर्ये उद्भाविते तत्परिहाराय स एवोपाधिरुपन्यस्यते इत्ययुक्तम् । नच तत्स्मृतित्वव्यञ्जकमिति ततोऽन्यदेव स्मृतित्वमिति नायं दोष इति वाच्यम् । संस्कारजन्यस्य सर्वस्मृतिसाधारणमेकं धर्ममनवच्छेदकीकृत्य सर्वस्मृतिषु गृहीतुमशक्यमिति स्मृतित्वमेव तथा वक्तव्यम् । एवं च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः स्मृतित्वानुभवत्वसङ्करो दुर्वारः ।

किञ्च स्मृत्यनुभवयोर्ये सामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां नाङ्गीक्रियेते स्वीक्रियेते वा । नाद्यः । शृण्वतोऽपि स्मृतित्वानुभवत्वयोरनापत्तेः । तत्तत्सामग्र्यौ विनैव तथात्वे ज्ञानमात्रस्यापि द्विरूपतापत्त्या सङ्करापत्तेः । नान्त्यः । प्रत्येकं स्वस्वकार्यसामर्थ्येन पृथगेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचात्र सामग्र्योः संवलितत्वेन संवलितकार्योत्पत्तिः । यद्यप्येवमन्यत्र दृष्टं न तथाऽपि चित्रस्वभावत्वादनयोः सामग्र्योरीदृशत्वमिति वाच्यम् । तयोः परस्परसहकारित्वाभावे मिलनमात्रस्याप्रयोजकत्वेन पृथगेव कार्यापत्तेः । परस्परसहकारित्वे तु अनुभवांऽशेऽपि संस्कारस्य स्मृत्यंशे प्रत्यक्षस्य व्यापार इति तयोरुभयांशसाधारण्यात् स्मृत्यंशेऽप्यनुभूतित्वमनुभूत्यंशेऽपि स्मृतित्वमिति संकरो वज्रलेपायितः ।

नचानुभव एव प्रत्यभिज्ञेति वाच्यम् । इदन्तावच्छिन्ने तत्तावच्छिन्नाभेदो हि प्रत्यभिज्ञाविषयः । नच तद्ग्राहकः संस्कारः अभेदस्य प्रागननुभवात् । नापीन्द्रियसन्निकर्षः पूर्वका-

लावच्छिन्ने सम्भवतीति तस्याविषयत्वमेव स्यान्नतु सोऽयमिति, दोषात् । नच चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मवृत्तिसंस्कारविषयवस्तुविशेषणतया प्रत्यासत्त्या चक्षुषा तत्तावच्छिन्नस्याभेदग्रहणं संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या इन्द्रियेणैव भविष्यति इति वाच्यम् । पूर्वदृष्टे चैत्रे 'सोऽयं न वा' इति संशयस्य कदाऽप्यनापत्तेः । संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या सर्वतदभेदग्रहसम्भवेन 'स एव' इति निश्चयस्यैवापत्तेः ।

नच संशयस्थले दोषवशात्तत्तावच्छिन्नाभेदप्रकाशो नेन्द्रियसम्बन्धैरिति वाच्यम । विनाऽपि संस्कारम अननुभूतेऽपि दोषवशात 'सोऽयं न वा' इति संशयापत्तेः, संस्कारस्य तत्राकारणत्वात् ।

किञ्च वस्तुप्रकाशके दोषत्वमपि वक्तुमशक्यम् । चक्षुरादावदर्शनात् । 'सोऽयम्' इत्यंशे वस्तुप्रकाशित्वेऽपि 'न वा' इत्यंशेऽवस्तुप्रकाशकत्वाद् दोषस्य दोषत्वं चेद् चक्षुरादेरपि तत्त्वं स्यात् । क्वचित्तस्याप्यवस्तुप्रकाशकत्वात् । वस्तुप्रकाशनशक्तिविशिष्टत्वेन चक्षुरादेरदोषत्वं दोषविशिष्टत्वेन मिथ्याज्ञानहेतुत्वमिति चेत् त्वदुक्तदोषेऽप्यदोषत्वं परिहर्तुमशक्यम् । यदि दोषत्वसिद्ध्यर्थं दोषस्य सतोऽपि वस्तुनः प्रकाशकता नेष्यते तर्हि संशयात्प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनापत्तिः । ननु वस्तुविषयत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य दोषादनिश्चयतेति अनिश्चयहेतुत्वेन दोषत्वमिति चेद् न । 'सोऽयम्' इति वस्तुप्रकाशे तस्याभावकोट्या असंकीर्णत्वाद्वस्तुकृतं विशेषं विना ज्ञाने विशेषासम्भवादनिश्चयत्वस्यैवासम्भवात् । ननु 'सोऽयम्' इत्यंशे निश्चयेऽपि अंशान्तरेऽनिश्चयहेतुर्दोष इति चेद् । न । संशयस्य अधिक तदभावग्राहित्वेऽपि 'सोऽयम्' इत्यंशे निश्चयत्वाप्रच्यवात् । एवं च 'न वा' इत्यपि कोट्यन्तरमेव स्यान्न संशयः, संयोगाभावप्रकाशवत्

नच वस्त्ववभासेऽपि संशयत्वं जातिर्दोषाद्व्यज्यते इति तस्य दोषत्वमिति वाच्यम् । संशयत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वे तदर्थकवाशब्दस्य 'इदं तद् वा न वा' इत्यादौ संशयकोट्यर्थकशब्दसमन्वयेन वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोर्नापत्तेः । विकल्पितरूपत्वं हि वाऽर्थः । तदेव संशयत्वम् । प्रतीत्या सह वाकारार्थस्य संबन्धे 'प्रत्येमि न वा' इति तदापत्तेश्च । 'स्थाणुमानय पुरुषं वा' इत्यादौ स्थाणुपुरुषगतपाक्षिकव्यवहारानुपपत्तेश्च । किञ्च वस्तुतः संस्कारेण तस्यात्मना तस्य मनसा तस्य बाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्तिसत्त्वात् तथैव सन्दे

शोपपत्तौ किं दोषेण, यदितु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य सन्देहस्तदाऽननुभूय विस्मृत्य वा सन्दिह्येत । न च संस्कारसहकृतेन्द्रियेण प्रत्यभिज्ञायां तदर्थ इन्द्रियासन्निकृष्ट एव गृह्यते इदमंशः सन्निकर्षादेवेति वाच्यम् । 'सोऽयं न वा' इति संशयस्य कदाऽप्यनापत्तेः । किंचात्मसंयोगसहकृतमनसः सत्त्वादात्मार्थयोः संनिकर्षस्य च सत्त्वात्तदुभयतो जायमानायाः 'तदद्राक्षम्' इति स्मृतेरप्यनुभवत्वापत्तिरेवं सति स्यात् । आत्मसंयुक्तमनसा प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्यमाणस्याप्यर्थस्य मनःसंयुक्तात्मसंनिकृष्टत्वेन तुल्यत्वात् । किञ्च संस्कारोपनीते विषये ज्ञानस्यानुभवत्वे स्मृतेरप्यनुभत्वापत्तिः । नचानुभवकारणासंपृक्तसंस्कारजत्वं स्मृतित्वप्रयोजकम्, अक्षसंनिकर्षसापेक्षसंस्कारजत्वात्प्रत्यभिज्ञाऽनुभव एवेति वाच्यम् । संस्कारासंपृक्तानुभवकारणजत्वेनैवानुभवत्वम्, संस्कारसहितानुभवकारणजा प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरेवेति वैपरीत्यापत्तेः । तस्मादुभयकारणजत्वात्प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरनुभवश्चेति स्वीकार्यमिति तयोः सांकर्यात् स्मृतिव्यावृत्तानुभवत्वासिद्धिः । एवं च प्रमालक्षणेऽनुभूतिपदेन व्यवच्छेद्यं स्मरणमित्यसङ्गतम् । अविरोधात् सर्वस्या अपि स्मृतेस्त्वयाऽनुभवत्वेन स्वीकर्तव्यत्वात् । तथाहि 'स घटस्तत्रासीद्' इत्यादिस्मृतौ पूर्वकालविशिष्टो घटो भासते । न चासौ पूर्वमनुभूतता भूततायाः संस्कारेणापनीयते प्रत्युत पूर्वं वर्तमानतैवानुभूत्या । तस्मादिदानीं पूर्वताधीसामग्रीसंभेदात् 'सोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञानवद्विशिष्टावगमो ऽसौ स्मृत्यनुभवात्मैवोपगन्तव्य इति शुद्धस्मृत्युच्छेद एव । नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशते । नच दोषवशात्प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणं भवतीति वाच्यम् । तस्य स्मृतित्वे मानाभावात् । नचानुभवसामग्र्यभावेन स्मृतित्वम् । यत्किंचिदनुभवसामग्र्यभावेन स्मृतित्वे ऽनुमित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्वानुभवसामग्र्यभावेन तत्त्वे तत्तांशशून्यरजतज्ञानसामग्र्या अनुभवसामग्रीत्वाभावे मानाभावेन तदसम्भवः । क्व वा प्रतिपन्नं प्रमाणत्वेन परिगणितसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिरिति । 'स घटः' इत्यादेरनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् । नच प्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य पूर्वमनुभवेन तद्विषयसंस्कारसम्भवेन तत्र संस्कारस्यैव हेतुता प्रमाणान्तरासहकृत-

संस्कारजत्वं तद्व्याप्यो जातिविशेषो वा स्मृतित्वमिति वाच्यम् । इन्द्रियस्यैव तत्र कारणत्वसम्भवात् । नच संनिकर्षाभावात्तस्य न कारणत्वमसंनिकृष्टस्येन्द्रियस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गाद् इति वाच्यम् । संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जनकत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । सहचरितचन्द्रदर्शनादिसहकारियोगेन संस्कारस्य तज्जनकत्वे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्जनकत्वेनातिप्रसङ्गाभावात् । अननुभूते ऽपि तर्हि प्रसङ्ग इति चेन्न । वस्तुतो रजतवतो ऽज्ञातरजतसादृश्यस्य ज्ञानसंस्कारवतः स्मृत्यापत्तेस्तवापि सत्त्वात् । ज्ञानमपि सहकारीति चेत् । ममापि पूर्वानुभवस्तथा संस्कारलोपजनककालव्यवधानाभावादेः सहकारित्वाभ्युपगमाच्च लुप्तसंस्कारस्य स्मरणम् । 'रजतसदृशम् इदम्' इत्यनुसन्धानं रजतस्मरणपूर्वकमित्यप्युभयोः समम् । नचार्थसंनिकर्षं विनेन्द्रियस्य ज्ञानकारणत्वमदृष्टमिति वाच्यम् । विशिष्टरूपेण भ्रमविषये इन्द्रियस्य विशेषणांशे संनिकर्षमन्तरेणैव ज्ञानजनकत्वात् । यद्वा सहकारिभूतदोषशक्तेरेव प्रत्यासत्तित्वोपगमेनादोषात् ।

किञ्च तत्तांशमोषे हेत्वभावः । पूर्वं वर्तमानकालविशिष्टस्य रजतादेरेकत्रानुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेण तथैवोपनेतुमौचित्यात् । प्रत्यभिज्ञायां तथैव दर्शनात् । नच दोषवशात् तत्तांशमोषः स्मृताविति वाच्यम् । दोषानिरुक्तेः । यतो भ्रान्त्युत्पत्तिः स एव दोष इति चेत् । विनष्टरजतस्य राङ्कान्धधियः शुक्त्यादिदर्शने तत्र तत्ताविशिष्टमिदं रजतमित्यादौ तत्तोल्लेखिभ्रमे ऽपि तत्तांशमोषापत्तेर्दोषस्य विभाव्यमानत्वात् ।

नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवत्वम् । यत्किञ्चित्स्मृतिभेदस्य स्मृतावपि सत्त्वात् स्मृत्यन्तरस्यानुभवत्वापत्तेः । यावत्स्मृतिभेदस्तु तासां दुर्ज्ञेयत्वेन अशक्यः । नच स्वीयस्मृतिप्रत्यक्षकाले सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या सर्वस्मृतिप्रत्यक्षसंभवः । एकप्रमेयप्रत्यक्षकाले प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वप्रत्यक्षापत्तौ सार्वज्ञ्यापत्तेः ।

नच स्मृतित्वाभाववत्त्वमनुभवत्वम् । स्मृतित्वभेदस्यापि तदभावत्वेन तस्य स्मृतावपि सत्त्वेन स्मृतेरप्यनुभवत्वापत्तेः ।

एतेन स्मृतित्वसंसर्गाभाववत्त्वमनुभवत्वमिति निरस्तम् । स्मृतित्वसंसर्गभेदस्य स्मृतावपि सत्त्वात् ।

एवं स्मृतित्वसंसर्गस्य संसर्गाभाव इत्युक्तावपि तद्भेदमादाय दोष एव। विशेषणप्रक्षेपपरम्परयाऽनवस्था च ।

किञ्च संसर्गसंसर्गस्य स्वरूपानतिरेकेण स्मृतित्वसंसर्गौ धर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गरूपत्वस्थितौ अनुभूतौ कथं तत्संसर्गस्य निषेधः। अनुभूतेः स्मृतित्वसंसर्गस्य च सत्त्वेन निषेधायोगात्। स्मृतित्वसंसर्गस्यार्थान्तरभूतः संसर्गो यद्यविद्यमान एवानुभवे निषिध्यते तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः। स्मृतावर्थान्तरभूतस्य तस्य भवता ऽनभ्युपगमात्। स्वरूपमेव हि तयोः सम्बन्ध इति तवाभ्युपगमः। अत्र तावताऽप्यनुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः। 'स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे' इत्येवं बुद्धिजनकत्वस्येति चेद्। न। भ्रान्त्यात्मकेदृशबुद्धिजनकत्वस्य दुर्निवारत्वात्। यथार्थाया इति चेद्, ईदृशबुद्धेर्यथार्थायाः सत्त्वे ऽनुभवे स्मृतित्वापत्तिः,तदसत्त्वे किं प्रति तस्या जनकत्वाभावो वाच्यः। अथात्यन्तासतीमेव बुद्धिं प्रति जनकत्वाभावो ऽनुभूतेः स्वीक्रियते तदा स्मृतेरपि प्रसङ्गः। यावत्यस्तत्सम्बद्धत्वबुद्धयस्तत्र जायन्ते तदधिकां तद्बुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात्। सर्वामेव सम्बद्धत्वबुद्धिं प्रति अजनकत्वमनुभूतेर्नतु स्मृतेरिति चेन्न । सर्वतद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। प्रतियोगिप्रमितिं विना ऽभावप्रमित्यसम्भवात् ।

ननु स्मृतित्वान्योन्याभावमादाय नातिप्रसक्तिः, भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृतावभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्रान्योन्याभावानभ्युपगमाद् इति चेन्न । स्मृतित्वस्य स्मृत्यैव भेदाभेदौ नानुभूत्येत्यत्र मानाभावात्। तथा ऽप्रतीत्या तादात्म्यं न स्याद्। अत्यन्तासत्यास्तत्राप्यभावसम्भवात्। नच यत्र यस्य प्रागभावस्तत्र तस्य कदाचिद्भावो ऽपि दृष्ट इति प्रागभावप्रतियोगिन्याः प्रमाया भावादित्थमभ्युपेयते इति वाच्यम् । अनुभवे तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेरपि स्मृतित्वापातः । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गेनान्योन्यात्मकत्वस्वीकारे ऽनभूतेरपि स्मृतित्वान्योन्याभावस्तुल्यः। नहि स्मृतित्वाभावोऽनुभूतिरित्युक्तमेव । नच 'इदं तन्न भवति, इह तन्नास्ति' इति प्रतीत्या भेदसंसर्गाभावयोर्भेद इति वाच्यम् । समवायिकारणेषु द्रव्यगुणकर्मध्वंसानां संसर्गाभावत्वानङ्गीकारे संयोगध्वंसे ऽति व्याप्तिः ।

किञ्चैवं भेदात्यन्ताभावयोरपि घटादिप्रतियोगिकत्वाभावे घटादेरपि कालादिवन्निरवधिकत्वं स्यात् । किञ्च 'इह भूतले घटो नास्ति, घटः पटो न' इति प्रमया घटाद्यविशेषितसंसर्गतादात्म्ययोर्निषेधे न गतिः, तदुच्छेदापत्तेः । एवं यद्यत् प्रतियोगि वाच्यं तत्तत् स्वरूपेणैव न स्यात् प्रतियोगित्वात्तादात्म्यवत् । तत्तश्च सिद्धमद्वैतम् ।

ननु घटे घटात्मत्वस्य दृष्टस्य संसर्गः पटे निषिध्यते नतु स्वरूपेण तन्निषिध्यते इति चेत्। तस्यापि प्रतियोगिनः संसर्गस्य निषेधे स एव भग्नः स्यात् । तस्यापि संसर्गान्तरनिषेधे घटस्य पटात्मता निषिद्धा नेति घटः पटात्मा स्यादनवस्था च ।

ननु निषेध्यः प्रतियोगी तदभावो ऽनुयोगी तयोर्विरोधश्च सहभावाभावरूपः। एवञ्चान्यत्र सता रूपेण प्रतियोगित्वम् अन्यत्र चासता रूपेणाभावज्ञानाविषयत्वमिति न प्रतियोगित्वमात्रेण स्वरूपाभावप्रसङ्ग इति चेन्न ।

सहभावाभाव एककालीनत्वाभावो वा एकदेशस्थत्वाभावो वा। नाद्यः। प्रदेशान्तरे तदैव तदभावदर्शनात् । नान्त्यः। अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः। तावता ऽप्येकदेशस्थत्वाभावोपपत्तेः। अभाववृत्तित्वेन प्रतियोगिप्रमाया अभावान्न तथेति चेन्न। एकदेशस्थप्रमाऽभावमूलकतया सहानवस्थानमेव तयोरिति तव नियमस्य मदीयया आपत्त्या प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपविरोधादेव परिहरणीयत्वं भङ्गात् ।

किञ्च गोत्वाश्वत्वयोरपि सहानवस्थानविरोधेन कस्ताभ्यां भावाभावयोर्विशेषः स्यादिति भावाभावरूपतैव न स्यात् । तस्मात्स्वरूपकृत एव तयोर्विरोधः। नच शुक्लः पटो नास्तीति विशिष्टनिषेधे विशेषणस्यापि निषेधः, तथा घटादिविशेषितसंसर्गतादात्म्ययोर्निषेधे घटादेरपि स इति प्रागुक्तौ न घटादेर्नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । एवं हि संयोगः समवायो न भवतीति संसर्गयोरन्योन्यतादात्म्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यात्संसर्गप्रतियोगिकत्वादिति संसर्गान्योन्याभावयोरेकत्वापत्तौ स्मृतित्वसंसर्गाभावमादाय स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

ननु तादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽत्यन्ताभावस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ऽन्योन्याभाव इति

चेत् न । तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यस्य यदि तत्सम्बन्धवद्घटत्वप्रतियोगिक इत्यर्थस्तर्हि समवायसम्बन्धवद्घटत्वभेदोऽप्यत्यन्ताभावः स्यात् । अधिकस्य तदर्थत्वे तदर्थेऽप्यनिर्वक्तव्यत्वापत्तिः । अविदितस्वरूपस्य लक्षणानभिधाने इतरव्यवच्छेदेन तस्य ज्ञातुमशक्यत्वम् । अन्यथा को घट इति पृष्टे घट इत्येवोत्तरं स्यात् । तदितरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं किमिति पक्षे तदितरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तदिति तवोत्तरवत् । तत्सम्बन्धसमानाधिकरणा प्रतियोगितेति चेत् । तत्सम्बन्धवद्घटत्वभेदीयप्रतियोगिताया अपि तत्सम्बन्धसामानाधिकरण्यमस्त्येव । किञ्च स्मृतिः स्मृतिर्भवतीति सामानाधिकरण्ययोगेन विधिनिषेधातिरिक्तकोट्यभावेन विध्यभावेन निषेधे पर्यवसानात्स्मृतेरपि स्मृत्यतिरिक्तत्वेनानुभवत्वापत्तिः । प्रकारभेदे हि सामानाधिकरण्यं यथा नीलो घट इति । यद्धर्मविशिष्टायां स्मृतौ स्मृतिसामानाधिकरण्यं कथ्येत तदनुपलम्भात् । ज्ञानत्वं तथेति चेत् । अनुभवेऽपि तत्सत्त्वेन स्मृतित्वापत्तिः । नच यथैकस्यां घटव्यक्तौ देशभेदाद्यवच्छेदं निमित्तीकृत्य सामानाधिकरण्यम्—'अयं घट' इति स्मृतिव्यक्तिविशेषे तत्सामानाधिकरण्यन्तदा स्मृतिव्यक्त्या अनुभवत्वापत्तिः । सर्वव्यक्तिषु तथाग्रहस्त्वनुपपन्नः । घटो भवतीति व्यवहारं यथा व्याघातभयान्न मन्यसे, तथा घटो घटो भवतीत्यपि रूपभेदाभावे सामानाधिकरण्याभावान्न मन्यसे । तदेव वस्तु देशान्तरेणावच्छिद्य तद्भवतीत्यभिधत्से चेदस्या वचनव्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरेषु वृत्तिर्न स्यादिति सामान्यरूपतापत्तिः । मम त्वनिर्वचनीयवादिनो न क्षतिः । प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तासद्विलक्षणं भवदपि जगत् सत्त्वोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्वचनीयमिति ।

एवं संस्कारासाधारणहेतुकधीत्वं स्मृतित्वमित्यपि न । 'सोऽहम्' इत्यात्मप्रत्यभिज्ञानाद् । आत्मानुभवसंस्कार एव साधारणं कारणमिति स्मृतित्वापत्तेः । आत्ममनोयोगस्य साधारणत्वात् ।

किञ्चेदं प्रमाणलक्षणं 'मम मुष्टौ कति कपर्दाः' इति प्रश्ने 'पञ्च' इत्युत्तरयति कश्चित् तत्रातिव्याप्तम् । तच्च पञ्चैव दृश्यन्ते इति न तत्पदेन तद्व्यवच्छेदः । नाप्यनुभवपदेन अननुभूतचरत्वेन ।

स्मृतित्वाभावात् । नच संशयः सः । उत्प्रेक्षारूपकोटिनिश्चयावस्थानात् । नच प्रमैव तत् । प्रत्यक्षादिष्वनन्तर्भावादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

पारमार्थिकसत्यत्वं तु नेत्याह *अग्रे चेति । तदग्रिमे तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणे चेत्यर्थः । उक्तानुवादेन सङ्गतिमाह *चित्तातीति । सूत्रार्थमाह *एवं तर्हीति । *सूत्रेणेति । इत्यर्थकेन (न्या० सू० अ० ४ आ०२सू०४३) "अपवर्गे ऽप्येवं प्रसङ्गः" इति सूत्रेणेत्यर्थः । (न्या०सू० अ०४आ०२सू०४४,४५)"न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात्","तदभावश्चापवर्गे" इति सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थमाह *चेष्टेन्द्रियेति । अयमाद्यसूत्रार्थः । द्वितीयार्थमाह *अपवर्गेचेति । तात्पर्यार्थमुपयुक्तमाह *एवञ्चेति । तदभावात् तद्बुद्ध्यभावेचेत्यर्थः । *तद्धर्मेति । शरीरधर्मेत्यर्थः । तथा सति योगसूत्रैकवाक्यतारूपं फलमाह *तदुक्तमिति । पतञ्जलिनेति शेषः । तदुत्तरं "तदव्यवहितम्" इति आशङ्का तां हृदि निधाय एकसूत्रार्थमाह *तस्येति । शेषमाह *कार्यइति । चार्थमाह *ततइति । प्रत्यासत्त्या शेषमाह *ततइति । *अनेन—योगादिति कथनेन । ननु एवमपि न्यूनताऽत आह *योगपदमिति । *एवम्—अपवर्गार्थे तदावश्यकत्वे । *तेनैव—योगशास्त्रादिनैव । *इदम्—न्यायशास्त्रम् । *उक्तमिति । तदग्रिमे तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणे इत्यर्थः ।

उभयसाधनवती विजगीषुकथा जल्पः स्वपक्षस्थापनहीना परपक्षदूषणमात्रसाधनिका वितण्डा । तत्त्वज्ञानस्यानुपयोगादाह *अनुत्पन्नेति । तत्र मूलमाह *अप्रहीणेति । *तदर्थम्—तत्त्वज्ञानार्थम् । भाष्यादितात्पर्यमाह *तस्यामिति । दोषसत्तावस्थायामित्यर्थः । *कृतेति । गतेति पाठान्तरम् । तदा तद् शास्त्रपरं बोध्यम् । परमतात्पर्यमाह *स्थूलेति । फलान्तरम् । *उक्तम्-भाष्येण । *एवंविधत्वम्—तदङ्गत्वम् । ननु अन्येषां साक्षादेव कुतो न तत्त्वमत आह *किञ्चेति । सूत्रे सर्वाद्ये अपिना पृथग्ग्रहणे इति पाठः । *इदमपि—न्यायशास्त्रमपि । *अनेन—भाष्येण । *अत एव—तस्या एव तत्त्वादेव । *अस्य—गौतमीयस्य । प्रयोजनमित्यत्रान्वयः । प्रदीपादयो जहल्लिङ्गा विद्याविशेषणानि । *विद्योद्देशइति भिन्ने पदे । विद्याव्ययविद्या, उद्देशो नाम्ना वस्तुसङ्कीर्त्तनम् । स च प्रत्यासत्त्या विद्यानामेवेत्याह *विद्योद्देशे-

इति । यद्यपि—

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीविद्यां दण्डनीतिं च तद्विदः ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥

इति मनोरान्वीक्षिक्यध्यात्मविद्या, 'स्वरन्ध्रगोप्ता' इति याज्ञवल्क्ये य आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां दण्डनीत्यामर्थयोगोपयोगिन्याम् वार्तायां वाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायां त्रय्याम् ऋग्यजुःसामरूपायामिति विज्ञानेश्वराच्च, तथाऽपि श्रवणादनु पश्चादीक्षा मननं तन्निर्वाहकत्वादस्यापि आन्वीक्षिकीति व्यवहारः । अत एव मोक्षधर्मे—

तन्त्रोपनिषदं नाम सविशेषांच पार्थिव ।
मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीम्पराम् ॥

इत्युक्तम् । एतदाशयवान् परस्तदभिप्रेत्याह *अन्वीक्षिकीति अन्यदपि तत्र साधकमाह *तथेति । तद्वदित्यर्थः । यथाविद्यमित्यनेनान्येषां मतत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । नन्वेवं तत्र चतुर्थिकेत्ययुक्तमत आह *चतुष्टयञ्चेति । उपसंहरति *तस्मादिति । तथा आद्यसूत्रे एव भाष्योक्तेरित्यर्थः । एतेनेदमपि मोक्षोपायः साक्षादिति तन्नवीनोक्तम्,एवं शास्त्रान्तरमपीत्युक्तं चापास्तम् तदाह *इत्यन्यत्रेति । वेदान्ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसो ऽद्यतनः तद्भिन्नत्वमिति वृत्तिः । अतीतरात्रेरन्त्ययामेन आगामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसो ऽद्यतन इति लण्सूत्रे कैयटः ।

एवम् अनद्यतने भविष्यति लुट्, भविष्यत्सामान्ये लृडित्यादि तदनुशासनादितो बोध्यम् । तत्रानद्यतने भूते ऽपि यदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा लुङेव । तेन ह्यो ऽपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि पश्चात् ह्यः पदेनानद्यतनत्वप्रतीतिरिति न दोषः ।

एवमनद्यतनभाविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृडपि । श्वः पक्ष्यतीति यथा । एवम् 'इयं नु कदा गन्ता येयं पादौ निदधाति'इत्यादावनद्यतनत्वारोपेण लुट् । आरोपफलं त्वतिविलम्बेन गमनप्रत्यायनम् ।

ननु वृष्टे देवे "देवश्चेद् वृष्टः सम्पन्नाः शालयः" इति प्रयुञ्जते, 'संपत्स्यन्ते' इति च प्रयुक्ते 'मैवं वोचः, सम्पन्ना इति ब्रूहि'इति लोको वदति तद् अनुपपन्नमिति चेन्न । अप्शालिबीजसंयोगे निष्पदेर्वृत्तिस्वीकारेण तदुपपत्तेः । यद्वा फलनिष्पत्तिरेव निष्पदेरर्थः । अप्शालिबीजसंयोगे एव कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यस्यते इति तस्यातीतत्वाद् भूतता । यद्वा तत्र कारणमेघोत्पत्तिगतमतीतत्वं वृष्टौ शालिसम्पत्तौ चारोप्य भूते क्तः । एतेन मेघोत्पत्त्युत्तरकाले ऽपि तथा प्रयोगः समर्थितः । आरोपफलन्तु कारणान्तरापेक्षाऽभावप्रतिपादनद्वाराऽवश्यंभावित्वप्रतीतिः । "यथा कोष्ठगतेष्वपि शालिषु भुज्यर्थमवहननादीनि प्रतीक्ष्यन्ते एवमेष्वपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीक्ष्येति न तदैव भुजिक्रिया"इति "क्षिप्रवचने लृट्"इत्यत्र भाष्ये । तथा ग्रामान्तरं जिगमिषवः स्थानविशेषे कूपसत्तानिश्चयवन्तो भाविनि तल्लाभे 'कूपो भविष्यति' अतीते 'अभूद्'इति प्रयुञ्जते, तत्र तल्लाभगतमतीतत्वादि कूपसत्तायामारोप्य तत्तत्कालप्रत्ययः,बुद्धिविषयत्वमात्रविवक्षायां 'कूपोऽस्ति'इति वर्तमानप्रत्यय इति "लुङ्", "भविष्यति गम्यादयः", "अनद्यतने लुट्" "क्षिप्रवचने लृट्"इत्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च ध्यातेने किर-

णावलीमुदयनः' इत्यादि भूतत्वानद्यतनत्वपरोक्षत्वा-
नामारोपेण उपपन्नम् । आरोपफलं तु ग्रन्थे अतिसुकर-
त्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिप्रत्यायनम् । तत्फलं तु अध्ये-
तॄणामर्थप्रविवेकादिफलकममुं ग्रन्थं ज्ञातुं सोत्का-
नामाल्हादः । परोक्षत्वारोपो ऽप्येतत्फलक एव ।
'एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र करणकाले स्वयम-
पि साक्षात्कर्तुमशक्यम्' इत्येव बोधनाद् अनाया-
सेन ग्रन्थकरणमपि व्यङ्ग्यम् । सूर्योपमाऽप्येतत्पो-
षिकैव । इतरग्रन्थेभ्योऽत्र ग्रन्थे तत्कर्तृभ्यश्च स्वस्मिन्
व्यतिरेकोऽपि व्यङ्ग्यः । भविष्यतः प्रयोगकाले वा-
स्तवमेव परोक्षत्वमिति न तदंशे आरोपापेक्षेत्य-
पि वदन्ति ।

ननु 'भावि कृत्यमासीद्'इत्यनुपपन्नम् । विरोधा-
त् । नच "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः"इत्यनेन भाविशब्दे
प्रधानभूताख्यातानुरोधेन भूते प्रत्ययः । एवं ह्यासी-
द्भाविशब्दयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगानापत्तिः ।

किञ्च भाविनो भूतकालता या प्रतिपिपादयिषिता
सा नावगम्येत किन्तु 'यदिदं कर्तव्यं वस्तु तदासीदेव'
इत्येव प्रतीयेतेति चेन्न । यत् कृत्यमियन्तङ्कालं भावित्वे-
न व्यवहृतं तद् आसीदित्यर्थात् । एवं 'ज्योतिष्टोमया-
ज्यस्य पुत्रो भविता' इत्यत्र 'ज्योतिष्टोमयाजी'इत्येवं
व्यवहरिष्यमाणो जनितेति बोधः । एवं च तादृशवा-
क्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगोऽयम् । अत एव तस्य
सूत्रस्य विधायकत्वं भाष्ये प्रत्याख्यातम्, तत्रत्यप्रत्य-
या इति च प्रत्याख्यातम् ।

'गोमानासीद्' इत्यत्रापि गोमद्रूपस्यातीतत्वेन तत्स-
त्ताया अतीतत्वात् भूते प्रत्ययः । तेनार्थाद्गवामती-
तत्वप्रतीतिः । 'वसन्नवतरन्तं ददर्श'इत्यादौ दर्श-
नकालिकं वासावतरणयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्य
प्रत्ययः । तत्फलं च दर्शने तत्समकालत्वप्रत्ययः ।
शतृस्थले क्रिययोः समानकालिकत्वप्रतीतेरित्यन्यत्र
विस्तरः ।

ननु "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाऽतिपत्तौ"इत्यनेन
भविष्यति लृङ् विधीयते । "भविष्यति मर्यादावचने"
इत्यतस्तदनुवृत्तेः । क्रियातिपत्तिश्चात्यन्तं क्रियानुत्प-
त्तिलक्षणा । "सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभवि-
ष्यद्"इत्यादौ सुवृष्टिभवनयोः साधनवैकल्यान्नियता-
ऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते । तत्र भविष्यत्त्वादि अनुपपन्नम् ।
उत्पन्नश्च सत्त्वातिक्रमेण'भूतः'इत्युच्यते । समर्थसाधन-
संभावितोत्पत्तिश्च 'भविष्यन्' इति कथ्यते । अत्र च
साधनाभावात्संभाविताऽपि नोत्पत्तिरिति चेन्न । सा-
धनाभावादभविष्यत्यपि वस्तुनि भविष्यत्त्वमारोप्यते
निषेधप्रतियोगित्वायेत्यदोषात् । सुभिक्षभवनहेतुसुवृ-
ष्टिभवनं भविष्यत्त्वेनासम्भावयन्नेवमभिधत्ते । एवं
हि क्रियाऽतिपत्तिरवगता भवति । एतेनारोपित-
स्यार्थस्य न शाब्दबोधविषयतेत्यपास्तम् । अत्र सर्व-
था गत्यभावात् । एवं भूते ऽपि योज्यमिति दिक् ॥२४॥

(कुं० टी०) *देवश्चेद्वृष्टइति । अत्र वृष्टेर्भूतत्वेऽपि शाली-
नां भावित्वात्सम्पन्ना इति प्रयोगोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः ।

*इति च प्रयुक्ते इति । सम्पत्स्यन्ते इति केनचित्प्रयुक्ते तं प्रत्यन्य आह सम्पन्ना इति ब्रूहीति । *अपूशालीति । अपां शालिबीजानां यः संयोगः स एवायं निष्पत्तिपदार्थः, तस्य च भूतत्वाद् भूतत्वमित्यर्थः । *यद्वेति । बीजसंयोगरूपकारणनिष्पत्तौ कार्यायाः शालिनिष्पत्तेरारोप इत्यर्थः । *कारणमेघेति । शाल्युत्पत्तौ कारणीभूता मेघोत्पत्तिः तदतीतत्वेन शालीनामतीतत्वमित्यर्थः । *मेघोत्पत्तीति । मेघोत्पत्त्यनन्तरं वृष्टेः प्राग् वास्तविकवृष्टेर्भूतत्वाभावे ऽपि सिद्ध इत्यर्थः । *स्थूलरूपेणेति । सत्कार्यवादाभिप्रायेणेदम् । ननु शालीनां निष्पत्तेर्भूतत्वे भोजनमपि कुतो नेत्यत आह *नतदैवेति । उत्पत्तेरप्यपेक्षितत्वादिति भावः । *वसन्निति । अत्र वर्तमानत्वमारोप्य शता, यद्वा दर्शनकालिकवासे वर्तमानत्वारोपः तेनोभयोः समानकालत्वस्य लाभः । *भविष्यत्त्वमारोप्यते इति । सम्भावितस्यैव निषेधात् । *असम्भावयन्निति । सम्भावनाविषयो नेत्यनुसन्दधान इत्यर्थः । *भूतेऽपीति । भूतार्थकलृङ्विषये ऽपीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(क० टी०) पूर्वं सामान्येनोक्तमपि प्रतियोगिविशेषजिज्ञासायामग्रिमोपयोग्याह *अनद्यतनत्वमिति । मतान्तरमाह *अतीतेति । *एवम्–तत्र लिड्वत् । *शासनादित इत्यादिना व्यवहारः । लृडित्याद्याद्यादिसंग्राह्यमेव सविशेषमाह *तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । आदिना "छन्दसि लिट्" इत्यादि । उक्तविशेषं तत्राप्याह *एवमिति । तत्र लुङादिवदित्यर्थः । लृडाद्यपीत्यपिः पूर्वसमुच्चये । आदिना "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इत्यादि । उक्तरीत्यैव प्रतीतेराह *इव इति । इदं च "लुङ्" "भविष्यति गम्यादयः" इति सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् । इदमपि सिद्धशब्दान्वाख्याने उपायमात्रं न त्विच्छया तथा प्रयोगो न्याय्यः । ध्वनितं चेदमुक्तरीत्या

सिद्धस्यापि श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेत्यादेः "अनद्यतने लुड्"इति सूत्रे ऽनद्यतने इति योगं विभज्यानद्यतने लृटः सत्संज्ञौ भवतः, एतद्विधानादेव चानद्यतने लृड् ज्ञाप्यते इति प्रकारेण साधनं कुर्वता "व्यत्ययो बहुलम्" इति सूत्रे कालव्यत्ययेन तस्य साधनं कुर्वता च भाष्यकृता । तद्विपरीतं विशेषान्तरमाह *एवमिति । तद्वदित्यर्थः । तदभिप्रायेणैव प्रयोगादाह *अद्यतनेऽपीति । इदमपि "अनद्यतने लुड्"इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । *इति–इत्यादि । *देवे सति । तमेव द्रढयति *सम्पदिति । चस्त्वर्थे । इदं च "क्षिप्रवचने" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । *तदनुपपन्नमिति । तत्संम्पत्तेर्भावित्वात् । आदिसंग्राह्यमाह *निष्पदेरिति । अत्र शब्दास्वारस्यादाह *यद्वेति । ननु सा भाविनीति कथं तत्त्वमत आह *अबिति । *तस्येति । निष्पत्तेरित्यर्थः । विशेषान्तरं वक्तुं प्रकारान्तरमाह *यद्वेति । *तत्र–सम्पन्नाइत्यत्र । भूते क्त इत्यत्रान्वयः । वृष्टौ शालीतिपाठः । वृष्टौ तद्गतमतीतत्त्वं शालीत्यपपाठः । आरोपितस्यान्यत्रानारोपात् । यदि तु यत्र नोभयं तत्रायं प्रकारो यत्र तु वर्षणमपि जातं तत्र तद्गतस्यैव तत्रारोप उचितः साक्षात्सम्बन्धेन न तु परंपरया तस्य तत्रेति तदाशयेन तद्गतमतीतत्वमिति ग्रन्थ इत्युच्यते तदाऽस्तु । *आरोप्येति । कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायात् । ननु प्रकृते वृष्टे देवे इति प्रक्रमाद्वर्षणगतातीतत्वारोप एव तत्र वक्तुमुचित इति किमित्येवमुक्तमत आह *एतेनेति । तथा कथनेनेत्यर्थः । अपिना प्रक्रान्तसमुच्चयः । कारणान्तरापेक्षाभावेत्यत्राकारप्रश्लेषः तस्य तदेव फलम् । ननु तदानीं कार्यमपीत्यत्र भाष्यसम्मतिमाह *यथेति । तत्रत्यमेव विशेषान्तरमाह *तथेति । *अतीते–तल्लाभे । कूप इत्यस्यानुषङ्गः सर्वत्र । यथाक्रममाह *लुङ्भवीति । तथा व्याख्यातमेव । आदिना "निष्ठा"इति । यत्तु भूषणकृद् 'व्यातेने इति त्वयुक्तमेव । उक्तरीत्या यथाकथञ्चित्परोक्षत्वोपपादने ऽपि अनद्यनत्वातीतत्वयोर्बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रन्थे विस्तारक्रियायां चासत्त्वेन लिटोऽयोगाद्'इति । तदसदिति ध्वनयन्नाह *एवं चेति । आरोपेण भाष्ये तत्प्रयोगोपपादने चेत्यर्थः । *तदिति । अतिसुकरत्वादिप्रत्यायनेत्यर्थः । सादृश्यप्रयोजकधर्ममाह *अर्थेति । आदिना विकासादि । ननूक्तफलमाद्ययोरित्यस्तु तदारोपः परो-

क्षत्वारोपस्य तु न फलमिति कथं तदारोपो ऽत आह *परोक्षत्वेति । तत्त्वं विशदयति *एवमिति । तस्य फलान्तरमप्याह *अनेनेति । इदं च परोक्षत्वारोपमभ्युपेत्य । वस्तुतो न तदपेक्षेत्याह *भविष्यत इति । भूताद्यंशे सत्त्वादाह *तदंशे इति । वदन्तीत्यनेनान्यत्र तदपेक्षारूपा तत्रैव पूर्वत्रापि इदमपि सिद्धशब्देत्यादिना प्रागुक्ताऽरुचिः सूचिता । *एवमपि–आरोपेण निर्वाहाङ्गीकारे ऽपि । आरोप एव न सम्भवतीत्याह *भूतत्वेति । वैपरीत्यनिरासायाह *प्रधानेति । हि यतः । अत एव न पञ्चमी । ननु शास्त्रबलात्तथा स्यादत आह *किञ्चेति । द्विर्बद्धमितिन्यायेनाह *आसीदेवेति । सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारमाह *यत्कृत्यमिति । अध्याहारस्य खण्डितत्वादस्य तात्पर्यमाह *एवं चेति । तथाऽर्थस्येष्टत्वे चेत्यर्थः । अस्य भाष्योक्तत्वमाह *अत एवेति । उक्तप्रकाराश्रयणादेवेत्यर्थः । धातुसम्बन्धे इत्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वादाह *तत्रत्यामिति । *चप्रेति । प्रत्याख्यातं चेत्यर्थः । तत्प्रत्याख्याने तदन्यलक्ष्योपपत्तिमाह *गोमानित्यादि । *रूपस्यगोमत्त्वस्य । *तत्सत्तायाः–गोमत्सत्तायाः । नन्वेवं कथं गवामतीतत्वप्रत्ययो ऽत आह *तेनेति । बाह्यस्य तस्यासम्भवादाह *बुद्धिस्थीकृत्येति । एतेन "ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः" इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगो ऽपि व्याख्यातस्तदाह *इत्यन्य त्रेति । उद्द्योतादावित्यर्थः ।

तथैव वस्तुस्तात्पर्यमाह *सुवृष्टीति । यत इत्यादिः । तदेवाह *एवंहीति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *अत्रेति । *एवमिति । अत्रैव लक्ष्यभूते चेत्यस्य विषये इत्यर्थः । अत एवादिशब्दः, उत्पन्नश्चेति च प्रागुक्तम् । तत्र हि पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते तदाह *इतिदिगिति ॥ २४ ॥

'त्वं पचसि' 'अहं पचामि' 'त्वं पाच्यसे' 'अहं पाच्ये' इत्यादौ मध्यमोत्तमयोः प्रत्यक्त्वमपरत्वं च कर्तृकर्मविशेषणतया बुध्यते शब्दशक्तिस्वभावात् ।

तत्र प्रत्यक्त्वं प्रयोक्तुरहङ्कारास्पदचेतनत्वम्, अपरत्वमहङ्कारादचेतनत्वम् ।

तदुक्तं पुरुषसमुद्देशे हरिणा—

प्रत्यक्त्वापरभावश्चेत्युपाधी कर्तृकर्मणोः ।
तयोः श्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥
सदसद्वाऽपि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते ।
चैतन्यभागे प्रथमपुरुषो न तु वर्तते ॥ इति ।

तत्र कर्मविशेषणतया तयोः प्रतीतिरात्मनेपदेनैवेत्युक्तं श्रुतिविशेषेणेति । वाचकत्वं द्योतकत्वम् । एवञ्च मध्यमोत्तमौ चैतन्ययुक्ते कर्तृकर्मणी बोधयतः । नन्वेवं "शृणोत ग्रावाणः' इत्यादौ मध्यमो न स्यादत उक्तं सदसद्वेति । असदनाभिव्यक्तम् । एवञ्च चैतन्यवत्त्वेनैव तद्बोधस्ततो ऽपि एतद्बलेनैव सर्वस्य चेतनत्वं सन्सूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र हि चेतनधर्मस्याचेतने आरोपमनुक्त्वा सर्वस्य चेतनत्वे इयं श्रुतिः साध्यसाधकत्वेनोक्ता । प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यास्पर्शेन साधनभावमात्रमवगमयति नतु चेतनत्वम् । 'काष्ठानि पचन्ति' इत्यादावज्ञानार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्नियमेन तदनभिव्यक्तेः । युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेव प्रयोगाद् मध्यमोत्तमाभ्यां तदभिव्यक्तिः । सम्बोधनार्थो मध्यमे प्रतीयते । युष्मदश्च सम्बोधन एव प्रथमेति तु न युक्तम् । 'त्वं पचसि' इत्यादौ तदप्रतीतेः । क्रियाविनियोगफलकाभिमुखीकरणस्यैव सम्बोधनत्वादित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

अथोपग्रहः कः पदार्थ इति चेद् ।

अत्र हरिः—

यस्त्वात्मनेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते ।
अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥

अन्यतः परस्मैपदात् । उपग्रह इति तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा ।

तं विभजते—

क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्तस्य विशेषणम् ।
साधनं तत्र कर्मादि व्यक्तवाक्त्वं विशेषणम् ॥

कर्मादीत्यादिना कर्ता भावश्च । भावोऽपि तिङनुवाद्यः । क्रियाया एकपदवाच्यसाधनावेशमावेदयन् भवति साधनम् । "व्यक्तवाचां समुच्चारणे" इति व्यक्तवाक्त्वं स्वविशिष्टस्य कर्तृतामावेदयदुपग्रहः ।

क्वचित्क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह—

धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः ।
धात्वर्थे गन्धनादि स्याद्व्यतीहारो विशेषणम् ॥

तद्विशेषस्तद्विशेषणम् । गन्धनावक्षेपणादयः सन्तोऽपि नात्मनेपदमृतेऽभिव्यक्ता इत्युपग्रहः । यथा 'उत्कुरुते' इति । व्यतीहारस्तु क्रियाविशेषणम् । आत्मनेपदव्यङ्ग्य उपग्रहः । 'व्यतिलुनीते' इत्यादौ ।

क्वचिद्विषयभेदेन क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह—

क्रिया विषयभेदेन जीविकादिषु भिद्यते ॥
लादेशे स क्रियाभेदः वाक्येष्वप्यवगम्यते ॥

विषयविशेषेण धात्वर्थः क्रिया भिद्यते, सच भेदो लादेशैरभिव्यज्यते इति शेषः । यथा पचेर्जीवनोपायत्वेनानुष्ठीयमानो विक्लित्त्यनुकूलव्यापारेणान्नसंस्कारलक्षणः पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यङ्ग्यम् ।

यथा—पचति यजतीति । प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि, भृत्यानां भृतिमात्रार्थित्वात् । यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसङ्घटनरूपं प्रतिविधानं तदर्थः । तदर्थकत्वं चात्मनेपदव्यङ्ग्यम् ।

'यत् क्रियाफलं कर्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदम्' इति "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति सूत्रार्थः ।

स क्रियाभेदः—'स्वं यज्ञं यजते, यजति' इत्यादौ वाक्ये स्वादिपदेनापि गम्यते । "विभाषोपपदेन" इति तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेलाराजः ।

अत एवोक्तम्—"स्वरितञितः" इत्यत्र भाष्ये "स्वरितञितः' इति शक्यमकर्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञास्यामः—येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्वप्याचार्येण स्वरितञितः पठिताः । ये उभयवन्तः । येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति" इति ।

अनेन च भाष्येणाकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तो यात्यादिषु उभयाभावो लभ्यते ।

ननु यात्यादिष्वपि—'सेना प्रयाति, पित्रर्थं तीर्थानि गच्छति' इत्यादौ पराभिप्रेतं जयधर्मादि फलमस्तीति चेन्न । भाष्ये चश्रवणात्कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव

च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । इदं चोभयाभिप्रेतमिति न तथेत्यभिप्रायः । तत्र यजेर्ऋत्विग्व्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्फलाभावः । यजमानस्य तदा कर्तृत्वाभावात् । यजमानव्यापारवचनत्वे तद्वत्त्वम् । उभयवचनत्वे 'स्वामिदासौ' इति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाशयः ।

ननु पचादीनां विक्लित्त्यादिवचनत्वात्कथं प्रतिविधानमर्थः । किञ्च तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरत आह—

संविधानं पचादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते ।
तन्निमित्ता[1] यथाऽन्यापि क्रिया ऽधिश्रयणादिका ॥

"कः पचेः प्रधानार्थः याऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिः। अथेदानीं तदभिसन्धानपूर्वकमध्येषणं प्रेषणं वा युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्याद् ? बाढं युक्तम्" इति "हेतुमति च" इति सूत्रभाष्योक्तेः संविधानमपि सामग्रीसंघटनरूपं पच्याद्यर्थः । यथा विक्लित्त्यर्थस्यापि पचेरधिश्रयणादिः कर्तृव्यापारो ऽर्थः—'देवदत्तः पचति' इति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तिः । णिच् तु न । नहि संविधानमेव णिजर्थः, अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते । संविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति हेलाराजः ।

'भिक्षा वासयति, कारीषो ऽग्निरध्यापयति'

(१) तन्निमित्तमिति पाठः कलासंमतः । मूलपुस्तकत्रितये तन्निमित्तेत्युपलम्भात्स एव मूलेऽवस्थापितः ।

इत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । "तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासादिप्रयोजकः" इति भाष्यात् । तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः । अत एवायं यज्ञसम्भारान् संघटयति कं वा प्रेरयिष्यत्यार्त्विज्यायेति न जानीम इति व्यवहारः ।

ननु "स्वरितञितः" इतिसूत्रादयमर्थः कथं लभ्यते तत्राह—

कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।
तथाभूता क्रिया सा हि तत्कर्ता फलभाग्यतः ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रिया निर्दिश्यते "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेद्" इत्यत्र नक्षत्रदर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एवंरूपक्रियायाः कर्ता फलेन युज्यते । नह्यसंविदधद्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्यश्नुते । ततश्च कार्यभूतफलसंबन्धेन कारणभूताक्रियाविशेष उपलभ्यते तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति ।

संविधानोपलक्षणं क्रियाफलं किं तत्राह—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः तच्च पाकस्य भोजनं लोकतो ऽवगतम् । यागस्य स्वर्गो वेदतः। तदुक्तं भाष्ये—"साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । नचान्तरेण यजिं यजिफलम्, वपिं च वपिफलं लभते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गां

लभन्ते, भृतकाश्च वेतनम्" इति ।

यत्र यस्यां क्रियायां सत्यामित्यर्थः । साधीयः क्रियाफलं स्वर्गादि । याजिं यागसंविधानरूपयज्यर्थम् । एवं वपिमित्यपि । अन्तरेणापि याजिम्-स्वसाध्ययागव्यापारं विनाऽपि ।

मतान्तरमाह—

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता ।
असती वा सती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना ॥

"सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते, नहि कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते" इति भाष्योक्तेः सर्वस्य स्वार्थप्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या । परार्थता त्वसत्येव । सतीवेति तु लौकिकी वाचोयुक्तिः । विवक्षितं विवक्षा सा निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः ।

एवंचासत्परार्थताविवक्षायां माभूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्राय इत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम् । सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यते कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः । अत्र कश्चिदित्यनेनारुचिर्बोधिता । तद्बीजं तु 'यजन्ते ऋत्विजः' इत्यादेरप्यापत्तिः । यः स्वर्गादिफलार्थं निर्वेशेनेतरं व्यापारयति स्वयं च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तर्यात्मनेपदमिष्यते । यस्तु भृतिरूपनिर्वेशमात्रफलः स्वामिचित्तानुवर्तनादेव कृतार्थतां मन्यते तत्र नात्मनेपदं भृत्यादावितीति हेलाराजः ।

किञ्च स्वरितञित्ग्रहणप्रत्याख्यानशोक्तभाष्यविरुद्धमिदम् तेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं यत्रास्ति ते-

ऽत्र विषया इति स्पष्टमेवोक्तं कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः ।

किञ्च फलस्य स्वर्गादेरेवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसङ्गतम् ।

किञ्च प्रवृत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वे विवक्षाऽत्यन्तमनुचितैवेति दिक् ॥ २८ ॥

(कुं० टी०) अहाङ्कारास्पदत्वम् 'अहम्' इतिप्रत्ययविषयत्वम् । अचेतने प्रयोगस्तदारोपात् । *सर्वस्य चेतनत्वमिति । तेन 'कूलं पिपतिषति' इत्यादिसिद्धिः । सर्वत्र परिणामदर्शनाच्चैतन्याधिष्ठानं विना च तदसम्भव इति भावः । सकलचेतनकार्यं तु न भवति पदार्थानां विचित्रत्वात् । मनुष्याणामपि हि नानाजातीय एव व्यवहारो दृश्यते । *सम्बोधनार्थइति । यथा हि माणवकाधीष्वेत्यभिमुखीभावो गम्यते, एवमधीष्वेत्यत्रापि । अत एव युष्मदः सर्वत्र सम्बोधने प्रथमामिच्छन्ति ।

तदाहुः—

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ इति ।

अन्येतु अभिमुखीभावस्य प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावान्न सम्बोधने प्रथमेत्याहुः । उपग्रहशब्दो भेदलभ्ये प्रसिद्धः । तत्र कस्य कथं भेदलभ्यत्वमिति निर्णेतुं पृच्छति *अथेति । *आत्मनेपदादिति । आत्मनेपदलभ्य इत्यर्थः । *साधनादिति । उपग्रह इति शेषः । तदुदाहरति *व्यक्तवाचामिति । अत्र बहुव्रीहिणा कर्तृणामेव भेदकत्वम् । *तद्विशेषः—धात्वर्थविशेषणम् । *जीविकादिषु-जीविकाकुलायकरणेष्वित्यादिषु । *प्रधानमिति । तच्च को-

जनम् । संघटनं सम्पादनम् । *व्यञ्जामिति । धातूनामनेकार्थतया संविधानमपि धात्वर्थः । तद्द्योतकमात्मनेपदमित्यर्थः । *यात्यादिष्विति । राजा याति, सेना यातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृगामित्वतदभावयोर्दर्शनात् । *नचैषामिति । यात्यादीनां तु कर्त्रभिप्रायमेव क्रियाफलमस्तीति भावः । *अनेनचेति । यात्यादावकर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं नास्तीत्यत उभयाभाव इत्यर्थः । शब्दशक्तिस्वभावाच्च स्वरितञित एवोभयवन्तो नान्ये । *कर्त्रभिप्रायमेवेति । एकैकमात्रगामि यत्र भिन्नं भिन्नं फलमित्यर्थः । *इदंचेति । सेना प्रयातीत्यत्र जयरूपं फलमुभयाभिप्रेतमित्यर्थः। यज्यादावुभयगामिफलं दर्शयति *ऋत्विग्व्यापारेति। स च प्रक्षेपादिः। *तद्वत्त्वम्—कर्तृगामिफलकत्वम् । कथं तर्हि "आत्मने वा यजमानाय वा यं यं कामं कामयते तं तमाशासानि"इति ऋत्विजां फलसम्बन्धः श्रूयत इति चेन्न। तस्य वाचानिकत्वात्।औडुलोमिस्त्वाह—स्वामिकर्माण्युपासनानीत्ययुक्तम्। साङ्गकर्मणे हि ऋत्विग् यजमानेन परिक्रीयते। तस्माद्गोदोहनादिवदुद्गीथाद्युपासनान्यपि ऋत्विग्विनिवर्त्यानि इति। "यां काञ्चन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते"इति श्रुतेश्च । *क्रियाफलासिद्धिरिति । संविधातुर्यजमानस्य कर्तृत्वाभावात्। *संविधानमिति। पचते इत्यादौ संविधानं पचादीनामर्थ इत्यर्थः। *तन्निमित्तत्वमिति । फलार्थप्रेरणस्य धात्वर्थत्वाण्णिचो द्योतकत्वमपि भाष्यकारोऽव्यवस्थापयति *कः पचेरिति । सकलक्रियाणां विक्लित्त्यर्थत्वात्सैव प्रधानं तदनुकूलानां फूत्कारादीनां व्यापाराणां यथा प्रेरणादीनामप्युचितमित्यर्थः । ननु संविधानस्य धात्वर्थत्वे तद्द्योतनाय यथा तङ् प्रयुज्यते तथा पाचयतीत्यपि स्यादत आह *णिच्तुनेति । प्रेरण-

स्य चेतनधर्मत्वमाशङ्क्याह *भिक्षेति । तदुक्तं भाष्ये"भिक्षाच प्रचुरा व्यञ्जनवती लभ्यमाना संप्रयोजयति, कारीषोऽग्निर्निवाते एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति"इति । *क्रियाभेदेति । तङ्समभिव्याहारे संविधानरूपा क्रिया प्रतीयते इत्यर्थः । *परस्यार्थस्य—भोजनादेः । *पचादयः—पाकादयः । *लाभादि—वेतनादि ।.किन्तत्साधीयः क्रियाफलं तत्राह *नचान्तरेणेति । यज्यादिफलमन्तरेण याजिक्रियां नैव लभते तदित्यर्थः । गवादिषु व्यतिरेकं दर्शयति *याजकाइति । नहि स्वर्गादि फलं यागमन्तरेण भवति, गोलाभस्तु प्रतिग्रहेणापि भवतीति भावः । *क्रियाप्रवृत्ताविति । यज्यादौ परार्थत्वविवक्षा नास्त्येव । एवं च स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तङानौ इति सूत्रार्थः । एवं च विवक्षाग्रहणात् 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' इति सिद्धम् । क्रियामात्रविवक्षायां 'स्वामिदासौ पचत' इति । एषाच विवक्षा स्वरितञिद्विषयैव । आदित्योद्गमनं सम्भावयति आदित्यमुद्गमयतीत्यादीनुपसंख्येयान्प्रयोगान् भाष्यकारः सूत्रेणैव साधयति *सर्वइति । सूर्योऽपि स्वाभिप्राये वर्तते ततो णिच् । *स्वयंचेति ।

अयम्भावः—यद्यपि "स्वर्गकामो यजेत"इत्यत्र स्वर्गकामस्य यागकर्तृत्वमवगतं यजेतेत्यात्मनेपदं च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे एवोपपद्यते इति यजमानस्यैव निखिलकर्मानुष्ठानं प्राप्तं तथापि 'पञ्चभिर्हलैः कृषति' इत्यादाविव प्रयोजकतयैव कर्तृत्वमिति । *दिगिति । ब्राह्मणाय गां ददाति, हरिं भजतीत्यादावात्मगामिक्रियाफले परस्मैपदं कथमिति चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

(क० टी०) विशेषान्तरं वक्तुं सर्वसाधारणं विशेषमाह *त्व-

मित्यादिना । *मध्यमोत्तमयोः-विषये इति शेषः । यथासंख्यमाह *प्रत्यक्त्वामिति । *बुध्यते-अर्थान्मध्यमोत्तमाभ्यामेव । तत्र बीजमाह *शब्देति । *तत्र-तयोर्मध्ये । युष्मदस्मदर्थौ क्रमेणाह *अहङ्कारेत्यादि । अपरभावो ऽपरत्वम् । *उपाधी-तयोः प्रत्येकमेते विशेषणे । *तयोः-प्रत्यक्त्वापरत्वयोः । एवमग्रे । *एताभ्याम्-मध्यमोत्तमाभ्याम् । *चैतन्यभागे-चैतन्यरूपाविशेषांशे । *तत्र-कर्त्तृकर्मणोर्मध्ये । तत्र तस्यैव विधानात् । पूर्वसिद्धान्ताविरोधायाह *द्योतकत्वमिति । एवं सति तात्पर्यार्थमाह *एवं चेति । द्योतकत्वे चेत्यर्थः । *एवम्-चैतन्ययुक्तयोरेव ताभ्यां बोधे । ननु चैतन्यस्यासत्त्वं विरुद्धमत आह *अनभीति । अस्य तात्पर्यार्थमाह *एवंचेति । तत्सत्तायाः सार्वत्रिकत्वेन तदभिव्यक्त्यनपेक्षणे चेत्यर्थः । तस्यामपि कर्त्रादिबोधस्तैनेवेत्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *एतदिति । उक्तश्रुतीत्यर्थः । चेतनत्त्वामिति पाठः चेतनावत्त्वमिति वा । "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे "आशङ्कायाम्"इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय पक्षद्वयमुक्त्वा तृतीयपक्षत्वेन सर्वस्य वा चेतनावत्त्वादित्युक्तत्वात् । तदाह *तत्रहीति । चैतन्यभागे इत्यर्धार्थमाह *प्रथमेति । स्पष्टार्थमात्रपदव्यावर्त्यं स्पष्टयति *नत्विति । अस्पर्शेनेत्यनेन तत्सत्ता सूचिता । चैत्रः पचतीत्यादौ तत्प्रतीतेराह *काष्ठानीति । तत्रापि ज्ञानार्थकधातुयोगे तत्त्वादाह *अज्ञानेति । तत्रापि कृञादियोगे क्वचित्सत्त्वादाह *नियमेनेति । प्रकृते ततो वैलक्षण्यमाह *युष्मदिति । *तदिति । नियमेनेत्यादिः । प्राचोक्तयुक्तिं खण्डयति *संबोधनेति । तद्रूपोऽर्थ इत्यर्थः । सच चेतनधर्म इति तत्र तत्प्रतीतिरिति भावः । *तदिति । संबोधनेत्यर्थः । तदसम्भवमेवाह *क्रियेति । *अग्रेप्रथमाकारके । श्रुतिविशेषणेति हर्युक्तात्मनेपदप्रसङ्गेन तदुक्तमन्यद्वक्तुं शङ्कते *अथोपग्रह इति । भेदो विशेषः । गम्यते इत्यत्र मध्यपठिते पञ्चम्यन्तद्वयान्वयः । *संज्ञेति । तदुपयोगस्तु सुप्तिङुपग्रहनराणामित्यादौ बोध्यः । *विभजते-स एव । एवमग्रेऽपि । *असौ-उपग्रहः । *तस्य-साधनस्य । *तत्र-तयोर्मध्ये । ननु भावस्य धात्वर्थत्वेन न साधनत्वमत आह *भावोऽपीति । अनतिप्रसङ्गायाह *तिङेति । हेतुगर्भविशेषणम् । अत एवाह *क्रियाया इति । साधनानावेशामिति पाठः । तत्राजावेशामित्यर्थः ।

अनिवेशमिति पाठान्तरम् । तथा च तदनिवेशेन कर्तृत्वात्तत्त्वामित्यर्थः । ननु व्यक्तवाक्त्वं न तद्बोध्यमिति कथं तस्य तत्त्वमत आह *व्यक्तवाक्त्वमिति । तथाच विशिष्टे तत्त्वेन तद्विशेषणस्यापि तत्त्वमिति भावः । क्रियाविशेषावुपेति पाठः । क्रियाश्च विशेषश्चेति द्वन्द्वः । विशेषस्तद्विशेषणम् । पूर्वार्धे उत्तरार्द्धविरोधं परिहरति *तद्विशेषणमिति । ननु गन्धनादयो धात्वर्था एवेति न तद्गम्या इति कथं तत्त्वमत आह *गन्धनेति । तथैवाह *व्यतिहारइति । *क्रियेति । भिन्नं पदम् । *जीविकादिष्विति विषयसप्तमी । भेदपदार्थः-*विशेषेति । क्रियेत्यस्य व्याख्या *धात्वर्थ इति । पूर्वार्द्धार्थमुक्त्वा तृतीयपादार्थमाह *सत्रेति । तमेवोदाहरणतः प्रदर्शयति *यथेति । *पचेरित्यस्य पाक इत्यत्रान्वयः । अन्नसंस्कारस्यान्यथाऽपि सम्भवादाह *विक्लित्येति । तद्धेतुकः स विक्लित्त्यादिरूपो धात्वर्थ इति भावः । *प्रधानम्-भोजनम् । जीविकादीत्यादिग्राह्यमाह *यजमानेति । *तदर्थः-धात्वर्थः । तत्रैव कुत आत्मनेपदमित्यत आह *यदिति । तुर्यपादार्थे 'स क्रियाभेदः' इत्यस्यानुषङ्गेणाह *सक्रियेति । अपेः शेषेणान्वयमाह *स्वादीति । अपिः पूर्वसमुच्चये, नात्रैव तत्समुच्चये । तदाह *विभाषेति । यत इत्यादिः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अतएवेति । तद्भेदेन धात्वर्थभेदादेवेत्यर्थः । द्वितीयेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः । *सर्वेषाम्-सर्वधातूनाम् । *ते-वयम् । *येषाम्-धातूनाम् *नच-नहि । *एषाम्-यज्यादीनाम् । उक्तमेव विषयप्रदर्शनेन द्रढयति *तथेति । अस्य व्याख्या *ये उभयवन्तइति । परस्मैपदात्मनेपदवन्त इत्यर्थः । तत्र बीजमाह *येषामिति । शङ्कितुं तावद् भाष्यतात्पर्यमाह *अनेनचेति । अस्माद्भाष्यादित्यर्थः । अत एव शङ्कते *नन्विति । *चश्रवणादिति । चद्वयेत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् सोऽवधारणार्थ इति भावः । गामश्वमितिवदाह *एवचेति । *इदं च-जयधर्मादिरूपम् । *न तथा-तादृशोभयभिन्नम् । अत एवेत्युक्तं विशदयति *तत्रेति । तेषामर्थानां मध्ये इत्यर्थः । *फलाभाव इति । तथा च तत्र परस्मैपदम् । *तद्वत्त्वम्—कर्त्रभिप्रेततत्फलवत्त्वम् । तथा च तत्रात्मनेपदम् । ननु स्वामिदासयोर्युगपत्कर्त्तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेनान्वयाभावात्प-

रार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनाऽनन्वयादप्राप्त्येदृशो विषये तिङन्तप्रयोगो न स्यादत आह *उभेति । *तदाशयः—उक्तभाष्याशयः । तत्र शङ्कते *नन्विति । तेष्व प्रतिविधानम् । हेलाराजमाह *कइति । प्रधानोऽर्थ इत्यर्थः । *याऽसाविति । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तदनन्तरं च फलोत्पादादिति भावः । हरिरपि—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः ।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ इति ।

*तदभिसन्धिपूर्वकमिति । तद्विशेषणभूतमिति शेषः । *वा युक्तमिति । वा सर्वे पच्यर्थः इति स्याद् युक्तमेवेत्यर्थः । कैयटाद्युक्त्यसाङ्गत्यायाह *सामग्रीति । *तन्निमित्तमिति । पूर्वान्वयि । फलजनकमिति तदर्थः । अनेन तत्त्वबीजमनतिप्रसङ्गश्चोक्तः । अस्याग्रेऽप्यन्वयो लिङ्गभेदेनेत्यभिप्रेत्य "यथान्याऽपि" इति व्याचष्टे *यथेति । ननु तत्र णिच् कुतो नात आह *णिच्त्विति । *हि-यतः । *यत्र-प्रेरणे । *संविधानमित्यस्य यत इत्यादिः । नन्वेवं भिक्षादावचेतनत्वेन प्रेरणाद्यसंभवात् तत्र कथं णिजत आह *भिक्षेति । "हेतुमति च" इति सूत्रस्थभाष्यमाह *तूष्णीमासीनइति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः । *तदर्थः-उक्तभाष्यार्थः । *तत्र-भिक्षायाम् । तत्समर्थाचरणं लभ्यमानात्वप्रचुरात्वव्यञ्जनवतीत्वरूपम् । तद् अग्नौ निर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितत्वरूपं बोध्यम् । *अत एव-प्रेरणसंविधानयोर्भेदादेव । कारिकायामेकदेशेन विशिष्टग्रहणमित्याह *कर्त्रभिप्रायेति । क्रियाभेदमाह *संविधानेति । *हि-यतः । *तथाभूता-फलजनिका । *सा-संविधानरूपा । क्रिया धात्वर्थ इति तृतीयपादार्थमभिप्रेत्य तुर्यपादार्थमाह *यतइति । तदुपपादयति *नह्येति । *यागादीति । पूर्वान्वयि । तात्पर्यार्थं शङ्कानिरासायाह *ततश्चेति । *संविधानेति । तत्पुरुषः । *यस्येति । एवाध्याहारेण यत्सिध्यर्थं पचादय एवारभ्यन्त इत्यर्थः । तत्तात्पर्यमाह *तदेवेति । *भाष्ये-"स्वरितञितः" इत्यत्रैव । यत्रेत्यस्यार्थमाह *यस्यामिति । संविधानरूपायामित्यर्थः । साधीय इत्यस्य क्रियाफलेनान्वय इत्याह *साधीय इति । किन्तत्साधीयः क्रियाफलमित्याशङ्कायामुक्तम् । *नचान्तरेणेति । यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां नच नैव लभन्ते तदिति तदर्थस्तदाह *स्वर्गादीत्यादि । इकार उच्चारणार्थ इत्याह *यागेति । गवादिषु च तद्व्यतिरेकदर्शनायोक्तम् *याजकाः पुनरिति । प्रतिग्रहादिनेति भावः । *चोऽयं त्वर्थे । *यागेति । अग्नौ हविःप्रक्षेपादिरूपेत्यर्थः । यद्यपि दानादिनाऽपि स्वर्गो भवति तथाऽपि स्वर्गविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति बोध्यम । मिथोऽविरोधायाह *मतान्तरेति । आख्यातानिमित्तत्वेनेति शेषः । हेलाराजमाह *सर्वेइति । *असत्येवेति । एवं च स्वार्थतायां सतीत्वमेव, परार्थतायामसतीत्वमेवेति प्रत्येकं विकल्पासङ्गतिरत आह *सतीवेतीति । पूर्वो वा एवार्थः परार्थतामात्राभिप्रायः । एवं विकल्प इति भावः । नत्वसत्यास्तस्याः कथं तत्र निमित्तत्वमत आह *विवक्षितमिति । भावे क्त इत्याह *विवक्षेति । उत्तरार्धं सर्वं परार्थताविषयमित्याह *परेति । स्वार्थतायास्तु सर्वत्र सत्त्वेन विवक्षाऽनुपयोगात् । तात्पर्यार्थमाह *एवं चेति । विवक्षिताया अपि तस्यास्तन्निमित्तत्वे चेत्यर्थः । सूत्रे क्रियाफले इति बहुव्रीहिः । कर्त्रभिप्राये इति अर्शआद्यजन्तं तदाह *क्रियाफलके इत्यादि । फलद्वारा क्रियैव कर्त्रर्था यत्र तत्रात्मनेपदमिति फलितम । *अत्र-मतान्तरे । ननु तदिष्टमेवात आह * यइति । *निर्वेशन-भृत्या । *यस्तु-ऋत्विक् । *तत्र-भृत्यादौ । *भृत्यादाविति । नेत्यन्वयः । स्वयं दूषणान्तरमाह *किञ्चेति । *प्रत्याख्यानस्थोक्तेति । तत्परप्रागुक्तेत्यर्थः । विरोधमेवाह *तेनेति । भाष्येणेत्यर्थः । कइत्यस्यास्तीत्यादिः । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । एतेनैतन्मतप्रतिपादककैयटादिग्रन्था निरस्ता इत्यन्यत्र स्पष्टं तदाह *इति दिगिति ॥ २५ ॥

(१) तच्छब्देनात्र संविधानं गृह्यते ।

केचित्तु प्रतिविधानार्थादपि तदर्थद्योतकमात्मनेपदं णिचा सह विकल्पते । संविधानमात्रं णिजर्थः । "सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते" इति न्यायेन स्वार्थे प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्ता संविधातोच्यते । प्रेषस्तु न णिजर्थः । एवंचैकविषयत्वात्तयोः पर्याय-

त्वम्-यजते याजयतीति वदन्ति ।

तन्मतमाह—

केषाञ्चित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा ॥

णिचा सह णिजर्थो प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत् । अन्येषां स्वरितञिद्व्यतिरिक्तधातूनाम् ।

"हेतुमति च" इत्यस्यापि संविधानरूपे व्यापारे वर्त्तमानाद्धातोर्णिजित्यर्थः । यजतेश्च संविधानमेवार्थः । पाचयतीत्यादावप्येवमित्येतन्मतम् ।

वस्तुतो णिच्प्रेरणावाची । "तत्प्रयोजको हेतुश्च" इति सूत्रात् ।

अत एव तदाश्रयस्य कर्त्तृत्वम् । अत एव 'पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन' इत्यादिप्रयोगाः, "गतिबुद्धी-तिसूत्रं च चारितार्थम् ।

एवञ्च भिन्नविषयत्वाद्विकल्पोक्तिरसङ्गता ।

किञ्च सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मनेपदेन बाध एवोचितः । एतच्च केषाञ्चिदित्यनेन सूचितमिति हेलाराजः ।

अथैतेषां णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं दर्शयति—

क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुते ऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु पर्यार्थो ऽभिधीयते ॥

आत्मानं क्रीणीष्वेति विनतां कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो मोचनाय पुत्रसंविधानं कुर्वित्यर्थ इति तेषां तद्भ्रमबीजम् । तत्र प्रत्युपकाराद्विना दास्यमुक्त्यसम्भवात्, प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थसामर्थ्यात्पुत्रसंविधानं गम्यते न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः । एवं "केशश्मश्रु वपते" इत्यत्र वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रमबीजम् । तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद्गम्यते इति तेषां भ्रमः । एवमन्यत्राप्यूह्यमिति हेलाराजः ।

अथ सिद्धान्ते शङ्कते—

यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम् ।

युगपद्धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते ॥

स्वामिसाध्यं सम्भारघटनरूपं संविधानम्, दाससाध्यं तु विक्लित्तिपर्यन्तं साधनविनियोगरूपम् । तत्र भिन्नत्वाद्व्यापारस्य युगपदेकधातुवाच्यत्वासम्भवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षं परस्मैपदमिति संशयः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां युगपदर्थद्वयाभिधाने ऽप्येकत्र प्रयोगे विरुद्धलादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेलाराजः । नच क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साधनभावमात्रविवक्षायामत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम् । तया क्रियया स्वामिनो भोजनस्य लाभेन दासस्य श्रममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः ।

किञ्चैवंरीत्या यजाति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः ।

नचेष्टापत्तिः । तदा कर्तृगामिनो ऽकर्तृगामिनश्च फलस्याभावेन "स्वरितञित उभयवन्त" इति भाष्यस्यासङ्गतेः ।

अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात्त्लब्धं संविधानमव-

गतं दासपदार्थसामर्थ्याच्च तत्क्रियायाः परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य व्यापार इति शेषत्वात्परस्मैपदमिति केचित् ।

एवमपि पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये ।

समाधत्ते—

संविधातुश्च सांनिध्याद् दासे धर्मोऽनुषज्यते ।
छत्रिणा चापि संबन्धाच्छत्त्रिशब्दाभिधेयता ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादिः । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः । उत्तमे निकृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलं विस्तरेण ।

"अग्नीनादधीत"इत्यत्र यद्यप्याधानफलमाहवनीयत्वादि अग्निनिष्ठं तथाऽपि यज्ञहोमादिसुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम्। आहवनीयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात् । स्पष्टं चेदम् "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे भाष्ये ।

एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव नतु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् ॥ २६ ॥

(कुं०टी०) *केचित्त्विति । संविधानरूपधात्वर्थद्योतको यथा तङ् तथा णिजपीत्यर्थः । नन्वेवं संविधानस्य णिचा द्योतितत्वात्पाचयते इति तङ् न स्याद्,सत्यम् । द्वितीयं संविधानन्तत्रार्थः । *संविधानरूपे इति । हेतुमान् व्यापारः । तत्र वर्तमानाद्धातोर्णिजिति व्यापारमात्रस्य च धातुवाच्यत्वाण्णिज् द्योतक इति भावः। ननु त्यागो यज्यर्थ इत्यत आह *यजतेश्चेति । *इतिसूत्राद्

दिति । धात्वर्थव्यापाराश्रयकर्तुः प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञाविधानात् । *इत्यादिप्रयोगाइति । प्रकृत्यर्थत्वे उभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं स्यात्, प्रत्ययार्थत्वे तदर्थकर्तुरभिधानम् । *सूत्रं च चरितार्थमिति । कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मत्वविधानात् । *केशश्मश्रु वपते इति । अत्रात्मनेपदेन यजमानसंस्कारो लभ्यते । नहि अध्वर्युसंस्कार आत्मगामिफलार्थः, वपनादिसंस्काराणां मालिन्यापनयनेन फलयोग्यतासम्पादनार्थत्वात् । *क्रियागतविशेषमिति । आत्मगामित्वाद्यविवक्षयेत्यर्थः । *छत्रिणा चापीति । यथा छत्रिसांनिध्यादच्छत्रिणामपि छत्रित्वम् । *निकृष्टधर्मेति । अत एव "आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म"इति श्रुतिमुदाहृत्य "आदित्ये ब्रह्मदृष्टिः कार्या नतु ब्रह्मणि आदित्यदृष्टिः"इति स्पष्टं शारीरकभाष्ये । *आहवनीयत्वादीति । आधानस्याग्निसंस्कारार्थत्वादाहवनीयत्वं सिध्यतीति भावः ॥ २६ ॥

(क० टी०) अविरोधायैवात्र मतभेदसूचकाभावात्तौल्येनाह *केचित्त्विति । अपिः सिद्धान्ते प्रेरणासमुच्चायकः । *तत्–प्रतिविधानम् । ननु णिचः प्रेरणार्थत्वेन कथमिदमत आह *संविधानमिति । नन्वेवं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिरेव न स्यादत आह *सर्वेइति । हेलाराजमाह *णिचेति । *तद्वदिति । आत्मनेपदं विकल्पत इत्यर्थः । केषां चिदित्यस्य स्वरितञितान्धातूनामित्यर्थं सूचयन्नाह *अन्येषामिति । ननु सूत्रादिदं कथं लब्धमत आह *हेतुमतीति । नन्वेवमपि धातुतः कथं लाभोऽत आह *यजतेश्चेति । प्रयोजकत्वव्यवहारस्य तत्रैव सत्त्वादाह *तत्प्रेरणेति[1] । *अत एवतस्य तदर्थत्वादेव । अनतिप्रसङ्गाय तल्लक्षणे तथैव निवेशात् । अभ्युपेत्यापि दोषमाह *किञ्चेति । केषाञ्चिदित्यादेर्वादिनामित्यर्थ इत्याशयेनाह *एतच्चेति । बीजं शिष्टप्रयोगरूपम् । हेला-

१ तत्प्रेरणेति कलायामुपलभ्यते मूलपुस्तकोपलब्धः पाठस्तु मूलेऽवस्थापित एवं ।

राजमाह *आत्मानमिति । कद्रूविनतयोः सूर्याश्वस्कन्धबालवर्ण-
विवादे मिथो दास्यपणकेऽतिदुष्टबुद्धिः कद्रूः प्रेषितनागकृताच्छा-
दनेन बालश्यामतया स्वजयं साधितवतीति प्राप्तदास्यकविनतायाः
किंचित्कालोत्तरं 'किं ममाजन्म दास्यमुत कथमपि मुक्तिर्भविष्यति'
इति प्रश्नस्योत्तरमिदं कद्र्वाः—'अमृतमानीय दीयते चेत्तव दास्यान्मु-
क्तिः। तच्च यद्यपि तवासाध्यं तथापि पुत्रद्वारा करणीयम्'इति। तत्सं-
विधानं कुर्वित्यर्थः । स्पष्टं चेदमादिपर्वणि। ननु तदर्थत्वे ममैवेति
कुतो भ्रमो ऽत आह *तत्रेति। उक्तवाक्ये इत्यर्थः। गम्यते इत्यत्रा-
न्वयः। *प्रत्युपकारेति। अमृतानयनरूपमित्यर्थः । प्राग्वदाह *त-
त्रापीति । उक्तं प्रकारमन्यत्रातिदिशति *एवंमिति । अन्तर्भावि-
तण्यर्थत्वम्। प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकम्। कदाचित्परस्मैपदे-
ऽपि प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वमत एव चिनोतीत्यप्युक्तमिति तत्त्व-
म्। *सिद्धान्ते-क्रियाविषयभेदेनेत्याद्युक्ते। धर्मभेदो ऽवर्तने हेतुः।
हेलाराजमाह *स्वामीति। *तत्र—उक्तवाक्ये। उत्तरार्धार्थमाह
*भिन्नत्वादिति । हेत्वयुक्तत्वे ऽपि पूर्वपक्षोऽयुक्त एवेत्याह *अ-
नेकार्थत्वादिति। हेत्वन्तरमाह *एकत्रेति। *क्रियागतविशेषणम्-
उक्तरूपम्। *क्रियामात्रे-तत्सामान्ये। वस्तुत आह *स्वामिनइत्या-
दि । उक्तरीत्यैवाह *पूर्वैति। एवमग्रे ऽपि। अभ्युपेत्याह *कि-
ञ्चवमिति । केचिन्मतमाह *अत्रेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः।
अत्र दोषमाह *एवमपीति । प्रकारान्तरेण तदुपपादने ऽपीत्य-
र्थः। उक्तरीत्यैवाह *पूर्वैति। लक्षणाबीजमाह *सांनिध्यादिति ।
यथाश्रुते ऽनुपपत्तेराह *इतरेति । वैपरीत्यशङ्कां निराचष्टे
*दासेति । एतेन तथा कैयटादिसकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम्।
अधिकमुद्द्योते स्पष्टं तदाह *इत्यलमिति । लिङाद्यर्थं निरूपयि-
तुं तद्घटितवाक्ये क्वचित् परमतं दूषयितुं कर्त्रभिप्रेतक्रियाफले
आत्मनेपदमुपपादयति *अग्नीनिति। अपिना तत्समुच्चयः। नन्वेवं
कदाचित्परस्मैपदमपि स्यादत आह *आहेति । एवेन तस्य
तत्त्वव्यवच्छेदः। *स्पष्टश्चेदमिति। तत्र हि "अतयोः पूलयोः इति
दृष्टान्तेनैकग्रहणं प्रत्याख्याय शङ्कितम्—"शास्त्राधिकारिणः पु-
रुषान् प्रति प्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया
सकृदेवार्थबोधकं यथा "आधानेनाग्नीन् संस्कुर्याद्" इत्यर्थकं "व-

सन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत"इति वाक्यं प्रतिब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं
सकृदेव स्वविषये प्रवर्त्तकं च। अत एव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः"
इत्यादिना। *एतेन-अतिरिक्तफलस्य कर्तृगतस्योक्तत्वेन। *कर्त्रर्थे-
त्वमेव-कर्तृसमीहितत्वमेव । एतेन नहि कर्तृसमवेतता कर्त्रभिप्रा-
यता आधानजन्या, आहवनीयत्वादिफलस्याग्निसमवेतत्वेनात्रात्म-
नेपदाभावप्रसङ्गात्, किन्तु कर्तृसमीहितत्वम्। तथा च जातेष्ट्या
पुत्रगतपूतत्वादिजनने ऽपि अग्निसाध्यकर्मजन्यफलस्यात्मीयताबो-
धकाधानवाक्यगतात्मनेपदवदत्रापि तदविरोधः । पितृगतफल-
स्यापि कर्त्तृसमीहितत्वादित्यन्यमीमांसकोक्तमप्यपास्तम् ॥ २६ ॥

"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत"इति-
श्रुतिवाक्यं पञ्चपादिकाविवरणे धृतम्। तादृशं ब्रा-
ह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कुर्यात्संस्कृतं चाध्यापये-
दिति तदर्थः। नानाविधेतिकर्तव्यताकलापस्योपगमन-
विधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः।

छान्दोग्यश्रुतौ जाबालस्य प्रसिद्धमेव गुरूपगमन-
म्। तत्रोपनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे व्रात्यतादो-
षश्रवणात्।

वाजसनेयिनामुपनयनं प्रक्रम्य "स्वाध्यायो ऽध्ये-
तव्यः"इत्याद्यध्ययनविधेरुपनीतस्यैवाध्ययनम्। तद-
पि नित्यम्। "अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयः शू-
द्रसधर्माणः" इति तदभावे दोषश्रवणात्।

तत्र—

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिद्॥ इति-

निन्दार्थवादश्रवणेन सार्थकाध्ययनमेव नित्यम्।
निरर्थकाध्ययनं तु निषिद्धम्। निन्दार्थवादेन निषेधो-

ध्ययनात् । अधीतं शब्दतः । अविज्ञातमर्थतः । निग-
देन पाठमात्रेण । अनग्नाविवेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यनु-
पयोगित्वेन निष्प्रयोजनत्वमुच्यते ।

अत एव भाष्यकृतोक्तम्–"अनर्थकं माऽधिगीष्महि
इत्यध्येयं व्याकरणम्"इति । निरर्थकाध्ययनेऽपि कि-
ञ्चित्फलसत्त्वे, दोषाभावे च "सार्थकमध्यगीष्महि"
इत्येव वदेत् । "स्थाणुरयं भारहारः"इति निरुक्ते
भारपदेन पापभार इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

श्रुतिरपि पतञ्जल्युक्ताऽऽह–"ब्राह्मणेन निष्कारणो
धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति । निष्कारणो
दृष्टकारणनिरपेक्षः। अनेन विशिष्टस्य नित्यतोक्ता ।

व्यासोऽपि —

मन्त्रार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये ॥ इति ।

अत्र'जपं जप्त्वा'इति मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् ।

किञ्च स्वाध्यायपदस्य वक्ष्यमाणया "तेन प्रोक्तम्"
इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वेदपदवत् शब्दार्थोभय-
परतया "स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः" इत्यस्योभयाध्ययन-
विधायकत्वम् । दोषश्रवणमपि तद्विधिबोधिताध्य-
यनाभावे इति उभयोरपि नित्यत्वं बोध्यम् ।

"निष्कारणो धर्मः" इति वाक्ये "ज्ञेयश्च"इति तु
अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानासम्भवाज् ज्ञानपर्यन्त-
मध्ययनं कार्यमित्यर्थकम् । अविज्ञातमित्यत्रापि वि-
शिष्टविज्ञानमेव विवक्षितम् । अत एव "समानमी-
हमानानां समानं चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे

न" इति भाष्ये उक्तमिति बोध्यम् ।

तत्र 'उपनयीत'इत्यत्राचार्यकरणे द्योत्ये "संमान-
नोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः"-
इत्यनेनात्मनेपदं नतु "स्वरितञितः" इत्यनेन । उप-
नयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वाभावाद् । कर्तृनि-
ष्ठफलकक्रियाया धात्वर्थत्वाभावाच्च । उपनयनफलं च
"आचार्याधीनो वेदमधीष्व" इत्येतत्सहकृताध्ययन-
विधेः संस्कृतस्याध्ययनमेव । अन्तरङ्गत्वात् ।

आपस्तम्बोऽपि–"उपनयनं विद्याऽर्थस्य श्रुतितः
संस्कारः" इति ।

न गुरोरध्यापनम् । पचौ सूदादीनां लाभवद्,
बहिरङ्गत्वाच्च ।

किञ्च यत्किञ्चिदुपनयनेनैव तत्सिद्धावतिदरिद्रा-
शक्तोपनेयान्तरोपनयने ऽप्रवृत्त्यापत्तेः । जातोपन-
यनस्य गुरौ मृते गुर्वन्तरेणोपनयनं विनाऽप्यध्ययन-
दर्शनाच्च ।

आचार्यलक्षणं च "तद्धै द्वितीयं जन्म तद्यस्मात्स
आचार्यः" इतिश्रुतावुक्तम् ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति–

स्मृतौ चोक्तम् ।

नच "आचार्याधीनो वेदमधीष्व"इत्येतत्सह-
कृताध्ययनविधिनैवाध्यापनलाभे तद्विधिर्व्यर्थः ।
किञ्च वृत्तित्वेनैवाध्यापनप्रवृत्त्युपपत्त्याऽयं विधि-
र्व्यर्थ एवेति वाच्यम् । स्वसंस्कृतोद्देशेनाध्यापनस्य

नित्यताबोधनार्थत्वात् । अध्ययनस्यापि नित्यत्वा-
दुपनेतरि मृते ऽन्यगुरूपसदनमुपपन्नम् । अध्यापनस्य
च्छलिताश्रवणात्काम्यत्वमपीत्यन्यत् । नचाध्ययनं
विनाऽध्यापनासम्भवेनाध्यापनविधिनैवाक्षेपादध्यय-
नलाभे स विधिर्व्यर्थ इति वाच्यम् । अग्निहोत्रा-
दीनामप्यध्ययनं विनाऽसम्भवात्तद्विधीनामपि वि-
ध्याऽऽक्षेपकत्वेन शूद्राणामपि तत्राधिकारापत्तेः । सम-
मेवोभाभ्यामप्याक्षेपात् । अध्ययनविधौ तु सति न-
द्दोभयात्प्रागेव श्रुत्या तद्बोधने ऽधीतवेदत्रैवर्णिकानामे-
वाधिकारो नान्यस्येति नियमप्रसिद्धेः फलत्वात् । अ-
नुमितिसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वस्य
न्यायनये, लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य मीमांसकनये
सत्त्वेन शब्दोपस्थितलिङ्गानुमितार्थानुवादकत्वस्य
वेदेऽन्याय्यत्वात् ।

यत्त्वध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे नित्यानित्यसंयोगविरो-
धः । अध्यापनस्य काम्यत्वाद्, अध्ययनस्य नित्यत्वा-
दिति । तन्न । तस्य दूषकताबीजानिरुक्तेः । न्यायनये
ऽनित्यशब्दानुमिताकाशस्य नित्यत्ववद्, अनित्या-
ध्यापनानुमिताध्ययनस्याकरणे दोषश्रवणेन नित्यत्वे
ऽपि बाधकाभावात् । उक्तरीत्याऽध्यापनस्यापि
नित्यत्वाच्च ।

एतेन वृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्राप्त्या त-
द्विधिवैयर्थ्याद् "अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधी-
यीत"इति चोक्तश्रुत्यर्थ इत्यपास्तम् ।

"न विधौ परः शब्दार्थः" इतिन्यायविरोधात् ।

दरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेश्च ।

एतेन देवताया विग्रहवत्त्वे विग्रहस्यानित्यत्वेन
नित्यशब्दवाच्यत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्यपा-
स्तम् ।

घटाकाशयोः संयोगस्य नित्यानित्ययोर्जन्यज-
नकभावस्यैव प्रसिद्ध्याऽस्य दूषकताबीजाभावात् ।
स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतया स्वर्गकामादिपद-
वाच्यतानापत्तेश्च । अनित्यस्य पशोर्नित्यया "पशुना
यजेत"इति श्रुत्या विध्यनापत्तेश्च । प्रवाहनित्यता तू-
भयत्रापि समा । जातिनित्यताऽपि समा ।

एतेनात्र संबन्धे शब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिरि-
त्यपास्तम् ।

नच ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्यनिमित्तेन विहितफ-
लचमसस्याभिषवादिसंस्काराः स्युः । मम तु न दोषः,
अभिषवादिसंस्काराणां निमित्तसंयोगाभावान्नित्य-
वदाम्नातानां निमित्तसंयोगेन विहितफलचमसेना-
नित्येन संबन्धायोगात् । किन्तु नित्यविहितसोमस्यैव
संस्काराः । राजन्यवैश्यकर्तृके ऽपि यागे यजमानच-
मसादेव सोमस्य निवृत्तिः,अन्यत्र तु स स्थित एवेति
स नित्य इति वाच्यम् । तावताऽपि बीजानिरुक्तेः ।

किञ्च नित्यविध्युत्तरं नैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरिति
स्पष्टं न्यायविदाम् । एवं च यत्काले नित्यसोमाभि-
धानं तत्काल एव तद्विशेषणतया स्वार्थविधानेन
कृतार्थाः संस्कारविधयो न नैमित्तिकेन संबध्यन्ते ।
आवृत्तिप्रसङ्गात् ।

तथाच सिद्धान्तसूत्रम्—"नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्याद्" इति । फलचमसविषयेऽभिषवादिसंस्कारा न भवन्ति यतो नैमित्तिकमतुल्यत्वाद् नित्यधर्मसारूप्याभावाद् नित्येनासमानविधानं स्याद्, अतस्तत्र न संस्कारा इति तदर्थः । अतो नेदं नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य मुख्यमुदाहरणम् । स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकादाविति दिक् ।

"सर्वापेक्षाच यज्ञादिश्रुतेरश्ववद्"इति सूत्रे शाङ्करभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधादित्यस्यार्थ एवमुक्तः–"नित्यकाम्यत्वयोः कर्मण एकेन संयोगेन विधिना विधाने विरोध" इति । काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वे तस्यावश्यकत्वमित्यावश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैकेन विधिना बोधयितुमशक्ये विरोधादिति तद्व्याख्यातारः । संयोगभेदे तु तयोर्विरोधः । तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः । यथा बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः, तस्यैव क्रत्वर्थस्य खादिरस्य "खादिरं वीर्यकामस्य"इत्यपरः काम्यत्वबोधको विधिरित्येकस्य खादिरत्वस्योभयार्थत्वमिति । नच सा रीतिः प्रकृते । एकस्योभयरूपत्वाभावात् । आक्षेपकविध्यपेक्षया आक्षेप्यविधेर्भिन्नत्वाच्च । तदुक्तं जैमिनिना–"एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति । एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वं विधिभेदोऽनियामकः । यथा "खादिरे बध्नाति" "खादिरं वीर्यकामस्य"इति तद्व्याख्यातार

इति विभावनीयम् ॥ २७ ॥

(कुं० टी०) ननु "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" इत्यात्मगामिफलाभावादात्मनेपदानापत्तिरित्याशङ्क्य समाधातुमाह *अष्टवर्षमिति । *संस्कृतंचेति । एवंचोपनयनमध्ययनार्थम् । देवानां तु स्वयमेव वेदावभासान्नोपनयनम् । ननु "अधीत्य स्नायाद्" इति श्रुतौ अध्ययनानन्तर्यस्य स्नाने विधानात्कथमर्थज्ञानस्य नित्यत्वमत आह *यदधीतमविज्ञातमिति । "अधीत्य"इति श्रुतिस्तु अध्ययनसमावर्तनयोः पौर्वापर्यमेवाह नानन्तर्यमिति भावः । *स्थाणुरयमिति । यथा स्थाणुः फलपुष्पादिरूपं भारं वहति नतु तस्य किञ्चित्फलं लभते एवं निरर्थकाध्येताऽपीत्यर्थः । ननु अध्ययनस्यादृष्टफलकल्पनमन्याय्यमर्थज्ञानरूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनस्य सम्भवादत आह *निष्कारणइति । *विशिष्टस्य–अर्थज्ञानविशिष्टस्य । *वेदपदवादिति । 'वेदं पठति'इत्यादौ अर्थविशिष्टशब्दपरत्वस्य 'वेदं जानाति'इत्यादावुभयपरत्वस्य च दर्शनाद् । अत एव शब्दमात्रतात्पर्यकस्य तदनुकरणस्याशौचादावुच्चारणे न दोष इत्याहुः । *अतएवेति । सार्थकाध्ययने एव हि तद्भाष्यसङ्गतिः । *आचार्यकरणे इति । तेन चात्रोपनेयत्वं गम्यते । *उपनयनफलं चेति । अध्ययनमित्यत्रान्वयः । तच्चाध्ययनं संस्कृतस्यैव, "आचार्याधीनः" इत्यादिसहकृतैर्वचनैरसंस्कृतस्याध्ययनविधानादित्यर्थः । *अन्तरङ्गत्वादिति । अध्यापनं तु न फलम्, बहिरङ्गत्वादिति भावः । उपनयनस्य अध्यापनार्थत्वे दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *आचार्यलक्षणमिति ।

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन कथ्यते ॥ इति–

पुराणेषु । *अध्यापनलाभेइति । अध्यापनं विनाऽध्ययनासम्भवात् । ननु स्वसंस्कृतस्यैवाध्यापने गुर्वन्तरेणाध्यापनं न स्यादत आह *अध्ययनस्यापीति । *अग्निहोत्रादीनामिति । अग्नये हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सायमेवाग्नये हूयते प्रातस्तु सूर्याय तथाऽपि उभयकालसाध्यस्य होमस्याग्निदेवत्यत्वमप्यस्ति । *तद्विधीनामपीति । ज्ञानं विना यागासम्भवाज्ज्ञानाक्षेपे तेनैवाध्ययनाक्षेपः स्यादित्यर्थः । *अनुमितीति । समाने विषये शाब्दबोधस्यैवोदयेनानुमितेरनुदयात् । *लिङ्गापेक्षयेति । लिङ्गं सामर्थ्यम् । तदाहुः—

सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते । इति ।

यथा "बर्हिर्देवसदनं दामि"इत्यस्य लवनप्रकाशकतया लवनाङ्गत्वम् । एवंचाध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे तदनुवादिका श्रुतिरित्यर्थः । *नित्यानित्येति । अनित्येनाध्यापनेन नित्यस्याध्ययनस्याक्षेपासम्भवात् । *सोधीयीतेति । तथाचोपनीतसंस्कार इति भावः । *नविधौइति । अप्राप्तार्थत्वात् । *विरोधादिति । आचार्यार्थतया श्रुतस्य शिष्यार्थत्वे लक्षणापत्तेः । *विग्रहस्य नित्यत्वेनेति । अनित्यस्य विग्रहस्य नित्येन शब्देन संबन्धे नित्यताहानिरित्यर्थः । शाङ्करभाष्ये तु देवताऽऽकृतेर्नित्यत्वान्न दोष इत्युक्तम् । *नचेति । राजन्यवैश्ययोः सोमयागे फलचमसः श्रुतः । न्यग्रोधमुकुलपिष्टं चम्यते स फलचमसः । अत्र नैमित्तिकस्य निमित्तकाले ऽनुपस्थितत्त्वान्न तत्राभिषवादिसंस्काराः । *नैमित्तिकमिति । नैमित्तिकस्य तत्काले ऽनुपस्थितत्वान्न नित्यसंस्काराणां नैमित्तिकसमानविधानत्वमित्यर्थः । *सर्वापेक्षा चेति । विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माण्यपेक्षते च । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन"इत्यादिना यज्ञादिश्रवणात् ।

उत्पन्ने तु तत्त्वज्ञाने न कर्मणोऽपेक्षेति चशब्दार्थः । *अश्ववदिति । यथाऽश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते एवमाश्रमकर्माण्यपीत्यर्थः । *खादिरेणेति । नित्यस्यापि खादिरयूपस्य वीर्यकामोद्देश्यत्वमपि । ननु कथमेकस्योभयार्थता, अन्यथा "यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपेद्"इत्यस्य लौकिकाश्वदानपरत्वमसङ्गतं स्यादिति चेन्न । "खादिरो यूपो भवति""खादिरं वीर्यकामस्य"इति वाक्यरूपबलेनोभयार्थत्वसिद्धेः । एतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं फलार्थं चावृत्त्या नित्यस्यानुष्ठानापत्तिरित्यपास्तम् । सकृदनुष्ठानस्यैवोभयार्थत्वात् । "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति"इत्यत्रापि दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतया क्रत्वर्थत्वे तृतीयाश्रुत्या च करणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या फलार्थित्वेन पुरुषार्थत्वम् ॥ २७ ॥

(क० टी०) नन्वेवमन्यत्राव्याप्तिरिति केषाञ्चिदुक्तिखण्डनायाह *अष्टवर्षमिति । उपलभ्यमानश्रुतावनुपलम्भादाह—*पञ्चपादिकेति । *तादृशम्-अष्टवर्षम् । स्वसमीपनयनमेवोपनयनमिति ग्रन्थासाङ्गत्यायाह *उपनयनेनेति । नन्विदङ्कुतो लब्धमत आह *श्रवणादिति । *नानेति—कर्मधारयपूर्वबहुव्रीहिः । "स गुरुमेवाभिगच्छेद्" इत्यादेरित्यर्थः । *छान्दोग्येति । तत्र हि उपनिषदि चतुर्थप्रपाठके "सत्यकामो ह" इति चतुर्थखण्डे "स ह हारिद्रुमतं गोतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तामिति"इत्युक्तम् । *विधेरिति । उक्तत्वादिति शेषः । *तत्र-उपनयनाध्यापनयोर्मध्ये । ताण्डिब्राह्मणे उक्तत्वादाह *श्रवणादिति । नन्वेवमपि तयोर्हेतुहेतुमद्भावः कुतो ऽत आह *वाजसनेयिनामिति । एतेन शाखान्तरे तदभावः सूचितः । आदिना तदीयेतिकर्त्तव्यतापरिग्रहः । श्रुतिमाह *अश्रोत्रियाइति । *तत्र-अध्ययनविषये । *उन्नयनादिति । "प्रतितिष्ठन्ति" इतिस्तुत्यर्थवादेन विध्युन्नयनवद् । उत्तरार्धेतात्पर्यमाह *अनग्नाविवेति । *अत एव-तस्याफलत्वान्निषिद्धत्वा-

चैव । तदेव विशदयति *निरर्थकेति । निरुक्तस्यापीदमेव तात्पर्यं न तु निरर्थकतद्धारणरूपभार इत्यर्थ इत्याह *स्थाणुरिति । *अन्यत्र-उद्द्योतादौ । प्राग्वदाह *पतञ्जलीति । अदृष्टफलसत्त्वादाह *दृष्टेति । कारणशब्दः फलपरः । *अनेन-निष्कारणइति विशेषणेन । *षडङ्गः-शिक्षाद्यङ्गसहितः । *वेदः-स्वशाखारूपः । तस्य धर्मत्वं च पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनेष्टाध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकम् । व्यासो ऽपीति पाठः । *मन्त्रार्थश्च इति । वेदार्थश्च इति पाठान्तरम् । *तथैव—अर्थविशिष्टम् । अध्ययनमित्यस्य कृत्वेति शेषः । कुर्वन् स्वर्गमिति पाठेन शेषपूरणम् । न्यूनतां निराचष्टे *अत्रेति । व्यासवाक्ये इत्यर्थः । मात्रं कार्त्स्न्ये । एवं तावदन्यथा तस्य तत्त्वमुक्त्वा प्रत्यक्षश्रुतिलभ्यमपीदामित्याह *किञ्चेति । *वक्ष्यमाणयेति । तद्धितप्रकरणे तत्सूत्रव्याख्यानावसरे इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथाऽपि नित्यत्वं पाठाध्ययनस्यैव नत्वर्थाध्ययनस्य तदभावे एव दोषश्रवणादिति कथं विशिष्टस्य नित्यत्वमत आह *दोषेति । 'अश्रोत्रियाः' इत्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः । *तद्विधीति । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिबोधितोभयाध्ययनाभावे इत्यर्थः । नन्वेवं भाष्योक्तश्रुतौ "ज्ञेयः"इति व्यर्थमत आह *निष्कारणइति । *सर्वस्येति । कस्य चित्सामग्रीवैकल्यात्कस्य चित् तथा धारणशक्त्यभावादिति भावः । *ज्ञानेति । सम्यगर्थबोधेत्यर्थः । *इत्यर्थकम्-इत्यर्थतात्पर्यकम् । एवं सति प्रागुक्तनिन्दार्थवादविरोधं परिहरति *अविज्ञातमिति । प्रतियोगितयेति शेषः । एवं च अयमेव तस्यार्थो न प्रागुक्तार्थ इति न तद्विरोध इति भावः । *अत एव—अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानाभावादेव । यदर्थमिदमुक्तं तदाह *तत्रेति । उभयोर्मध्ये इत्यर्थः । प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या तस्य नैव प्राप्तिरित्याह *कर्तृनिष्ठेति । *क्रियायाः-संविधानरूपायाः । ननूक्तवाक्येनाध्यापनस्यैव तत्फलत्वस्य बोधनेन तस्य कर्तृनिष्ठत्वेन तत्त्वमस्तीत्यत आह *उपनयनेति । शीघ्रतरोपस्थितये आह *एतत्सहकृतेति । एतेन "तमध्यापयीत"इतिवन्नाध्ययनस्य तन्मात्रादुपस्थितिरिति कथं तस्य तत्त्वमित्यपास्तम् । तदाह *अन्तरङ्गत्वादिति । स्वनिष्ठत्वादिति भावः । युक्त्या साधितेऽर्थे वचनमप्याह *आपस्तम्बइति । धर्मसूत्रे प्रारम्भे इत्यर्थः । विद्याऽर्थः प्रयोजनं यस्य स वि-

द्यार्थस्तस्यायं श्रुतिविहितः संस्कार उपनयनं नाम । विद्यार्थस्येति वचनान्मूकादेर्न भवति । तथा च शङ्खलिखितौ-'नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्याद्'इतीति हरदत्तः । अत एवाह *नगुरोरिति । उपनयनफलमित्यस्यानुषङ्गः । तत्र दृष्टान्तमाह *पचाविति । युक्त्यन्तरमाह *बहिरङ्गत्वादिति । अभ्युपेत्याप्याह *किञ्चेति । *तादिति । अध्यापनेत्यर्थः । द्रव्यलाभाभावमाह *अतिदरिद्रेति । सेवालाभाभावमाह *अशक्तेति । *जातोपनयनेति । येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्न स्यात् । उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति सकृदुपनीतस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवतीति कथमन्यस्मादध्ययनमिति भावः । उक्तवक्ष्यमाणोपपत्तय आह *आचार्येति । *तत्-आचार्यपितृकं सावित्रीमातृकम् । याज्ञवल्क्यमाह *उपनीयेति । *सकल्पम्-ससूत्रम् । साङ्गोपाङ्गोपलक्षणमेतद् । *सरहस्यम्-सोपनिषत्कम् । ब्रह्मशेषत्वात्सर्वविद्यास्थानम् । केवलाध्ययनविधेः पुस्तकावलम्बनेनापि साफल्यादाह *एतत्सहकृतेति । आक्षेपस्यापि नोपयोग इत्याह *किञ्चेति । *अयम्-"तमध्यापयीत"इति । तथैव लाभादाह *स्वसंस्कृतस्येति । तेन नातिप्रसङ्गः । नन्वेवं तस्मिन्मृते तल्लोपापत्तिरत आह *अध्ययनस्येति । आदिना अध्ययनस्यापीत्यपिना अध्यापनसमुच्चयः । सदयनमपीति द्वितीयेन तेनाध्ययनसमुच्चयः । सामान्यत आह *अध्यापनस्येति । पूर्ववैपरीत्येन शङ्कते *नचेति । *सः-"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति । प्रतिबन्दीमाह *अग्निहोत्रेति । अध्ययनाक्षेप उभयत्र तुल्य इत्याह *सममिति । नन्वेवं तदङ्गीकारे ऽपि तत्र तथा स्यादेवात आह *अध्ययनेति । *श्रुत्या-विधिना । तेषामेवाध्ययने उक्तरीत्याऽधिकारादाह *त्रैवर्णिकेति । *अधिकार इति । अग्निहोत्रादिष्वित्यर्थः । ननु तदङ्गीकारे ऽपि तद्वत्तथाऽपि कुतो नेति कुतो नियमस्त्वित्यत आह *अनुमितीति । समाने विषये इत्यर्थः । आदिना बाक्यादि । आनर्थक्यप्रतिहतत्वाभावे इत्यर्थः । *शब्दोपस्थितेति । शब्दोपस्थितं यद् लिङ्गं तेन अनुमितार्थेत्यर्थः । अर्थस्य विशेषणद्वयम् । *वेदे-"स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः" इत्यत्र । मीमांसकाद्युक्तिं खण्डयति *यस्त्विति । अनिरुक्तिमेवादावभ्युपेत्य विशदयति *न्याय्येति । तत्र बीजं तादृशनित्यत्वाभावादाह *आकाशस्येति । वस्तुतस्तदेव नेत्याह *उक्तेति । स्वसंस्कृतोद्देशेनेत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । तदेकदे-

शिमतं खण्डयति *एतेनेति । अस्यार्थमाह *नविधाविति ।
*परः–लक्ष्यः । ननु "सोमेन यजेत"इत्यादौ तत्रापि तदङ्गीकारादाह
*दरिद्रेति । आदिना–कृपणादि । तद्दोषस्योदाहरणान्तरं तदुक्तमेव
खण्डयति *एतेनेति । सगुणोपासकमतमिदम् । एतेनेत्यस्योक्तमेव
सनिदर्शनमर्थमाह *घटेति । *नित्येति । खशब्दयोः, परमाणुद्व्यणु-
कादेश्चेत्यर्थः । नन्वेवमपि वाच्यवाचकभावो नात आह *स्वर्गेति ।
नित्यवैदिकेत्यादिः । सम्बन्धान्तरे ऽपि दोषमाह *अनित्यस्येति ।
विग्रहवत्त्वेनेति भावः । एतदुभयदोषान्यथापरिहारे तु तत्रापि न
दोष इत्याह *प्रवाहेति । अद्वैतिमतेनेदम् । नैयायिकादिमतेनाह
*जातीति । *एतेन–उक्तद्विविधान्यतरनित्यत्वाङ्गीकारेण । *अत्र
सम्बन्धे–विग्रहवत्यनित्येऽर्थे शब्दसम्बन्धे । तद्दोषावश्यकत्वाय श-
ङ्कते *नचेति । *विहितेति । आपस्तम्बश्रौतसूत्रे सोमपञ्च-
के चतुर्थप्रश्ने "ब्रह्मन्यज"इति द्वितीये संप्रेष्यतीति चतुर्विंशतितमे
खण्डे "यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षिषेन्न्य-
ग्रोधस्तिभिनीराहृत्य संपिष्य दधन्युन्मृज्य चमसेषु हूयमानेषु अन्तः
परिध्यङ्गारं निर्वर्त्य एतस्य चमसस्य दर्भतरुणेनोपहत्य"अहं त्वदस्मि
मदसि त्वम्"इत्यङ्गारे हुत्वा तमस्मै भक्षं प्रयच्छेद्"इत्युक्तम् । स्तिभि-
न्यः फलानि । "तद्यदैनं सोमं क्रीणीयात्तदैतानि फलानि क्रीणीयाद्"
इति बह्वृचश्रुतौ क्रयकाल आम्नानादाह *अभिषवेति । *संस्कारा
इति । "सोममभिषुणोति"इत्यादिना विहिता इत्यर्थः । *मम तु–तस्य
दोषत्वाङ्गीकर्तुः । नित्यत्वगमकाभावादाह *निमित्तेति । अत एवाह
*नित्यवदिति । *निमित्तेति । राजन्यवैश्यरूपेत्यर्थः । अत एवाह *अ-
नित्येनेति । नवेवं तत्रैव सोमाभावात् तस्यापि न नित्यत्वमत आह
*राजन्येति । *अन्यत्र तु–ऋत्विक्चमसेषु तु । *सः–सोमः । *ता-
वताऽपि–तदभावात्तत्र तदापत्तिसम्भावनयाऽपि । ननु तद्वारणान्य-
थाऽनुपपत्तिरेव तद्बीजमत आह *किञ्चेति । पूर्वपक्षत्वनिरासायाह
*सिद्धान्तेति । उक्तपूर्वपक्ष जैमिनीयमित्यर्थः । अत एवाह *फ-
लेति । विशेषमाह *यत इति । तात्पर्यमाह *अत इति । उपसंहरति
*अत इति । उक्तरीत्या निवारणादित्यर्थः । *इदम्–फलचमसरूपम् ।
एतेन तथा वदन्तो ऽन्येपि परास्ताः । तदाह *इति दि-
गिति । ननु तर्हि अयं प्रवादः किं निर्मूल एव, नेत्याह *सर्वा-

पेक्षा चेति । ब्रह्मविद्यया स्वार्थसिद्धौ कर्मणामनपेक्षणेऽपि स्वोत्पत्तौ
सर्वेषामाश्रमकर्मणामपेक्षाऽस्त्येव ? । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । "तमे-
तं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽ-
नाशकेन"इत्येवं रूपायाः सर्वेषां कर्मणां ज्ञानसाधनत्वबोधिकायाः
श्रुतेः सत्त्वात् । अश्वस्य लाङ्गलादावनपेक्षायामपि रथादौ यथाऽपेक्षा
तद्वत् । यज्ञादीनां ज्ञानसंयोगस्यापूर्वत्वाद्विधिरत्र कल्प्यः । 'ब्रह्मानुभ-
वकामो यज्ञादि कुर्याद्'इति सूत्रार्थ इत्येके । यथाऽश्वः श्रमाभावसम्पा-
दनद्वारा ग्रामान्तरप्राप्तिसाधनमित्यन्ये । परेतु विद्यायाः स्वातन्त्र्याद्
बाह्ययज्ञाद्यनपेक्षा आन्तरयज्ञाद्यपेक्षया च सर्वापेक्षा । 'आत्मन्यग्नीन्
समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहाद्'इति स्मृत्याऽऽत्मनि तत्समारोप-
विधानात् । तत्फलं च स्वदेहस्थे ऽग्नौ तैस्तैरान्तरैरेव साधनैरात्म-
स्थेन सर्वदेवतायागः ॥ यथा "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः"इत्य-
श्वमेधोपासने संवत्सरे समारोपिताश्वोऽङ्गतयाऽपेक्ष्यते तथैव स्व-
शरीरब्रह्मप्रणवादौ समारोपितोऽग्न्युपवातमन्त्रादिर्यज्ञाङ्गतयाऽपे-
क्ष्यते, बाह्याग्न्यादि नापेक्ष्यत इत्यर्थ इत्याहुः । कर्मणा सहेति शेषः ।
संयोगेनेत्यस्य व्याख्या *विधिनेति । विरोध इतीतिपाठः ।[1]
*इतिभाष्यसमाप्तौ । तद्व्याख्यातृग्रन्थमाह *काम्यत्वेइति ।
एकेन विधिनेत्यस्य फलमाह *संयोगेति । अस्यार्थमाह *तु०
ल्येति । अनेन बाध्यबाधकभावादिनिरासः । पुरुषार्थत्वस्य व-
क्ष्यमाणत्वादाह *क्रत्वर्थेति । विशेषमाह *खादिरेति । *नच–नहि ।
*प्रकृते—आध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे । फलत्वेनोक्तार्थे संमतिमाह
*तदुक्तमिति । यत्तु एकस्य कर्मणः उभयत्वे अनेकफलसम्बन्धे
उभयसम्बन्धबोधकं यद्वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः स हेतुः । तत-
श्च ज्योतिष्टोमादिकर्मणां स्वर्गादिफलकानामपि "तमेतम्"इतिवच-
नाज् ज्ञानार्थत्वमपीति सूत्रार्थ इति, तन्नेति सूचयन्नाह *एकस्येति ।
विनिगमनाविरहादाह *नित्येति । "खादिरं वीर्यकामस्य"इती-
तीति पाठः ॥ २७ ॥

लिङस्तु विध्यादयोऽर्थाः, लोटश्च । "विधिनिमन्त्र-

---

१ विरोध इत्यनन्तरं मूले इतिरेतत्कलानुरोधेन प्रक्षिप्तः ।

णामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्”, “लोट्च”इति शास्त्रात् ।

तत्र विधिः प्रेरणा । यथा निकृष्टस्य भृत्यादेः स्वामिना स्वाभिलषिते प्रेरणम् । इयमेवाज्ञा । अप्रवृत्तप्रयोज्यस्य तदभिलषिताज्ञातोपायप्रवर्तनोपदेशः । यथा “स्वर्गकामो यजेत”इत्यादि । यथा वा “अनेन पथा मा याहि”–इत्याप्तवचः । सोऽपि विधिरेव । निमन्त्रणम् नियोगकरणम्—आवश्यके श्राद्धभोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवर्त्यप्रवर्त्तनम् । कामचारश्च प्रवर्त्यस्यैव । एषैव कामचारानुज्ञा । प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबन्धेन तद्धिते प्रवर्त्तिकोक्तिरनुज्ञा–‘आरब्धं कुरु’इत्येवंरूपा । ‘तथा कुरुष्व यथा हितम्’ इत्युक्तिरप्यनुज्ञैव । एतत्सर्वोपलक्षणमामन्त्रणम् । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । ‘यथा माणवकमध्यापय’इति । एषैवाभ्यर्थना । प्रार्थना तु स्वाभिलषितवस्तुदानादिप्रवर्तिकोक्तिः । सर्वानुस्यूतं प्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः । तदतिरिक्तांशस्य मानान्तरलभ्यत्वात् । सूत्रे सप्रार्थनानां चतुर्णां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

“प्रैषातिसर्ग–”इतिसूत्रेण प्रैषेऽपि लिङादयः । प्रैषो ज्ञातविषयप्रवर्तना ।

तत्र प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तकनिष्ठो लिङादिघटितशब्दप्रयोगरूपः । प्रवर्तकत्वं च स्वातन्त्र्ये सति लिङाद्युच्चारयितृत्वम् । राजप्रे-

रितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्तकत्वव्यवहारवारणाय स्वातन्त्र्ये सतीति । ‘पदातिप्रेरितोऽहं न कुर्वे किन्तु राजप्रेरितः’ इति व्यवहारात् । पिशुनप्रेरितराज्ञ्यपि स्वातन्त्र्यमस्त्येव ।

वेदे प्रवर्तना लिङ्घटितत्वरूपा, प्रवर्तकत्वं च शब्दनिष्ठमेव ।

वक्ष्यमाणस्वरूपाप्तोक्तया च तया प्रतिबन्धकाभावविशिष्टया स्वे विषये इष्टसाधनत्वाद्याक्षेपः, ततः प्रवृत्तिः ।

यद्यपि जीवन्मुक्तस्येतरं प्रति तत्प्रार्थनया ब्रह्मोपदेशे प्रवृत्तौ नेष्टसाधनताज्ञानं प्रयोजकमिति व्यभिचारान्न तदाक्षेपकत्वसंभवस्तथाऽपि “सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते” इति “हेतुमति च”इतिसूत्रभाष्योक्त्या तदतिरिक्तप्रवृत्तौ तत्प्रयोज्यत्वनियमेन तदाक्षेपः सुलभः । ‘आप्तोक्तया’इत्युक्तेः शत्रुप्रयुक्ताद्‘विषं भुङ्क्ष्व’ इतिवाक्यान्न तदाक्षेपः, नापि प्रवृत्तिः । ‘विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुक्थाः’ इत्याप्तोच्चारितात्तद्वारणाय प्रतिबन्धकाभावविशिष्टयेति । तत्रानिष्टसाधनत्वनिश्चयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न दोषः । तद्गृहभोजनेऽत्यन्तानिष्टसाधनत्वबोधने एव तत्तात्पर्यात् । क्रुद्धेन सेर्ष्येण चोक्ताद् ‘मृदं भुङ्क्ष्व’ ‘पायसं भुङ्क्ष्व’इति वाक्याद्बोधो भवत्येव । प्रवृत्तिस्तु न, दोषविशिष्टोक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वाभावात् । दोषराहित्यस्यैवाप्तत्वात् ।

आप्तत्वं च भ्रमादिदोषराहित्ये सति तत्तत्क्रि-

याविषये स्वेष्टप्रतिबन्धानिष्टोत्पत्त्युभयानुकूलयत्ना-भाववत्त्वम् । अत एव वने ऽपहृतसर्वस्वानामपि दस्यूनां मार्गोपदेशे आप्तत्वं भवत्येव । आप्तशब्दव-त्त्वेनाप्तानामनुगमः ।

तदाक्षेपश्च क्वचित्सामान्यतः । बहुवित्तव्य-यायाससाध्ये तु विशिष्यैव । आक्षेपश्च पचे-त्यादिशब्दोपस्थितभाविपाकं पाकत्वेन पक्षीकृत्यो-क्तहेतुना बोध्यः । व्याप्तिग्रहश्च यागादिविषये उपदेशात् । प्रथमोपदेष्टुस्तु योगतस्तज्ज्ञानम् ॥ २८ ॥

(कुं० टी०) *अधीष्टइति । भाष्ये तु अधीष्टमिति पाठः । अध्येषणपर्याये अधीष्टशब्दे नपुंसके भावे क्तस्यैव न्याय्यत्वात् । *सर्वानुस्यूतमिति । सकलनिष्ठं प्रवर्तनात्वमेव वाच्यम्, निकृष्ट-त्वादि प्रकरणलभ्यमित्यर्थः । *प्रपञ्चार्थमिति । प्रवर्तना-भेदबोधनार्थमित्यर्थः । *प्रयोगरूपइति । लोके लिङादिप्रयो-गद्वारा पुरुषः प्रवर्तकः, वेदे तु लिङादिरेव-लिङादिप्रयोग एव प्रवर्तकः । इयमेव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते । आर्थी भावना तु पुरुषप्रवृत्तिरूपा । *तदतिरिक्तेति । जीवन्मुक्तातिरिक्तेत्यर्थः । *तदाक्षेप इति । जीवन्मुक्तस्य करुणैव प्रवृत्तौ हेतुः । *नतदा-क्षेपः-नेष्टसाधनत्वाक्षेपः । *तद्वारणाय-प्रवृत्तिवारणाय । वि-षंभुङ्क्ष्वेति । अत्र चकार एकवाक्यतासूचकः । नचाख्यात-वाच्यक्रियायाः साक्षादन्वयः सम्भवति । एवं च विषभक्षणा-दप्येतद्गृहभोजनमनिष्टहेतुरतः सर्वथा माऽस्य गृहे भुक्था इति वाक्यार्थः । स्यादेतत् । इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वे अ-ग्निहोत्रादिचोदनाऽपि पुरुषप्रवर्तनात्मिका तदनुष्ठाने पुरुषार्थसि-

द्धिमेवावगमयेत् । तावतैवच विधेरुपक्षीणत्वात् । अकरणस्य तु प्रत्यवायहेतुतां कथं वक्ति । नचार्थवादवाक्यबोधिताकरणजन्य-प्रत्यवायपरिहारार्थतासम्भवो ऽस्ति । अर्थवादवाक्यानामग्निहो-त्रादावभावात् । नच "विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति" इति स्मृतिर्मूलम् । अभावरूपस्य विहिताकरणस्य कार्यान्तरजनकत्वा-सम्भवात् । नचैवं भोजनाभावरूपलङ्घनेन कथं ज्वरशान्तिर्ज-न्यत इति वाच्यम् । यतस्तत्रापि न लङ्घनाज्ज्वरशान्तिः किन्तु ज्वरनाशप्रतिबन्धके भोजनाभावे सति जठरानलपरिपाकजनि-ताद्धातुसाम्यादिति चेदत्रोच्यते । अग्निहोत्रादिविषयविकारा-त्फलासिद्धिरूपप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः । *अपहृतेति । अपहृतं सर्वस्वं यैः ॥ २८ ॥

(क०टी०) अथ लिङाद्यर्थमाह *लिङस्त्विति । *तत्र-तेषां मध्ये । *प्रेरणा-उक्तरूपा । तस्याः सामान्यत्वाद्विशेषमाह *यथेति । *इयम्-प्रेरणा । उपदेशमाह *अप्रवृत्तेति । अयं वैदिक एवेति भ्रमनिरासायाह *यथावेति । अस्यान्तर्भावमाह *सोऽपीति । उपदेशोऽपीत्यर्थः । अभिलाषभेदेऽपि निकृष्टप्रेरणत्वसाम्यादिति भावः । निमन्त्रिते प्रत्या-ख्यातुरधर्मादाह *आवश्यकेइति । अन्वये सन्देहादाह *कामेति । *एषैव च-तादृशप्रवर्तनैव च । केवलानुज्ञायामाह *प्रवृत्तस्येति । अनुज्ञाऽन्तरमाह *तथाकुरुष्वेति । अस्यान्तर्भावमाह *एतदिति एकदेशसाम्यादिति भावः । अधीष्टमिति पाठः । *व्यापारः-प्रेर-णरूपः । अत एवाह *एषैवेति । तुर्वैलक्षण्ये । प्रकृतानुपयोगात्सं-प्रश्नत्यागः । नन्वेवं नानाऽर्थतापत्तिरत आह *सर्वेति । हेतु-गर्भविशेषणमिदम् । नन्वेवं कथं भेदधीरत आह *तदतिरिक्तेति । *मानान्तरेति । पदान्तरसमभिव्याहारादीत्यर्थः । कौमुदीभूषणा-दिग्रन्थार्थं विशदयन्नेव सर्वस्यानर्थक्यं परिहरति *सूत्रेइति । "विधि-" इति सूत्रे इत्यर्थः । चतुर्णामित्येवोक्ते विधीत्यस्यैव त्यागः स्यान्न प्रार्थनायाः तेषामव्यवहितपाठात्, तच्च न, प्रवर्तनाबोधनाय त-स्यावश्यकत्वादत आह *सप्रार्थनानामिति । विधिभिन्नानामित्यर्थः ।

तथा च "विधिसम्प्रश्नयोर्लिङ्"इत्येव वाच्यमित्यर्थः । सम्प्रार्थनान्तानामिति त्वपाठो ऽत एव । संप्रश्नश्च सम्प्रधारणं विचारः-'तद्धा कर्त्तव्यमिदं वा"इत्येवंरूपः । *अग्रे-अनुपदमेव विध्यर्थनिरूपणावसरे । आतिसर्गस्यामन्त्रणरूपत्वाद्यह *प्रैषेऽपीति । अपिना प्राप्तकालपरिग्रहः । लिङादय इत्यादिना कृत्यादयः । तत्स्वरूपमाह *ज्ञातेति । अज्ञातेत्यपाठः । ननु का प्रवर्तना या लिङर्थो ऽत आह *तत्रेति । लिङादिविषये इत्यर्थः । *प्रवृत्तेति-तत्रेत्यादिः । ननु तत्र तत्त्वमिष्टमेवात आह *पदातीति । एवं सत्यव्याप्तिर्नेत्याह *पिशुनेति । तत्रापि तदिच्छायामेव प्रवृत्तिर्नान्यथेति भावः । नन्विदमुभयं न वेदे सम्भवतीत्यत आह *वेदेइति । ननु कोपयोगः प्रवर्तनायाः, नच प्रवृत्तौ, विधिसहस्रेण बोधितेऽपि इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यदर्शनात् । एवं च तस्यास्तत्त्वं निष्फलमत आह *वक्ष्यमाणेति । इदमाप्तविशेषणम् । तस्यास्तूक्तत्वात् । यद्यपि तत्स्वरूपमप्यधस्तादुक्तं तथाऽपि तन्मात्रेष्टमित्येवमुक्तम । इदमपि लौकिकविषयम्, वेदे तु तत्त्वं निःसन्दिग्धमेवेति भावः । *तया-लिङर्थभूतप्रवर्तनया । आदिना कृतिसाध्यत्वम् । इतर एव तत्पदार्थः । *तदतिरिक्तेति । जीवन्मुक्तान्येत्यर्थः । तथा च तदन्यविषय एव स नियम इति भावः । *तत्र-तस्मिन्स्थले । नन्वेवं किमर्थं तत्प्रयोगो ऽत आह *तदिति । वक्ष्यमाणस्वरूपेतिविशेषणफलमाह *क्रुद्धेनेति । यथासंख्यमन्वयः ।अत एव चयुतः पाठो न वायुतः । ननु तथोक्तावपि तस्य यथार्थवक्तृत्वात् तत्त्वमेव अत आह *दोषेति । नन्वेवमव्याप्तिरत आह *आप्तत्वश्चेति । आदिना प्रमादादयः प्रागुक्ताः । *अत एव-तत्क्रियाविषये इति विशेषणादेव । नन्वेवमननुगमापत्तिरत आह *आप्तशब्देति । विशेषमाह *तदाक्षेपश्चेति । इष्टसाधनत्वादीत्यर्थः । *क्वचिदिति । गुर्वादिप्रवर्तनया प्रवृत्तिस्थले इत्यर्थः । 'किञ्चिदिष्टं ज्ञात्वा मां प्रवर्तयति' इति ज्ञात्वैव तत्र प्रवृत्तेरिति भावः । *सामान्यतः-इष्टत्वेन । *विशिष्यैव-स्वर्गत्वादिनैव । तथा ज्ञानं विना तत्राप्रवृत्तेः । नन्वाक्षेपस्यानुमानत्वेन कथमत्र तदुपपत्तिरत आह *आक्षेपश्चेति । *पचेति । प्रवर्तकोच्चारितेत्यादिः । तस्यापीदानीमसत्त्वादाह *भावीति । उपस्थितत्वात्सम्भवतीतिन्यायादाह *पाकत्वेनेति । *उक्तेति । प्रवर्तनाविषयेत्यर्थः । नन्वत्रान्यत्र व्याप्तिग्रहसम्भवे ऽपि

पाकादौ न सम्भव इति कथं तत्र तदाक्षेपो ऽत आह *व्याप्तीति । शाब्दस्तत्र स इति भावः । नन्वेवमन्धपरम्परापत्तिरत आह *प्रथमेति । *तज्ज्ञानम्—व्याप्तिग्रहः ॥ २८ ॥

नच योगिसत्त्वे न मानम् । श्रुतेर्मानत्वात् ।

तदुक्तं हरिणा—

ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वं सर्वेन्द्रियं विदुः ।

अभ्यासान्मणिरूपादिविशेषेष्विव तद्विदाम् ॥ इति ।

अस्मद्विशिष्टानामीश्वरस्य योगसिद्धानां पतञ्जल्यादीनां च । ईश्वरसत्त्वेच त एव मुनयः प्रमाणम् ।

तत्र तेषां ज्ञानं सर्वं सर्वेन्द्रियसाध्यम् । "घ्राणतः शब्दं शृण्वन्ति पृष्ठतो रूपाणि पश्यन्ति"इत्यादिश्रुतेः । यथा रूपपरीक्षकाणामभ्यासातिशयान्मणिरूपातिशयप्रकाशस्तद्वद् योगाभ्यासबलाद् योगिनाम् । ईश्वरस्य स्वत एवेति नान्धपरंपरेति तदर्थः । शब्दं विनाऽपि स्वीयप्रवृत्तिस्थले स्मृतपाकशब्दादुपस्थितभाविपाके तद्ग्रहः । 'यस्य जातस्य पचिव्यवहारविषयता स इष्टसाधनम्' इत्याद्याकारस्तद्ग्रहः । एडमूकादेरपि जन्मान्तरानुभूतशब्दस्मरणं तन्मूलकं स्वीयमुच्चारणं च कल्प्यम् । बालकस्याद्यस्तनपानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहाय तवाप्यस्यावश्यकत्वात् । "अहरहः"इत्यादिसमभिव्याहृतनित्यनैमित्तिकविध्योरवश्यानुष्ठेयत्वमपि प्रेरणया बोध्यते । तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिः । "विश्वजिता यजेत"इत्यादौ स्वर्गातिरिक्तस्य सर्वेष्टस्याभावात्प्रवर्तनया स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वाक्षेपः ।

प्रेरणाच प्रवर्तकनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । तत्र

लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारान्तरस्याननुभवाल्लि-ङाद्यन्तशब्दरूप एव स इत्युक्तम् । तद्वृत्ति प्रेरणात्वं चाखण्डोपाधिः । तेन रूपेण तस्य लिङ्वाच्यता । शब्दरूपत्वाच्च सा शाब्दी भावनेत्युच्यते । शब्द-निष्ठेति व्यवहारो ऽपि प्रेरणात्वेन तस्यास्तद्वृत्ति-त्वेन । लोके पुरुषनिष्ठत्वं च तादृशशब्दप्रयोक्तृ-तयाऽवच्छेदकत्वेन । लिङ्गसङ्ख्याद्यनन्वयित्वाद्व्यापा-रपदव्यवहार्याऽपि सा । प्रेरणात्वेन सविषया चेति बोध्यम् ।

यत्त्विष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना, तज्ज्ञानस्य प्रवृ-त्तिहेतुत्वात् । इष्टं च कचित्साक्षात् कचित् परम्पर-या । 'भवत्प्रेरणयाऽहमध्यापयामि न किञ्चिन्ममेष्टम्' इति व्यवहारस्तु 'न मे साक्षात्किञ्चिदिष्टम्' इत्येवंपरः। इच्छाविषयत्वोपलक्षिततत्तत्फलसाधनत्वेन ज्ञानं प्र-वर्तकम् । तेनैव च रूपेण विधेः शक्तिः । बलवद-निष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु न प्रवर्तकं बहुतरदुःखस्यापि कुतश्चिदल्पत्वेनानुगतबलवत्त्वस्य दुर्वचत्वात् । म-धुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिस्तु न। तत्तद्विषयक-बलवद्द्वेषस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वेनादोषात् ।

युक्तं चैतत् । सत्यपि बलवदनिष्टजनकत्वज्ञाने तत्र द्वेषाभावदशायामास्तिककामुकस्य रागान्धस्य परदारगमनादौ प्रवृत्तेः । द्वेषे सत्यप्रवृत्तेश्च । क्वचित्तु तज्जन्यफले उत्कटेच्छाविरहे तज्जन्यदुःखे द्वेषे द्वे-षविषयसाधनताज्ञानादुपाये द्वेषे उपायेच्छाभावा-दप्रवृत्तिः । कचित्फलद्वेष एव तथा । अत्र तज्ज-

न्यसुख उत्कटेच्छोत्तेजिका । तेन यत्रैव सुखापेक्षया-ऽनुत्कटानि दुःखानि यत्र वा क्रियाजन्यबहुसुखा-पेक्षया उत्कटदुःखान्यल्पानि तत्रापि तज्जन्यसुखे उत्कटरागात्प्रवृत्तिः । अत एवान्तरालिकश्रमे बलव-द्द्वेषवान् ज्योतिष्टोमादौ न प्रवर्तते । अन्यस्तु प्र-वर्तत एव ।

एतेन कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकम् । कृतित्वं च निवृत्तिजीवनयोनियत्नव्यावृत्तो यत्नत्वव्याप्यो जाति-विशेष इत्यपास्तम् । कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यभावस्य तत्र इष्टाभावेन वृथाश्रमजनकतया द्वेषादुपपत्तेः । चिकीर्षाया एव कृतिं प्रति कारणत्वं तां च प्रति तत्करणमित्यदोषाच्च ॥ २९ ॥

(कुं० टी०) *अस्मदिति । पञ्चम्यन्तम् । अस्मदपे-क्षया विशिष्टानाम् । *सर्वज्ञानम्—सर्वेन्द्रियजन्यम् । ननु 'इदं मादिष्टसाधनम्' इति ज्ञानं न प्रवर्तकं भाविवस्तुस्थले तदसम्भवादित्याशङ्क्याह *यस्यजातस्येति । सामान्यल-क्षणानङ्गीकारेणेत्थमुक्तम् । एडो बधिरः । *प्रत्यवायसिद्धि-रिति । अत एव "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्य-त्रापि प्रत्यवायाभाव एव फलम् । *स्वर्गातिरिक्तस्येति । वि-धिबलात्स्वर्ग एव फलं कल्प्यते इत्यर्थः । इष्टसाधने प्रवृत्त्या सर्वेष्टस्य स्वर्गस्य फलत्वादिति भावः । ननु भट्टमते अभिधा-रूपा शाब्दी भावना लिङादिनिष्ठाऽस्तु स्वमते तु कथमयं व्यवहार इत्यत आह *व्यवहारोऽपीति । प्रवर्तकतारूपप्रेर-णायाः शब्दनिष्ठत्वादित्यर्थः । *अवच्छेदकतयेति । चैत्रादि-

शरीरावच्छेदेन तत्प्रयोगाद् भट्टमते पराधीनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानं हेतुः । अत एव राजाज्ञया पितुः शिरश्छेदादौ प्रवर्तते ।

अत्र तार्किकाः—अत्रापि स्वेष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकम् । 'नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य'इति न्यायादिति वदन्ति । तान्निराकर्तुमाह *यात्विति । *इच्छाविषयत्वेति । इच्छाविषयो यत्फलं तत्साधनत्वेनेत्यर्थः । *विधेः—लिङादेः । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्त्यदर्शनाद्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः । साध्यत्वसाधनत्वयोश्च न विरोधः कालभेदेन तयोः सम्भवादित्याशङ्क्याह *नप्रवर्तकमिति । *बलवद्द्वेषेति । तेन पाकादावान्तरालिकश्रमसत्त्वे ऽपि प्रवृत्तिः । *आस्तिकेति । उत्कटरागेण नरकजनकत्वज्ञानातिरोधानात् । प्रभाकरमतमाह *कृतिसाध्यताज्ञानमिति ।

अयम्भावः—प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षैव कारणम् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका इच्छा । सा चेच्छा कृतिसाध्यताज्ञानादिति कृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकम् । अत एव वृष्ट्यादौ न प्रवृत्तिः । इष्टसाधनताज्ञानं तु न प्रवर्तकम्, कृत्यसाध्ये ऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । नचैवं चैत्यवन्दनादावपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वादिज्ञानसमानकालिकस्यैव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । अत एव बलवदनिष्टानुबन्धित्वग्रहदशायामपि न प्रवृत्तिः । नन्वेवमिष्टसाधनत्वसमानाधिकरणकृतिसाध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्तकमस्त्विति चेन्न । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् । साध्यत्वे हि असिद्धविषयत्वम्, साधनत्वे च सिद्धविषयत्वमिति । *व्यावृत्त इति । तेन न तद्विषये प्रवृत्तिः । *यत्नत्वव्याप्य इति । प्रवृत्तित्वरूप इत्यर्थः । तेन जीवनयोनियत्नसाध्यप्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः । *कृत्यसाध्यप्रवृत्त्यभावस्येति । द्वेषादुपपत्ते-

रित्यत्रान्वयः । द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न प्रवृत्तिरिति भावः । *चिकीर्षाया एवेति । कृतिसाध्यताज्ञानं विना चिकीर्षाऽनुदयात् तदभावे च कृतेरनुदयात् कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

(क० टी०) मूले एवाशङ्कते *नचेति । श्रुतिमभियुक्तोक्त्या दर्शयति *तदुक्तमिति । *विशिष्टानामित्यस्य पदस्य व्याख्या *ईश्वरेति । अन्यथासिद्धनिरासार्थमाह *योगेति । नन्वीश्वरसत्त्व एव न मानमत आह *ईश्वरेति । *त एव—तादृशपतञ्जल्यादय एव । अथ वाक्यार्थमाह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । *तेषाम्—पतञ्जल्यादीनाम् । *सर्वम्—सर्वप्रकारम् । सर्वेन्द्रियमिति बहुव्रीहिरित्याह *सर्वेन्द्रियेति । उत्तरार्धार्थमाह *यथेति । तद्विदामित्यस्यार्थः—*रूपेति । योग्यतया लक्ष्यार्थमाह *सातिशयेति । विशेष- *अतिशयेति । विषयसप्तमी । 'अभ्यासाद्'इत्यस्य पदार्थमाह *अतिशयेति । विषयसप्तमी । 'अभ्यासाद्'इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वत्राप्यन्वयादाह *योगेति । ननु स्वत एव प्रवृत्तौ नोक्तरीतिसम्भवो ऽत आह *शब्दमिति । प्रवर्तकशब्दमित्यर्थः । अत्र शब्दाभावात्तत्स्वरूपमाह *यस्येति । नन्विदं प्रकारद्वयं मूकबधिरादौ न सम्भवतीति तत्र कथमत आह *पङ्गमूकेति । अणुदित्सूत्रभाष्याविरोधायाह *तन्मूलकामिति । *स्वीयम्—स्वमात्रश्रव्यमान्तरम् । न केवलमत्रैवेदमित्याह *बालकस्येति । द्वितीयादावाद्यतः सम्भवादाह *आद्येति । *तदिति । इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । अन्यथा इष्टसाधनशङ्कायामपि विश्वजिदादौ स्वर्गरूपेष्टकल्पनम्, सन्ध्यावन्दनादौ चाकरणे प्रत्यवायकल्पनमित्यत्र तथापि नियामकं न स्यात् । तत्र हि परवेदे नास्त्यातेनेष्टसाधनत्वोक्तौ वक्ष्यमाणरीत्या तत्कल्पनम् । नित्यादौ च तदनुपपत्त्यैतदकरणे प्रत्यवायकल्पनमिति । ननु काम्यस्थले तथाऽस्तु, नित्यनैमित्तिकस्थले तु इष्टस्यैवाभावात्तत्र कथं प्रवृत्तिरत आह *अहरहरिति । आदिना यावज्जीवादि । अपिना काम्यनैमित्तिकेष्टसाधनत्वसमुच्चयः । तच्चोक्तं प्राक् । *सिद्धिरिति । तथा च तदभावरूपेष्टमादाय तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवमपि वि-

श्वजित्यप्रवृत्त्यापत्तिः, तस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वेन विशिष्यैव तदाक्षेपापेक्षा । साच तद्बोधकपदाभावाद् दुर्लभा । सामान्यतस्तदाक्षेपस्तु न तत्र प्रवर्तकः । तथात्वे ऽतिप्रसङ्गो ऽपीत्यत आह *विश्वेति । "स स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वाद्" इति जैमिनीयन्यायेनाह *सर्वैष्टेति । विशेषं वक्तुमनुवदति *प्रेरणेति । *तत्र—तेषां मध्ये । *शब्देति । तत्प्रयोगेत्यर्थः । नन्वेवं शक्यतावच्छेदकगौरवमत आह *तद्वतीति । समवायाभावादाह *अखण्डोपेति । *तस्य—उक्तरूपव्यापारस्य । भावनात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *शब्देति । स्वार्थे प्रज्ञाद्यणिति भावः । नन्वेवं वेदे कथं तस्याः शब्दनिष्ठत्वमत आह *शब्देति । औपाधिकभेदमादाय तथेति भावः । नन्वेवमपि शब्दस्याकाशनिष्ठत्वाद् लोके पुरुषनिष्ठत्वं कथमत आह *लोके इति । सम्बन्धान्तरेणेति भावः । नन्वेवमपि तस्य कथं व्यापारत्वं तल्लक्षणानाक्रान्तत्वादत आह *लिङ्गेति । ततो ऽपि विशेषमाह *प्रेरणात्वेनेति । भूषणकारादिमतं खण्डयति *यत्त्विति । *प्रवृत्तीति । तन्मात्रेत्यर्थः । तथा च तस्या एव वाच्यत्वौचित्यम् । ननु तद्भिना ऽपि क्वचित् तथैव प्रवृत्तिदर्शनात्कथं तस्यैव तत्त्वमत आह *इष्टंचेति । कर्तुरिति शेषः । अत एवाविरोधमाह *भवदिति । तस्यैवान्यरूपेण ज्ञातस्याप्रवर्त्तकत्वादाह *इच्छेति । विषयत्वस्य विशेषणत्वे सर्वासंग्रहादाह *उपलक्षितेति । अत एवाह *तेनैव चेति । नन्वेवं वक्ष्यमाणेऽनतिप्रसङ्गाय तज्ज्ञानस्यापि प्रवृत्त्यौपयिकत्वेन शक्यत्वापत्तिरत आह *बलवदिति । नन्वेवं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्त्यापत्तिरत आह *मध्विति । ननु विनिगमनाविरहात् तथाऽपि स्यादत आह *युक्तंचैतदिति । नन्विष्टापेक्षयाऽनपकृष्टदुःखजनकत्वरूपबलवदनिष्टजनकत्वज्ञानमेव कुतो न प्रतिबन्धकमत आह *सत्यपीति । तस्यातत्त्वेऽन्यत्र दोषमुद्धरति—*क्वचित्त्विति । तथैवाह *क्वचिदिति । *तथा–प्रतिबन्धकः । *अत्र–उक्तविषये । उभयफलान्तरमाह *अत एवेति । तस्या उत्तेजकत्वात्तस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । ननु कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टं कृतित्वं जातिरूपमतिप्रसक्तमत आह *कृतित्वञ्चेति । *जीवनयोनीति । तेन तत्साध्यप्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः, प्राणायामादौ योगिनां प्राणसंचारे च प्रवृत्तिर्भवत्येव । तस्य तादृशकृतिसाध्यत्वात् । एतेनेत्यस्यार्थमाह *कृत्यसाध्येति । चन्द्रमण्डलग्रहणादावित्यर्थः । *ततः—प्रवृत्तितः । *चिकीर्षायाएवेति । तस्यास्तत्कारणत्वे तु कृतिसाध्यताज्ञानवतोऽपि सिद्धत्वादिज्ञानदशायां तत्साध्यकप्रवृत्त्यापत्तिः, मम तु सिद्धे इच्छाविरहेण चिकीर्षाऽनुदयान्न क्षतिरिति भावः ॥ २९ ॥

यत्त्वशक्तस्यापि यत्किञ्चित्कृतिसाध्ये ऽप्रवृत्त्यापत्त्या मदंशाविशिष्टं प्रवर्तकं वाच्यम् । तस्य च विधितोऽसम्भवेन 'यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वाद्' इत्यनुमानेन तद्ग्रहो वाच्यः । एवंचान्यलभ्यत्वान्नास्य विधिशक्यता ।

उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः समवायसंबन्धेन कारणतयाऽनिप्रसङ्गभङ्गेनेष्टसाधनताज्ञानस्य मदंशान्तर्भावेण कारणत्वे न फलं नापि मानम् । फलेच्छोपायजिज्ञासोपायज्ञानानामिच्छास्थैर्येण यौगपद्याङ्गीकारात्फलेच्छायामुपायेच्छापूर्ववृत्तित्वस्य न क्षतिरिति । तन्न । सर्वत्राञ्जस्येन फलेच्छोपायजिज्ञासादेर्यौगपद्योपपादनासंभवेन फलेच्छाया उपायेच्छां प्रत्यकारणत्वात् ।

किंच प्रतिपुरुषं विधेरावृत्त्या बोधकत्वेन तत्तत्पुरुषज्ञातेन विधिवाक्येन तत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्य तत्तत्पुरुषकृतिसाध्यत्वस्य च बोधसंभवाद् नानुमानावश्यकता । 'यजेत' इति कर्त्रर्थकेन तत्तत्पुरुषं प्रति प्रवृत्तेन वाक्येन प्रत्यासत्त्या तत्तत्पुरुषरूपकर्तुरेव बोधनात् । साधनत्वं चाखण्डोपाधिः । "ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेत"इत्यादौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यज्यर्थफलस्य तदर्थकृत्यादिरूपभावनां प्रति करणत्वम्, तस्यां चेष्टसाधनत्वान्वयः । एवं च भावनानिष्ठस्येष्टकरणत्वस्य लिङोक्तावपि भावनानिरूपितस्य भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपस्य त्यागनिष्ठकरणत्वस्यानुक्तत्वान्न तत्समानाधिकरणे ज्योतिष्टोमादिपदे तृतीयाऽनुपपत्तिः । ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि त्यागस्यैव। त्यागघटितदीक्षणीयाद्युदवसानीयान्तकर्मकलापे तथाव्यवहारस्तु गौणः । तस्य स्वर्गकरणत्वव्यवहारोऽपि तथैवेति बोध्यम् ।

"न कलञ्जं भक्षयेद्"इत्यादावनिष्टसाधनत्वं विध्यर्थः, अत्रैव नञ् तात्पर्यग्राहक इति । तन्न । चिकीर्षया इष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः । 'अमुकफलसाधनमिदं कृतिसाध्यं भवतु'इतीच्छाया एव चिकीर्षात्वात् । एवं हि प्रवृत्तौ फलविषयतानियमस्याप्युपपत्तिः । उपायेच्छयाऽपि तदन्यथासिद्धेश्च । सा च'अमुकसाधनं पाको जायताम्'इत्याकारैव। इच्छायाः स्वजनकज्ञानप्रकारप्रकारकत्वनियमात् । न च द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिः । यस्य द्वारिणो मानान्तरेण तत्कारणता सिद्धा, यथा-यागपरश्वोः, तदन्यथाऽनुपपत्त्या च द्वारस्यापूर्वादेः कल्पनम् तद्विषये, तदभावे ऽपि अन्यत्र तदभावे मानाभावात् ।

येषामपि चिकीर्षाव्यापारेच्छैव व्यापारे कृतेरपि निवेशात् कृतीच्छाऽपि सा । तेषामपि व्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानोत्तरमेव सेति

ते अन्यथासिद्धे एव ।

किंच 'इदं ते इष्टसाधनं कृतिसाध्यं च नाप्यत्र दुःखं तस्मात्त्वं कुरु'इति स्वारसिकलोकव्यवहारसत्त्वेन तस्य विध्यर्थता वक्तुमशक्या । पौनरुक्त्यापत्तेः ।

नचेदं पौनरुक्त्यं सर्वथा इष्टसाधनत्वबोधनाय, तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः ।

अपि च 'राज्ञा प्रवर्तितोऽहम्' इत्यादिव्यवहारात्प्रवर्तना प्रवर्तकपुरुषनिष्ठा, सा लिङ्शक्येति सूत्रभाष्यादिसंमतम् । नचेष्टसाधनत्वं च तद्बोधो वा तन्निष्ठः । तज्ज्ञापनस्य तन्निष्ठत्वेऽपि न तादृशेष्टसाधनत्वेन, नापि तच्छक्यत्वेन तव संमतम् । तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्य मदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च ।

किंच इष्टसाधनताज्ञानादिव साध्येष्टकत्वज्ञानादपि प्रवृत्त्यनुभवेन विनिगमनाविरहेणोभयोः शक्यत्वे गौरवम् । साधनत्वमिव योगक्षेमसाधारणं साध्यत्वमप्यखण्डमिति न तत्पक्षेऽपि कारणताऽवच्छेदकगौरवम् ।

एवं कृतिसाध्यत्वज्ञानादिव "मत्कृतिसाधनकः पाकः" इति ज्ञानादपि चिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्तावपि विनिगमनाविरह इति दिक् ॥ ३० ॥

(कुं० टी०) *यत्किञ्चित्कृतीति । अस्मदीयकृतिसाध्ये प्रवृत्त्यनुदयादित्यर्थः । *मदंशेति । मदंशान्तर्भावेणेत्यर्थः । *असम्भवेनेति । विधिना तथा अबोधनात् । *विधिशक्यतेति । विधिशब्देन प्रवर्तकः प्रत्यय उच्यते ।

ननु चैत्रीयफलेच्छावशान्मैत्रस्याप्युपायेच्छापत्तिरत आह
*समवायसंबन्धेनेति । एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकफलसा-
धनताज्ञानादन्यधर्मप्रकारकेच्छावारणाय तु प्रकारविशेषं नि-
वेश्यैव कार्यकारणभावो वाच्यः । इष्टत्वं च इच्छावि-
षयत्वम् । तच्च स्वरूपसदेव फलविशेषणं ननु तदंशे ज्ञानम-
प्यपेक्षितम्, फलस्य सिद्धत्वेनेच्छाविरहेऽपि इष्टसाधनत्वज्ञान-
सम्भवात्सिद्धौदनादावप्युपायेच्छापत्तेः ।

ननु स्वरूपसत एव हेतुत्वे यत्रौदनत्वादिप्रकारेण फलवि-
षयिणी इच्छा तत्र द्रव्यत्वादिप्रकारेण फलसाधनताज्ञानादपि
पाकादिगोचरेच्छापत्तिरिति चेद् । अत्राहुः—स्वसामानाधिक-
रण्यस्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसंबन्धेनौदनत्वादिप्रकारकेच्छावि-
शिष्टपाकादिगोचरेच्छां प्रति तादृशेच्छात्वेन हेतुत्वमिति ।

ननु फलेच्छा उपायजिज्ञासां प्रति कारणं सा चोपायज्ञान-
जन्येति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे कारणस्याभावात्कथं हेतुत्वमत
आह *इच्छास्थैर्येणेति । यत्तु 'यागो मत्कृतिसाध्यः'इति ज्ञानं
न प्रवर्त्तकम्, अनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, किन्तु यस्य पुंसो
यत्कृतिसाध्यम् इष्टं तादृशो ऽहमिति प्रतिसन्धानं स प्रवर्त्तते
इति । तन्न । स्वकल्पितलिप्यादौ तदसम्भवात् । *सर्वत्राञ्जस्ये-
नेति । योग्यात्मविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणनाश्य-
तया इच्छायाः स्थैर्यासम्भवात् । एवं कालान्तरेच्छामादाया-
तिप्रसङ्गवारणाय संबन्धतावच्छेदकस्येच्छांशस्याव्यवहितप्राक्-
क्षणसत्त्वमेव कार्योत्पादप्रयोजकम् । तत्पुरुषीयत्वस्य ला-
भो न्यायसिद्ध इत्याह *किञ्चेति । *ज्ञातेनेति । येन पुरुषेण
विधिवाक्यं ज्ञातं तस्येष्टसाधनत्वमित्यर्थः । ननु "विश्वजिता
यजेत"इत्यादौ इष्टविशेषस्याश्रवणाद् यत्किञ्चिदिष्टसमाना-

धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव यागत्वम्, किञ्च गङ्गा-
स्नानादितो ऽपि स्वर्गोत्पत्त्या गृहीतकारणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या
यागजन्यतावच्छेदकं स्वर्गनिष्ठं वैजात्यं कल्प्यते तस्य च
कथं प्रागुपस्थितिरित्याशङ्क्याह *साधनत्वं चेति । *भा-
वनाभाव्येति । भावना शाब्दी भावना । तया निर्वर्त्या आर्थी
भावना तया फलं निर्वर्त्यते । *यज्यर्थफलस्येति । त्यागानु-
कूला भावना यज्यर्थः, त्यागः फलम् । तच्च भावनारूपव्यापारं
प्रति कारणं तत्समानाधिकरणत्वात् तृतीयेत्यर्थः । ननु त्यागा-
नुकूलभावनाया यज्यर्थत्वे त्यागस्य यागत्वाभावात्कथं त-
त्समानाधिकरणे तृतीयेत्याशङ्क्याह *ज्योतिष्टोमादीति । "अ-
ध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा"इत्यादिना बोधिता इष्टिर्दीक्षणीया ।
उदवसानशब्दः समाप्तिवाची । अवभृथानन्तरमुदवसानीया क्रि-
यते । अत एव कृते ऽवभृथे दीक्षाया निवृत्तत्वाद् "दीक्षितो
न ददाति न जुहोति"इत्यादिनिषेधो निवर्त्तते । *गौण-
इति । अत एव प्रमादादिनाऽङ्गान्तरलोपे प्रायश्चितम् । *फल-
विषयतेति । फलस्य विषयत्वं चोद्देश्यतया । एतेन "पाक-
साध्यं सुखं जायताम्'इतीच्छायाम् एकधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य
हेतुतायां व्यभिचारः' इत्यपास्तम् । *तदन्यथासिद्धेः—इष्टसा-
धनताज्ञानस्यान्यथासिद्धेः । *नियमादिति । एवञ्चेच्छाया
इष्टविषयकत्वेन कृतौ तद्विषयतानियमः सिद्धः, इच्छाकृत्योः
समानविषयकत्वेनैव कार्यकारणभावादिति भावः । ननु द-
ण्डादीनां विनाशे ऽपि तज्जन्यभ्रमणसंबन्धेन घटोत्पा-
दाद्धटं प्रति दण्डस्य कारणत्वासम्भव इत्यतः स्वजन्य-
भ्रमणसंबन्धेनैव दण्डस्य हेतुता वाच्या । अत एव व्यापा-
रसम्बन्धावच्छिन्नं कारणत्वं करणत्वमिति वदन्ति । नच व्या-

पारस्यैव कारणत्वमस्तु, व्यापारशून्यकाले च व्यापाराभा-
वेनैव फलानुत्पत्तेरिति वाच्यम् । व्यापारशून्यकाले व्या-
पारसंबन्धेन कारणाभावादेव फलानुत्पत्तिरित्यस्यापि वक्तुं
शक्यत्वात् । तस्माद्विनिगमनाविरहेणोभयं कारणम्, अन्वयव्य-
तिरेकादिरूपयुक्तेस्तुल्यत्वादित्याशङ्कते *नचेति । *यस्ये-
ति । क्षणिकयागस्य कालान्तरभाविस्वर्गजननायादृष्टाख्यो व्या-
पारः कल्प्यते तत्र नान्यथासिद्धत्वमित्यर्थः । ननु क्लृप्तत्वाद्या-
गध्वंस एव व्यापारोऽस्तु, उत्पाद्यफलध्वंसस्य प्रतिबन्धक-
त्वाच्च न स्वर्गादेरानन्त्यम् । अपूर्वस्वीकारेऽपि तत्तदपूर्वनाशं
प्रति तत्तत्फलस्य हेतुत्वस्वीकारेण तुल्यत्वादिति चेत् । स-
त्यम् । कर्मनाशाजलस्पर्शेन तस्य नाशः कल्प्यः । *परश्वोरिति ।
प्रहारादिद्वारैव छेदनं प्रति परशोर्हेतुत्वात् । *तदभावेऽपि–
अन्यथासिद्धत्वाभावेऽपि । *मानाभावादिति । इह तु 'प्रवृत्तिं प्रति
इष्टसाधनताज्ञानं कारणम्' इति न मानान्तरसिद्धमिति भावः ।
*येषामपीति । कृञ उत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया तदु-
त्तरसना व्यापारेच्छाया एव प्रतिपादनात् । *कृतेरपीति ।
कृतेरपि व्यापारविशेषत्वात् । *सा–चिकीर्षा । *ते इति ।
चिकीर्षया इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वे अन्यथासिद्धे इत्यर्थः ।
*पौनरुक्त्यापत्तेरिति । इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थ इति मते हि
इष्टसाधनमितिशब्दस्य विधिशब्दः पर्यायः स्यात् । नच
पर्यायत्वं युज्यते । "इदं ते इष्टसाधनं तस्मात् त्वं कुरु" इति सह
प्रयोगादिति भावः । *तन्निष्ठः—प्रवर्तकनिष्ठः । तस्मान्नेदं लि-
ङर्थ इति भावः । *तच्छक्यत्वेनेति । तज्ज्ञापनानुकूल-
व्यापारस्यैव तदर्थत्वौचित्यात् । *किञ्चेष्टसाधनत्वज्ञाना-
दिवेति । 'पाक ओदनसाधनम्' इति ज्ञानवत् 'पाकसाध्य ओ-

दनः' इति ज्ञानस्यापि प्रवर्तकतया इष्टधर्मिकोपायसाध्यता-
ज्ञानस्य हेतुत्वे विनिगमनाविरह इत्यर्थः । ननु प्रवृत्तिं
प्रति पाकत्वादिप्रकारविशेषमनन्तर्भाव्य धर्मितावच्छेदकता-
प्रत्यासत्त्या इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवमेव विनि-
गमकमिति वाच्यम् । 'पाकसाध्य ओदनः' इति ज्ञानस्यापि
प्रकारविशेषमनन्तर्भाव्य फलविशेष्यतानिरूपितसाध्यत्वप्रका-
रतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतासंबन्धेन कारणत्वसम्भवात् ।
अत्र वदन्ति–पाकत्वादिकमनन्तर्भाव्य 'पाकसाध्य ओदनः' इति
ज्ञानस्य न तन्निष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वसम्भवः । 'पाकसाध्यत्वा-
भाववति पाकसाध्यत्वम्' इत्याकारकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य का-
रणताऽवच्छेदकत्वानुरोधेन पाकत्वाद्यन्तर्भावस्यावश्यकत्वाद्
इति । तदसत् । सदोषसामग्रीजन्यत्वग्रहे तज्ज्ञानस्याप्रमात्व-
कल्पनात् । ननु कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधि-
करणनिष्ठाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणत्वम्,
साध्यत्वं च तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपाव्यवहितो-
त्तरत्वरूपमिति साध्यत्वानिवेशे गौरवमत आह *साधनत्वमि-
वेति । अयम्भावः–अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्य का-
रणत्वे अनन्यथासिद्धत्वांशे अन्यथासिद्धिनिरूपकं यत्तद्भि-
न्नत्वस्यानुगन्तुमशक्यत्वेन दुर्ज्ञेयत्वं गौरवं च । तस्मात्कारणत्व-
मतिरिक्तमेवेति । *योगक्षेमेति । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यद-
भावे यदभाव इत्येवं योगक्षेमसाधारणं साध्यत्वमित्यर्थः ॥३०॥

(क० टी०) नृसिंहाश्रमोक्तिमेतन्मतखण्डनपूर्वकतन्मतसम-
र्थिकां खण्डयति *यत्त्विति । *यत्किञ्चिदिति । अन्येत्यर्थः ।
*विधित इति । तत्त्वादेव वेदेन बोधासम्भवेनेत्यर्थः । *एवं च–
अनुमानरूपलौकिकप्रमाणेन तद्ग्रहे च ।

नन्वेवं मदिष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं वाच्यम्। अन्येष्टसाध-
नेऽन्यस्याप्रवृत्तेः। एवंच कृतिसाध्यत्ववदिदमप्यशक्यं स्यादत आह
*उपायेच्छामिति। ननु यत्रादौ फलेच्छा, तत उपायजिज्ञासा, तत
उपायज्ञानम्, तत उपायेच्छा, ततः प्रवृत्तिस्तत्र फलेच्छाया नाशा-
त्कथं कारणत्वमत आह *फलेच्छोपायेति। ज्ञानयौगपद्यानङ्गीकारे
ऽपीत्यादिः। ज्ञानास्थैर्ये ऽपि प्रकृते उपयुक्तमाह *इच्छेति। तच्च
धारारूपतया स्वतो वेत्यन्यत्। सिद्धान्तविरोध एव क्लेश इत्याह
*आज्ञस्येनेति। तदुक्तवैषम्ये दोषमाह *किञ्चेति। "एकः पूर्व-"
इतिसूत्रभाष्योक्तमाह *प्रतिपुरुषमिति। ननु प्रत्ययेन कर्तृत्वेनैवोप-
स्थितिरिति कथं विशेषधीरत आह *यजेततीति। *कर्त्रर्थकेन-तद्घ-
टितेन। नन्वेवमपीष्टसाधनत्वं न शक्यम्, नापि जनकम्, साधनत्वस्य
सखण्डोपाधिरूपत्वेनावच्छेदकगौरवादत आह *साधनत्वञ्चेति।
एतेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वानि विशिष्टानि
प्रत्येकं वा विधिशक्यानीति जीर्णनैयायिकोक्तम्, आख्यातसामा-
न्यशक्यकृतेः साध्यत्वसंसर्गेण यागे ऽन्वयः, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्य
शक्त्यन्तरकल्पनाऽपेक्षया लघुत्वादिति तन्नव्योक्तं चापास्तम्। नचेष्ट-
साधनताज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम्। अनिष्टसाधने उदासीने च "कष्टं-
कर्म-" इतिन्यायेन द्वेषादप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। आन्तरालिकश्रमे द्वे-
षाभावदशायाम्, तदज्ञानदशायां वा प्रवृत्त्यापत्तेः। नच चिकीर्षायां
सत्यामिष्टापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टसाधनताज्ञानं विना तस्या एवाभा-
वात्। तस्मात्तदेव शक्यम्। तच्च विजातीयस्वर्गादिसाधनत्वेनैव। तेनैव
रूपेण ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्। न त्विष्टत्वेन। तस्य स्वरूपसत एव हेतु-
त्वेन तज्ज्ञानानपेक्षणात्। बहुवित्तव्ययायाससाध्ये विशिष्य तज्ज्ञानं
विना प्रवृत्त्यभावात्। सामान्यत 'इष्टसाधनम्' इति ज्ञानस्येव सामा-
न्यतः 'स्वर्गसाधनम्' इति ज्ञानस्याप्यप्रवर्तकत्वाच्च। तत्र शक्तिग्रह-
सौकर्याय तदादाविव शक्यतावच्छेदकानामनुगमिकेच्छा। यथा-
बुद्धिविषयतावच्छेदकघटत्वादिमति तदादिपदं शक्तमित्येवं तदादेः
शक्तिग्रहः। बुद्धिविषयत्वमुपस्थितावुपलक्षणतया ऽनुगमकमात्रं न-
तु तदंशे शक्तिः, एवमिहापि लिङादेरिच्छाविषयताऽवच्छेदकवि-
जातीयस्वर्गत्वादिमत्साधनत्वे शक्त इत्येव शक्तिग्रहः। पदार्थोप-
स्थितिरपि तदादौ प्रकरणादिमहिम्ना बुद्धिविषयतावच्छेदकघट-

त्वादिनेवेहापि समभिव्याहृतस्वर्गादिपदमहिम्ना विजातीयस्वर्गादि-
साधनमित्येव नतु बुद्धीच्छयोः शाब्दबोधे प्रवेशनम्। तयोरनुगमसा-
धकत्वेऽपि शक्यविषयत्वात्। एवं च तत्र विशिष्येष्टतावच्छे-
दकविजातीयस्वर्गत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विधिवाक्यात्प्र-
वर्तकज्ञाननिर्वाहः। एवं चेच्छाविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितविजा-
तीयस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वे विधेः शक्तिरिति फलितम्। नच
स्वर्गस्य स्वर्गकामादिपदाल्लाभेन न तत्र शक्तिः। इतरविशेषणत्वे-
नोपस्थितस्यान्यत्रान्वयायोगात्, विश्वजिदादौ तत्पदसमभिव्याहा-
रस्याप्यभावाच्चेति दिक्। तदेतदभिसन्धायैवोक्तं प्राग् *विषयत्वोपे-
ति। नन्विष्टसाधनत्वस्य शक्यत्वे ज्योतिष्टोमेनेत्यादौ तृतीया न
स्यात्। करणानभिधाने एव तद्विधानात्। नच यज्यर्थगत-
साधनत्वे ऽभिहिते ऽपि तद्विशेषज्योतिष्टोमादिप्रातिपदिकार्थग-
तस्यानभिधानेन तृतीयेति माधवोक्तं युक्तम्। ज्योतिष्टोमपदार्थ-
यज्यर्थयोरभेदात्। "अनभिहिते" इत्यस्यानभिहितसंख्याके इत्य-
र्थवादिभिरपि कृत्साधारण्याय करणतत्सङ्ख्यान्यतरानभिधाने
इत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः, अन्यथा 'पचति स्थाल्या' इत्यस्यापत्तेरत आह
*ज्योतीति। सर्वधातूनामंशद्वयं भावनापरपर्यायो व्यापारः, पाक
यागादिकञ्च। तत्र धातूपात्तभावनां प्रति तदुपात्तयागस्य
करणत्वं तदाह *देवतेति। अयञ्चमानसः। *तदर्थेति। यजिवा-
च्येत्यर्थः। आदिना प्रक्षेपादि। प्राधान्यादाह *तस्यामि-
ति। भावनानिष्ठकरणत्वस्येति पाठः। ननु तदपि प्राधान्याद्
भावनासमानाधिकरणमेवेत्यनुपपत्तिरेवात आह *ज्योतिष्टोमादी-
ति। तत्त्वसाधकन्यायैस्तथैव लाभात्। एवेन तद्व्यवच्छेदः।
नन्वेवं व्यवहारविरोधोऽत आह *त्यागेति। *तस्य-कर्मकला-
पस्य। *तथैव-गौण एव। नन्वत्र मते "न कलञ्जम्" इत्यादौ का
गतिस्तद्भक्षणादेस्तृप्त्यादिरूपेष्टजनकत्वेन तदभावस्य दुर्बोधत्वात्।
नचेष्टसाधनत्वाभाव एव बुध्यते। तदुपपत्तये च तद्भक्षणस्य गुरुत-
रानिष्टसाधनत्वं कल्प्यते तत्प्रतिसन्धाने च सांदृष्टिकफलादि-
च्छानिवृत्तौ तस्येष्टत्वमेव नेति न दोष इति वाच्यम्। रागान्धास्ति-
ककामुकस्य सत्यप्यनिष्टसाधनत्वज्ञाने इच्छाया अनिवृत्तेस्तं प्रती-
ष्टसाधनत्वाभावबोधकनिषेधवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः। एतेन बलव-

दनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावो बुध्यते । सर्वत्र वि-
शिष्ट एव विध्यर्थः । सच प्रकृते विशेषणाभावात्मकः । नचैवमर्थ-
वादवैयर्थ्यम् । निषेध्येषु तात्कालिकेष्टापेक्षया भाव्यनिष्टस्य गुरुत-
रत्वबोधनस्य निन्दार्थवादफलस्य, यागादिषु तात्कालिकक्लेशापेक्ष-
या भावीष्टस्य गुरुतरत्वबोधनरूपस्य स्तुत्यर्थवादफलस्य च तव
विधिनैव लाभादिति वाच्यम् । तद्बोधनेऽपीष्टानिष्टयोः साम्येन तु-
ल्यायव्ययत्वशङ्काऽवारणेन तत्साफल्यादित्यपास्तम् । अत आह
*अनिष्टेति । नन्वेवं नञो वैयर्थ्यमत आह *अत्रैवेति । अनिष्ट-
स्यापीश्वरेच्छाविषयत्वसम्भवेनेच्छाविषयत्वोपलक्षितदुःखत्वादिवि-
शिष्टसाधनत्वेऽस्य शक्तिग्रहः सूपपादः । आवश्यकत्वस्य
प्रागुक्तत्वादाह *चिकीर्षेति । अपिना कृतिसाध्यत्वम् । न-
नु चिकीर्षाया उपायविषयिण्याः फलाविषयकतया कथं साऽत-
आह *अमुकेति । ननु स्वरसत उपायविषयैव सा नैवमत आ-
ह *एवंहीति । अन्यथोक्तरीत्या तदनुपपत्तिरेव । अपिस्तत्समु-
च्चये । तादृशतदनङ्गीकारे आह *उपायेच्छेति । अपिस्तत्समुच्च-
ये । ननूक्तरीत्या दुर्घटमिदमत आह *साचेति । ननु पाकत्वेन
पाकस्योपायता न तु तद्विशिष्टस्यात आह *इच्छायाइति ।
तथाचेच्छाया इष्टविषयकत्वेन कृतौ तद्विषयतानियमोपपत्तिः ।
इच्छाकृत्योः समानविषयकत्वेन कार्यकारणभावात् । समाधत्ते *य-
स्येति । नहि इष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिं प्रति कारणमित्यत्र तथोदासी-
नं किञ्चिद् मानमस्ति । ईदृशोपायेच्छाऽनङ्गीकारे ऽप्याह *येषामपी-
ति । मते इति शेषः । एवेनोक्तोभयनिरासः । मतान्तरसङ्ग्र-
हायाह *व्यापारेत्ति । *साध्यत्वेति । तयोर्ज्ञानोत्तरमेवेत्यर्थः ।
तन्मते दोषान्तरमाह *किञ्चेदमिति । *तस्य–इष्टसाधनत्वस्य । "छि-
र्वद्धम्"इति न्यायेनाह *नचेदमिति । दोषान्तरं तत्राह *अपिचेति ।
*सूत्रेति । इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । *नच–नहि । *तदिति ।
इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । *तत्–तज्ज्ञापनम् । ननु भेदे ऽपि तदेवास्त्वत
आह *नापीति । तथा तदनुक्तेः । नन्वनुक्तावपि 'अप्रतिषिद्धम्'इति
न्यायेनेष्टमिति चेत् तर्हि मन्मतसिद्धिरेवेति तदसंमतौ हेत्वन्तरमाह
*तदिति । इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *वि-
निगमेति । यद्यपि साध्यत्वस्य साधनोत्तरवर्तिस्वरूपस्य गुरुत्वं

तथा, तथाऽपि तस्य सार्वत्रिकत्वेनात्र तज्ज्ञानापेक्षत्वेन च त-
स्याकिञ्चित्करत्वम्, अन्यथा गौरवमपि न तथेत्याह *साधन-
त्वमिति । यत्र सति अग्रिमक्षणे सत्सत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वमित्ये-
वंरूपं हि साध्यत्वमित्याह *योगेति । अलब्धलाभो योगः
लब्धस्य परिपालनं क्षेम । अत एव दुःखानुत्पादार्थिनः कर्मविपा
कादौ प्रवृत्तिः । उक्तदोषं मतान्तरे दूषितेऽतिदिशति *एव
मिति । दिगर्थस्त्वेतेनेत्यादिना प्रागुक्त एव ॥ ३० ॥

"न कलञ्जं भक्षयेद्"इत्यादावारोपितं कलञ्जभक्षणं
प्रेरणाविषय इति वाच्यार्थः । तदभावः प्रेरणाविषय
इति तु आर्थोऽर्थः, न तु शाब्दः । नञ्वादोक्तरीत्या वा-
क्यवृत्त्या विभक्त्यर्थान्वयाभावात् । तेन च प्रतियोगि-
न्यनिष्टसाधनत्वं बोध्यते । 'यदभावत्वेन यदभावः
प्रेरणाविषयतया बोध्यते तत्प्रतियोगी क्लृप्तेष्टाधिका-
निष्टसाधनम्'इति व्याप्तेः । तद्भक्षणे प्रायश्चित्तविधयश्च
तत्र तथाकल्पने तात्पर्यग्राहकाः ।

"तत्तु समन्वयाद्"इति सूत्रे शाङ्करभाष्येऽपि
"न ब्राह्मणं हन्याद्"इत्यादौ "स्वभावतो हन्त्यर्था-
नुरागी नञ् । एष एवच नञः स्वभावो यत्स्वसम्ब-
न्धिनो ऽभावबोधनम्, निषेध्याभावबुद्धिश्च निषेध्य-
विषयौदासीन्ये कारणम्"इति ।

औदासीन्यं निवृत्तिः । 'शास्त्रग्रहणादिरूपा या
तद्धननोद्यमक्रिया तस्या उपरन्तव्यम्'इति बुद्ध्या या
शस्त्रस्थापनादिक्रिया तदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावस-
मानाधिकरणः क्रियाविशेषो 'निवर्तते' इत्यादिपद-
वाच्यो निवृत्तिः ।

नच प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु । विनिगमना-

विरहात् । तस्मादिदं पदार्थद्वयं परस्पराभावसमानाधिकरणमिति प्रामाणिकाः ।

अनेन हि धात्वर्थाभावे लिङर्थप्रेरणाविषयतेति लभ्यते ।

"आवृत्तावप्यविरोधः" इति सूत्रेऽपि भाष्ये-"न सुरां पिबेद्"इति वाक्ये नञ्पाति पदत्रयसंबन्धात्सुरापाननिषेध एव गम्यते नतु विध्यर्थप्रतिषेधः" इत्युक्तम् ।

यत्तु मिश्रैः-'निषेध्येऽनिष्टसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिः'इति व्याख्यातम् । तन्न । अक्षरास्वारस्यात् । मम तु निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिर्निषेध्याविषयौदासीन्ये कारणमिति तदर्थः ।

किं च 'अनिष्टसाधनत्वम्'इत्यस्य यदीष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थः,तदा कलञ्जभक्षणादौ बाधः, यद्यनिष्टजनकत्वमर्थः, तदा नञो विध्यर्थानुरागेण, विध्यर्थैकदेशानुरागेण वा 'हन्त्यर्थानुरागी नञ्'इति भाष्यासङ्गतिः ।

एतेन तत्समभिव्याहारे प्रत्यवायाभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यते । 'ज्वरितो न भुञ्जीत'इत्यादौ दुःखवृद्ध्यभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । एवं च निषेध्यकरणेऽर्थात्प्रत्यवायदुःखवृद्धी इत्यपास्तम् ॥ ३१ ॥

(कुं० टी०) *विभक्त्यर्थान्वयाभावादिति । विभक्त्यर्थेन नञर्थान्वयाभावादित्यर्थः । 'कलञ्जभक्षणाभावः प्रेरणाविषयः'

इति नार्थः । 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित-'इतिन्यायेन धात्वर्थे भक्षणे एव प्रत्ययार्थप्रेरणाया अन्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः । एतेनैकदेशे धात्वर्थे कथं नञर्थान्वय इत्यपास्तम् । *तेनचेति । कलञ्जभक्षणाभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन चेत्यर्थः । *प्रतियोगिनि—भक्षणे । *बोध्यते—आक्षिप्यते । *क्लृप्तेष्टाधिकेति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वाद्रागत इष्टसाधनत्वज्ञानमस्तीति सूचनायैव तत् । ननु "न ब्राह्मणं हन्यात्"इत्यादौ निवृत्तिः प्रतीयते, निवृत्तेश्चाक्रियात्वादक्रियार्थस्योपदेशोऽनर्थक इत्याशङ्क्याह *नब्राह्मणमिति । ननु अहननं कुर्यादित्यर्थाद्विधिरस्त्वित्याशङ्क्याह *स्वभावतइति । स्वभावतः शास्त्रादृते रागेण प्राप्तो यो हन्त्यर्थो हननं तदनुरागी तत्संबन्धी नञित्यर्थः । *स्वसंबन्धिनः-स्वप्रतियोगिनः । तस्माद्धननक्रियौदासीन्यमेवात्रार्थः । अभावबुद्धिश्च औदासीन्यकारणम् । औदासीन्यंच तस्मान्निवृत्तिः । अनेन हि स्वरसतो धात्वर्थाभावे लिङर्थान्वयो लभ्यते । ननु अभावबुद्धिर्यदि औदासीन्यस्थापने कारणं तदा अभावबुद्धौ नष्टायामौदासीन्यमपि निवर्त्तेत इत्यत आह *निवृत्तिरिति । तथा च दग्धेन्धनानलवदुपशाम्यतीति भावः । *प्रवृत्त्यभावएवेति । एतेनाभावस्य क्रियारूपत्वाभावेन प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्तनाविषयत्वासम्भव इति भावः । *इदमिति । प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेत्यर्थः । *धात्वर्थाभावे-वधाभावे । *आवृत्तावपीति । कल्पान्तरेऽपि व्यवहारस्य तुल्यत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताविरोध इत्यर्थः । *नसुरामिति । विध्यर्थवादयोर्वाक्यैकवाक्यत्वादवान्तरार्थबोधे हि "न सुराम्"इत्यादौ "सुरां पिबेद्" इत्यवान्तरार्थबोधो न भवतीत्यर्थः । *तदेति । नासौ श-

ब्दार्थ इति भावः । *एतेनेति ! "न कलञ्जं भक्षयेद्"इत्यत्र इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं न विध्यर्थः तदभावस्याप्रतीतेः, किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रम् अथवा प्रत्यवायाभाव एव तत्रेष्टमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(क०टी०) सिद्धान्ते "न कलञ्जम्"इत्यादौ गतिमाह *न कलञ्जमिति । तत्र तावत्प्रागुक्तसिद्धान्तेनाह *आरोपितामिति। नन्वेवं तदभावः प्रेरणाविषय इति सर्वेष्टबोधोच्छेदो ऽत आह *तदभावइति। कलञ्जभक्षणाभावइत्यर्थः। "प्रत्ययानाम्"इति न्यायेनाह *नञ्थादोक्तेति । *तेनच—आर्थतथाबोधेन च । तत्र बीजत्वेन सामान्यमुखव्याप्तिमाह *यदभावत्वेनेति । ननु तस्य प्रेरणाविषयतया इष्टसाधनत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वेऽपि कथं तादृशव्याप्त्या तेन तत्र तद्बोधनमतः सामान्यमुखव्याप्तौ बीजमाह *तद्भक्षणे इति । *तत्रेति—तत्प्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वकल्पने इत्यर्थः । उक्तार्थेऽन्यसंमतिमाह *तत्त्विति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म साक्षाद्वेदान्तप्रतिपाद्यम्, कुतः, समन्वयात् साक्षादेवोक्ततात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । उपासनस्य मोक्षं प्रति हेतुत्वानभ्युपगमादुपास्तिविधिशेषत्वेन प्रतिपादने मानाभावादिति भावः । *भाष्येऽपीत्यस्योक्तामिति शेषः । *अनुरागी—सम्बन्धी । औदासीन्यं न प्रसिद्धमित्याह *निवृत्तिरिति । ननु तदभावरूपनिवृत्तेस्तत्सामग्र्यभावादेव सिद्धया न तत्र पृथक्कारणापेक्षेति तदसङ्गतिरत आह *शास्त्रग्रहेति । प्राग्वदाह *तदुपेति । तत्सत्त्वे मानमाह *निवर्त्तेति । वाच्य इति पूर्वविशेषणम् । उक्ताशयेनैव शङ्कते *नचेति । *इदम्—प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्यम् । यदर्थमिदमुक्तं तदाह *अनेनहीति । स्वरसत इति भावः । अन्यसूत्रस्थतत्संमतिमप्याह *आवृत्ताविति । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्चेति सूत्रे ऽपीत्यर्थः । "प्रलयेन सर्वात्मना जगतो नाशः संस्कारात्मना स्थितेरिति न वैलक्षण्यम् । "सूर्याचन्द्रमसौ"इति श्रुतेः ।

यथर्तुषु तु लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ इति—
स्मृतेश्चेत्यर्थः । *मिश्रैः—वाचस्पतिमिश्रैः । अत्र मते तत्सम-

भिव्याहृतविधेस्तत्र लक्षणेति नासौ शब्दार्थ इति न दोषो ऽत आह *तदानञइति । ननु तत्र तात्पर्यग्राहकत्वे ऽपि कथं तदनुरागो ऽत आह *विध्यर्थैकेति । नञ इष्टपदेन समासो न लभ्यते इति भावः । *एतेन—शाङ्करभाष्याविरोधेन । *बोध्यतेइति । इष्टसाधनत्वं चात्र तत्सत्त्वे नियमतः प्रत्यवायाभावस्तदभावे नियमतः प्रत्यवाय इत्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वम् । एवं चार्थात्तद्भक्षणादौ प्रत्यवायः सिध्यतीति न दोषः । तत्साधनत्वज्ञानाच्च ततो निवर्त्तते । कलञ्जकवलग्रहणरूपायास्तद्भक्षणोद्यमाक्रियाया उपरन्तव्यमिति बुद्ध्या कर्त्तव्यत्वेनानुसन्धीयमाना या तत्कवलस्थापनक्रिया तदुपलक्षितभोजनप्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिव्यवहारविषय इति भावः । सर्वत्र नैवमित्याह *उचरितइति । उक्ताशयेनैवाह *एवंचेति ॥३१॥

"यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयाद्"इत्यादौ हेतुहेतुमतोर्लिङा 'यत्कर्तृको ब्राह्मणवधोद्यमस्तत्कर्मिका तादृशवधोद्यमजन्या यमदूतकर्तृका शतयातना'इति बोधेन साध्यसाधनत्वग्रहे प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेनैव वा वेदस्य प्रमाणत्वात् । तेन वधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहे तस्मान्नावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यते ।

अत एव भगवान्पाणिनिः "विधिनिमन्त्रण—"इति सूत्रे विधिपदार्थं तद्विशेषनिमन्त्रणादिभिर्विवृतवान् ।

निमन्त्रणं नाम श्राद्धादिभोजनानुकूलो व्यापारः प्रयोजकनिष्ठो, निमन्त्रयते इत्यादितस्तथा प्रतीतेः । नचेष्टसाधनत्वं तन्निष्ठमित्युक्तम् ।

उक्तं च हरिणा—

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुरूपं चतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥

न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ।

विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥ इति ।

न्यायेत्यस्य प्रागुक्तन्यायेत्यर्थः । नन्वस्य लोकव्युत्पत्त्यैव सिद्धिरतः प्रपञ्चार्थमिति । चतुर्णामित्युपलक्षणम्–प्रार्थनस्यापि ।

अत एव "हेतुमतिच"इति–सूत्रे भाष्ये "पृच्छतु मां भवान्"इत्यत्र "णिच् कस्मान्न भवति"इति, लिङादिशब्दप्रयोगरूपस्य कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वाद् इति प्रश्नः । उत्तरम् "अकर्तृत्वाद्"इति । सक्रियप्रेरणायां णिच्। निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि। "तत्प्रयोजकः"इत्यत्र कर्तृपदेन व्यापाराविष्टः कर्ता गृह्यते इति भावः। "अथापि कथं चित्कर्ता स्यादेवमपि न दोषः। लोटोक्तत्वात्प्रेरणस्य णिज् न भविष्यति" इति । इष्टसाधनत्वस्य णिजर्थत्वाभावेन तस्य विध्यर्थत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु कैयटेन "प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे, णिचा सह लोटः पर्यायप्रसङ्गः" इति प्रश्नाशय उक्तः, स चिन्त्यः । पर्यायस्य "लोटोक्तत्वाद्" इत्यनेन वारणासम्भवात् । नापि पर्यायः प्राप्नोति । लोट्प्रयोगरूपप्रेरणायास्तदप्रयोगे ऽभावात् ।

"विधिनिमन्त्रण–"इतिसूत्रे ऽपि भाष्ये "विधिः प्रेरणम्"इत्युक्तम् ।

वात्स्यायनोऽपि "विधिर्नियोगः" इत्याह ।

नियोगो नियोजनं नियोजयतीत्यादिप्रतिपाद्यं प्रवर्तकनिष्ठव्यापाररूपमेव । प्रेरणात्वं प्रेरणादि-

धात्वर्थतावच्छेदकतया सिद्धमेव । तस्य च लिङादिवृत्तित्वमात्रं कल्प्यते इति न मे किञ्चित् कल्प्यम् । एवंचेष्टसाधनत्वबोधे तस्यासाधुत्वं स्पष्टमेव ।

एतेन वक्तुः कर्तव्यत्वेनेच्छैव लिङर्थः। तया चेष्टसाधनत्वाद्यनुमानम् । तद्यथा स्वर्गकामस्य याग इष्टसाधनम्, कर्तव्यत्वेनाप्तोक्तलिङ्बोध्येच्छाविषयत्वात् । यथा मत्परिवेष्यमाणं मम भोजनम्। विषभक्षणादेरपि कस्यचित्कृतिसाध्यतया तत्कर्तव्यत्वेनेश्वररूपाप्तेच्छाविषयत्वेन तदनुमापकत्ववारणाय लिङ्बोध्येति । वेदे आप्तस्तु ईश्वर एव । विधिरेव तावद्गर्भ इव कुमार्याः श्रुतः पुंयोगे मानमित्याचार्योक्तमपास्तम्। वक्त्रिच्छाया अपि इष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च। "कः प्रयोज्यस्य प्रेरणार्थो यदभिप्रायेषु आसज्जन्ते" इति "हेतुमतिच" इति सूत्रस्थभाष्येणेच्छायां प्रेरणानुमेयत्वस्यैव लाभात् ।

किञ्च 'पच'इत्यादिप्रयोगाभावे तदिच्छां प्रकारान्तरेणानुमाय पाककरणोत्तरं 'कस्य प्रेरणया त्वया पाकः कृतः' इति प्रश्ने 'नाहमनेन प्रेरितः किन्तु एतदिच्छां ज्ञात्वामयेदं कृतम्' इति व्यवहारात् । प्रेषितुरपि 'न मयाऽयं प्रेरितः किन्तु स्वचातुर्येणैव मदिच्छां ज्ञात्वा कृतवान्' इति व्यवहाराच्चेच्छाजन्यशब्दप्रयोगादेव प्रवर्तनात्वं लभ्यते न त्विच्छायाः ।

किञ्च वेदे 'अधिकारी इदं कुर्याद्' इतीश्वरेच्छाया अङ्गीकारे तदिच्छाया विसंवादिनीत्वापत्तेः । नचेश्वरेच्छाया विसंवादिनीत्वं स्वदीयानामपि संमतम् ।

अधिकारिणाऽपि ज्योतिष्टोमादेः कदाचिंदकरणात् ।

किञ्च वेदस्य सकर्तृकत्वे ईश्वरज्ञानप्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यापत्तौ स्वतःप्रामाण्यं तस्य भज्येत । बुद्धवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तेश्च । ईश्वरवचनत्वसाम्ये 'बुद्धवाक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणम्' इत्यत्र विनिगमनाविरहात् । श्वासप्रश्वासादिवदीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य न विवादविषयः । बौद्धाद्यागमास्तु नैवम्, बुद्धिपूर्वकयत्नेनैव बुद्धादिभिस्तत्करणादिति तच्छास्त्रे मत्स्यपुराणादिषु च प्रसिद्धम् ।

अत एव पस्पशायां भाष्ये सौत्रामण्यां सुराग्रहनिन्दाबोधकस्य—

'यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।
पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्किं क्रतुगतं नयेद्' ॥ इति

बुद्धश्लोकस्यापि भ्राजाख्यकात्यायनप्रणीतश्लोकवत्प्रामाण्यमाशङ्क्य "प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः" इत्युक्त्वा तस्याप्रामाण्यमुक्तम् । 'प्रमादेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन गीतोऽतोऽप्रमाणमिति तदर्थः । तत्रभगवतः पूज्यस्यापि तत्त्वं स्वास्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय सोक्तिर्न प्रमाणमिति तद्भावः । भ्राजाख्यश्लोकानां तु श्रुतिमूलकत्वात्प्रामाण्यम्' इति कैयट इति दिक् ।

'अपूर्वं विधिशक्यम्'इत्ययुक्तमेव । लौकिकवाक्ये तदसम्भवात् । किञ्च नित्येषु विधिषु, निषेधविधिषु पण्डापूर्वकल्पने गौरवमिति दिक् ॥ ३२ ॥

१ कदाचित्करणादित्यपि पाठः ।

(कुं० टी०) *अवगुरेदिति । अवगोरणं ताडनाय दण्डोद्यमनम् । यद्यपीदं प्रकरणाङ्गत्वं प्राप्तं तथाऽपि यातनारूपफलश्रवणात्पुरुषार्थमेवेति प्रकरणाद् उत्कर्षः । *नचेष्टसाधनत्वमिति । नचेष्टसाधनत्वं प्रयोजकनिष्ठं यतस्तन्न विध्यर्थ इत्यर्थः । णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्नस्य णिचा सह समुच्चयः कस्मान्न भवतीत्याशयं वर्णयति *लिङादिशब्देति । णिचो द्योतकतापक्षे तत्प्राप्तिरिति भावः । ननु 'उक्तः करोति' 'प्रेषितः करोति' इत्यादाविव लोटोक्ते णिचः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत् । सत्यम् । पचतु इत्यादिलोडन्तशब्दप्रयोगरूप एव प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः । स च न लोड्वाच्यः इति भिन्नार्थत्वात् समुच्चयः प्राप्नोति इति भावः । *सक्रियेति । यो हि कर्त्तारं प्रयोजयति स एव हेतुसंज्ञः, प्रयोज्यस्य तु निर्व्यापारस्यात्र कर्तृत्वमेव विधीयते । यथा-'राजा भव युध्यस्व'इति राजत्वम् । ननु देवदत्तं गमयिष्यतीत्यादाविव भावि कर्तृत्वमस्तीत्यतो भाष्यकार आह *अथापीति । *लोटोक्तत्वादिति । तादृशशब्दप्रयोगस्यापि प्रेरणत्वेन लोड्वाच्यत्वादिति भावः । *इष्टेति । इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे तदसङ्गतिः, तस्य णिजर्थत्वाभावात् । स हि प्रयोजकव्यापार इति भावः । *प्रष्टेति । भावीति शेषः । *वारणासम्भवादिति । लोटोक्तत्वादित्यनेन पर्यायतायाः समाधानासम्भवादिति भावः । दोषान्तरमाह *नापीति । पर्यायप्राप्तिरपि नास्तीत्यर्थः । *लोट्प्रयोगेति । लोट्प्रयोगरूपैव हि प्रेरणा लोडाद्यर्थः । सा च तद्प्रयोगे न भवतीत्यर्थः । *प्रवर्त्तकनिष्ठेति । तथा च प्रवर्तकनिष्ठप्रेरणमेव लोडर्थः । णिजर्थस्त्वन्यकर्तृकमपि प्रेरणमिति भेद इति भावः ।

*एवंचेति । प्रेरणाबोधे एव लिङः साधुत्वस्य भाष्यादिसम्मततया इष्टसाधनत्वबोधे असाधुत्वमेवेत्यर्थः । *लोट्प्रयोगेति । लोट्प्रयोगस्यैव हि प्रेरणा लोडाद्यर्थः । सा च तदप्रयोगे न भवतीत्यर्थः । *वक्तुरिति । इष्टसाधनत्वाद्यनुमापिकायाः प्रेरणाया अन्यथासिद्धत्वान्न लिङर्थत्वमिति भावः ।

तदुक्तमुदयनाचार्यैः—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यात्मा लिङादिभिः ॥
अभिधेयो ऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ इति ।

*वेदे आप्तस्त्विति । परमाप्तप्रणीतत्वेन वेदानां प्रामाण्यादिति तार्किकाः । तथा च गोतमसूत्रम्—"मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यञ्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्"इति (न्या० सू० अ० २ आ० १ सू० ६७) । नित्यनिर्दोषत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमिति तु मीमांसकाः । तदाहुः—

दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यते ।
वेदे वक्तुरभावाच्च दोषशङ्कैव नास्त्यतः ॥ इति ।(श्लोकवार्तिके)

*अपास्तमिति । लिङादिविषये णिजापादनपरभाष्यविरोधात् । ननु यदि सर्व एव स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते तदा किं प्रयोज्यस्य प्रेरणया इत्याशङ्क्य भाष्यकार आह *यदभिप्रायेषु आसज्जन्तेइति । प्रयोजकस्याभिप्रायं ज्ञात्वा निर्वर्तयन्तीति प्रेरणायाः प्रयोजनमित्यर्थः । एवं च 'कः प्रयोज्यस्य प्रेरणार्थः' इत्यस्य प्रयोज्यप्रेरणायाः किं प्रयोजनमित्यर्थः । *स्वतः प्रामाण्यमिति । यद्यपि कारीर्यादौ संवादात्प्रामाण्यं तथाऽपि स्वर्गादिफले ज्योतिष्टोमादौ संवादाभावे ऽपि प्रामाण्यार्थं स्वतःप्रामाण्यमभ्युपेयते । *बुद्धेति । तस्यापि

ईश्वरावतारत्वात् । *श्वासेति । "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः । एतेन वेदान्तिमते ब्रह्मपरतन्त्रो वेद इत्याशङ्का परास्ता । श्वसिततुल्यत्वेनापौरुषेयत्वे बाधकाभावात् । *अपूर्वमिति । एतच्च गुरुमतम् ।

तथाहि "स्वर्गकामो यजेत"इत्यादौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । क्षणिकस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वासम्भवात् । अपूर्वस्य च पूर्वमनुपस्थितत्वात्स्वर्गसाधनापूर्वजनकत्वबोधो ऽसम्भवीति तस्मात्कार्यमेव विध्यर्थः । तच्चापूर्वे पर्यवस्यति । तथा च यागविषयकं कार्यमिति बोधः । लौकिकवाक्यस्यापूर्वे तात्पर्याभावात् कार्यत्वे लक्षणेति ।

गुरुमते अपूर्वस्य विध्यर्थत्वे दोषान्तरमाह *किंचेति । तस्माद्रात्रिसत्रन्यायेन नित्येष्वर्थवादिकं फलमपि, नित्यत्वादेव च न कामना[1]भावे प्रवृत्तिः । *पण्डेति । पण्डो नपुंसकम्, फलाजनकत्वात् ॥ ३२ ॥

(कु० टी०) यथा कथंचिद्वासमानविध्यविषयताकवाक्ये गतिमाह *योब्राह्मणायेति । योग्यतया आह *यमदूनेति । विनिगमनाविरहादाह *निवर्त्तकत्वेनेति । प्रकृते ऽनिष्टश्रवणादाह *तेनेति । अन्यथा प्रमाणत्वासम्भवेनेत्यर्थः । *अत एव–प्रेरणाया विध्यर्थत्वादेव । एवमग्रेऽपि । तदेवाह *निमन्त्रणमिति । तत्र तत्त्वे हेतुमाह *निमन्त्रयते इति । उक्तमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति *नचेष्टसाधनत्वमित्यादिना ग्रन्थेन । तत्रादौ शङ्कते *अस्तीति । समाधत्ते *न्यायेति । *प्रागुक्तेति । तत्स्वरूपविवरणरूपेत्यर्थः । प्रवर्तनासंप्रश्नयोर्लिङिति न्यासाभिप्रायेणाह *चतुर्णामिति । विध्यादीनामित्याद्युक्तेरिति भावः । *भाष्ये इत्यस्योक्तमिति शेषः । तस्य च द्वितीयेत्य[2]न्तेनान्वयः । सत्त्वादित्यस्य तत्प्राप्तिरिति शेषः । कैयटोक्तमु-

(१) कामनाभावेकामनासत्वे एव प्रवृत्तिरिति नेत्यर्थः ।
(२) द्वितीयो य इतिशब्दः भवतिशब्दात्परः तदन्तेनेत्यर्थः ।

त्तरार्थमाह *सक्रियेति । स्वयं तदाशयमाह *तदिति । क-
र्तृपदेन तत्परामर्शकतत्पदेन किञ्चिद्व्यवहिततदग्रिमभाष्यमाह *अ-
थापीति । तादृशकर्तुरपि यदि हेतुसंज्ञासूत्रे ग्रहणमिति भावः ।
अत एवेत्युक्तं विशदयति, *इष्टसाधनत्वस्येति । प्रयोजकव्यापार-
त्वाभावेनेत्यर्थः । *तदसङ्गतिरिति । शङ्कासमाधानयोरसङ्गतिरि-
त्यर्थः । अभ्युपेत्याह *पर्यायेति । वस्तुतस्तदविषय एवेत्या-
ह *नापीति । एवं च शङ्कैव तावदयुक्तेति भावः । संमत्यन्तरमाह
*विधीति । परसंमतिमप्याह *वात्स्यायन इति । *एवेनान्यव्य-
वच्छेदः । ननु क्लृप्तेष्टसाधनत्वादितो ऽपूर्वप्रेरणात्वादिकल्पने गौर-
वमत आह *प्रेरणात्वमिति । *एवं च—निरूपितप्रेरणाबोधे लि-
ङादेः साधुत्वस्य सूत्रभाष्यादिसंमतत्वे च । उदयनाचार्यमतं
खण्डयति *एतेनेति । उक्तसूत्रभाष्यादिविरोधेनेत्यर्थः । *लि-
ङर्थइति । लिङादीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । प्रेरणात्वेनेत्यादिः ।

तदुक्तम्—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यर्थो लिङादिभिः ।
अभिधेयो ऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ इति ।

आदिः प्राग्वत् । "न कलञ्जम्" इत्यादौ कलञ्जभक्षणमनिष्टसाधनं
कर्त्तव्यत्वेनाप्तेनानिष्यमाणत्वात् । यथा मत्पित्रा कर्तव्यत्वेनानिष्य-
माणं विषभक्षणं मदिष्टसाधनमिति बोध्यम् । कलञ्जम् 'तर्बूज' इति
भाषया प्रसिद्धम् । कलञ्जं तु विषदिग्धबाणहतमृगमांसमिति प्रा-
च्याः । *तदिति । इष्टसाधनत्वादीत्यर्थः । ननु लोके तथा स-
म्भवे ऽपि वेदस्य नित्यत्वेन तत्रासम्भवो ऽत आह *वेदेइति ।
दोषान्तरमाह *वक्त्रिच्छेति । अत्र भाष्यसंमतिमाह *कइति ।
प्रागुक्तत्वादाह । *हेतुमतीति । ननु तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति ।
तत्र तावत्प्रयोज्यव्यवहारमाह *नाहमिति । प्रयोजकव्यवहारमाह
*प्रेरयितुरपीति । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । इष्टापत्तावाह *नचेति ।
नहीत्यर्थः । *विसंवादिनीत्वमिति । विसंवादित्वे हेतुमाह *अधीति ।
दोषान्तरमाह *किञ्चेति । तत्र तदापत्तौ हेतुमाह *ईश्वरेति । ननु
वेदान्तिमते वेदस्य ब्रह्मपरत्वेन पौरुषेयत्वमेवात आह *श्वा-
सेति । तावताऽप्यपौरुषेयत्वाक्षतेः । नन्वेवमुक्तातिप्रसङ्ग एवात

आह *बौद्धेति । *अत एव—उक्तवैलक्षण्यादेव । उक्तमित्यत्रान्वयः ।
तत्तात्पर्यमाह *सौत्रेति । उदुम्बरं ताम्रम् । ननु कर्तृक्तान्तप्रमत्त-
शब्दस्य गीतशब्देन समासो ऽनुपपन्नस्तत्रभवत इत्यनेन सा-
काङ्क्षत्वादतः कैयटमाह *प्रमत्तेति । भावे क्तः । *तत्रेत्यस्यार्थो
*वेदेति । ननु तत्र न स्वाभाविकः सो ऽत आह *तत्त्वमिति ।
यस्त्वप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि तत् प्रमाणमिति ध्वनयन्नाह
*भ्राजेति । *एकः शब्दइति । श्रुतीत्यर्थः । एतेन यजेतेत्यादिशब्द-
प्रयोगरूपा प्रेरणा वेदे ईश्वरनिष्ठेत्यपास्तम् । तदाह *इतिदिगिति ।
मीमांसकादिमतं खण्डयति *अपूर्वमिति । अपूर्वत्वेनेति भावः ।
*विधीति । लिङादीत्यर्थः । वेदे सम्भवादाह *लौकिकेति । वेदेऽपि
दोषमाह *किञ्चेति । यत इति शेषः । येन नैमित्तिकवि-
धिपरिग्रहः । *पण्डेति । क्लीबमित्यर्थः । निष्फलमिति याव-
त् । तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके इत्यमरः । प्रवृत्त्या-
देरन्यथोपपत्तेराह *गौरवमिति । एतेन निष्फले सन्ध्यावन्दनादौ
विध्यर्थबाधापत्तेर्नैतद्विध्यर्थ इति । न । तथा सति तत्र प्रवृत्त्यनापत्ते-
र्निष्फलत्वात् दुःखैकफलकत्वाच्च । प्रवृत्तिमात्रे इष्टसाधनताज्ञानस्य
हेतुत्वाच्च । नचापूर्वोद्देशेन प्रवृत्तिः । तावताऽपि इदमेवेष्टमा-
दायेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वोपपत्तेः । वस्तुतः प्रवृत्तिविषयसा-
ध्यत्वे सतीच्छाविषयत्वमेव फले उद्देश्यत्वम् । नच तदपूर्वस्य ।
नचान्यदेव तत्कल्प्यं मानाभावात् । पदार्थान्तररूपोद्देश्यत्वस्य प्र-
वृत्तावनुपयोगाच्चेति भूषणाद्युक्तम्, स्वविशेषणशौचादिवर्तमानता-
प्रतिसन्धानकालिकम् इष्टसाधनतालिङ्गकं कार्यज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् ।
कार्यता कृतिसाध्यत्वम् । तेन कृतौ जननीयायां चिकीर्षा द्वारम् । सा
च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयेच्छा—कृतिसाध्यो यः
पाकः स मे भवत्वितीच्छाऽनुभवात् । पाकं कृत्या साधेययमि-
तीच्छाया अप्यत्रैव पर्यवसानम् । एवं चेच्छायाः स्वप्रकारकधी-
साध्यत्वनियमो ऽप्युपपन्नः । न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या सा । कृत्य-
साध्ये प्रवृत्त्यापत्तेः । कार्यत्वेन कार्यं विध्यर्थः । तच्च कार्यं वेदे ऽपू-
र्वमेव । नच तस्य शक्यत्वे न मानम् । यतस्तस्यावाच्यत्वे स्वर्गका-
मस्य यागेनान्वयो वाच्यः—स्वर्गकामस्य यागः कार्यमिति । स च
न सम्भवति धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अत

एव लिङाऽपूर्वं कार्यत्वेनाभिधेयम् । कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वं तत्रापूर्वस्य साक्षात्तत्साध्यत्वासम्भवात्, यद्द्वारा तस्य कृतिसाध्यत्वं स धात्वर्थो यागदानहोमादिरनुबन्धो विषयो ऽवच्छेदक इति अपूर्वनिर्वर्त्तकत्वेन कारणम् इति च तैर्व्यवह्रियते ।

वरदराजो ऽप्याह मुख्यार्थमभिदधतः शब्दस्य यत्रार्थे तात्पर्यं तत्र मुख्यैव वृत्तिः–यथा स्वर्गकामपदस्य कक्षान्तरितनियोज्यपरस्येति । योग्यतासहकृतपदबोध्यत्वात्कक्षान्तरितत्वम् । अपूर्वमेव च नियोगपदेनोच्यते । कार्यत्वेन नियोज्यकर्मीकात्मविषयकप्रेरणकर्तृत्वात्, इत्यादि प्राभाकराद्युक्तंचापास्तम् । तदाह *इतिदिगिति ॥३२॥

एवं च "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिना ज्योतिष्टोमस्य गृहीता स्वर्गसाधनता क्षणिके यागे व्यापारमन्तराऽनुपपन्नाऽपूर्वं कल्पयति । अपूर्वं तु यागस्य काऽपि उत्तरावस्था फलैकनाश्या । यद्वा कर्मापूर्वादीनामचेतनतया फलजनकत्वासम्भवाच्चेतनेश्वराधिष्ठितत्वेऽवश्यवक्तव्ये त्वेतन्निष्ठाभ्यां कर्मजन्यप्रीत्यप्रीतिभ्यां मायावृत्तिरूपतया अनित्याभ्यां प्रतिजीवकर्मसाध्याभ्यां सुखदुःखाद्युपपत्तिः । कर्मापेक्षत्वात्सेवानुरूपफलदो राजवल्लौकिकोऽपीश्वर इति न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये । श्राद्धादिजन्यमपूर्वं पुत्रे पितृषु च । उभयत्र फलश्रवणात् । मुक्ते तु नादृष्टम् । तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादेरेवादृष्टम् । कर्तुरेवादृष्टं तस्यैव फलमिति तूत्सर्गः ।

ननु स्वर्गत्वस्य वाजपेयगङ्गास्नानदानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येन कथं ज्योतिष्टोमे स्वर्गसाधनताग्रहः कार्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वाद् इति चेन्न ।

प्रवर्तनया वाक्यान्तरपर्यालोचनवतो विजातीयस्वर्गसाधनत्वस्यैवानुमानात् ।

ध्वनितं चेदं "स्वरितञितः" इतिसूत्रे भाष्ये ।

तत्राहि–"नचान्तरेण यजिं यजिफलं लभन्ते" इत्युक्तम् । 'नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति' इति कैयटः ।

एतेन यत्कैश्चिदुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेव गृह्यते । नच ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसाम्यापत्तावल्पवित्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धौ श्रमाधिक्येन द्वेषाज् ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तौ तद्विधीनामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्फलस्वर्गाणां भूयस्त्वाल्पत्वकल्पनया प्रवृत्तिसम्भवात् ।

युक्तं चैतत् । नहि वैजात्यमात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः । सम्भवत्यपि क्षीरपाने मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्तेः । तत्रापि फलवैजात्यज्ञानात् । भूयस्त्वमनेकधा फलबाहुल्यम् । फले उत्कटत्वं बहुस्वपुरुषगामित्वम्, शीघ्रताचेत्यादि । अन्यथा "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्युक्तेः समारब्धदर्शपूर्णमासानां काम्येष्टिप्रवृत्तिविलोपस्तत्रापि दुर्वारः ।

यद्वा लौकिकप्रतिष्ठारूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृत्तिसम्भवः ।

अत एव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पफलकराज्यार्थं गोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिः । दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फलं भगवता—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

इत्यादिना ।

अत एवाधुनिकानां कर्मासाङ्गत्वं जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु—

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते ।
संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात् कलौ युगे ॥

इति देवलवाक्यस्य, सङ्करेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत्, यावच्च वेदस्य नियमाध्ययनरूपा प्रकर्षेण वृत्तिः, तावदेतद् द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः,

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।
कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः ॥
संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता । इति–

व्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्येष्वपि अग्निहोत्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिः । प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमाना उत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति न दोषः ।

अत एव गीतायाम्—

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

इत्यनेन दम्भस्यापि यज्ञफलतोक्ता । दम्भो धार्मिकत्वेन ख्यापनम् । अपिचेतिपदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्व्याख्यातारः ।

यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्संप्रत्यधर्म एव, तथाऽपि

तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वभ्रमाद् दम्भार्थी तत्र प्रवृत्तिः ।

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ इति च ।

किञ्च समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ॥
दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ इति–
भारतोक्तेः ।

अत एव 'वित्तशाठ्यं न कारयेद्'इति न तत्तद्व्रतप्रकरणे पठ्यते इति । तत् परास्तम् । उक्तभाष्यविरोधात् ।

तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्भूयस्त्वसमनियतत्वान्न दोषः ॥ ३३ ॥

(कुं० टी०) *क्षणिकेइति । कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिन एव कारणस्य कार्यजनकत्वात् । *यागस्येति । यद्यपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्याग एव यागस्तथापि संपूर्णकर्मकलापस्य यागाङ्गत्वाद् यागत्वम् । *उत्तरावस्थेति । कारणपरिणाम एव कार्यमिति भावः । *फलैकनाश्येति । तेन न फलान्तरम् । नन्वीश्वरस्य सर्वान्प्रति एकरूपत्वात् स्वर्गनरकाद्यनुपपत्तिरत आह *कर्मापेक्षत्वादिति । नैर्घृण्यम्–निर्दयता । ननु "शास्त्रे देशितं फलमनुष्ठातरि"इति न्यायात्कर्तर्येवादृष्टं स्वीकार्यम् । तथाच पित्रुद्देश्यकपिण्डदानादौ कृते पुत्रे एवादृष्टोत्पत्त्या पित्रादेः स्वर्गाद्यनापत्तिः व्यधिकरणत्वात् । पुत्रादिकर्मणा पित्रादौ चादृष्टं न संभवति व्यधिकरणत्वा-

त् । अत आह *पुत्रे पितृषु चेति ।

अयं:—भाव सर्वत्र भोगाधिकरणे एवापूर्वं लाघवात् । तथाहि भोगं प्रति साक्षात्संबन्धेनापूर्वस्य जनकता संभवति अन्यथा तु परंपरा कल्पनीयेति । ननु यत्र तत्त्वज्ञानिना पुत्रेण कर्म कृतं तत्र भोगाधिकरणे एव तदपूर्वकल्पनापत्तिः, अस्मन्मते तु तत्र मिथ्याज्ञानाद्यभावेनादृष्टानुत्पत्तेरिति चेन्न । यत्र मुक्तपितरमुद्दिश्य कर्म कृतं तत्र कर्तर्यदृष्टकल्पने गौरवं भोगायतने त्वसम्भवान्न तत्कल्पनम् । *तद्विरोधित्वादिति । "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इति श्रुत्या अदृष्टजनकयोर्धर्माधर्मयोरुभयोरपि नाशबोधनात् । *साधारण्येनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि कारणताग्रहः । नच ज्योतिष्टोमवदन्याद्वृत्तिः स्वर्ग इति भावः । विजातीयदाहं प्रति तृणारणिमणीनां कारणत्वादिति भावः । किंच "व्रीहिभिर्यजेत" "यवैर्यजेत" इति दर्शपूर्णमासोद्देशेन विहितयोः व्रीहियवयोः परस्परव्यतिरेकेण फलजनकत्वादुक्तैव गतिः । नहि तत्रैकशक्तिमत्त्वेनोभयोरनुगमः । "स्योनं ते सदनं कृणोमि" इति मन्त्रस्य व्रीहिप्रयोग एवाङ्गत्वं नतु यवप्रयोगे—"व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान" इति मन्त्रलिङ्गादिति सिद्धान्तासङ्गतेः । 'व्रीहिभिर्यक्ष्ये' इति संकल्पावच्छिन्नसमवायसंबन्धस्यैव व्रीहिकार्यतावच्छेदकसम्बधत्वेन व्रीहिरूपकारणाभावेऽपि यवरूपकारणेन कार्योपत्तौ बाधकाभावः ।

*नहि वैजात्येति । तस्मादग्निहोत्रजन्यापूर्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन स्वर्गत्वमवच्छेदकमित्यदोषः । *सर्वेभ्यः कामेभ्यइति । दर्शपूर्णमासयोर्नित्यत्वात् तदनुष्ठानेन पुत्रादिफलस्यापि सम्भवात्पुत्रेष्ट्यादिविलोपापत्तिरित्यर्थः । ननु दर्शपूर्णमासयोरग्निसाध्यत्वेनाग्न्याधानात्प्राक् पुत्रेष्टिसाफल्य-

मस्त्येवेत्याशङ्क्याह *समारब्धेति । *लौकिकप्रतिष्ठार्थमिति । 'सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च'इतिभगवदुक्त्या लौकिकप्रतिष्ठाया अपि प्रवर्तकत्वात् । *गोत्रजेति । गोत्रजानां ब्राह्मणादीनां चेत्यर्थः । *त्रेता—त्रित्वम्—अग्नित्रयम् । गुण आर्षः । परेतु अग्निहोत्रशब्दः सर्वाधानपरः ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता ॥ इति ।

लौगाक्षिवचनात् । यावद्वर्णविभाग इतितु चत्वार्यब्दसहस्राणीत्यस्यैव सङ्कोचकम् इत्याहुः । *उक्तभाष्येति । "नचान्तरेण यजिं यजिफलम्" इति भाष्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(क० टी०) *एवञ्च—तस्य शक्यत्वेच । पदार्थान्तरकल्पने गौरवादाह *यागस्येति । तत्कल्पने ऽपि गौरवादाह *यत्नेति । आदिना ज्ञानम् । *वक्तव्येइति । गौरवमिति ततो लाघवादिति शेषः । *तदिति । ईश्वरेत्यर्थः । तयोर्नित्यत्वेऽनिष्टापत्तेराह *मायेति । वैचिञ्यायाह *प्रतिजीवेति । आदिना मोहः । नन्वेवं तस्य वैषम्याद्यापत्तिरत आह *कर्मेति । स्पष्टं चेदं (उ० मो० अ० ३ पा० २ अधि० ८ सू० ४०-४१) "धर्मं जैमिनिरत एव" इति पूर्वपक्षखण्डकेन "पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशाद्" इति व्याससूत्रेणोक्तम्, हेतुश्रुत्युपपत्तिरूपम् । पूर्वमीश्वरम् । तुरुक्तवैलक्षण्ये । तं फलदातारं स आह । कर्मसापेक्षत्वाच्च न वैषम्यनैर्घृण्ये । कर्मव्यापारश्च'अनेनेदं कृतमस्येदं फलममुककालेऽमुकदेशे भवतु'इतीश्वरोपाधिवृत्तिविशेषः फलवत्तारूपः । फलबलादयमेवेश्वरप्रीतिपदेनोच्यते ।

चितिशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ।
प्रतिमाकर्मसंज्ञाऽभा तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

इतिविष्णुपुराणे कर्मण ईश्वरशक्तित्वम् ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् ॥

इतिगीतोक्तेश्चेति तदर्थः । आद्यपक्षे कश्चिद्विशेषमाह *धा-

श्राद्धीति । आदिना तर्पणम् । *उभयत्रेति । तत्राद्ये प्रत्यवायाभावः, ब्रह्महत्यादिपापनाशः, सत्यां कामनायां पुत्रादि च फलम् । अन्त्ये नरकोद्धारः, सर्वपापनाशः, स्वर्गब्रह्मलोकप्राप्त्यादि यथार्थं फलम् । इदमप्यमुक्तविषयमित्याह *मुक्तेत्विति । ततोऽपि विशेषं क्वाचित्कमाह *पित्रादीति । *पुष्करिणीति । अल्पं सर इत्यर्थः । एवेन पुत्रव्यवच्छेदः । ननूभयमयुक्तं फलोत्पत्तेः कर्तर्येव दृष्टत्वात् । नच—

सुतादिकर्तृकं यस्यां श्राद्धं श्रद्धासमन्वितम् ।
पित्राद्युद्देश्यफलदं सा गया यागतोऽधिका ॥

इत्युक्तेर्न तथेति वाच्यम्।कर्मभिः कर्तर्येव फलोत्पादाद्।ततस्तत्र स्वर्गादिफलमित्यनुपपत्तेर्दुरुद्धरत्वात्। "शास्त्रीयं फलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वाद्"इति न्यायाद्।अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । जातेष्टाविवाकर्तर्यपि फलमिति । न । श्राद्धे पित्रादेर्दैवतात्वात्। तस्यां च कर्मणः फलाजननं तज्जनने वा तस्याधिकारित्वापाताद्देवतात्वाभावापत्तेः । उभयरूपतायां च फलभाक्त्वेनाधिकारितया कर्म प्रति प्राधान्याद्देवतात्वेन च तत्प्रत्येव गुणत्वादेकप्रतियोगिकैकनिष्ठगुणप्रधानभावरूपवैरूप्यापत्तिः । "वाजपेयेन" इत्यादाविव जातेष्टौ पुत्रस्यादेवतात्वेनोक्तविरोधाभाव इति वैषम्यात्।अकर्तृनिष्ठफलजनने च कर्तुरप्रवृत्त्यापत्तेर्विरोधः । कर्तृसमीहितसाधनतावत्त्वावगमफलप्रवर्तकत्वव्याघातात्।स्वगतफलान्तरार्थं प्रवृत्तौ च तावतैव प्रवर्तकतानिर्वाहात्पित्रादिगतफलाभावापत्तेः । अन्यतरत्वेनोपपत्तावुभयगतफलाङ्गीकारकल्पनाक्लेशायोगात् । पितृगतफलश्रुतेरर्थवादतयाऽप्युपपत्तेः।यदाऽपि शास्त्रे फलशब्देनापूर्वमुच्यते तदाऽप्यपूर्वस्य प्रयोक्त्राख्यकर्तृगामित्वात्फलाङ्कुरावस्थाया एवापूर्वत्वादपूर्वफलयोश्च सामानाधिकरण्यनियमादन्यथाऽतिप्रसङ्गान्न ततस्तत्र फलमिति चेन्न । यथा "यस्मिञ्ञ जाते" इति वचनात्तार्तीयन्यायं बाधित्वाऽकर्तर्यपि पुत्रे फलं तथाऽत्रापि नानागुणवाक्यात्पित्रादौ तत्स्वीकारात । "फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्याद्शेषभूतत्वाद्" (पू० मी० अ० ४ पा० ३ अधि० १७ सू० ३८) इतिचातुर्थिकन्यायात् । नचातिप्रसङ्गादि, शास्त्रस्यैव नियामकत्वात् । एवमपूर्वेऽपि । यदि कृतिसमानाधिकरणमेवादृष्टं स्यात्तदा तत्त्वज्ञानिकृतश्राद्धेन पितुः स्वर्गो न

स्यात् । श्राद्धकर्तुः पुत्रस्य कर्मनाशास्पर्शादौ पितुः स्वर्गश्च न स्यात् । एवं "शास्त्रे देशितं फलमनुष्ठातरि" इति यथोत्सर्गः, तथा 'कृतिसमानाधिकरणमदृष्टम्' इत्यपि ।

एवञ्च यत्रोभयत्र फलश्रुतिस्तत्रोभयगतमदृष्टम्, यत्र त्वन्यतरस्यैव फलश्रुतिस्तत्र तत्रैव । यत्र न तथा वचनं तत्र पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादिस्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तादृशशिष्टाचारेण तथा श्रुतिकल्पनात । एवं दुर्गापाठादावपि । फलं च किंचिद्विधिवादोक्तं क्वचिदार्थवादिकामित्यन्यत् ।एतेन 'कर्त्रैवापूर्वम् इति, 'फलवत्येव चापूर्वम' इति चापास्तम् । तदेतदभिप्रेत्याह *कर्तुरेवेति । अपूर्वकल्पकस्वर्गसाधनताग्रहे प्रागुक्तव्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्कते *नन्विति । *प्रवर्तनयेति । विधिबोध्ययेत्यर्थः । प्रतिपादितामिदमनुपदमेव । *कैयटइति । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यपि प्रतिपादितम् । भूषणकारादिमतं खण्डयति *एतेनेति । *सर्वेषां स्वर्गेति । तदन्यफलशून्यवैदिकादिवाक्यबोध्यकर्मणामित्यर्थः । कार्यतावच्छेदकधर्मस्यातिप्रसक्तत्वेऽपि न दोषस्तत्सामानाधिकरण्येनैव कार्यत्वबोधो विधिलब्धो नतु स्वर्गत्वावच्छेदेन, अवच्छेदकत्वांशबोधनासामर्थ्यादसम्भवाच्चेति भावः । वैजात्यकल्पकतयोक्तमीमांसकसिद्धान्तं खण्डयति *नचेति । विधिलभ्यार्थविचारकाले वैजात्यास्वीकारे इति शेषः । *सिद्धाविति । समीहितेत्यादिः । *अप्रामाण्येति । तदापत्ताविरत्यर्थः । नन्वेवं को विशेषः कल्पनाया अविशेषादत आह *युक्तंचेति । मात्रपदेन फलभूयस्त्वादिव्यवच्छेदः । हेतौ हेतुमाह *तत्रापीति । एवमपि न्यूनतापरिहारायाह *भूयस्त्वमिति । आदिना चिरकालस्थायित्वादिः । उक्तदोषस्तवापि । *क्वचिदिति । त्वयाऽपीदमवश्यं तत्र ततो निर्वाहेऽपि स्वीकार्यमित्याह *अन्यथेति । तेषां भूयस्त्वाद्यकल्पने इत्यर्थः । *इत्युक्तेरिति । नचैतावता सर्वफलेषु तयोः प्राप्तावपि विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तत्प्रयोगस्य नित्यतया आवश्यकस्य पुत्रादिकामनयैवानुष्ठानप्रसङ्गान्नित्यसिद्धिसम्भवेन प्रयुक्तिलाघवलोभात् तत्रैव प्रवृत्तेः, तदाह *समारब्धेति । तत्र तादृशभूयस्त्वादिकल्पने गौरवादाह *यद्वेति । महति कर्मणीति भावः । अस्यावश्यकत्वमा-

ह *अत एवेति । तादृशफलेच्छातः प्रवृत्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । उक्तरीत्या अनिर्वाहमाह *स्वल्पेति । ऐहिकभोगादीत्यर्थः । अत्र संमतिमप्याह *दर्शितश्चेति । *तदेव-लौकिकप्रतिष्ठारूपमेव । *भगवता-श्रीकृष्णेन । गीतायामिति शेषः । आदिना—

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च इत्यादि। प्रसङ्गात्सिद्धान्तं कथयन्नाह *अत एवेति । उक्तोऽर्थः । प्रवृत्तिरित्यत्रान्वयः । आर्थित्वाद्यभावादाह *कर्मेति । अत एवाह *अनधीति । साध्येष्वित्यादिसप्तम्यन्तद्वयस्य यागादिष्वित्यत्रान्वयः । तदर्थमाह *सङ्करेभ्यइति । *तावदिति । नचैतद् द्वयमधुनाऽस्ति अन्यस्य वर्णविभागपदार्थस्य दुर्वचत्वात् । क्षत्रवैश्ययोरिदानीमसत्त्वेन तद्घटितविभागासम्भवादिति भावः । स्पष्टश्चेदमन्यत्र । *त्रेतेति । श्रौताग्निषु रूढोऽयमुणादिसिद्धः । आदिना भारते वनपर्वण्युक्तसंग्रहः । तथाहि—

नाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपादो नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥
नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्यान्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्वमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य न वै तादृग् जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ इति ।

अनिर्णिक्तपादः-अप्रक्षालितपादः । अनाचान्तश्च । अब्रह्मविद् वेदं पाठतोऽर्थतश्चाविद्वान् । अविपश्चिद् वेदादधिगतार्थस्यानुभवहीनः । अनेन तपोहीनत्वं सूचितम् । बुभुत्सवः परचित्तं ज्ञातुमिच्छवः । ऋत्विगप्येवंविध एवेत्याह नाश्रोत्रियमिति । यज्ञादौ मोघं निष्फलं सिञ्चति जुहोति पुरा शीलगोत्रादिज्ञानात्प्राक् । अश्रोत्रियपदार्थमाह अपूर्वमिति । अज्ञातकुलशीलम् । आह—वेदइति शेषः । ईदृशस्यैवाग्निहोत्राधिकारो नान्यस्येति भावः ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता ॥ इति ।

लौगाक्षिवाक्ये पूर्वयुगानि द्वापरान्तानि तदाश्रितेत्यर्थात्कलावर्धाधानमेव । तदपि तावत्पर्यन्तमेवेति तत्त्वम् । यत्तु युगस्य पूर्वं पूर्वयुगं कलेः पूर्वभाग इत्यर्थ इति दीक्षिताद्याः। तन्न। पूर्वाणि च तानि युगानि चेति कर्मधारयस्यैवौचित्यात् । द्वापरकल्योः सन्धावेव स्मृतीनां प्रवृत्त्या तथाऽर्थस्यैव युक्तत्वात् । एतेन त्रेतापरिग्रह इति

वदता सर्वाधानमेव निषिध्यते अत एवोक्तरीत्या लौगाक्षिसङ्गतिरित्यपि दीक्षिताद्युक्तमपास्तमित्याद्यन्यत्र स्पष्टम् । *घनेति । लौकिकेत्यादिः । ननु तत्सत्त्वान्निवृत्तिरेव कुतो नात आह *प्रतिष्ठेति । तत्र रागोत्कटत्वादेव तत्र न द्वेष इति तद्धाने ऽपि न निवृत्तिरिति भावः । *अत एव-उक्तोऽर्थः । व्याख्यानग्रन्थमाह *दम्भइति । पदाधिक्यं निराचष्टे *अपिचेतीति । अस्य तात्पर्यमाह *यद्यपीति । *अयम्-अग्निहोत्रादिः । अन्यदपि तत्रोक्तमित्याह *विधीति । अन्नदानरहितम् । वस्तुतस्तद्वृत्तस्य तत्त्वकल्पनाऽपि न, मानाभावात्, गौरवाच्च, किं त्वन्यथा व्यवस्थैवोचितेत्याह *किञ्चेति । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *अत एवेति । ततो व्यवस्थौचित्यादेवेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *उक्तेति । युक्तं चैतदित्याद्युक्तदोषमुद्धरति *तत्तदिति ॥ ३३ ॥

ननु भीष्मकण्वादीनां पाद्मोक्त्योः—

वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
गङ्गापुत्राय भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे ॥
अपुत्राय ददाम्येतदुदकं भीष्मवर्मणे ।

इत्यादितर्पणमन्त्र—

वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे ॥

इत्यर्घ्यदानमन्त्रयोर्नित्यब्रह्मचर्यश्रवणादपत्नीकतया ऽपत्नीकस्य च 'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति' इत्यादिवचनैरग्निसाध्ये कर्मण्यनधिकारात्कथं तदनुष्ठानम् ? ।

'अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शन्तनुं पुरा ।
ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार' इति वचनाच्च । 'भाव्यनूर्ध्वरेतस्त्वमाहृत्योर्ध्वरेतसं चकार' इति तदर्थः । आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्याद्येकवाक्यत्वात् ।

त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम् ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसम् ॥ इति-

शान्तिपर्वोक्तिस्तु दास्यादिभिरप्युपपन्ना । स्त्री-
शब्दस्य पत्नीपर्यायत्वाभावात् । अनेकसहस्रविवाहा-
भावाच्च ।

अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।

इत्यपरथा दाशाग्रे कृतप्रतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भ-
विष्यतीत्यर्थः ।

किञ्च पूर्वं ब्रह्मचर्याभावे अमोघवीर्यत्वेन कथं
तस्य पुत्राभावः स्यात् ।

किञ्च अनेकसहस्रपत्नीसत्त्वे "ऋतुस्नातां तु यो
भार्याम्"इत्यादिदोषश्रवणात् तत्प्रतिज्ञाया अत्यनौ-
चित्यं स्यात् । दाशो वा कथं तत्र पर्यनुयुञ्जीत । प-
श्यामीवेति पाठे 'ऊर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामि'-
इत्यर्थः ।

ऋते शान्तनवाद्भीष्मान्न पश्याम्यूर्ध्वरेतसम् ॥

इत्युत्तरार्धपाठः क्वचित् । ऊर्ध्वरेतस्त्वं चाष्टविध-
मैथुनेच्छारहितत्वम् । एतेनैतद्बलात्तस्य पत्नीकल्पनम-
पास्तम् ।

नच नित्यस्य ऋतुकालिकस्त्र्युपगमस्य नैमित्ति-
केन पित्रर्थमङ्गीकृतेन ब्रह्मचर्येण बाधः । षोडश्या-
मेव संनिहितं प्रति अनेन नित्येन तत्तन्नैमित्तिकस-
कलनिषेधस्य बाधदर्शनात् । अत एव 'ऋतौ श्राद्धदि-
नेऽपि भार्यां गच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिः'इति मिताक्ष-
रा । तस्य अग्निहोत्रादिसत्त्वे मानं तु तन्मरणकाले—

महता राजयोगेन परिवारेण संवृतः ।
स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥
प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।

इत्यादि भारते युधिष्ठिरवाक्यश्रवणम् ।

य एष रोषात्प्रतपन् बलस्थो
यो नः सेनां सिंह इवाररक्ष ।
स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुः
येनाहृतास्त्रिदशा वाजिमेधाः ॥

इत्यादि च ।

त्रिशतं वाजिमेधा इति क्वचित्पाठः । नोऽस्मत्तः,
सेनां स्वसेनामित्यर्थः ।

कण्वस्य तु महाकविना कालिदासेन शकुन्तला-
नाटके शकुन्तलोपाख्याने भारतोक्तमूर्ध्वरेतस्त्वं प्रथ-
माङ्के स्वयमुक्त्वा चतुर्थे तस्य वैतानिकाग्निवर्णनं कृत-
म् । एवमाधुनिकानामप्यनधिकारिणां तत्कर्मणि प्रवृ-
त्तिरिति चेन्न । बह्वृचब्राह्मणे "अपत्नीकोऽग्निहोत्रमाह-
रे३न्नाहरे३द्" इति विचारमुपक्रम्य "आहरेदित्याहुः,
यदि नाहरेदनद्धा पुरुषः स्याद् , कोऽनद्धा पुरुषो न देवा-
न्न पितॄन् न मनुष्यानिति, तस्मादपत्नीकोऽप्य ग्निहो-
त्रमाहरेदिति तस्मात्सौम्यं याजयेद्"इत्युक्तेरपत्नीक-
स्याप्यग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारात् । अद्धेति सत्यनाम
तद्विपरीतोऽनद्धा इत्यर्थः । न देवानिति पूजयेदिति
शेषः । मनुष्यानातिथीन् । अत्रापत्नीकोऽपीत्य-
पिना तस्या विद्यमानत्वे तां विना यज्ञाद्यभावं सू-
चयति ॥ ३४ ॥

(कुं० टी०) ऊर्ध्वरेतसमिति । नच गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्" इति जाबालश्रुत्या आश्रमा नियमिताः। स्मृतिरपि—

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैस्तु मोक्तुमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ इति-

चेत्सत्यम् । नेह "हृदयस्याग्रे ऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः" इतिवत् क्रमो विवक्षितः, "यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्"इत्यादिश्रुतेः । *स्त्रीसहस्रैरिति । स्त्रीसहस्रमध्यस्थत्वेऽपि मनःक्षोभाभावादूर्ध्वरेतस्त्वमित्यर्थः । *दास्यादिभिरिति । वस्तुतस्तु स्वर्गे भाविस्त्रीसहस्रकथनमिदम् ।

*नित्यस्येति । नित्यस्याप्येकादश्युपवासादेर्नैमित्तिकेन चान्द्रायणनिमित्तकभोजनेन बाधवद् इति भावः। क्वचिन्नित्यस्यैव प्राबल्यं दर्शयति *षोडश्यामिति। रजोदर्शनदिनादारभ्य षोडश निशा ऋतुः। यो हि षोडश्यामेव निशायां पत्नीसंनिधिमान् तत्र श्राद्धादिदिनेऽपि स्त्रियमुपगच्छेदेवेत्यर्थः । *नित्येनानेन—ऋतुकालिकगमनेन । *वैतानिकेति । वितानो ऽग्नीनां विस्तारः । तत्र भवो गार्हपत्यादिः । *आहरेदिति । "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते नापुत्रस्य लोकोऽस्ति"इत्यादिश्रुतेश्च भार्याद्वेषादिना यो बुद्धिपूर्वमग्निमुद्वासयते सवीरहेत्यर्थः । *अपत्नीको ऽपीति । दैववशाद् देशान्तरगमने अग्निं सह नयेदित्यर्थः कुतो नेति चिन्त्यम् ॥ ३४ ॥

(क० टी०) *पाद्मोक्तयोरिति । हेमाद्रौ स्पष्टमिदम् । *इत्यादीति । आदिना—

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥ इत्यस्य—

परिग्रहः । *तर्पणेति । माघसिताष्टम्यामिति भावः । इदं च न ब्राह्मणस्य तस्य क्षत्रियत्वेन ब्राह्मणपितृत्वाभावात् । स्पष्टं चेदं रामार्चनचन्द्रिकायाम् । *नित्येति । आजन्मब्रह्मचारिणे, आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्युक्तेरिति भावः । *आवृत्येति । पाठे तन्निरस्येत्यर्थो बोध्यः । भारतमाह *अयमिति । बाल्यशब्दो हि कौमारपरोनत्वपत्यपर्यायः । एतेन बाल्यशब्दोऽयं राजकुमार इतिवदपत्यपर्याय इत्यपास्तम् । राजकुमार इत्यस्य हि राजशिशुर्न तु राजेत्यर्थः । राजापत्यत्वमारभ्य ब्रह्मचारिणे इत्यर्थे ऽपि वा बाधकाभाव इति न त्वदिष्टसिद्धिः । आदिना "जायापती अग्नी आदधीयाताम्"इत्यादि । अनूर्ध्वरेतस्त्वं व्यावृत्त्योर्ध्वेति पाठः । तन्निरासेनेत्यर्थः । आदिना । आजन्मेत्यस्य परिग्रहः । एवं जितेन्द्रिय इत्यस्यापि । सङ्कोचे मानाभावेन वैयाघ्रेत्यत्रऽपुत्रायेति पाठेऽपि प्रागुक्तपाठान्तराविरोधं परिहरति *त्वांहीति । दास्यादीत्यादिना वेश्यापरिग्रहः । *अभावाच्चेति । असम्भवात् । अन्यथा बहुवचनासङ्गतिरेव स्यादिति भावः । भारतमेवाविरोधान्तरायाह *आद्येति । *कृतेति । आदिपर्वणीति भावः । *पुनः—पुनरपि । तथाचेदमुभयं न दारपरिग्रहसाधकमिति तात्पर्यम् । *पुत्राभाव इति । सच तर्पणमन्त्रे, 'अद्यप्रभृति ' इत्यस्योत्तरार्धे च 'अपुत्रस्यापि ये लोका भविष्यन्त्यक्षया भुवि' इत्यत्र स्पष्टः । स्मृतिपादे ऽपूर्वार्थशिष्टाचारप्रामाण्यप्रतिपादके "अपि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" इति सूत्रे जैमिनीये भट्टाचार्योक्तिं खण्डयति *एतेनेति । पाठभेदेन प्रागुक्तसर्वदोषेणेत्यर्थः । पुनरपि तदुक्तिं खण्डयति *नचेति । यथा चैतत्तथा सर्वं स्पष्टीकृतं मिताक्षराव्याख्यायां लक्ष्म्याम् । *तस्य—भीष्मस्य । आदिना 'अग्नयस्ते समानीताः' इत्यादिपरिग्रहः । न केवलं तावन्मात्रं किन्तु यज्ञाद्यनुष्ठानश्रवणमपि प्रमाणन्तत्रत्यमित्याह *य एषे इति । विरोधाभावमाह *नोऽस्मत्त इति । अवधेः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति भावः । *स्वसेनाम्—स्वीयसेनाम् । *महेति । अभियुक्ततमेनेत्यर्थः । *भारतोक्तमिति । तत्प्रतिपादकभारतोक्तमित्यर्थः । *शाकुन्तलोपेति । बहुव्रीहिर्वा । उपाख्याने करणे ल्युड्वा ।

ऊर्द्ध्वरेता महाभागे भगवांल्लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेच्छंशितव्रतः ॥
कथं त्वं तस्य दुहिता सम्भूता वरवर्णिनी ।
संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ इति—

शकुन्तलां प्रति तत्र दुष्यन्तवाक्यम् । *स्वयमिति । विरोधसूचनाय । 'राजा-भगवान्काश्यपः परे ब्रह्मणि निष्णात इति,वः सखी शकुन्तला तदात्मजा' इति तत्रोक्तम् । *चतुर्थ इति । 'काश्यपः-वत्से इतः सद्यो हुतानग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व । सर्वे परिक्रामन्ति । काश्यपः-ऋक्छन्दसमाशास्ते—

अग्निं वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तविस्तीर्णदर्भाः ।
आघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पालयन्तु ॥ इति—

तत्रोक्तम् । यद्यपि तत्रादावग्निमित्येकवचनान्न श्रौताग्निर्नापि स्मार्त्तोऽग्निः ऋषीश्वराणामाश्रमे असत्त्वात्, तथाऽपि वैताना इत्यत्राग्नेर्वितानसंबन्धित्वं स्पष्टमेवेति न विरोधः । *कृतामिति । अन्यथा शास्त्रविरुद्धकथनेन काव्यदोषेषु तस्य प्रकाशादावुक्तत्वेन तस्य दुष्टत्वमेव स्यादिति भावः । एतेन हरिवंशे एकादशाधिकशततमेऽध्याये—

वृष्णीनामन्धकानां च गुरुर्गार्ग्यो महामनाः ।
ब्रह्मचारी स भूत्वा वै न स्म दारान्स विन्दति ॥
तथा हि वर्त्तमानं तमूर्ध्वरेतसमव्ययम् ।
श्यालोऽभिशस्तवान् गार्ग्यमपुमानिति राजनि ॥
सोऽभिशस्तस्तदा राजन्नगरे त्वजितेन्द्रियः ।
अलिप्सुस्तु स्त्रियं चैव तपस्तेपे सुदारुणम् ॥

इत्युक्तेरूर्ध्वरेतसो ब्रह्मचारिणोऽपि भार्यासद्भावः सिद्धः । दारान्विद्यमानानपि न विन्दति नाध्यगच्छत् । नचोर्ध्वरेतस्त्वान्न भार्येति वाच्यम् । श्यालपदासङ्गत्यापत्तेः । यद्यपि श्यालपदस्य राष्ट्रिकार्थकतया न तदनुरोधेनोर्ध्वरेतसो ब्रह्मचारिणो गार्ग्यस्य भार्याकल्पनं तथापि राष्ट्रिको यादवो वाऽभिशप्तुमसमर्थः पूजकतत्सम्बन्ध्यन्यतरत्वात् । राजसभायामपुमानित्यभिशापोऽपि स्त्रीसत्त्वे एव घटते । अतः पत्नीभ्राता श्याल एवात्र विवक्षितः ।

श्यालपदस्य राष्ट्रिकपर्यायत्वाभावश्चेत्यर्थादित्यपास्तम् । तत्रापि श्यालपदस्य भावितत्त्ववत्परत्वेनादोषादिति दिक् ।

अस्य पूर्वपक्षस्य प्रकृतसङ्गतिमाह *एवमिति । यथा युगान्तरे पत्न्यभावप्रयुक्तानधिकारे सत्यप्यनुष्ठान तद्वदित्यर्थः । अपत्नीकोऽपीति पाठः । तथैव तत्र सत्त्वात् । *तदाहुरित्यादिः । अत्र प्लुतिद्वयं विचारार्थम् । तत्र निर्णयमाह *आहरेदित्याहुरिति । अननुष्ठाने बाधकमाह *यदीति । प्रश्नोत्तराभ्यामनद्धाशब्दार्थं निश्चिनोति *कोऽनद्धा इति । उत्तरमाह *नदेवानिति । स्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । फलितमाह *तस्मादिति । मौख्यं अपत्नीकम् । विपरीतः-अनृतः । तथा च तादृशः पुरुषो भवेदिति तदर्थः । *अतिथीनिति । तथा च यो देवपित्रतिथीन्न पूजयेत्सोऽनद्धेत्यर्थः । अग्निहोत्राद्यननुष्ठाने देवपूजाद्यभावादनद्धात्वमिति भावः । *तांविनेति । तथा च तस्याः सति सम्भवे आवश्यकत्वमिति भावः ॥ ३४ ॥

नचेयं श्रुतिर्मृतपत्नीकपरा । सामान्यप्रवृत्तश्रुतेः संकोचेन व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ।

अत एव 'या यजमानस्य पत्नी साऽभिद्रुत्यावहन्ति यो वा कश्चिदविद्यमानायाम्' इत्यापस्तम्बसूत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्याभ्यामुक्तम्-'अवहन्तीत्यनुकृष्यते । अविद्यमानायामनालम्भुकात्वादिना निमित्तेनासंनिहितायामभावे च तस्या इत्यर्थः । अविशेषात् । वक्ष्यति च 'पत्न्यभावे तेजआदि लुप्यते' इति । किंच 'अस्याग्निहोत्रं मे' इति यजमानस्यैव स्वामित्वख्यापनेन 'व्रीहियवपश्वाज्यकपालपत्नीसंबन्धानि' इति प्रसिद्धाङ्गसमभिव्याहारेण च तस्या अङ्गत्वेन तदभावेऽपि तत् । किञ्च विद्यमानायास्तस्याः सहाधिकारेऽपि न यजमानसाम्यम् । 'यदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यं तन्न पत्न्या

ऽतुल्यत्वाद्' इति मीमांसकोक्तेः ।

किञ्च "वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीत" "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिकर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीम् ।

बह्वृचब्राह्मणेऽप्युक्तम् 'तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेद्' इति ।

किंच आचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषाम्—यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनाम्, यथा च भगवतो दाशरथेः' इति ।

अत्रान्त्यो ऽसंनिहितपत्नीकः । आद्यास्तदभाववन्तः । अत्रैवं वदता विद्यारण्येन श्रुतेः सङ्कोचेन व्याख्यानं स्वानभिमतमिति दर्शितम् । अनेनाचारेणासंकोचेन व्याख्यानस्यैव लाभात् ।

'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति' इति सूत्रे च रुद्रदत्तेनैवमुक्तम्—'अग्निहोत्रं पत्नीवत् सन्निहितपत्नीकम् । "स्वे आयतने पत्न्युपविशति" इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे पत्नीवद्वचनं तस्या विद्यमानत्वे आदरार्थम् । अस्येति वचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति ख्यापितं भवति । तच्च दर्शितं प्राग्' इति ।

एतेन यद् रामाण्डारेण 'श्रुतिर्मृतपत्नीकविषया अत्रत्यमस्येति वचनं तु प्रवृत्तसत्राणां कस्य चिन्मरणे तन्नेदिष्ठं तत्स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह सत्रसमापनमुक्तम् । एवं च कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रानुष्ठाने नेदिष्ठपत्न्या सह प्रयोगः प्राप्तः तथा मा भूत् मृतपत्न्यैव सह कर्तव्यमित्यर्थम्' इत्युक्तम्,

तदपास्तम् । विना बाधं प्रकरणान्तरे निवेशस्यायुक्तत्वात् । किञ्चैतद्व्याख्याने ऽस्येत्यस्य पत्नीविशेषणत्वे पत्नीवदिति वृत्तिरयुक्ता स्यात् । "सविशेषणानां वृत्तिर्न" इत्युक्तेः । मृतस्यात्रानुपस्थितेश्च ।

अत एव काव्यदोषेषु प्रकाशादावुक्तशास्त्रविरुद्धत्वदोषदुष्टकथनेन शकुन्तलानाटकरूपकाव्यस्य दुष्टत्वं न ।

नचैवमपि भीष्मादीनां वेदाध्ययनोत्तरं कृतसमावर्तनानामपि केनचिन्निमित्तेनानिच्छया वा अकृतदारपरिग्रहाणामनाश्रमित्वदोषापत्तिः । अग्निहोत्रानुष्ठानातिथिपूजनादिना तस्य गृहस्थाश्रमसिद्धेः । अग्निहोत्रिविधुरवद् अग्निहोत्रादिना देवर्णमुक्तिस्तेषाम् । पितृऋणापाकरणं भीष्मस्य पितृभक्त्या, अन्येषां दत्तकादिभिस्तपोबलेन मानसपुत्रैर्वा सिद्धम् ।

अत एव "कण्वादिभ्यो गोत्रे" इति गर्गादिषु कण्वपाठश्च संगच्छते ॥

यद्यपि "त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वाऽनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च" इति श्रूयते तथाऽपि नैष्ठिकब्रह्मचर्यादेर्नैतत् । तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिना सिद्धेः स्मृतिषूक्तत्वात् । एतेन 'अत्र 'वाजिमेधाः' इत्येतत्तत्समफलकदानादिपरम् । पत्न्यभावेन मुख्ययज्ञासंभवात् । 'अग्नीनादाय' इत्यपि संस्कारकाग्निपरम्' इति यत्कैश्चिदुक्तम्, 'एतदेव तस्य पत्नीकल्पकम्' इत्यन्यैरुक्तम्, तत् परास्तम् । अग्नी-

निति बहुवचनासङ्गतेश्च । इदानीन्तनानां न तदनुष्ठानम्, तथा आचाराभावात् । प्रागुक्तोर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवतामेव तथाऽनुष्ठानौचित्येन इदानीन्तनानां प्रायस्तत्त्वासंभवाच्चेत्यलम् ॥ ३५ ॥

(कुं०टी०) *व्रीहियवेति । व्रीह्यादिवत्पत्न्या अप्यङ्गत्वमेव प्रतीयते इत्यर्थः । *तदभावे ऽपि–पत्न्यभावे ऽपि । *तत्–अग्निहोत्रम् ।

ननु 'विना ऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमप्यब्धिगामिनीम् ॥
अतिक्रामेत्तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः' ।
योगीश्वरोऽपि—
दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ इति ।
एवं च सपत्नीकस्यैवाग्निहोत्रं लभ्यते । तथा–
विहायाग्नीन्सभार्यश्चेत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
पत्नी सीमामतिक्रान्ता यजमानो गृहे यदि ।
आहोमाद्यदि नागच्छेत्पुनराधानमर्हति । इति चेत् ।

सत्यम् । स्मार्तो गृह्याग्निरौपासनावसथ्यपर्यायोऽपत्नीकस्यापि भवति ।

यो ऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ इति–
स्मृतेः स्मार्ताग्नेरपि नित्यत्वात् । अतएव 'दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण' इति प्रतीकमुपादाय मिताक्षरायां व्याख्यातम्–अग्निहोत्रेण श्रौताग्निनेति । एवंच श्रौताग्निदाहेऽपि स्मार्ताग्निरवशिष्यते एव । स्मार्ताग्निना दाहे तु तस्यापि निवृत्तिरस्तु । स्मार्ताग्निग्रहणं तु दाहकाले दायादकाले वेति कालभेदेन स्मृतौ विकल्पितम् । तत्काले ग्रहणाभावे प्रायश्चित्तेन कालान्तरे ग्रहणम् । रामचन्द्रादीनां तु पत्नीसंनिधानाभाव एवास्ति न तु पत्नीमरणमतः पत्नीप्रतिनिधिकल्पनम् ।

पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृतः ।
वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेव्यते ॥ इति–
भार्यान्तरसंनिधानस्यावश्यकत्वात् । किंच रामचन्द्रस्य एकभार्यस्य पत्नीप्रवासनिमित्तकपुनराधानेनाग्निसंरक्षणमस्तु । भीष्मपितामहादीनां तूपनयनाग्निरेवास्तु ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेद् ॥ इति–
ब्रह्मचारिणो ऽप्यग्निपरिचर्याया नित्यत्वात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्–कमण्डलुविधारणमिति कलिवर्ज्येषु परिगणितं कमण्डलुविधारणं नैष्ठिकब्रह्मचर्यम् । तथा 'वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिबोधितः'इति कलौ निषिद्धः । 'संन्यासं चाग्निहोत्रं च'इत्यादिना संन्यासोऽपि निषिद्धः । तस्मादिदानीं गृहस्थाश्रम एव ।

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इतिस्मरणात् ।
ननु "स्वर्गकामो यजेत"इत्यादौ पुंस्त्वस्याविवक्षया स्त्रिया अप्यधिकारो ऽस्ति, नहि लिङ्गं प्रातिपदिकार्थः किंतु टाबाद्यर्थः । नच
भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । इति–
स्त्रिया धनाभावेन यागासंभव इति वाच्यम् । पित्रादिदत्तस्य धनस्य संभवात् । किञ्च "क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम्"

इत्यंश कर्तृद्वित्वस्य क्षौमस्य च विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः। तस्मा-त् दम्पत्योः सहाधिकारात् तद्द्वित्वमनूद्य क्षौममात्रं विधीयते इति मीमांसकसिद्धान्तात् कथं स्त्रिया नाधिकार इत्याशङ्क्याह *न यजमानसाम्यमिति । तथाच जैमिनिसूत्रम् "तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वाद्"इति । (पू० मी० अ० ६ पा० १ अधि० ६ सू० २४)। आशीरिति–'इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसंतनुत'इत्यादिराशीः, "अगन्म सुवः"इत्यादिमन्त्रकरणकादित्योपस्थानादिकं यजमानेनैव कार्यं न पत्न्या,अध्ययनाभावात् । आज्यावेक्षणादिकं वचनाद्भवतीति सिद्धान्तः । *कर्मचोदनाः–कर्मविधयः । ननु आधानं विना क्रतुर्न संभवतीति अर्थादाधानमाक्षिप्तं किंतु कालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते इति कथं कर्मविधित्वम् ?। सत्यम्, लौकिकाग्नौ होमस्य संभवान्न सर्वथाऽग्नेराक्षेपोऽस्तीति अप्राप्तमेव वसन्तादिकाले आधानं विधीयते। *दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । यद्यपि "आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति" इत्येतद्विधिविहितस्य कर्मणः फलसम्बन्धं "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इति वाक्यं विधत्ते इत्यधिकारविधित्वमेवास्य, यदि तु अस्यैवोत्पत्तिविधित्वं स्यात् "तदा आग्नेयोऽष्टाकपालः"इतिवाक्यस्य वैयर्थ्यं स्यात्,तथाऽपि फलार्थं कर्मबोधनात्कर्मचोदनात्वे बाधकाभावः। अत एवाधिकारविधित्वमेव बोधयितुमधिकुर्वन्तीत्युक्तम् । *न पत्नीमिति । तस्याः साहित्यमात्रेणोपयोगेऽपि न स्वातन्त्र्यमिति भावः। *अनेनाचारेण–भीष्माचारेण । ननु—

श्रुतिस्मृत्युदितो यश्च साधुभिर्यश्च सेवितः।
तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥ इति—

विष्णुस्मृतिवचनात्स्वातन्त्र्येणानुष्ठितानां कथं सदाचार-

त्वम् । यत्तु—

नोल्लङ्घनीयाः कुलदेशधर्मा मूलं हि तेषां च्युतवेदशाखा। इति।

तन्न !

यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशधर्मः स उच्यते ॥ इति—

बृहस्पतिविरोधादिति चेन्न । श्रुत्याद्यविरोधिसदाचारेणापि मूलभूतश्रुतेरनुमानात् । तत्रानुमानं स्मृतिद्वारेति मीमांसकाः । साक्षादिति तार्किकाः । ननु ज्योतिष्टोमादिश्रुतयः स्वबोधितयागनिष्पादकमाधानं प्रयोजयन्तीति मीमांसकसिद्धान्तस्तथाच तदर्थिनामेवाधानादौ प्रवृत्तिरस्त्विति चेत् । सत्यम् । स्मृतिष्वनाहिताग्नितायां दोषश्रवणान्नित्यश्रुतयोऽप्याधानस्य प्रयोजिकाः। अत एव दर्शपूर्णमासादिभिरेवाधानस्याक्षेप इत्यपि नाशङ्क्यम् ॥ *नेदिष्ठमिति । सत्रे हि यजमाना एव ऋत्विजो भवन्तीत्येकस्य मृतावन्येन समाप्यते । *कुण्डपायिनामिति । तत्र हि "उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति"इति श्रूयते । तत्र नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासरूपो गुणो विधीयते इति पूर्वपक्षः । नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणान्तरस्थत्वात्कर्मान्तरमेवेदम्, अग्निहोत्रशब्दस्तु तद्धर्मातिदेशार्थ इति सिद्धान्तः । *अनाश्रमित्वेति ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः।

इति स्मरणात् । अत एव "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः" (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३६) इति सूत्रेण विधुरादीनामाश्रमकर्माभावेऽपि विधुराधिकारोऽस्तीत्युक्त्वा "अतस्त्वितरज्ज्यायः"इति सूत्रितम् । (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३९) । अनाश्रमित्वापेक्षया आश्रमित्वं ज्याय

इति तदर्थः । किञ्च विधुरादीनामपि जपोपवासादिविशेषैरेव विद्यानुग्रहः इति "विशेषानुग्रहश्च" इति (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३८) सूत्रेण लभ्यते । विधुरो मृतपत्नीकः ।

अत्रेदं चिन्त्यते-मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाशक्तौ "निर्मन्थ्येन पत्नीम्" इतिभरद्वाजोक्तेर्निर्मन्थ्येन पत्नीं दग्ध्वाऽग्निहोत्रेत्यादि निर्वाह्यम् । तथाच विष्णुः—गृह्योत्तरपरिशिष्टं च—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
उपाधिनाऽपि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥
उपाधिश्चसुवर्णकुशपत्न्यादि ।
अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।
अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवं समा द्विजाः ॥ इत्यपरार्को-

दाहृतस्मृतेः । सौवर्णसीतां कृत्वा रामेणापि तद्विधानाद् ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति—

स्मृतिविरोधमाशङ्क्याह *अग्निहोत्रादिनेति । जैमिनिस्तु प्रजोत्पादनं नियमाह "ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजानृणवाक्येन संयोगाद्"इति । सोमपानं विद्याध्ययनं प्रजोत्पादनमित्यर्थः । परे तु अधीतवेदान्तस्य कर्मावबोधात्प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः "त्रिभिर्ऋणवान्"इत्यत्र 'गृहस्थः सम्पद्यमानः' इति व्याख्येयमित्याहुः । *तपो बलेनेति । मानसोत्पत्तौ हेतुः । *अत एव—कण्वस्यापत्ययोगादेव । आजीवं ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । *नतदिति । अत एव "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः"इति व्याससूत्रमुपादाय "अनाश्रमिणामपि भीष्मादीनां ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनाद्"इति शारीरकभाष्यकारा व्याचख्युः । *अलमिति । "तस्याश्रमविकल्पमेके"इति गौतमः, "ब्रह्मचर्य-

वान् प्रव्रजेद्"इति बौधायनः, 'एषां महर्षिचर्याणामन्यतमया तनुम्'इति याज्ञवल्क्यः, 'सर्वेषु यथोपदेशं वर्तमानः क्षेमं गच्छति'इत्यापस्तम्बः, 'सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः' इति मनुश्च समुच्चयमाह ॥ ३५ ॥

(क० टी०) यद्यपीयं श्रुतिर्विद्यारण्यैर्मृतपत्नीकपरतया व्याख्याता 'यदा पुरुषे जीवति भार्या मृता तस्याश्चाहिताग्न्येनाग्निना दाहः कृतः 'आहार्येणाहिताग्निं पत्नींच'इत्याश्वलायनोक्तेस्तदा स विवाहेच्छारहितत्वादद्रव्यत्वाच्चापत्नीक एव तत्परेयम्'इति, तथाऽपि तन्न युक्तमित्याह *नचेयमिति । रुद्रदत्ताशयेनाह *सामान्येति । मानाभावादिति भावः । विद्यारण्यसम्मतमपीदमेवेति ध्वनयन्नाह *अत एवेति । तस्यार्थस्यायुक्तत्वादेवेत्यर्थः । *उक्तमिति । दाशरथेरित्यन्तेन । तदेवाह *अवहन्तीति । योवेत्युत्तरत्रेति भावः । स्वोक्तेऽर्थे सूत्रसम्मतिमाह *वक्ष्यति चेति । अविशेषादित्यत्राप्यन्वयः । ननु 'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति'इत्यादिना कर्मणः पत्नीवत्त्ववचनात्तदभावे कथं कर्मेत आह *किञ्चेति । 'अत्र 'अस्य'इतिवचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति ख्यापितं भवति'इति रुद्रदत्तः । अङ्गत्वे युक्त्यन्तरमाह *व्रीहीति । *तस्याः—पत्न्याः । तथा चाङ्गत्वादेव नोक्तदोष इति भावः । "जायापती अग्निमादधीयाताम्"इत्याद्युक्तेराह *सहेति । वाल्मीक्याश्रमगमनेऽपि मरणाभावादाह *असंनिहितेति । द्वयोर्विद्यारण्यीयत्वसाम्येऽपि आचारसंवादेनास्यैव प्राबल्यमाह *अत्रैवमिति । *यायजमानस्येति । तत्सूत्रव्याख्यानावसरे युक्तिभिरुक्तार्थे आचारमुदाहरतेत्यर्थः । *व्याख्यानामिति । "अपत्नीकोऽपि"इति श्रुतेः स्वयंकृतमपीत्यर्थः । तदेवाह *अनेनेति । नच सा श्रुतिरपि शब्दस्वारस्यात्सपत्नीकस्याग्निहोत्रावश्यकताबोधिकैवेत्येतदुक्तवती । "तदेषाऽभियज्ञगाथा गीयते—

यजेत्सौत्रामण्यामपत्नीकोऽप्यसोमपः ।
मातापितृभ्यामनृणार्थाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिः ॥ इति" ।

यज्ञमभिलक्ष्य गाथा याज्ञिकैर्गीयते इत्यर्थः ।

अपत्नीकोऽपि पुमान्सौत्रामण्यां यजेत सौत्रामणीयागमपि कुर्यात्
किमुताग्निहोत्रादिकम् । सोमयागे तु नाधिकारोऽस्य किं तु हविर्य-
ज्ञेष्वेवाधिकार इत्याह असोमप इतीति वाच्यम् । एवं व्या-
ख्याने रामस्याश्वमेधादौ प्रवृत्तेरसाङ्गत्यापत्तेः । तस्मादन्यथा
व्याख्यानं तस्याः—यथा असोमपो ऽपि सौत्रामणीं करोति त-
थाऽपत्नीकोऽपि, यथा पत्नीरहितो ऽपि मातापितृभ्यां श्राद्धादि द-
दाति तथाऽग्निहोत्रमपि कुर्यात । तत्र हेतुरनृणार्थाद् । ऋणपरिहार-
निमित्तमित्यर्थः । "त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञे-
न देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्म-
चारी च" इति शाखान्तरे श्रूयते । तथा यजेति श्रुतेर्वचना-
त् । तस्मादनुष्ठानपक्ष एव । तदेतदभिप्रेत्यैवान्वर्थमुपसंहृतं
तत्र—"तस्मात्सौम्यं याजयेद्"इति । पत्नीरहितत्वादृणानपाकर-
णदोषासहिष्णुत्वाच्च सौम्यत्वम । नन्वेवं "पत्नीवद्"इति सूत्रस्य
का गतिरत आह *पत्नीवदिति । *आदरेति । अत एव
सीताया मुन्याश्रमवासपर्यन्तं भगवतो यज्ञानुष्ठाने सुवर्णपत्नीक-
रणं ततो गमनानन्तरं तत्र तदकरणं पुराणे स्पष्टम् । *तच्चेति ।
"या यज"इतिसूत्रव्याख्यानावसरे इत्यर्थः । *इतिस्तदुक्तिसमाप्तौ ।
*श्रुतिः—'अपत्नीकः' इति । *अत्रत्यम्—'पत्नीवदस्य'इतिसूत्र-
स्थम् । इत्यर्थमित्यत्रान्वयः । *नेदिष्ठम्—निकटवर्तिनम ।
*एवमपि—तेषां तत्राधिकारे ऽपि । एतेनेत्यस्यार्थमाह *विनाबा-
धमिति । एतेन पत्नीवदिति वचनादपत्नीकस्याग्निहोत्रेऽनधि-
कारः।बह्वृचब्राह्मणोक्तं तु जल्पपटलोक्तदारकर्मणि यद् 'यज्ञआत्मा-
र्थमग्न्याधेयम्' इत्येतद्विषयम्। तत्रासामर्थ्याद् अग्निहोत्रार्थमग्नीनिति
धूर्तभाष्योक्तमप्यपास्तम् । उक्ताशयेनैव *किञ्चैतदिति । नित्यसापे-
क्षत्वेनास्योद्धारे दोषान्तरमाह *मृतस्येति । मरणस्येत्यर्थः । *अत
एव—अपत्नीकस्याधिकारादेव । ब्रह्मचर्यसत्त्वेन ऋषिऋणान्मुक्तेः
स्पष्टत्वादाह *अग्निहोत्रेति । *अन्येषाम्–कण्वादीनाम् । पुत्रिकापु-
त्रस्याप्यसम्भवादाह *दत्तेति । कलौ दत्तौरसान्यनिषेधे ऽपि तदा
सत्त्वादाह *आर्षीति । विभाण्डकस्य मृगीपुत्रस्य ऋष्यशृङ्गस्य
प्रसिद्धत्वेऽपि अन्येषां तदप्रसिद्धेराह *तप इति । अस्य
नेत्यत्रान्वयः । कथनेनेत्यस्य दुष्टत्वमित्यत्रान्वयः । *एवमपि–

तेषान्तत्राधिकारेऽपि । *केनचित्–पित्रर्थे कृतप्रतिज्ञारूपेण । उक्त-
रीत्या तस्याग्निहोत्राद्यनुष्ठानं भवत्येवेत्याह *अग्नीति । आदिना
श्राद्धादि । *तस्य–भीष्मादेः । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *अ-
ग्निहोत्रीति । एतेन कृतसमावर्तनस्याकृतदारपरिग्रहत्वकल्पने मा-
नाभावः । नच तस्य स्त्रीसत्त्वे ऽपि न मानम्। अग्निहोत्रसद्भावस्यैव
तत्सत्त्वे मानत्वात् । नच विधुरे ऽपि तत्कल्पनापत्तिः । मृतपत्नीका-
ग्निहोत्रस्य भाष्यकारैरेवाभ्यनुज्ञानेन तदसम्भवात् । नचाप्रमा-
णं भाष्यकारवचनम. निरंकुशेन तथा वक्तुं शक्यत्वे ऽप्यन्येन
विदुषा तथा दुर्वचत्वादित्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः, तेनैव तथा-
ध्वनितत्वस्योक्तत्वाच्च । उक्तार्थे पाणिन्यादिसम्मतिमप्याह *अ-
त एवेति । दत्तकादिपुत्रादिसद्भावादेवेत्यर्थः । द्वितीयमानमाह
*गर्गादिष्विति । उक्तार्थे श्रुतिविरोधमापाततो भासमानमुक्ताश-
येनैव परिहरति *यद्यपीत्यादि । आदिना कृतसमावर्तनप्रागुक्त-
परिग्रहः । *तत्–ऋणम । *तद्दणेति । त्रिविधऋणेत्यर्थः । आदिना
तत्रोक्तनिमित्तसङ्ग्रहः । एतेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणो नाग्निहो-
त्राद्यनुष्ठानमिति सूचितम् । *इदानीमिति । चतुःशताधिकचतुः-
सहस्रवर्षान्तर्गतानामित्यर्थः। *तदिति । अग्निहोत्रादीत्यर्थः । तथे-
ति पाठे तद्वदित्यर्थः । अत एवाह *तथाचारेति । पृथ्वीबाहु-
ल्यादाह *प्राय इति । सांप्रतं तु निषिद्धत्वान्नैवाधिकार इत्यनुपद-
मेव प्रतिपादितम् । देवऋणमुक्तिस्तु पञ्चमहायज्ञादिनैवेति बोध्यम् ।
तदाह *इत्यलमिति ॥ ३५ ॥

**नित्यनैमित्तिकयोरपि प्रत्यवायपरिहारः फ-
लम् । वेदसहस्रैरपि बोधिते निष्फलत्वज्ञानदशा-
यामप्रवृत्तेः । उक्तरीत्या विधिबलेन प्राप्तस्य प्रत्यवा-
यस्य तत्करणे परिहारावश्यंभावात् ।**

नच—

'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

स सात्त्विकः' इति गीतावचनविरोधः । यज्ञादी-

न्युपक्रम्य—

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ।

इत्यष्टादशे गीतायामेव पावनत्वोक्तेः । सङ्गः, कर्तृत्वाभिमानः । तस्मादनुद्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरिहारः फलमिति स्वर्गादिफलं त्यक्त्वाऽपि क्रियमाणस्य पावनत्वमिति तदाशयः । नित्ये शुचिजीवत्वमेवाधिकारः । नित्यत्वं च प्रत्यवायहेत्वभावप्रतियोगित्वम् । अहरहरित्यादिवीप्सायावज्जीवसदापदादिकं च तत्तात्पर्यग्राहकम् । चैत्रनिष्ठसन्ध्यावन्दनविषयकृतिसामान्याभाववतस्तत्तत्सन्ध्याकालस्य पापहेतुत्वाद् न कृतसन्ध्यावन्दनस्य कृतौ नष्टायां पापोत्पत्तिः ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सन्ततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ इति—

क्वचिन्नित्ये फलश्रवणमप्यस्ति । नन्वयमर्थवादः स्तावको न तु फलबोधकः, प्रशस्तत्वरूपश्रुतिश्च प्ररोचनद्वारा पुरुषप्रवृत्त्यर्थेति चेन्न । "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्यादेरपि तथात्वापत्तेः । चतुर्थी तु "ऊर्जोऽवरुद्ध्यै" इत्याद्यर्थवादस्थचतुर्थीवन्नार्थसाधिका । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादितः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेश्च ।

तत्तत्फलजनकत्वरूपं च प्राशस्त्यम् । धर्मान्तररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्त्युपयोगि । विधित

इष्टावगमेऽपि तस्यावान्तररूपेण बोधनद्वारा क्वचित्क्वचिच्छीघ्रोत्पत्तिज्ञापनद्वारा त्वरितप्रवृत्तयेऽर्थवादा इतीदृशार्थवादानां फलबोधकत्वमपीति बोध्यम् ।

अत एव सर्वशक्त्यधिकरणे काम्यं यथा फलायोपदिष्टं तथा नित्यमपीति भट्टैरुक्तम् ।

कर्मविपाकप्रायश्चित्तप्रवर्तनया दुःखानुत्पादरूपेष्टसाधनताऽनुमानम् । अन्यत्र पापध्वंससाधनतानुमानम् । अनुमाने पक्षश्च धात्वर्थे करणीभूतो यागस्तत्करणको व्यापारो वा ।

यत्तु तद्विषयकृतिपक्षकं तद् इति । तन्न, क्रियेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात् । पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्कृताविष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३६ ॥

(कुं० टी०) ननु नित्ये सन्ध्यावन्दनादाविष्टाभावात्कथं प्रवृत्तिः, ब्रह्मलोकादिफलकल्पनायां काम्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह *नित्येति । *प्राप्तस्येति । अकरणे इत्यादिः । *तस्मादिति । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन" इत्यादिश्रुत्या यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धिद्वारा विद्योत्पत्तिसाधनत्वादेवेत्यर्थः । *स्वर्गादिफलमिति । तस्मान्नात्र विश्वजिन्न्यायः । *तदाशय इति । अत एव "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति श्रूयते । जातायां च विद्यायां क्रियाकारककलापलक्षणस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विरोध एव । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येद्" इति श्रुतेः । अत एव "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः" इति प्रजादिव्य-

तिरेकेणापि विद्योत्पत्तिः श्रूयते। "ब्रह्मचर्यादेव परिव्रजेद्" इत्यादिना चाश्रमान्तरपरिग्रहोऽपि। अधिकारिणैव कर्मानुष्ठानादाह *नित्ये इति। *शुचिर्जीवित्वमेवेति। नतु काम्यकामनावत्त्वमपि। अत एव तत्कामनारहितस्यापि तत्र प्रवृत्तिः। अशुचेरनधिकारित्वेन सन्ध्याद्यकरणे प्रत्यवायाभावादुक्तम् *शुचीति। *प्रत्यवायेति। प्रत्यवायहेतुरभावः सन्ध्यावन्दनाद्यभावः। अथ कथमभावरूपस्य सन्ध्याद्यकरणस्य भावरूपदुरितादृष्टजनकत्वम्, 'नाभावाद्भाव उत्पद्यते' इति प्रवादाद् इति चेत्। सत्यम्। नावश्यमयं नियमः। तार्किकाणां प्रागभावस्य कार्यजनकत्वात्, मीमांसकानामनुपलब्धेरभावप्रमाजनकत्वात्। किञ्च कार्यमात्रं कृतिजन्यमित्यपि न नियमः, ध्वंसे व्यभिचारात्। संशितं सम्यक् सम्पादितम्। *फलश्रवणमपीति। ग्रहणश्राद्धादौ नित्यनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यस्य काम्यत्वेऽपि बाधकाभावादिति भावः। *सर्वेभ्यः कामेभ्य इति। नन्वत्र लिङाद्यभावान्न फले विधिः सम्भवति, तस्माद्वाक्यान्तरविहितफलस्यानुवादोऽस्तु। नच "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः" इत्यनेन स्वर्ग एव फलं प्राप्तं नान्यादीनि वाच्यम्। तदङ्गफलानां प्राप्तत्वात्। सामिधेनीप्रकरणे "एकविंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य" इत्यादिश्रुतेरिति चेन्न। तादर्थ्यचतुर्थ्यैव फलत्वप्रतीतेः। *सन्ध्यामिति। "सन्ध्यामुपासीत" इतिविधिना इष्टावगमेऽपि शीघ्रोत्पत्तिज्ञापनद्वारा प्रवृत्तिविशेषार्थमर्थवादः। अथ किमिदं नित्यत्वं यदकरणे प्रत्यवायो भवति तन्नित्यमिति चेत्। नैमित्तिकेऽतिप्रसङ्गात्। ननु नियतकालकर्तव्यत्वेन विहितं नित्यमिति चेत्। ग्रहोपरागादिरूपानियतकालविहितस्नानादेरपि नित्यताप्रसङ्गात्। उपरागो न नियत इति चेत्। एका-

दश्यादेरपि वृद्धिह्रासाभ्यामनियतत्वात्। अत्रोच्यते। वीप्सादिलिङ्गवत्त्वे सति यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यम्। वीप्सा, नित्यपदम्, सदापदम्, यावत्पदम्, अकरणे दोषश्रुतिः, अत्यागचोदना, फलाश्रुतिश्चेत्यादीनि नित्यतालिङ्गानि। एतल्लिङ्गरहितत्वे सति अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं नैमित्तिकत्वम्। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्रापि वीप्साश्रवणान्नित्यत्वे इष्टापत्तिरेव। यद्यपि निसमफल काम्यं तु सफलं तथाऽपि सन्ध्योपासनादिवदेकस्योभयरूपत्वमविरुद्धम्। एकस्यैव खादिरस्य वीर्यकामार्थत्वयागार्थत्ववत्। *ऊर्जोऽवरुद्ध्या इति। "औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यस्यानन्तरम् "उर्ज पशूनाप्नोति ऊर्जोऽवरुद्ध्यै" इति श्रूयते। अत्यन्तसारभूतोऽन्नरस ऊर्क्। अध्वर्युर्यजमानायौदुम्बररूपयोर्जा पशुरूपामूर्जमाप्नोतीत्यर्थः। तत्र ऊर्जोऽवरुध्यै इति चतुर्थीश्रवणादौदुम्बरतासाध्यं फलं गम्यते इति पूर्वपक्षः, अविहिताया औदुम्बरतायाः फलं न सम्भवति। नहि द्रव्यमात्रात्फलं भवति। तस्मात् स्तुतिद्वारा विधिः कल्प्यः। *धर्मान्तरेति। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिरूपेत्यर्थः। *विधित इति। "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यनेनैव फलबोधनेऽपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यर्थवादेन वायुदेवताककर्मस्तुत्या शीघ्रफलदातृत्वं बोध्यते। वायुः शीघ्रगामिनी देवता। यो वायुं स्वेन भागेनोपधावति तं स भूतिं प्रापयतीति तदर्थः। *सर्वशक्त्यधिकरणे इति। तत्र हि सर्वाङ्गानुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकार इति पूर्वपक्षे नित्यमशक्याङ्गपरित्यागेनाप्यनुष्ठेयमिति सिद्धान्तितम्। *नित्यमपीति। तथा च दर्शपूर्णमासयोः फलश्रवणेऽपि नित्यत्वम-

विरुद्धम् । वस्तुतस्त्वत्र स्वर्गशब्दोऽपरिमितश्रेयोनिःश्रेयसद्वयपरः। "पञ्चहोतारमपाग्नीध्रे स्वर्गकामस्य"इत्यत्र भाष्यकारैस्तथैव व्याख्यानात् प्रकरणे ऐन्द्राग्नपश्वादिविधानायेति ? । यस्मिन् क्षणे सूर्येण सङ्गतश्चन्द्रः स दर्शः, तद्युक्तत्वात्सम्पूर्णोऽप्यहोरात्रौ दर्शस्तत्र दर्शेष्टिः, सा प्रतिपदि यद्यपि क्रियते तथाऽपि प्रातरन्वादधाति श्वोभूते यजेतेत्यादिना दिनद्वयसाध्यत्वावगमाद् दर्शशब्दोऽहोरात्रद्वयपरः, एवं पूर्णमासशब्दोऽप्यहोरात्रद्वयपरो बोध्यः । यद्यपि पौर्णमास्यामुपक्रम्य दर्शयागः क्रियते तथाऽप्यल्पाच्तरत्वाद्दर्शशब्दस्य पूर्वप्रयोगः ॥ ३६ ॥

(क० टी०) ननु काम्यस्थले भवदुक्तरीत्या प्रवृत्तिसम्भवेऽपि न नित्यादौ, तत्र फलानुद्देशादत आह *नित्येति । ननु वेदबोधितत्वान्निष्फलेऽपि प्रवृत्तिरिति किमर्थं तस्य तत्त्वकल्पनमत आह *वेदेति । पामरादेरपीति भावः । ननु तत्रैव न मानमिति कथं तस्य तत्त्वमत आह *उक्तेति । नित्यादौ प्रेरणया ऽवश्यानुष्ठेयत्वमपि बोध्यते तेन तदभावे प्रत्यवायासिद्धिरिति प्रागुक्तेत्यर्थः । *सइति । 'यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय'इत्यादिः । *उपेति । 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तद्'इत्यनेन । द्वयोरविरोधायाशयमाह *तस्मादिति । नन्वेवं तदनिच्छोरनधिकारापत्तिरत आह *नित्यइति । अत एव अफलत्वं नित्यत्वमित्यपि नेत्याह *नित्यत्वं चेति । ननु साम्यात्कथं विवेको ऽत आह *अहरहरिति । *तत्त्वे-नित्यत्वबोधने । ननु सन्ध्यावन्दनविषयकृत्यभावस्य पापहेतुत्वे तत्तत्काल कृतसन्ध्यावन्दनस्यापि कालान्तरे तदभावसत्त्वात्पापापत्तिरत आह *चैत्रेति । अवच्छेदकतासम्बन्धेनेति भावः। नित्ये सर्वत्र स एव फलमिति नियमो नेत्याह *सन्ध्यामिति । *शंसितव्रताः-अनुष्ठितव्रताः । ननु का सा स्तुतिः क उपयोगश्च तस्या अत आह *प्रशस्तत्वेति । आदिना "सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः"इत्यस्य परिग्रहः । *तथात्वेति । स्तावकत्वेत्यर्थः । ननु 'सर्वेभ्यः' इति चतुर्थ्याः फलसमर्पकत्वमिति वषम्यमत

आह *चतुर्थीत्विति । नन्वेवं तयोः फलाकाङ्क्षानिवृत्तिर्न स्यादिति तस्य फलबोधकत्वमावश्यकमत आह *दर्शेति । आदिना "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यस्य परिग्रहः । किञ्चार्थवादत्वे ऽपि स्तुतिवैयर्थ्यमेव । नच प्ररोचनार्थं सा । तस्या अपि व्यर्थत्वात् । नच प्रवृत्तिस्तत्फलम् । अर्थवादाप्रामाण्यं जानतस्तदनुपपत्तेः । 'बहुदुग्धेयं गौः'इति वाक्याप्रामाण्यं जानतस्तद्वाक्यादिव अर्थवादस्य स्वर्गाद्यर्थकतायामप्रामाण्ये ऽपि प्राशस्त्यबोधकत्वद्वारा स्तावकत्वमित्यभ्युपगते ऽर्थे प्रामाण्यमिति चेत् तत्राह *तत्तदिति । तदन्यप्राशस्त्यस्य काप्यकल्पनात् । प्राशस्त्यं तु ज्ञातं सद् एतत्तात्पर्यमाह *विधित इति । एवं चेत्यादिः । "सन्ध्यामुपासीत" "सर्वेभ्यः कामेभ्यः" इत्यादाविति भावः । *क्वचित्, द्वितीये । आद्ये आह *क्वचिदिति । *अत एव-नित्यादिस्थले फलसत्त्वादेव । *सर्वेति । "सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशाद्"इति तदधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे पुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्युक्तं तैः । तद्व्याख्यानग्रन्थमाह *काम्यामिति । नैमित्तिकविशेषं विशेषमाह *कर्मेति । *अन्यत्रेति । तद्भिन्ने नैमित्तिके नित्ये च । *धात्वर्थे-व्यापारे । प्राधान्यादाह *तदिति । येषां मते कृतिरेव भावनेति तन्मतरीत्योक्तं दूषयति *यत्त्विति । आवश्यकत्वेन तदेव युक्तमित्याह *पाकादेरिति । तस्मात्प्रवर्त्तनैव विध्यर्थो नान्यद् इति प्रागुक्तं युक्तमिति । अन्येषामुक्तिरन्यथाऽयुक्तैवेति बोध्यम् । तदाह *इत्यन्यत्रेति । गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र लिङ्रूपा शाब्दी भावना त्र्यंशा भाव्यकरणेतिकर्तव्यताभिः । तत्र तस्याः सविषयत्वेन विषयाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याऽशास्त्रयविशिष्टाऽऽर्थी भावना प्रवृत्तिरूपा विषयः । इयमेव भाव्याकाङ्क्षा साध्याकाङ्क्षेति चोच्यते । साध्यत्वाख्यविषयतयैव तस्या विषयत्वात् । साध्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधारणम् । एवं तस्याः साध्यत्वे ऽवग-

ते केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञातपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति । करणत्वं च भावनाभाव्यानिर्वर्तकत्वम् । एवं कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छेदनिर्वर्तकत्वेनैव करणत्वाद् । भावनाभाव्यकरणाकाङ्क्षेव च भावनाकरणाकाङ्क्षेत्युच्यते। तत्र 'कष्टं कर्म' इतिन्यायादुपाये द्वेषेणालस्यादिना वा अप्रवर्तमानं पुरुषं प्रशस्तफलवत्ताज्ञापनेन द्वेषाद्यपसारणद्वाराऽर्थवादवाक्यजन्या पूर्वोक्तप्राशस्त्यवत्तारूपा स्तुतिः सहकारिकारणमिति इयमितिकर्तव्यतोच्यते।

ननु शब्दानुपस्थितकरणादेः कथमन्वय इति चेन्न । शब्दोपस्थितप्रवर्तनाया उक्तत्रयाकाङ्क्षायाः शब्दादुपस्थितैस्तत्सहकारेण मनसोपस्थितैश्च पदार्थैस्तद्विषयमानसबोधस्य तात्पर्यवशेनाङ्गीकारात् । तथाहि लिङादेः श्रोत्रेणोपस्थितिः। तस्य भावनाबोधकत्वेन ज्ञातत्वमपि मनसोपस्थितम् । एवं चार्थीं भावनां प्रवर्तनाबोधकतया ज्ञातपदज्ञानेन भावयेदिति बोधः।

एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण, प्राशस्त्यस्य तु लक्षणया, ज्ञाततायास्तु मनसेत्यर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीतिकर्तव्यतासंबन्धः । प्राशस्त्यं तु शीघ्रफलदातृत्वरूपम्।

यत्तु स्वतः फलतो वा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यते इति । तन्न । श्येनफलस्य शत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेन फलतोऽनिष्टहेतौ श्येने रागोत्कव्यन प्रवृत्तिदर्शनेन तदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात् ।

प्राशस्त्यज्ञानजननेन विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधिस्तत्साकाङ्क्षः । एवमर्थवादा अपि भूतार्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वस्य लाभाय विध्याकाङ्क्षाः । तत्रार्थवादानां प्रयोजनांशो विधिना पूर्यते, विधेः शब्दभावनाया इतिकर्त्तव्यतांशो ऽर्थवादैरिति उभयश्रवणे सम्पूर्णं वाक्यमेकश्रवणे त्वन्यस्य कल्पनेति बोध्यम् ।

एवमार्थी भावनाऽपि त्र्यंशा यथा, यजेतेति, अत्र 'यज देवपूजायाम्' इत्युक्तेर्देवपूजाकरणकव्यापारो यजेरर्थः। देवपूजा च मन्त्रकरणको देवतोद्देश्यको द्रव्यविषयस्त्यागः। अयमेव यागः। भाव्यस्तु स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गोऽर्थतो लभ्यते। यद्यपि स व्यापारस्त्यागविषयोऽपि, तथाऽपि तस्य करणत्वेनैवोपस्थित्याऽसुखरूपत्वेनापुरुषार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव साध्यत्वम् । अत एव ज्योतिष्टोमेनेत्यादौ तृतीया । करणभूते धात्वर्थत्यागेऽभेदेन अन्वयात् ।

यत्तु भाव्याकाङ्क्षा 'किम्' इतिशब्देन मीमांसकैर्दर्शिता, तदयुक्तम्। 'भावयेद्' इति पदस्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया सकर्मकत्वेन तदुपस्थिते तथाऽऽकाङ्क्षौचित्येऽपि यजेतेत्यादितस्तेन रूपेणाबोधात्तदुपस्थाप्ये तथा ऽऽकाङ्क्षानौचित्यात् । ततोऽपि तथा बोधाङ्गीकारे भावयेदितिवत् 'स्वर्गं यजेत' इत्यापत्तेः। अतः 'किमर्थम्' इत्येव तदाकार उचितः। अत एवेदृशानां कामा-

न्तपदेन चतुर्थ्या वोल्लेखः । अत एव "धर्मे जैमिनिः" इति सूत्रे वाचस्पतिमिश्राः–'स्वर्गस्य भावनाव्याप्यत्वाभावेऽपि तदुद्देश्यत्वम्'इत्याहुः ।

करणन्तु धात्वर्थयागः । करणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमुक्तमेव । सहकारिकारणाकाङ्क्षारूपकथंभावाकाङ्क्षा तु संनिधिपठिताश्रूयमाणफलक्रियाजातरूपेतिकर्तव्यतया निवर्तते । तैर्विना यागेनापूर्वाजननात् । पचतीत्यादौ सकर्मकस्थले तण्डुलादिरूपकर्माकाङ्क्षाऽप्यधिका । करणाकाङ्क्षाऽत्र बहिर्भूतकाष्ठादिपदैर्निवर्तते । बाह्यफलाकाङ्क्षायां 'तृप्तये'इत्याद्यपि प्रयुज्यते ।

नच विशिष्टस्य धात्वर्थत्वात्तदर्थस्वर्गभावनोद्देशेन यागस्य विधेयत्वं न स्यादिति वाच्यम् । विधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्तनाविषयत्वरूपविधेयत्वस्य प्रकृत्यर्थे सम्पूर्णधात्वर्थे शब्दाद्बोधेऽपि स्वर्गस्य सुखरूपत्वेन स्वत एवेष्टतया तद्व्यापारे स्वरसत एव प्रवृत्तेः सिद्धत्वेन च विशेषणे फले तत्त्वप्रतीत्याऽदोषात् । यथा "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति"इत्यादौ । उपपादयिष्यामश्चेदं समासे ।

इदञ्च 'भावनायाः प्रत्ययार्थत्वम्'इति मीमांसकमतेऽप्यावश्यकम्, तेषामपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या लिङर्थप्रवर्तनायाः प्रथमतस्तदुपात्तभावनायामन्वयादिति दिक् ॥ ३७ ॥

---

(१) कर्मविपाकेत्यारभ्य 'इत्यर्थः'इत्यन्तो ग्रन्थः षट्त्रिंशदङ्कतः प्राग् ज्ञेयः ॥

(कुं०टी०) *कर्मविपाकेति । दुरितविपाक एव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । *पक्षश्चेति । 'याग इष्टसाधनम्'इत्यनुमाने इत्यर्थः ।

*अंशेति । तथाहि यजेतेत्याख्यातसामान्यस्य शक्त्या प्रेर्यपुरुषप्रवृत्तिरूपा भावनाऽर्थः । लिङादिविशेषशक्त्या च प्रवर्तनारूपा भावनोच्यते । प्रवर्तना च पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । सच वेदे लिङादिप्रयोगः । तस्यैव प्रवर्तकत्वात् । इयमेव शाब्दी भावना । सा चेयमंशत्रया । तत्रार्थी भावना साध्यत्वेन संबध्यते । लिङादिज्ञानं तु करणत्वेन संबध्यते, प्राशस्त्यज्ञानं त्वितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते । तच्च प्राशस्त्यज्ञानं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्याद्यर्थवादैर्जन्यते । अर्थवादा हि स्वार्थःप्रतिपादने प्रयोजनमलभमाना लक्षणया क्रतोःप्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति । *परेति । एकप्रत्ययोपात्तत्वादार्थभावनैव शाब्दभावनायां साध्यत्वेनान्वेतीत्यर्थः । *इयमेवेति । शाब्दी भावनैव । *भाव्येति । भाव्यामार्थभावनामाकाङ्क्षति । *तस्याः—आर्थभावनायाः । *साक्षात्परम्परेति । भावनायास्तत्साध्ययागस्य च साध्यत्वात् । *ज्ञातपदेति । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवाचकत्वेन ज्ञातं यल्लिङादिपदं तज्ज्ञानं करणम् । ननु भट्टमते लिङादीनां करणत्वात्तन्निष्ठोऽभिधैव व्यापारः । स्वमते तु लिङादिज्ञानस्य कथं करणत्वं व्यापारादिमत्त्वाभावादत आह *करणत्वं चेति । शाब्द्या भावनया भाव्या आर्थी भावना तन्निर्वर्तकत्वाल्लिङादिज्ञानं करणमित्यर्थः । लोकेऽपि हि एवंविधमेव करणत्वं दृष्टमित्याह *कुठारादेरपीति । *स्तुतिरिति । इदं च निन्दादेरुपलक्षणम् । तद्यथा—"एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्ते पतति" इति निन्दारूप एवार्थवादः । तथा "तस्माद्वा एतेन

पुरा ब्राह्मणा अस्तौषन्यज्ञं प्रतन्महे" इत्यादिः पुराकल्पो ऽप्यर्थवादः इतिकर्तव्यताशब्देनोच्यते । नन्वार्थी भावना शब्दोपस्थिता भाव्यत्वेनान्वेतु शब्दादनुपस्थितं तु करणं कथमन्वेतीत्याशङ्क्याह *शब्दानुपस्थितेति । शब्दानुपस्थिताः शब्दसहकारेण मनसा उपस्थिता ये पदार्थास्तेषां मानसो बोध इत्यर्थः । *एवं चेति । प्रवर्तनाबोधकत्वेन ज्ञातं यल्लिङादिपदं तज्ज्ञानेनार्थीं भावनां भावयेदित्यन्वयः । कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायामर्थवादोक्तप्रशस्तत्वं तत्रान्वेति–संबध्यते, तेन चेतिकर्तव्यतात्वं लभ्यते । वेदो द्विविधः मन्त्रो ब्राह्मणं च । ब्राह्मणं द्विविधं विधिरर्थवादश्च । तत्र विधिः साक्षात्प्रवर्तकः । अर्थवादानां तु स्तावकत्वेनोपयोग इत्याह *एवमर्थवादानामिति । ननु भूतार्थानुवादकत्वे ऽप्रामाण्यं "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यनेन सप्रयोजनाध्ययनस्य लाभात् । यद्यपि विधिविहितस्यानुवदनमनुवाद इति सूत्रेणार्थवादापेक्षयाऽनुवादः पृथगुक्तः । स चाद्विविधः विध्यनुवादो विहितानुवादश्चेति । द्विविधस्यापि विभागस्य विधिसमभिव्याहारे, भूतार्थवादरूपाणां वेदान्तवाक्यानां तत्रानुवादकानां च प्रामाण्यम्, याहीत्युक्त्यपेक्षया याहि याहीत्युक्तौ शीघ्रप्रत्यायनवत्, तथाऽपि अनुवादतुल्यत्वादर्थवादानामनुवादत्वम् । तत्राह *अर्थवादैरिति । *एवमार्थी भावनाऽपीति । अयम्भावः–"यजेत स्वर्गकामः" इत्यादौ धात्वर्थलिङर्थयोः परस्परमन्वये भावयेदित्यर्थः सम्पद्यते । तत्र किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां फलं स्वर्गादि संबध्यते, केनेत्याकाङ्क्षायां तु यागादिर्धात्वर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायां तु सोमादिद्रव्यदेवतादीनीति । पुरुषप्रवृत्तिरूपा आर्थी भावना ऽपि अंशत्रयवती । ननु लिङर्थभावनायां धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वमुचि-

तम्, समानपदोपात्तत्वरूपश्रुतेः प्रबलत्वात् । स्वर्गादिफलं तु वाक्यलभ्यं दुर्बलमत आह *अर्थत इति । पुरुषप्रवर्तनैव लिङर्थः, पुरुषश्च स्वाभिलषिते प्रवर्तते इति अर्थात्स्वर्गस्य भाव्यत्वमिति भावः । *तथाऽपीति । यागस्य करणत्वाद् दुःखत्वाच्च न भाव्यत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि "दध्ना जुहोति" इत्यादौ दध्ना होमं भावयेदित्येव धात्वर्थस्य साध्यत्वमिति चेत्सत्यम् । तत्र होमस्य "अग्निहोत्रं जुहुयाद्" इति वाक्येन प्राप्तत्वादधिरूपगुणमात्रं विधीयते । "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यत्र तु अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थो भवत्येव । "सोमेन यजेत" इत्यत्र तु सोमयागयोरुभयोरप्राप्तत्वादुभयोरपि विधानं 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेद्' इति । पृथग्विधाने तु वाक्यभेदप्रसङ्गः । नाऽपि सोमेन यागम्, यागेनेष्टं भावयेदिति वैयधिकरण्येन संबन्धः । साधनत्वेनोपस्थितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयासम्भवात् । तस्मान्मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेत्यर्थः । स्यादेतत् । "दध्ना जुहोति" इतिवत् "सोमेन यजेत" इत्यत्रापि गुणविधिरेवास्तु किं मत्वर्थलक्षणया ? । नच यागस्याप्राप्तत्वान्न तदुद्देशेन सोमविधानं सम्भवतीति वाच्यम् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इतिवाक्येन यागस्य प्राप्तत्वादिति चेत्सत्यम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वाभावात् । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः फलविशेषसंबन्धबोधकत्वं चाधिकारविधित्वम् । *अतएवेति । धात्वर्थस्य करणत्वादेव । *किमिति शब्देनेति । 'किं भावयेद्' इत्याकारिका भाव्याकाङ्क्षा दर्शितेत्यर्थः । *तथाकाङ्क्षेति । कर्माकाङ्क्षा । *तेनरूपेणेति । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारत्वरूपेण । *ततोपीति । यजेतेत्यतोऽपि ।

*धर्मं जैमिनिरिति । जैमिनिराचार्यः धर्मं फलदातारं मन्यते इति तत्सूत्रार्थः । *अपूर्वजननादिति । यागेनेत्यादिः । यथा कुठारेणाप्युद्यमननिपतनादीतिकर्तव्यतारहितेन विना द्वैधीभावो न जन्यते । *विशिष्टस्येति । देवतोद्देश्यकत्यागविशिष्टव्यापारस्य यज्यर्थत्वादित्यर्थः । *विधिप्रत्ययेति । विशिष्टे विधेयत्वप्रतीतावपि विशेषणांशे फलतीत्यर्थः । *फले–यागे । *तत्त्वेति । विधेयत्वेत्यर्थः । *लोहितोष्णीषाइति । अत्र ऋत्विक्प्रचारणस्यान्यतः प्राप्तत्वाल्लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते यथा "दध्ना जुहोति" इत्यत्र होमस्य प्राप्तत्वाद्दधिविधानं तद्वत् ॥ ३७ ॥

(क० टी०) बोधप्रक्रियामाह *तत्रेति । विधिघटितवाक्ये इत्यर्थः । *त्र्यंशेति । तदुक्तम्—

लिङो ऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः ।
सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते ॥ इति ।

*तत्र–उक्तांशानां मध्ये । प्रेरणात्वेन सविषयत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *तस्या इति । शाब्दभावनाया इत्यर्थः । *इयमेव–विषयाकाङ्क्षैव । ननु विषयत्वमतिप्रसक्तमिति कथमिदमत आह *साध्यत्वेति । *तस्याः–आर्थभावनायाः । एवमग्रे ऽपि । *एवम्–उक्तप्रकारेण । ननु तस्य न तत्साधनत्वमत आह *करणत्वं चेति । लोकसिद्धमपीदमित्याह *कुठारादेरपीति । नन्वेवं शाब्दभावनाया न करणाकाङ्क्षा ऽत आह *भावनेति । *तत्र–यागादौ । अप्रवृत्तावन्वयः । *पूर्वोक्तेति । तत्तत्फलजनकत्वरूपेत्यर्थः । आर्थभावनायाः शब्दोपस्थितत्वेन भाव्यतयाऽन्वयसम्भवादाह *शब्दानुपेति । आदिनेतिकर्तव्यता । *आकाङ्क्षयेति । आकाङ्क्षाया इति पाठे हेतुपञ्चमी । तेषामुपयोगस्य तथोक्तत्वादाह *प्राशस्त्यश्चेति । तद्बोध्यं तदेव प्रवृत्त्युपयोगीति भावः । भूषणादिमतं खण्डयति *यत्त्विति । तस्योत्तेजकत्वादाह *रागोत्कर्षेणेति । इतिकर्त्तव्यतासम्बन्ध उभयाकाङ्क्षया । तत्रार्थवादकृ-

तस्तु उपकार उक्त एवेत्याह *प्राशस्त्येति । *तत्र–तयोर्मध्ये । *एवम्–शाब्दभावनावत् । उदाहरति *यथायजेतेति । तत्र तामुपपादयति *अत्रेत्यादिना । त्रितयान्यतमाभावे न तत्त्वमिति सूचयन्नाह *अत्रेति । चतुर्थ्यन्तानुल्लेखात्प्रत्यासत्तेश्चाह *स्वर्गेति । तस्य च तत्र तत्त्वेनान्वयस्तत्र तस्या इत्यादि प्रागुक्तरीत्या बाध्यः । तत्र समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या शङ्कते *यद्यपीति । हेत्वन्तरमाह *असुखेति । उक्तयुक्तेराह *स्वर्गस्यैवेति । आद्ये मानमाह *अत एवेति । करणत्वेनोपस्थितेरेवेत्यर्थः । ननु तावताऽपि कथं तृतीया तत्र, अत आह *करणेति । *अभेदेनेति । इतरसंसर्गानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावेनेत्यर्थः । *ततो ऽपि–यजेतेत्यादितोऽपि । तथाऽनिष्टत्वादाह *आपत्तेरिति । *अत एव–तथाऽऽकारौचित्यादेव । ततस्तस्य साध्यत्वे ऽवगते केनेत्याकाङ्क्षा समानाभिधानश्रुत्योपस्थितयागेन निवर्त्तत इत्याह *करणत्वेति । प्रत्यासत्तिं तदाकाङ्क्षां चाह *संनिधीति । *जातेति । कलापेत्यर्थः । विधेरपि तदाकाङ्क्षामाह *तैरिति । स्वर्गसाधकपरमापूर्वेत्यर्थः । समस्तापूर्वाणामेव तज्जनकत्वाद्, अन्यथा तदानर्थक्यापत्तेरिति भावः । सकर्मकधातुस्थले आह *पचतीति । *बाह्येति । धात्वर्थभूतविक्लित्त्याद्यन्येत्यर्थः । *विशिष्टस्य—यागविशिष्टभावनारूपस्य । *तदर्थेति । धात्वर्थभूतस्वर्गफलकभावनेत्यर्थः । तथाऽन्वये भेदेनोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः । युक्त्यन्तरमाह *तदिति । *फले–त्यागरूपे । *तत्त्वेति । विधेयत्वेत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते कथं तथा पर्यवसानमत आह *उपेति । *इदं च–उक्तरीत्या पर्यवसानम् । *तदुपात्तेति । लिङुपात्तेति पश्चादुक्तरीत्या तथेति भावः । वस्तुतस्तथाऽन्वये भिन्नपदोपस्थितेस्तन्त्रत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन शब्दतोऽपि आदावेव तथाऽन्वयः सुवचनशङ्केवेति तथाऽङ्गीकारो वृथैवेति बोध्यम् । तदाह *इतिदिगिति ॥ ३७ ॥

औपनिषदास्तु त्यागानुकूलो व्यापार एव यजेर्थः पच्यादेरिव । तत्र याग एव भाव्यः, स्वर्गस्तु पु-

रुषव्यापाररूपभावनाव्यवहितोत्तरवर्तित्वाभावान्न तज्जन्यः, यागद्वारा तु स साध्यः । तथाहि विधिरप्रवृत्तप्रवर्तकत्वे सति प्रेर्यमाणेष्टप्रयोजनसाधनाविषयोपदेशरूपः। तस्य धर्मस्य ज्ञापक उपदेशो विधिरित्यर्थकात् "तस्य ज्ञानमुपदेशः" इति जैमिनिसूत्रात् । तत्र ज्योतिष्टोमादिवाक्ये प्रेर्यस्वर्गकामस्येष्टप्रयोजनसाधनतया यागावगतिर्विधिस्वभावात् । यागस्तु कर्मणां दुःखत्वेन चेतनसमीहाविषयत्वाभावान्नोक्तस्वरूपविधिबोध्यभावनोद्देश्यः किन्तु स्वर्गादय एव, तेषां नामपदोपात्तत्वेऽपि कामपदात्साध्यत्वप्रतीतेः । प्रवृत्त्यव्यवहितप्राग्वर्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थितेश्च प्रीत्यात्मकत्वेन समीहितत्वाच्च । एवं च स्वर्गायेत्यध्याहृत्य स्वर्गाय यागं भावयेत् स्वर्गकाम इति बोधः । यागे भावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वेन विरोधाभावात् । अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिसत्त्वेनोभयोर्भाव्यत्वे ऽपि न वाक्यभेदः । अत्र करणाकाङ्क्षा बाह्यैर्व्रीह्यादिभिर्निवर्तते ।

यत्तु धात्वर्थस्य त्यागरूपस्य भावनां प्रति करणत्वमुक्तम् । तन्न । कारकाधिकारे "साधकतमं करणम्" इति सूत्रस्य क्रियाजनकेषु क्रियायाः प्रकृष्टं जनकं करणसंज्ञकमित्यर्थो भाष्यादिसम्मतः । अत एव वृत्तिकृदादिभिः क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणमित्युक्तम् ।

हरिरप्याह—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इति—

अत एव करणस्य व्यापारः "कारके" इति सूत्रे भाष्ये दर्शितः । तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वे करणस्य कर्तृत्वं च तद्भाष्ये उक्तम् । त्यागश्च न भावनाजनको नापि व्यापारवानिति तस्य करणताया दुरुपपादत्वम् । भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमित्यर्थस्य सूत्रभाष्यादितो ऽलाभात् । व्यत्ययानुशासनमपि उक्तेष्वर्थेष्वेव व्यत्ययबोधकम्, नतु यस्मिन्कस्मिंश्चिदर्थे तद्बोधकमिति स्पष्टमेव ।

किञ्च "स ब्रह्महत्यान्तराति यो ऽश्वमेधेन यजते" इत्यादौ यच्छब्दयोगादनुवादके वाक्ये तृतीयानापत्तिः । नहि तत्र यजते इत्यस्य यागेन भावयतीत्यर्थः, भाव्यानुपस्थितया साकाङ्क्षत्वात् । "स ब्रह्महत्याम्" इतिवाक्यान्तरेण हि ब्रह्महत्यातरणरूपभाव्योपस्थितिः । तस्यानुवादकवाक्ये भाव्यत्वेनान्वयस्तु न युक्तः । तच्छब्दयोगेन तस्य विधेयसमर्पकत्वात् ॥

किञ्च तस्यैवान्वये 'यो घटमुत्पादयति स घटं लभते' इतिवाक्यवदस्य वैदिकवाक्यस्य विसंष्ठुलतापत्तिः । किन्तु वाक्यद्वयजबोधोत्तरमेतत्कामो ऽश्वमेधेन यजेतेति विधिः कल्प्यते इत्येव वृद्धमर्यादा ।

यदपि वाजपेयादिपदानि सुराद्रव्यादिगुणविधायकानीति पक्षे एककरणावरुद्धे नेतरकरणान्वय इति तदन्वयानुपपत्तिरिति, तदपि न । अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृतिबोधितत्वाभावात् ।

किञ्चैवं फलरूपकर्मावरुद्धायां भावनायां बाह्यकर्मान्तरयोगानापत्तिः, तव सर्वकारकाणां भावना-

न्वयनियमात् । तत्र फलद्वारैव भावनान्वये स्वत्रापि त्यागद्वारैव भावनान्वये बाधकाभावः । त्यागेऽपि स्तु-राद्रव्यस्य जनकत्वात् । अवदानग्रहणमेव च तद्व्यापारः ।

किञ्च वाजपेयेनेत्यादेर्विशिष्टेनेत्यध्याहारेण वाक्यैकदेशन्यायेन वा यज्यर्थयागेन गुणविधावपि संबन्ध उपपद्यते । नच लक्षणा, नापि वाक्यभेदः, विशिष्टविधेरिति विभाव्यताम् । तस्माद्वक्तृपरंपरोपदेशेन क्वचिद् "यो ऽश्वमेधेन यजते" "सप्तदशदीक्षो वाजपेयः" इत्याद्यनुवादेनच ज्योतिष्टोमेनेत्यादेः पदपरस्य स्वज्ञानद्वारा करणत्वेनान्वयो भावनायाम् । तस्यापि संकल्पद्वारा यागभावनाकरणत्वात् । पदस्य करणत्वं चोपस्थितयागविशेषणत्वेनैव संकल्पादिद्वारेति यागनामधेयत्वमपि सिद्धम् । स्पष्टं चेदं "धर्मे जैमिनिः" इत्यधिकरणे भाष्यभामत्योरित्याहुः ॥ ३८ ॥

(कुं० टी०) *यागानुकूलइति । द्रव्यत्यागस्य यागत्वाद्यागानुकूलव्यापार इत्यर्थः । अत एव समानपदोपात्तत्वाद्यागो भाव्यः । *प्रेर्यमाणेति । प्रेर्यमाणस्य इष्टं प्रयोजनं स्वर्गस्तस्य साधनं यागः । *तस्य ज्ञानमिति । अपौरुषेये वेदे आज्ञारूपविधेरसंभवात्तज्ज्ञानमेवोपदेश इति सूत्रार्थः । ननु स्वपदोपात्तत्वात् साक्षाद्भावनाभाव्यत्वाच्च याग एव विधिबोध्यभावनोद्देश्यत्वमस्तु इत्यत आह *यागास्त्विति । *इतिबोधइति । स्वर्गसाध्यिका स्वर्गसाधनयागानुकूला भावना तद्विषया प्रेरणेत्यर्थः । ननु साध्यस्य यागस्य सिद्धत्वाभावात्कथं स्वर्गफलं प्रति साधनत्वं सिद्धत्वसाध्यत्वयोर्विरोधादत आह *यागेइति । विध्यु-

पात्तभावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनेत्यनेन विरोधाभावात् । ननु यागस्वर्गयोरुभयोर्विधेयत्वे वाक्यभेदापत्तिरत आह *अनेकविशेषणेति । स्वर्गोद्देश्यकयागकर्मकभावनेत्यर्थः । ननु यजेतेत्यत्र यागभावनयोःकरणत्वं कर्मत्वं चोभयं बोधयितुमशक्यमिति चेन्न । सम्बन्धमात्रमेव ह्यत्र श्रुतं तत्र भावनां प्रति यागस्य साध्यत्वं फलं प्रति च साधनत्वमित्युभयोरपि संभवात् । करणाकाङ्क्षया यागः सम्बध्यत इत्येतन्निराकरोति *अत्रेति । करणत्वं व्यापारनियतमिति दर्शयितुमाह *कारकाधिकारे इत्यादिना । *एककरणावरुद्धे इति । यागरूपकरणावरुद्धायां स्वर्गभावनायां वाजपेयस्य करणत्वासंभवाद् गुणविधिरयम् । "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयाद्" इत्यत्र दध्यादिवदित्यर्थः । *अस्यार्थस्येति । एककरणावरुद्धे अन्यस्य करणतया नान्वय इत्येतस्येत्यर्थः । *सर्वकारणमिति । फलं कर्मकारकं यागस्तत्करणम् । नच क्रियायोगमन्तरेण कारकाणां परस्परमन्वयः सम्भवति । तस्माद्भावनायामुभयोरन्वय इति भावः । *अत एवेति । "स्रुवेणावद्यति" "द्विरवत्तं गृह्णाति" इति वचनात् । *विशिष्टेनेति । वाजपेयविशिष्टेन यागेनेत्यर्थात् ॥३८॥

(क० टी०) भाष्यसंमतवाचस्पतिमिश्रोक्तमतं प्रागुक्तं मीमांसकरीत्येति सूचयितुं सिद्धान्तत्वेनाह *औपनिषदाइति । तत्त्वज्ञा इत्यर्थः । अत एव तुः । एवेन स्वर्गानुकूलव्यापारव्यवच्छेदः । अत्र वैरूप्यं नेत्याह *पच्यादेरिति । भाव्याकाङ्क्षायामाह *तत्रेति । व्यापारे इत्यर्थः । समानपदोपात्तत्वात् । एवेन भिन्नपदोपात्तपुरुषविशेषणस्वर्गव्यवच्छेदः । तस्य तदभाव्यत्वे युक्त्यन्तरमाह *स्वर्गस्त्विति । तुश्चार्थे । सच किञ्चेत्यर्थे आदौ योज्यः । *न तद्भाव्यः-साक्षाद्भावनाभाव्यो न । अत एवाह *यागेति । ननु विनिगमनाविरहो ऽत आह *तथाहीति । प्रेरणाविषयपुरुषसम्बन्धीष्ट-

फलसाधनेत्याद्यर्थः । उपदेशस्वरूपं प्रागुक्तम् । ज्ञानशब्दे करणे ल्यु-
डित्याह *ज्ञापकइति । *तत्र-तस्य तद्रूपत्वे सति । *इष्टेति । बहु-
व्रीहिः । सतिसप्तम्या सूचितमाह *विधीति । ननु यागस्यैव भावना-
भाव्यत्वात्स्वपदोपात्तत्वाच्च भावनोद्देश्यत्वमुचितं न स्वर्गादेरत आह
*स्वर्गस्त्विति । स्वर्गश्चेत्यर्थः । ननु तेषां सिद्धबोधकनामपदोपा-
त्तत्वात्कथं तत्त्वमत आह *कामेति । नन्वेवमप्युक्तदोष एवात आ-
ह *प्रवृत्त्येति । उक्तव्यतिरेकमाह *प्रीत्येति । *एवं च-स्वर्गस्यै-
व तदुद्देश्यत्वे च । परमतेनाह *स्वर्गायेतीति । स्वर्गोद्देश्यका
स्वर्गसाधनयागानुकूला या भावना तद्विषया प्रेरणेति यावत् ।
नन्वेवमेकत्र यागे साध्यत्वं साधनत्वं च विरुद्धमिति मीमांस-
काद्युक्तमेवात आह *यागइति । *स्वर्गेति । विधिपदार्थस्वरूप-
निरूपणलब्धेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि एकत्र भावनाया यागस्वर्गयोर्वि-
धेर्वाक्यभेदापत्तिरत आह *अनेकेति । *क्रिया-भावना । नियम-
तः स्वर्गादेरुद्देश्यत्वसत्त्वात्स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकारः
सिद्ध इति बोध्यम् । नन्वेवं केनेति करणाकाङ्क्षानिवृत्तिर्न स्यादत
आह *अत्रेति । मीमांसकादिमतं प्रागुक्तं खण्डयति *यस्त्वित्यादिना
निषेध्यत्वादित्यन्तेन । हेतुमाह *कारकेत्यादिना । *सूत्रस्य-कारक-
पठितस्य । *क्रियाजनकेषु-तेषां मध्ये । *क्रियायाः-फलस्य । *अत
एव-करणस्य सव्यापारत्वात्तदनन्तरं फलनिष्पत्तेरेव । अस्योभय-
त्रान्वयः । *व्यापारः-उद्यमननिपतनादिरूपः । चो व्युत्क्रमे उक्तश्च ।
नन्वेतावता किमत आह *त्यागश्चेति । चस्त्वर्थे । स्वर्गजनकत्वे आ-
ह *नभावनेति । कारकाधिकारपाठात्तत्त्वावश्यकत्वमिति भावः ।
भावनाजनकत्वे आह *नापीति । ननु प्राक्करणत्वमन्यादृशमे-
वोक्तमत आह *भावनेति । ननु व्यत्ययानुशासनलब्धः सो
ऽर्थो ऽत आह *व्यत्ययेति । अभ्युपेत्य दोषान्तरमाह *किञ्चेति ।
यद्यपि "तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन" इति तैत्तिरीयश्रुतौ पठितम्,
तथापि य इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह *सत्रेति । ननु तस्यानु-
वादत्वेन भावयेदित्यर्थाभावे ऽपि लङन्तार्थसम्भवेनोक्तरीत्यैव
तृतीया ऽत आह *नहीति । ननु तद्धस्ववाक्यानुपस्थितावपि
वाक्यान्तरोपस्थित्या तस्य तत्त्वमत आह *स ब्रह्मेति । *वाक्ये-
तदर्थभावनायाम् । *योगेन—आर्थिकेन । ननु तथाऽप्युभयाकाङ्क्षा-

यामन्यथाऽनुपपत्त्या तथाऽङ्गीकारो ऽत आह *किञ्चेति । अनु-
त्पादकस्याऽपि घटलाभवत्तत्तरणलाभसत्त्वाद्विसंष्ठुलत्वम् । एवं प-
रमते ऽनिर्वाहमुक्त्वा सिद्धान्तमुक्तरीत्या तत्राह *किन्त्विति । रात्रि-
सत्रादिवदिति भावः । *द्वयजेति । अश्वमेधप्रकरणिका यत्कर्तृका
यागानुकूला भावना तत्कर्तृकं ब्रह्महत्याकर्मकन्तरणमित्येवमित्यर्थः ।
प्रसङ्गादन्यदपि मीमांसकोक्तं खण्डयति *यदपीति । वाजश-
ब्दस्यान्नपरत्वेऽपि पेयपदसमभिव्याहारादाह *सुरेति । तस्या अ-
न्नविकारविशेषत्वात् । तत्र कर्मधारय इति भावः । *पक्षे-पूर्व-
पक्षे । *एकेति । समानपदोपात्तयागरूपेत्यर्थः । *इतरेति । भि-
न्नपदोपात्तसुरादीत्यर्थः । *तादिति । वाजपेयेनेत्यादीत्यर्थः । ननु
न तस्य स्वार्थे तात्पर्यं किं तु तस्य करणाकाङ्क्षायामुक्त-
प्रत्यासत्त्या तस्यैवान्वयेन तन्निवृत्तौ न तदन्वय इत्याशयो ऽतो
लौकिकवाक्ये दोषमाह *किञ्चैवमिति । तत्र तदनन्वये इत्यर्थः ।
इष्टापत्तावाह *तवेति । *तवापीति । एवं च तदुपादानमुभयत्रा-
नर्थकमेव स्यादिति भावः । फलस्यापि प्रागुक्तरीत्या क्रियात्वेनाह
त्यागेऽपीति । ननु तत्र को व्यापारो ऽत आह *अवदानेति । उक्त-
दोषमभ्युपेत्यापि अन्यथा तत्र पक्षे तदन्वयसम्भवात्तदनुपपत्तिरूप-
दोषो ऽयुक्त एवेत्याह *किञ्चेति । परमतेनाह *विशिष्टेनेति । सि-
द्धान्तेनाह *वाक्यैकेति । भावनया ऽसम्बन्धेऽप्याह *यज्यर्थेति ।
तत्पक्षेऽपि तेन स वाजपेयेनेत्यादेः सम्बन्ध इत्यर्थः । विशिष्टविधिपक्ष
तदुक्तदोषमुद्धरति *नचेति । लक्षणाभावश्चेत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्या-
दोषान्तरमपि नात एवेत्याह *नापीति । ननु एवं सिद्धान्ते तत्र कथं
तृतीयाऽत आह *तस्मादिति । क्वचिदित्यस्य मध्यमणिन्यायेना-
न्वयः । नच वाजपेयपदेन सुराद्रव्यस्यैव विधानापत्तिः, प्रकरणे
द्रव्यान्तरविधिवैयर्थ्यात् । तत्सामर्थ्याद्विकल्पकल्पनापेक्षया पद-
परत्वकल्पनाया एवौचित्यात् । सुराद्रव्यस्यापि मानान्तरेण
लाभाच्च । अत एव सोमेनेत्यादौ न पदपरता । तत्र द्रव्यस्य मा-
नान्तरेणालाभात् । तदेतदभिप्रेत्याह *ज्योतीति । साक्षादसम्भ-
वादाह *स्वज्ञानेति । ननु पदस्य तद्द्वारा ऽपि न यागभाव-
नाकरणत्वमत आह *तस्यापीति । अपिर्व्रीह्यादिसमुच्चये । 'ज्योति-
ष्टोमेन यक्ष्ये' इत्यादिसङ्कल्पेत्यर्थः । नन्वेवमधिकरणसिद्धान्ता-

सिद्धिरत आह *पदस्येति । द्वितीयाभावादाह *सङ्कल्पेति । आदिना को याग इत्युत्तरपरिग्रहः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यादाह *यागेति । *धर्ममिति । तृतीयाद्वितीये "धर्मं जैमिनिरत एव"इतिपूर्वपक्षसूत्रम् । "स्वर्गकामो यजेत"इत्यादिश्रुतेराशुनश्वरात्फलायोगेनावश्यकल्प्यापूर्वमेव यागोऽत्तरावस्थारूपम् फलदातृ । फलदातृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेः । यत एव श्रुत्युपपत्तिभ्यामीश्वरस्य फलदातृत्वं सिद्धान्तिसंमतमत एव श्रुत्युपपत्तिभ्यां धर्मं फलदातारं जैमिनिराहेत्यर्थः । *भाष्येति । तत्रहि "स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादिषु वाक्येषु विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादकोऽन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत उपदेशवैयर्थ्यं स्यादित्युक्तस्भामत्यामिति ॥ ३८ ॥

"न हिंस्यात्सर्वा भूतानि"इति निषेधाद्यागीयपश्वालम्भे पापं भवत्येव। नचाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिर्यागीयहिंसाविधिर्निषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वं बोधयतीति वाच्यम् । विधिना प्रकरणेन च तस्या आप्तप्रेरणाविषयत्वेनेष्टहेतुत्वक्रत्वर्थत्वबोधनेऽपि उक्तरीत्याऽनिष्टाहेतुत्वबोधने मानाभावेन निषेधस्य हिंसायां पुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेन विरोधाभावात् । परकीयसुन्दरीगमनादौ समावेशदर्शनात् ।

किञ्चालम्भनमत्र स्पर्शः । अग्निहोत्रप्रकरणपठिते "वत्समालभेत"इतिवाक्ये तदर्थकत्वनिर्णयात् । हिंसा त्वङ्गयागविशसनप्रकारोपदेशाभ्यामाक्षेपलभ्या । एवं चाक्षेपलभ्यार्थेन विरोधे ऽपि वेदस्याप्रामाण्यप्रसक्त्यभावेन तत्सङ्कोचे न मानम् । अन्यतराप्रामाण्यभ्रान्त्या हि सङ्कोचः । पापसत्त्वेऽपि तद्दोषसहिष्णोरेव श्येनादाविव रागवशीकृतस्य ज्योतिष्टोमादावपि प्र-

वृत्तिरुपपद्यते । एतेन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन आविरोधेऽपि निषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वं विशेषविधिना बोध्यते इत्यपास्तम्, हिंसाविधेरभावात् ।

नच निषेधस्य पुरुषार्थत्वेन 'यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषेध्यम्'इति नियमेन पुरुषार्थहिंसाया एव स निषेध इति वाच्यम् । पुरुषार्थस्त्र्युपगमादिनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन त्वदुक्तनियमस्य व्यभिचरितत्वात् । क्रत्वर्थहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वाच्च ।

नच—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ । इति—

मनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकैर्निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभिव्याहृतविधिवाक्यबोध्यप्रवर्तनायाः स्वविषयप्रवृत्तिविषये धात्वर्थे सामान्यतोऽनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन सामान्यनिषेधस्य तदतिरिक्तपरत्वम् । आक्षेपलभ्याया अपि विधितात्पर्यविषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुताप्रतिक्षेपात् । अत एवान्यत्र "हिंसा चैवाविधानतः" इति अविधाने एव हिंसैव पापजनिकोक्ता । श्रुतिरपि "अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः"इत्याह । तीर्थं यज्ञः । तीर्थं शास्त्राध्वरेति कोशात् । अतएव मरणान्तप्रायश्चित्ताहवाभिमुखहननोचितदण्डरूपचोरहननादीनां न पापजन-

कत्वम् । शुद्ध्यर्थे मरणे तस्यायुक्तत्वात् । 'न दोषो हिंसायामाहवे-' इत्युक्तेश्च । चोरादिवधे राज्ञो दोषश्रवणाच्च । तस्मादगर्हितहिंसातिरिक्तविषयोऽयं निषेधः । अगर्हिता चानुपदिष्टप्रायश्चित्तिका हिंसा । एवं सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यम् । मनुवचने ऽवध इत्यत्र 'अनुदरा कन्या' इत्यादाविवाल्पार्थे नञः सत्त्वात् । अन्यथा 'घटोऽघटः' इतिवदस्याबोधकत्वेनावधपदस्य पापाजनकत्वलक्षणापत्तेः । यज्ञानुपक्रम्य—

अहिंसा परमो धर्मो गीतो वै मनुना पुरा । इति—

ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमखण्डे उक्ततया च मदुक्तस्यैवौचित्यात् । परमत्वं च पापाजनकत्वेनास्य-अल्पीयःप्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात्, न तत्र द्वेषः । किंच महतः फलस्य कामनया क्षुद्रे न द्वेषः, तत्र पशुहिंसाजन्यस्य पातकस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेन बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागजन्यस्वर्गात्प्रथममप्यल्पस्य मनुना यागविषयेऽत्यल्पत्वबोधनात् । एवंच न तद्बलेन विधेः स्वाविषयेऽनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वम् ॥ ३९ ॥

(कुं० टी०) *नहिंस्यादिति । अत्र प्राभाकराः रागतःप्राप्ताया एव हिंसाया निषेधः, क्रत्वर्थसंज्ञपने तु न रागतः प्रवृत्तिरस्ति किन्तु विधिबलादिति व्यवस्थापयन्ति । अत्र कौमारिलतार्किकाः-रागं विना प्रवृत्त्यसम्भवान्नेयं व्यवस्था युक्ता किन्तु विधिबोधितस्य निषेधायोगात् "पदे जुहोति" इत्यनेनाहवनीयहोमादेः संकोचवत् क्रत्वर्थसंज्ञपनातिरिक्तविषयो निषेध इति वदन्ति । तान् दूषयति *पापंभवत्येवेति । *विधिनेति । क्रतुप्रकरणे विहितत्वादग्नीषोमीयपशवालम्भस्य क्रतूपकारकत्वमेव,

"न हिंस्याद्" इत्यनेन चाधर्मजनकत्वबोधनेन विरोधाभावात्समावेश एवेत्यर्थः ।

अत्र केचित् क्रत्वर्थमारणं हिंसिधातुवाच्यं न भवति, यथा हि रोषादिकृते शरीरच्छेदादौ निग्रहो भवति न रागादिकृते तद्वत् । किञ्च "न वा उ एतन् म्रियसे न रिष्यसि न देवां इदि देषि यथा सत् । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र देवस्त्वा सविता दधातु" इति श्रुत्या पशुस्वर्गार्थितयाऽनुग्राहकत्वमित्याहुः ।

अन्येतु मरणफलोपहितक्रियाकरणत्वं हिंसिधातोः प्रवृत्तिनिमित्तम् । मरणकारणत्वमात्रस्य योग्यतारूपस्य ग्रहणे लक्ष्योद्देश्यकखड्गादिप्रक्षेपादन्यस्य वधेऽतिव्याप्तिः । मरणफलकत्वमात्रस्य निवेशे गवादिमरणकतडागादिनिर्माणेऽतिव्याप्तिः । नच क्रत्वर्थहिंसाया अपि हिंसात्वे पश्वनुग्रहत्वानापत्तिः । व्रणशान्त्यर्थच्छेदादेः छिदिधातुवाच्यत्वेऽप्यनुग्रहत्ववत्पशुहिंसायाः हिंसात्वेऽप्यनुग्रहत्वसम्भवादित्याहुः । तन्न । तस्या अपि हिंसात्वे स्वीकृते "न हिंस्याद्" इति निषेधस्य दुर्वारत्वात् । नच रागप्रयुक्तहिंसाया एव निषेधो न विधिबोधिताया अपीति वाच्यम् । विधिना क्रत्वर्थत्वबोधनेऽपि हिंसात्वप्रयुक्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । *स्पर्श इति । "विशये प्रायदर्शनाद्" इत्यधिकरणे मीमांसकैरालम्भशब्दे स्पर्शार्थकत्वोक्तेः । आलम्भपिञ्जविसरघातोन्माथवधा अपीत्यमरे तु भावितवधाभिप्रायेण । अत एव ब्रह्मचारिणां निषेध्येषु स्त्रीप्रेक्षणालम्भनेति गौतमेन सूत्रितम् । आलम्भनं स्पर्श इतिच हरदत्तः । अत एव त्रिवृदर्थाधिकरणे "त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः" इत्यत्र त्रैगुण्यवाची उत स्तोत्रीयानवकार्थ इत्युपक्रम्य त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्तेः स्तोत्रीयाणां नवकवाचीति संशये स्तोत्रीयानवके तत्र

प्रयोगदर्शनात् "त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः"इत्यत्रापि तदेव ग्राह्यमिति सिद्धान्तितम्। *अङ्गयागेति। "प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वा बर्हिषि उत्तरपादं निधाय प्राग्नाभेस्तृणवानमन्तर्धायातिपरु दित्वा वपामुद्धरेद्"इत्यादिविधानात्। वधं विना देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपयागासम्भवाद्। विशसनं वधः। एवंच समानार्थत्वाभावान्न बाधसम्भवः। नचैवमन्यतः सिद्धेरेतत्सिद्धौ हिंसाया यागाङ्गत्वं न लभ्येत पत्नीसंयाजानां जाघनीवदिति वाच्यम्। पशुत्वसाधकैः प्राचीनपशुसंस्कारैर्यागाङ्गत्वनिर्णयात्। *पुरुषार्थत्वेनेति। अयं भावः—"न हिंस्याद्"इति निषेधः पुरुषार्थहिंसायाः शीघ्रोपस्थितिकत्वात् न क्रत्वर्थाया विलम्बोपस्थितिकत्वात्। आख्यातस्यैव कर्तृवाचकतया पुरुषार्थत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। भावनार्थकत्वेऽपि तया कर्तुराक्षेपः। नच क्रत्वाक्षेपकं किंचिदस्ति येन "अथातोऽग्निष्टोमेन यजति"इत्यत्राग्नेर्यजिवाच्ययागशेषत्ववदिह स्यात्। तत्रापि पर्णताया जुह्वाक्षिप्तक्रतुशेषत्ववत्। नापि "नानृतं वदेद्" इत्यत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्ववदिह स्यादिति। *पुरुषार्थेति। "न स्त्रियमुपेयाद्"इत्याख्यातेन पुरुषार्थत्वं प्रकरणात्क्रत्वर्थत्वम्। *आक्षेपलभ्याया अपीति। अत एव जुह्वा क्रतोराक्षेपेण पर्णतायाः क्रत्वर्थत्वम्। गौतमसूत्रमाह *नदोषइति। *आहवे—यथोचितयुद्धे। हिंसायां न दोष इत्यर्थः। *अल्पार्थेइति। अल्पत्वं चाल्पपापजनकत्वात्। ननु प्रकारान्तरेण नद्यादितरणेन त्वां नावं मन्ये इत्यत्र तस्मिन्नपि तद्भिन्नत्वं प्रत्याय्यत एवेत्यत आह *लक्षणापत्तेरिति। *अहिंसेति। अत एव याज्ञवल्क्येनापि अहिंसा सत्यमस्तेयमितिधर्मसाधनमुक्तम्। गृहेऽपिनिवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादितिवत्तत्राविहितस्य पृथगेव निषेधाद्विहितस्यापि त्यागार्थमिदम्॥ ३९॥

(कुं० टी०) निषेधविधिप्रसङ्गादाह *नहिंस्यादिति। एतेन मा हिंस्यादिति पाठः प्रत्युक्तः। पापाभावे सकलतान्त्रिकोक्तयुक्तिं खण्डयति *न चेति। आदिना "सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते" इत्यादि। विधिनेत्यस्याप्तेत्यादौ, प्रकरणेन चेत्यस्य क्रत्वर्थत्वेऽन्वयः। *तस्याः—यागीयहिंसायाः। *इष्टेति। पुरुषेष्टेत्यर्थः। *उक्तेति। निषेधविषयतया पापभवनेनेत्यर्थः। ननु विरुद्धार्थकत्वेन तदौचित्यमेवात आह *परकीयेति। इदं च तस्य हिंसाविधित्वमभ्युपेत्य। वस्तुतस्तदेव नेत्याह *किंचेति। *स्पर्शः—स एव। *अग्नाति। तत्र तस्योत्सर्गसत्त्वात्। "विशये प्रायदर्शनाद्"इत्यधिकरणे इदं सिद्धान्तितम्। तथाच त्रिवृदर्थाधिकरणन्यायेन सर्वत्र स्पर्शार्थकत्वं सिध्यति। नन्वेवं कथमत्र हिंसालाभोऽत आह *हिंसात्विति। ननु पत्नीसंयाजादियागाङ्गजाघनीवदन्यतः सिद्धाङ्गैरेव तत्सिद्धेर्न प्रयोगान्तः सा लभ्याऽत आह *विशसनेति। नन्वेवं कथं तत्र प्रवृत्तिरत आह *पापेति। बाह्यहिंसाजन्यपापतुल्येत्यादिः। सहिष्णुत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह *रागेति। भाष्यसिद्धान्तमाह *तक्रेति। एतेनेत्यस्यार्थमाह *हिंसेति। पापाभावे प्राभाकरोक्तयुक्तिं खण्डयति *न चेति। अयं भावः—फलसाधनेऽपि रागत एव प्रवृत्तेर्न विधेः प्रवर्त्तकत्वं साक्षात् किन्तु मदिष्टसाधनताज्ञानलिङ्गकमत्कृतिसाध्यत्वज्ञानद्वारा, तेन श्येनस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरौदासीन्यान्न तस्यानर्थहेतुत्वं विधिनाऽपाक्रियते। अग्नीषोमीयहिंसायां तु अङ्गभूतायां फलसाधनत्वाभावेन विधिरेव प्रवर्तकः। सच स्वविषयस्यानर्थहेतुतामुक्तरीत्या प्रतिक्षिपतीति प्रधानभूता हिंसा दोषाय न क्रत्वर्थेति। अनारभ्याधीतत्वादाह *पुरुषेति। एवेन क्रत्वर्थहिंसाव्यवच्छेदः। *सः—न हिंस्यादिति। तथा स्मृतौ पाठादाह *पुरुषेति। आदिना मांसभक्षणादि। श्रुतौ तत्प्रकरणपाठादाह *क्रत्वर्थेति। तद्रीत्या प्रकृतेऽपि समावेशमाह *क्रत्वर्थेति। तत्र तदभावे प्रकारान्तरं भाट्टानुसार्युक्तं खण्डयति *नचेति। बाध्यमित्यत्रान्वयः। *अस्य—सर्वस्याधिकारिणः। तत्र हेतुमाह *वेदादिति। आदिना निषेधः। ननु नात्र हिंसा शाब्दी किंत्वार्थीति प्रागुक्तत्वेन शाब्द्यां विधितात्पर्यविषयभूतायां तत्कल्पने ऽपि आर्थ्यामत्र तद्तात्पर्यविषयभूतायां कथं तत्कल्पनमत आह *क्षे·

पेति । या वेदविहिता हिंसेत्युकेरिति भावः । आदिपदार्थमेव विशदयन्नाह *अत एवेति । ततस्तस्य तदन्यपरत्वादेवेत्यर्थः । *अन्यत्र–स्मृत्यन्तरे । स्कान्दे दशपापगणनावसरे । *अत एव–विधाने पापाभावादेव । तत्प्रकारमाह *आहवेति । आहवेऽभिमुखस्य लक्ष्यीभूततया विज्ञाप्य स्थितस्य हनने इत्यर्थः । अन्यदाह *उचितेति । अन्यथाकरणे दोष एवेति सूचितम् । तथा च स्मृतिः—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् ब्रह्मनिष्ठश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥
राजभिर्धृतदण्डश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुशली राजानमियात्कर्म चाचक्षाणः ।
फलतो वधमोक्षाभ्यामघ्नन्नखी राजा ॥ इति ।

अत एवेत्यस्यार्थमाह *शुद्ध्यर्थमिति । ननु हिंसकस्य न विधिरिति तस्य दोष एवात आह *न दोष इति । द्वितीये आह *चोराद्येति । पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । *अयम्–न हिंस्यादिति । निन्दायाः सर्वत्रासत्त्वादाह *अगर्हितेति । उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति *एवमिति । सामान्यनिषेधेष्वित्यर्थः । सांख्यपातञ्जलाद्यनुरोधेनाह *नन्विति । ननु लक्षणायामिष्टापत्तिरत आह *यज्ञानिति । एतेन तदन्यहिंसाया अधर्मत्वपरमिदमित्यपास्तम् । उपक्रमविरोधापत्तेः । चो व्युत्क्रमेऽन्ते योज्यः । *अस्य–अहिंसारूपधर्मस्य । पूर्वं बाह्यसमपापत्वे द्वेषोत्पत्त्या रागस्योत्तेजकत्वेन प्रवृत्तिरुपपादिता । अत्र पक्षे तु द्वेष एव नेत्याह *अल्पीय इति । बहुतरसुखानुविद्धतया दुःखनान्तरीयकभ्रमे इव तदभाव इत्यपि बोध्यम् । पशुहिंसाया अहिंसात्वमिति तु शबरभाष्येऽप्येवं बोध्यम् । प्रमादतः प्रायश्चित्तानाचरणेऽप्याह *किन्त्विति । क्षुद्रत्वमेवाह *पश्चादिति । *एवंच–मनुवाक्यस्योक्ततात्पर्यं च ॥ ३९ ॥

अत एव गीतायां ‘यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि’इत्यादिना जपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तम् ।

तथा—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

इत्युपक्रम्य—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

इत्यनेन विहितेऽपि युद्धे पापं वदता ऽतादृशस्य यज्ञेऽपि तद् उक्तप्रायमेव ।

नचापशब्दज्ञानजाधर्मस्य कूपखानकन्यायेन सुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशः फलान्तरं चेति भाष्ये पस्पशायामुक्तम् । कूपखानकस्तत्खननवेलायां मृदा लिप्तस्ततो जलं लब्ध्वा तं लेपं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते । तेन न्यायेन तत्पापनाशः, फलान्तरं चेति न दोष इति वाच्यम् । अपशब्दज्ञानादधर्मस्य वाचनिकत्वेन केवलं वैपरीत्यमात्रेण कल्प्यस्यातिस्वल्पत्वाद् उत्कृष्टेन साधुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशे ऽपि ‘न हिंस्याद्’ इतिवचनबोधितपापस्य तेन धर्मेण वचनं विना नाशायोगात् । उक्तगीतावाक्याच्च । अत एव चेन्द्रादेः शताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमये ऽनेकशो रावणमहिषासुरादिभ्यो दुःखधारा श्रुतिपुराणादिषूपवर्णिता । यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात् । एतेन “अध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो ऽध्वरः”इति निरुक्तम्, ‘अहिंस्रः इति तद्भाष्यमपि व्याख्यातम् । नञोऽल्पार्थत्वात्

अत एव 'तस्मादभ्युदययोगादहिंस्र इत्युपपद्यते' इति तद्भाष्ये उपसंहृतम् ।

उक्तं च—

स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः॥ इति ।

"अहिंसत्सर्व–"इतिश्रुतिस्त्ववैधहिंसात्यागस्येष्टसाधनत्वं वैध्याश्च तत्त्वमाह नतु वैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावम् । हिंसाविधयो ऽपि हिंसायाः स्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्न त्वनर्थहेतुताप्रतिक्षेपमपि । अल्पायुष्ट्वाद्यनिष्टबोधकस्मृतिविरोधात् । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये "यदि कथं चित्पुण्यपापगता हिंसा भवेत् तदा तत्र सुखप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेद्"इति । अत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणम् । तथा च भागवते मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवाक्यम्—

क्षत्रधर्मास्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ॥ इति ।

आदिना युद्धम् ।

मार्कण्डेयेऽपि—

तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसन्निधिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफलसन्निभम् ॥ इति ।

किम्पाको निम्बः । इन्द्रवारुणीत्यपरे ।

मोक्षधर्मे भारते पितापुत्रसंवादे—

तातैतद्बहुशो ऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं न सम्यक् प्रतिभाति मे॥ इति ।

तथा केनाचिदुञ्छवृत्तिना मृगरूपिणो धर्मस्य प्रलोभनावाक्यैर्वधे कृते उक्तम्—

तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुत्सन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ इति ।

यज्ञियाऽपि हिंसा न केवलं धर्मायेत्यर्थः । एवं चौषधीयज्ञे एव सात्त्विकब्राह्मणस्याधिकारः ।

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वं यज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षत्रयज्ञमिहास्थिताः ॥
यदेव सुकृतं हव्यं तेन तुष्यन्ति देवताः ।
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ इति–

वनपर्वणि जाजलिसंवादे उक्तेश्च ।

अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैः परैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ।
सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामकाराद्धि हिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्यथा । इति–

हिंसायुक्तयज्ञनिन्दापूर्वकम्—

विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः ।
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ इति–

मोक्षधर्मेषु विचख्युवाक्याच्च ।

सा यथा पापाय तथा वेद्यन्तर्गन्तापीतितदर्थः । नास्तिकैरिति करणे तृतीया । तैः करणभूतैस्तानुद्दिश्येति यावत् । विष्णुमेवेति विष्णुत्वेनैव सर्वदेवता जानन्तीत्यर्थः । अत एव यागेषु ब्राह्मणानां पायसपुष्पैरेव तद्यागकल्पनेत्यर्थः । एतेनेदं स्वातन्त्र्येणापूर्वविष्णुयागविधायकमित्यपास्तम् ।

तैत्तिरीयश्रुतावपि—"परागावर्तते ऽध्वर्युः पशोः

संज्ञप्यमानाद्” इत्युक्तम् । तत्र पापसत्त्वे एव हि ततः परागावर्तनं युक्तं नान्यथा “रिच्यत एव वा एष प्रेव वा रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वा ऽनश्नन् त्रिः स्वाध्यायमधीयीत” इति ऋत्विजां प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । सोऽपि पापसत्त्वे एव युक्तः । एतेनोक्तपुराणानि अपशुचातुर्मास्यस्तावकान्येवेत्यपास्तम् । सर्वकर्मस्वहिंसामिति विचख्युवाक्ये श्रवणाच्च । हिंसामयानां नित्यत्वोक्तिरपि तामसं मांसभक्षणादिरागान्धं वेदमार्गे प्रवर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या ।

अत एव भागवते—

मुन्यन्नैस्तु परा प्रीतिस्तथा न पशुहिंसया ।

इत्युपक्रम्य—

द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणान् दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ।
एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ऽसुतृपो ध्रुवम् ॥
तस्माद्यथोपपन्नेन मुन्यन्नेनैव धर्मवित् ।
सन्तुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः॥इति।

द्रव्यमत्र पशुः। पशुयज्ञैरिति पाठान्तरम् । तेन मुन्यन्नेन तुष्टस्य तेनैव यज्ञोऽर्थात्तेनासन्तुष्टस्य मांसादिलुब्धस्य तेनेति सूचितम् ।

तेषान्तामसाधिकारिकत्वं कपिलस्यूमरश्मिसंवादे मोक्षधर्मे स्पष्टमेव। लोके व्यवायामिषमद्यसेवेति श्लोके भागवतेऽपि स्पष्टमेतत ।तच्चैवकारवादे निरूपितम् ।

स्थलान्तरेऽपि भगवद्वाक्यम् ।

हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ।

हिंसाविहाराद्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ।
यजन्ते देवता यज्ञैरिति ।

हिंसायां तत्फलमांसभक्षणे यदि रागस्तर्हि यज्ञएवेत्यनुज्ञाद्वारा तादृशरागवतः प्रति परिसंख्येयं न तु सर्वान् प्रत्यावश्यकत्वेनेयञ्चोदनेत्यर्थः। नित्यत्वादिकमपि तान् प्रत्येवेत्यर्थकमुक्त्वा,

वेदस्य हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ।

इत्युक्तम् । मत् मत्तोऽन्यो न वेदेत्यर्थः। अत एव पतञ्जलिना योगसूत्रे एषां शुक्लकृष्णत्वेन व्यवहारः कृतः । गीतायामपि—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचिद् ॥

इत्युक्तम् । कर्मण इति जातावेकवचनम् । कस्यचित्कर्मण इष्टं सुखमेव फलम्, कस्यचिद् अनिष्टं दुःखमेव कस्यचिन्मिश्रम् ।

एतत्सर्वमत्यागिनां कर्मफलात्यागिनां प्रेत्य देहान्तरसंबन्धे भवति न तु सन्न्यासिनां तत्फलत्यागिनाम् । यत्तु अत्यागिनां कर्मफलत्यागे ऽपि कर्मानुष्ठायिनां सत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृतानां तत्तत्कर्मफलं कर्मत्रैविध्यात्त्रिविधशरीरग्रहणरूपं भवति,पापस्यानिष्टं तिर्यगादिदेहरूपम् । पुण्यस्येष्टं देवादिदेहलक्षणम् । मिश्रस्य पापपुण्ययुगलस्येष्टानिष्टयुक्तं मनुष्यदेहलक्षणम्।सन्न्यासिनां मुख्यसंन्यासिनाम् । तेषां ज्ञाननिवृत्त्या देहसम्बन्धाभावाद् इति। तन्न। तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात् । तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात् ।

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

इत्युक्तश्लोकस्थत्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च । उक्तत्यागफलकथनपरत्वात् । पतञ्जल्येकवाक्यतया मदुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च । संन्यासिपदेनाप्युक्तश्लोकस्थत्यागिन एव ग्रहणमुचितम् । तस्य गृहीतदेहस्यापि जीवन्मुक्तदशयाऽवस्थानात् कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभाव इति तात्पर्यात् ।

यत्तु "ये इष्टापूर्तादिकर्मणा चन्द्रलोकं गतास्तत्र भुक्तभोगाः पुनरवतारसमये व्रीह्यादावन्याधिष्ठितेऽनुशयिनः संसर्गभाज एव न तु तत्र भोगस्तेषां भोगप्रापककर्माभावात्" इति सिद्धान्तिनोक्ते पशुहिंसादियोगादिष्टस्याशुद्धत्वात्तस्य तत्र भोगप्रापकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तप्रबोधकं व्याससूत्रम् "अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्" इति । तस्यायमर्थः- अशुद्धमेवेति चेन्न । धर्मत्वाधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद्वैधहिंसाया धर्मत्वेनोक्तेर्न सा अधर्म एवेति । अल्पपापत्वादेव वैधहिंसा न पूर्णदोषायेत्येव मीमांसकाशयः । अत एव तस्याल्पपापस्याल्पायुष्ट्वादिकं फलमुक्तम् । स्थावरभावो हि सर्वथाऽशुद्धस्यैव कर्मणः फलमिति व्यासाशयः ।

किञ्च यत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं समे वा ते तत्रापि रागान्धास्तिकस्य परकीयसुन्दरीगमने इव तत्सुखे उत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यते । दुःखस्याल्पत्वे तु सुतराम् । अत एव मरणरूपानिष्टसाधनेऽपि सहगमनवेणीप्रवेशादावात्माहुत्यङ्के सर्वस्वारयज्ञादौ च प्रवृत्त्युपपत्तिः । पुरुषस्य प्रत्यवाये ऽपि यागस्य साङ्गत्वमक्षतमेव ।

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥ इत्युक्तेः ।

तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः-'कुशलं ह्येव बह्वन्यदल्पमस्ति स्वर्गेऽप्यल्पममर्षमनुभवति' इति ।

किञ्च जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावो मार्कण्डेयपुराणादवगम्यते सुतरान्तदीयानाम् । तत्र हि व्यासशिष्यो जैमिनिर्भारतविषयेषु केषुचित्पदार्थेषु सन्दिहानो मार्कण्डेयं प्रपच्छ स च न मेऽवसरस्तस्मात्सर्वज्ञान् विन्ध्याचलवासिनश्चतुरः पक्षिणः पृच्छेत्युक्तवान् ।

तस्यायमाशयः—व्यासशिष्योऽप्ययमशुद्धचित्ततया व्यासोक्तं न साधु मन्यते सर्वम्, फलदं परमेश्वरं तत्त्वेन न मनुते किन्तु कर्मैव फलदमिति । तथा देवतिर्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते असम्भवाद् । "अनधिकारं जैमिनिः" इति व्यासोक्तेः । अतस्तिरश्चां शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वत्र व्यासोक्ते विश्वस्तो भवेदिति देवासुरसङ्ग्रामादेस्तन्मुखतः श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं च त्यक्ष्यतीति । तस्मात्पातञ्जले भाष्ये व्यासोक्तमेव श्रद्धेयमिति ।

अत एव रामायणे वाल्मीकीये वालिवधे कृते तेन भगवतो रामस्याधिक्षेपे कृते भ्रातृजायापहारेण तस्य पापित्वमुक्तं भगवता । अज्ञातिरश्चां तु

कर्मानधिकारः । तथा पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यो जैमिनिमतानुसारिणो जहास—

ईशासिद्धिभयाद्वेदशास्त्राप्रामाण्यमीयुषाम् ।
शास्त्रकृज्जैमिनिमुनिः केन मानेन सिध्यति ॥ इति।

ईशासिद्धीत्युपलक्षणम् देवताविग्रहादेरपि । इत्थं हि तदीयानामुक्तिः–प्रबलाध्यक्षविषयं भेदं दुर्बलवेदगीर्मिथ्यात्वान्निःस्वरूपाच्च न निषेद्धुमलं किलेति, इति दिक् ॥ ४० ॥

(कुं०टी०) वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते । इति—
अर्जुनोक्ते–
उत्तरमाह *स्वधर्ममपि चेति । चकारेणात्मनो नाशाभावः । नच श्रेयो ऽनुपश्यामीस्योत्तरमाह *धर्म्याद्धीति । *अवाचनिकत्वेनेति । 'यावद्वचनं वाचनिकम्'इतिन्यायेनापशब्दप्रयोगस्यैवाधर्महेतुत्वं न तु ज्ञानस्येति भावः । *दुःखधारेति । अत एवाकृते प्रायश्चित्ते परिपच्यत एव तद् दुःखमिति सांख्याः । *तत्त्वम्–इष्टसाधनत्वम् । इष्टं च यागादिकमेव । *प्रतिक्षेपम्–निवृत्तिम् । *त्रयीधर्ममिति ।

त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि वर्तमान इति भागवतेऽपि । *यज्ञानिन्देति ।

किञ्च—
त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद् द्विजः । इति–
धनवत एव यज्ञेऽधिकारः ।
जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ।
इति स्मृत्या चोञ्छस्यैव मुख्यत्वबोधनान्नास्ति पापसम्भवः।

*अपशिवति । पशुरहितेत्यर्थः । *नचोदनेति । न विधिः, रागत एव प्राप्तत्वादित्यर्थः । एवमृतौ स्त्रीगमनस्यापि परिसंख्यात्वमेव । तत्र चान्यत्र च प्राप्तत्वात् । नियमार्थत्वे तु ऋतौ गच्छेदेवेत्यर्थः स्यात् । न च "द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचर्यम्"इति तदा स्मृतिविरोधः । संवसरात्प्राग् ऋतौ तत्र गमनापत्तेः । तस्मादृतावेव गच्छेदिति परिसंख्यैवेति । नियमेन च प्राप्तबाधादिदोषत्रयापत्तेः । फलत्यागस्य फलमाह *अनिष्टमिति । इदं सर्वमत्यागिनां सकामानां प्रेत्य परत्र भवति न तु संन्यासिनां कर्मफलत्यागिनाम् । अत्यागिनामित्यस्य सकामानामित्यर्थमपहाय निष्कामकर्मात्यागिनामित्यर्थमाह*फलत्यागेऽपीति । अत एव संन्यासिनामित्यस्य मुख्यसन्न्यासिनामित्यर्थं वक्ष्यति । फलत्यागो ऽतो गौणसंन्यासिनः ।

ननु कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागस्तथा सति कर्मविक्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठत्वमत आह *नहिदेहभृतेति । *कर्मफलत्यागीति । तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिं प्रति सान्निपत्योपकारककर्मत्वेऽपि कर्मणामपि सत्त्वशुद्धिद्वारा उपकारकत्वमस्त्येवेति भावः । *इष्टेति । इष्टं यागम्, आपूर्तं तडागादि । *चन्द्रलोकमिति ।

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गगता नराः ।
धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥
पितृलोके चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।
क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेवं व्रजन्ति च ॥ इति स्मृतेः ।

अयं भावः–"अथ परमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति"इति "आकाशाच्चन्द्रमसम्"इतिच श्रुतेर्धूमादिना पितृयानेनाकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्य भुक्तभोगा अवरोहन्ति । तथाच श्रुतिः—

"अथैतमेवाध्वानं निवर्तन्ते पथेतमाकाशो भूत्वाऽऽकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवाः ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्ते"इति। पथेतमित्यस्य पथाऽऽगतमित्यर्थः। तत्राकाशो भूत्वेत्यस्याकाशादिसदृशो भूत्वेत्यर्थः । आकाशस्वरूपापत्तौ तु वायुर्भूत्वेति रूपान्तरापत्तेरसङ्गतेः । तत्राकाशसादृश्यं सूक्ष्मत्वात् । वायुर्भूत्वेत्यस्य वायुवशो भूत्वेत्यर्थः । धूमादिभिस्तु संपृच्यत इत्यर्थः । *अन्याधिष्ठितेइति । अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रं प्रतिपद्यन्ते न तत्सुःखदुःखभाजो भवन्ति । यथा हि धूमादिभावस्तत्संश्लेषमात्रं तथा च पारमर्षं सूत्रम्—"अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्"इति । पूर्ववत् धूमादिवत् । *अनुशयिनः–कर्मशेषवन्तः । कृतात्यये ऽनुशयवानिति व्याससूत्रात् । कृतस्य कर्मणोऽत्यये सतीति तदर्थः। अत्र केचित् स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलशेषोऽनुशय इति । तदसत् । स्वर्गार्थस्य कर्मणः स्वर्ग एव फलजनकत्वात् । यदि तु तस्यैव लेशो ऽनुशयः स्यात्तदाऽनुशयविभागश्रुतिर्विरुध्येत । "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यारोहन्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्यारोहन्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा"इति ।चरणमाचारः । कपूयः कुत्सितः। तत्र तस्यैव शेषे रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यात् । तस्मात्पारलौकिककर्मफले भुक्ते अवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरमनुशयः। *नतुतत्रभोगइति । तस्मिन्विधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासंभवात् । *पशुहिंसादीति । हिंसादियुक्तकर्मणो ऽशुद्धत्वादनुशायिनां मुख्यमेव व्रीह्यादिजन्मास्त्वित्यर्थः । *अशुद्धमेवेति । पक्षि-

हिंसाया अपि हिंसात्वेन पापजनकत्वाद् दुःखहेतुत्वमिति भावः । *शब्दैकगम्यत्वादिति । न हि हिंसायाः पापहेतुत्वे हिंसात्वं प्रयोजकं किन्तु निषिद्धत्वं तच्चात्र नास्ति "वायव्यं श्वेतम्"इत्यादिशब्दैर्विहितत्वादिति भावः । *इत्येव मीमांसकाशयइति । नतु सर्वथा दोषाभावः । *व्यासाशयइति। अशुद्धमित्यादिसूत्राशयः । *सहगमनेति ।

तिस्रः कोट्यो ऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ इति–

स्मृतेः ।*कुशलमिति। कुशलं बहु, अन्यदकुशलम् अल्पम्। कुशलाकुशलोभयमिश्रत्वं च स्वर्गेऽप्यमर्षश्रवणादित्यर्थः । अत एवोक्तं भागवते—

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हतीति । *किन्तुकर्मैवेति ॥

अयं भावः—यजेतेति पदेन यागस्यैव साध्यत्वं प्रतीयते तस्यैव सम्बन्धो न्याय्यो न सिद्धाया देवतायाः, प्रत्यक्षस्य हविषो देवताभोगः प्रत्यक्षविरुद्धश्चेति । देवतायाः फलदातृत्वप्रवादस्तु मन्त्रिणा ग्रामो दत्त इतिवत् । देवतानामपि तपश्चरणश्रवणेन कर्मण एव फलदातृत्वम् । किंचैकैव देवता दध्नेन्द्रियं ददाति पयसा पशुमित्यत्र सुरभाव एव हेतुरिति । "एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते" इति ईश्वरस्यैव फलदातृत्वाश्रवणात् । *असम्भवादिति । आदित्यादीनामुपास्यत्वश्रवणात् तेषामुपासकत्वासम्भवादित्यर्थः । *अतइति । आदित्योपासनादेरसम्भवेऽपि ब्रह्मविद्यायां देवानामधिकारोऽस्ति । ननु तेषामुपनयनादि नास्तीति चेन्न ।

उपनयनार्थत्वेन तेषां स्वत एव वेदावभासात् । *तेषामिति । कर्मवैजात्येन जातिस्मरत्वत् ॥ ४० ॥

(क० टी०) अत एव यागीयहिंसाजन्यपापसत्त्वादेव । अन्यदप्याह *तथेति । *अतादृशस्येति । तत्रासमदृष्टेरित्यर्थः । अन्यथा निषेधोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति भावः । अत्रोत्तरोत्तरं हेतुता बोध्या । प्रकारान्तरेण तद्रूपेण तन्निरासं परोक्तं निराचष्टे *नचेति । न्यायस्वरूपमाह *कुपेति । अभ्युपगमे आह *उक्तेति । स्वधर्ममपीत्याद्युक्तविरोधापत्तेश्चेत्यर्थः । *अतएवेति । तत्र स्वल्पपापसत्त्वादेव । ननु सा ततः पूर्वमनन्तरमुचितेति तत्र कथमुपवर्णिता ऽत आह *यज्ञान्तरिति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *नञइति । भाष्यसम्मतमपीदमेवेत्याह *अतएवेति । अल्पपापसत्त्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा स्वत एव तत्त्वेन तथोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति भावः । *उक्तं चेति । नन्वेवं प्रागुक्तश्रुतिविरोधो ऽत आह *अहिंसन्निति[1] । न दोषो हिंसायामित्यपि नञो ऽल्पार्थपरं समदृष्टिपरं वा । अभ्युपेत्याप्याह *हिंसेति । स्मृतेः खपुष्पायमाणत्वं निराचष्टे *तदुक्तमिति । *पुण्येति । बीजवद्धर्मक्षेपमध्यगतेत्यर्थः । सर्वत्र तदभावाद्यदीत्युक्तम् । कथंचिदित्यनेन तस्याविहितत्वमाक्षेपलभ्यत्वं चेति सूचितम् । *अतएवेति । अनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वाभावादेव । प्राग्वदाह *तथाचेति । त्रयीधर्मस्य विशेषणद्वयम् । भारतान्तरमाह *तथेति । *उक्तम्-व्यासादिना । *समुत्सन्नम्-अत्यन्तं नष्टम् । उपक्रमाद्यविरोधाय तुर्यपादं व्याचष्टे । प्रागुक्तसर्वतात्पर्यमाह *एवं चेति । तत्र पापसत्त्वे चेत्यर्थः । अन्यस्य तत्राधिकारस्योक्तत्वादाह *सात्त्विकेति । मानान्तरमाह *नमइति । *सुकृतं हव्यम्— अधर्म-

---

१ एतद्विवरणादहिंसन्निति नान्तः पाठः प्रतीयते मूलत्रितये अहिंसदिति तान्तपाठोपलब्धेः श्रौतत्वाच्चास्य प्रयोगस्य श्रुतिस्थलविशेषस्य चाज्ञातत्वेन यथावत्पाठदर्शनस्याशक्यत्वात् श्रुतेश्चाविपरिवर्तनीयत्वाद्यथादृष्टमेव मूले तान्तमवस्थापितम् ।

जनकत्वानाक्रान्तम् । तदेवाह *नमस्कारेति । मानान्तरमाह *अव्यवस्थितेति । एतेषां कर्तृत्वेऽर्थासङ्गतेराह *नास्तिकैरिति । अन्यान्यस्य विशेषणानि एतद्विवरणपराणि । तथा च तत्तुल्या रागान्धा आस्तिका एव तादृशा विवक्षिताः न तु वास्तवनास्तिकास्तेषामहिंसाया एव परमधर्मत्वात् । करणत्वमपि तेषां न वास्तवं किं तूद्देश्यस्य तत्त्वविवक्षेति वैवक्षिकमित्याह *तानिति । बाह्यहिंसापरमेवेदमिति भ्रमनिरासायाह *सायथेति । सादृश्यादेवाल्पत्वसिद्धिरिति न पूर्वविरोधः । पूर्वार्द्धं भिन्नं वाक्यमित्याह *विष्णुत्वेनैवेति । अग्रिममेतत्सिद्धार्थपरमेकमित्याशयेन तत्तात्पर्यमाह *अतएवेति । तत्त्वेन ज्ञानादेवेत्यर्थः । पूर्वानुषङ्गादिना आह *सर्वेति । *तत्तदिति । यथा चैतत्तथा पाखण्डखण्डनावसरे पिष्टपशुप्रतिपादनावसरे प्रतिपादितं तत एव बोध्यम् । *एतेन-उक्तसर्वैकवाक्यतालाभेन । अन्यथा श्रुतित्रयकल्पनापत्त्या गौरवमिति भावः । तत्र पापसत्त्वे तैत्तिरीयश्रुत्युक्तमेव हेत्वन्तरमाह *रिच्यते इति । *एतेन-उक्तश्रुतिद्वयाविरोधेन । *उक्तेति । भागवतादीनीत्यर्थः । प्रागुक्तमेव दोषान्तरमाह *सर्वेति । ननु तत्र पापसत्त्वे कथं तेषां भिन्नत्वं सात्त्विकाननुष्ठेयत्वादत आह *हिंसेति । *तत्त्वेति । वस्तुतत्त्वेत्यर्थः । *उपक्रम्य-उक्तमिति शेषः । *भूतानि-प्राणिनः । *अतज्ज्ञः-अतत्त्वज्ञः । *असुतृपः-प्राणशोषकः । यथाश्रुतासङ्गतेराह *द्रव्यमिति । तत्फलितमाह *तेनचेति । यदन्नादः स्वयं तदन्नादस्तस्य देवता इति न्यायेनाह *समुत्पन्नेनेति । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह *मांसादीति । उक्तेऽर्थे मानान्तरमप्याह *तेषामिति । हिंसामयानामित्यर्थः । *तत्रैव—भागवत एव । यथाश्रुतासङ्गतेराह *तत्फलेति । *विहाराः-क्रीडाः । अन्यदपि तत्रत्यमाह *नित्येति । *तान्-अतामसान् । *इत्यर्थकम्-वाक्यम् । *अतएव-पापसत्त्वादेव । मिश्रत्वे संमत्यन्तरमप्याह *गीतायामिति । यथाश्रुतासङ्गतेराह *कर्मेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह *सुखमेवेति । तद्व्याख्याकारोक्तं खण्डयति *यत्त्विति । तत्र लिङ्गमाह *तत्रापीति । तत्र दोषान्तरमाह *नहीति । *शक्यमिति । जातावेकवचनम् । *अशेषतः—अशेषाणि । नहि कश्चित्क्षणमपीत्युक्त्या निःशेषेण क-

ऽस्यागस्य दुःशकत्वादिति भावः । *उक्तेति । अव्यवहितोक्तेत्यर्थः । एवं सत्यैकवाक्यतामाह *उक्तेति । युक्त्यन्तरमाह *पतञ्जलीति । शुक्लकृष्णत्वकथनपरेत्यर्थः । तत एवाह *सन्न्यासीति । नन्वेवं कर्मफलस्य तेषामपि सत्त्वात्कथं तन्निषेधो ऽत आह *तस्येति । त्यागिन इत्यर्थः । वैदिकहिंसाया अपि पापहेतुत्वे दुःखं भवत्विति शङ्कते *अशुद्धेति । नहि हिंसायाः पापहेतुत्वे हिंसात्वं प्रयोजकं किन्तु निषिद्धत्वं तच्चात्र नास्ति, "वायव्यं श्वेतम्"इत्यादिशब्दैर्विहितत्वादित्याह *शब्देतीति । यद्यपि व्याख्यातं भूषणकारादिभिस्तथापि नेदं व्यासाभिमतमित्यन्यथा तद्विरोधमुक्तार्थे परिहर्तुमाह *यत्त्विति । "अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापाद्"इति । ततः पूर्वसूत्रार्थमाह *य इत्यादि । छान्दोग्ये स्पष्टमेतत्सर्वम् । *अन्ये–जीवान्तरेत्यर्थः । अन्वित्यस्य व्याख्या *संसर्गेति । कण्डनादिना ऽधिष्ठातुर्नाशस्ततस्तदन्नद्वारा तस्यानुशयिनो रेतःसिग्योगस्ततस्तद्योगाद्योनिसम्बन्धेन पुनः शरीरमिति प्रक्रिया । आदिना सुरापानम् । *इष्टस्य–ज्योतिष्टोमादियागकर्मणः । सर्वं वाक्यमितिन्यायेनाह *अशुद्धमेवेति । एवं च मिश्रत्वं सिद्धमिति न तद्विरोधः । मीमांसकविरोधो ऽपि नेत्याह *अल्पेति । *अत एव–अल्पपापसत्त्वादेव । व्यासोक्तमेवोक्तमाह *तस्येति । नन्वेवमपि मिश्रस्य तत्र भोगप्रापकत्वं कुतो नात आह *स्थावरेति । विशेषं वक्तुं प्रागुक्तमेव सविशेषमाह *किञ्चेति । आदिना भृगुपतनादि । यत्त्वेवं सति साङ्ग्यागानुष्ठानापत्तिरिति तत्खण्डयति *पुरुषस्येति । कर्त्रधिकरणस्थभट्टोक्तिमाह *योनामेति । पातञ्जलभाष्ये भगवता व्यासेनोदाहृतमाह *कुशलमिति । स्यात्स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः कुशलस्य नापकर्षणायालं कस्मादित्यादिः । अस्यार्थो भूषणे स्पष्टः । जैमिनीयानां पापाभावकथनं मूलाज्ञाननिबन्धनमेवेत्याह *किञ्चेति । *तस्य—मार्कण्डेयस्य । सामान्योक्तमेव विशिष्याह *सर्वेति । *तत्त्वेन—फलदातृत्वेन । अत एवाह *किन्त्विति । "धर्मं जैमिनिरत एव"इति व्यासोक्तेरुक्तत्वात् । विशेषान्तरमाह *तथेति । अत्र हेतुमनुक्तमाह *असम्भवादिति । *च त्यक्ष्यति–त्यक्षति चेत्यर्थः । *इति-

राशयसमाप्तौ । उपसंहरति *तस्मादिति । तच्च प्रागुक्तम् । *अतएव—तिरश्चां ज्ञानाधिकारसत्त्वादेव । तस्मात् ज्ञानिनामेव तेषां कर्माधिकार इति सिद्धम् । तत्फलितमाह *अत्रेति । जैमिनीयानामज्ञाने मानान्तरमाह *तथेति । न्यूनतां निराचष्टे *ईशेति । ननु तदप्रामाण्यप्रतिपादिका का तेषामुक्तिरत आह *इत्थंहीति । *अध्यक्षम्–प्रत्यक्षम् । दौर्बल्ये हेतुर्मिथ्यात्वादिति । एवं च वेदविहितहिंसा न दुष्टेति सकलतान्त्रिकोक्तं भूषणकृदाद्युक्तं चायुक्तमेवेति बोध्यम् । तदाह *इतिदिगिति ॥ ४० ॥

एवं च—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ इति ।

एतेनापि सूचितमेतत् । आद्यपादेन नरकैहिकरत्यन्तकालदुःखसदृशदुःखसमानदुःखनिरासः । नच ग्रस्तमित्यनेन तदधिकदुःखानिरासः । अनन्तरमित्यनेन निद्राकालवद्वैषयिकोभयरहितदिनरूपकालनिरासः, अन्यथा सकलदुःखाभावस्याद्यपादेनैव प्रतिपादने सिद्धे नचग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अभिलाषोपनीतत्वेन विषयसम्पादनक्लेशनिरासः । स्वर्गेपि वैषयिकमेव सुखमिति "अप्सरस एतं जायाभूत्वोपशेरते" इत्यग्निष्टोमादिफलकथनेन "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । एवं च विजातीयसुखत्वमेव स्वर्गत्वम् । तस्मान्महिषासुरादिजन्यं दुःखमस्त्येवेति सूचितम् । यद्वा स्वनान्तरीयकावश्यंभाविदुःखान्यदुःखजनकाधर्मानारब्धदेहोपभोग्यसुखत्वं तत् । सहगमनादौ मरणान्तप्रायश्चित्तादौ चोक्तरीत्या न पापजनकत्वम् ।

अन्ये तु तत्र अल्पं पापं भूयान्धर्मो ज्योतिष्टोमन्यायेनेति वदन्ति इति दिक् ।

श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषयस्य विधिविषयत्वाभावेन "न हिंस्याद्" इतिनिषेधविषयत्वं पूर्णमेव । यज्ञान्तःपातिवधस्यैव मनुनाऽल्पवधत्वबोधनात् । अत एव तज्जन्यपापे बलवद्द्वेषवतां शिष्टानामपेक्षितवैरिवधसाधनत्वे ऽपि न तत्र प्रवृत्तिः । श्येनस्तु मरणानुकूलव्यापारो ऽपि न हिंसा मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य श्रौतविधिबोधितस्य तदनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात् ।

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ।
श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ॥
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमाः ॥

इत्यादिना श्रौतस्य मनुनाऽभ्यनुज्ञानात् । श्रुतीरित्यस्य तद्बोधिताभिचारकर्माणीत्यर्थः । कूपादौ विनष्टे गवि कूपकर्तुर्हिंसकत्ववारणाय मरणोद्देशेनेति। मरणकामनयेत्यर्थः । एवमन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचहते ब्राह्मणे न तत्क्षेप्तुर्ब्रह्महन्तृत्वम् । ब्राह्मणमरणकामनया तदप्रक्षेपात् । तथा काशीमरणोद्देशेन कृतशिवपूजनादेर्न हिंसात्वम् । 'यदा मे मरणं भवति तदा काश्यां भवतु' इत्येवं कामनया मरणस्य काश्यधिकरणत्वविषयतया तदाचरणे ऽपि मरणकामनया ऽनाचरणात् । एवं चात्र हिंसात्ववारणाय दृष्टाद्वारकत्वविशेषणं

वदन्तो मान्या एव । मरणोद्देशेन कृतस्य तु हिंसात्वं भवत्येव । श्रौतविध्यबोधितेत्युक्तेस्तन्त्राद्युक्ताभिचाराणां हिंसात्वमेव । श्येनादावपि शिष्टानां विगानं तु श्येनाद्वधो वधाच्च नरक इतिप्राप्तिसन्धानेन बोध्यम् । श्येनानुष्ठानकाले शत्रून् हन्तीति प्रयोगस्तु गौण एव । उपपातकेष्वभिचारगणनं तु वैदिकेतराभिचारपरम् । स्मृत्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात् । एवं च श्येने कृते प्रतिप्रयोगादिना दैवाद्रिपोरमरणे श्येनकर्तुर्न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तम् । शत्रोर्मरणे तु तत्र तस्य प्रयोजककर्तृत्वात्प्रयोजकस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तावदेव न संपूर्णम् । मरणजनकरोगादिकं प्रति अन्यकर्तृकखड्गाभिघातादिकं प्रति च श्येनस्य हेतुताया वेदेन बोधनात् । श्येनवधप्रयुक्तमत्यल्पं भवत्येव । तान्त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौ तत्तद्वधप्रयोजकत्वप्रयुक्तमुपपातकप्रयुक्तं च प्रायश्चित्तम् । कृतेऽभिचारे दैवादमरणे तु उपपातकप्रयुक्तमेव । ब्राह्मणविषये त्वभिचारस्य मन्वादिस्मृतौ निषेधात्तत्राधिकं प्रायश्चित्तम् । श्येनादिश्रौताभिचारकरणे ऽपि प्रायश्चित्तं तद्विषये । भाट्टा अपि श्येनो विहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्च धर्म एव तत्फलं वैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वादधर्म एवेति प्रतिपन्नाः ।

परे त्वेवं सति "चोदनालक्षणो ऽर्थो ऽधर्मः" इत्यत्रार्थपदं व्यर्थं निषिद्धकलञ्जभक्षणादि तु न चोदनालक्षणमिति न तद्व्यावृत्तिफलकं तत् । तस्मात् श्येनो विहितत्वान्नाधर्मः नरकसाधनहिंसाफलक-

त्वाच्च न धर्म इति प्रतिपन्ना इत्यलम् ॥ ४१ ॥

(कुं०टी०)*यन्नदुःखेनेति। अत्र "सुखदुःख तत्क्रियायाम्" इति मूर्धन्योपधपाठेन दुष्खेणेति णत्वं पितृचरणा वदन्ति। मूलकृता तु तत्रापि विसर्गोपधपाठ एव स्वीकृतः। *संभिन्नम्–मिश्रम्। *स्वःपदास्पदम्–स्वर्गपदवाच्यम्। *यद्वेति। दुःखाजनकोऽधर्मानाश्यो यो देह इत्यर्थः। *सहगमनेति। यत्तु आत्ममरणस्य निषिद्धत्वेऽपि प्रवृद्धस्वर्गाभिलाषाया निषेधशास्त्रमालोचयन्त्याः सहगमनोपदेशः श्येनादिवद् इति। तन्न। तथा हि ये वदन्ति श्येनकरणिकायां हिंसारूपभावनायां विधिसंस्पर्शो नास्तीति प्रतिषेधसंस्पर्शस्यानर्थत्वमिति। तन्मते सहगमनशास्त्रेणात्महिंसाया एव स्त्रिया विधानेन प्रतिषेधसंस्पर्शो नास्ति। ये तु वदन्ति-मरणानुकूलव्यापाररूपत्वाद् श्येनोऽपि हिंसैव श्येनश्च रागादिप्रयुक्तहिंसारूपत्वात्प्रतिषिद्ध इति तन्मते ऽपि मरणस्यैव स्वर्गसाधनतयाऽनुगमनशास्त्रेण विधानाद् रागप्रवृत्तेऽपि मरणे निषेधस्पर्शाभावात्। *अथर्वाङ्गिरसीरिति। आर्थवणवेदीयाङ्गिरसशाखायां मारणादिप्रयोगानां विधानात्। *कूपादाविति। तत्र हि कूपोऽनेन खानितोऽतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखनननिमित्तव्यापादने तस्मात्कूपकर्तुः कारणकारणत्वमेव। औषधादियत्नानन्तरं मरणे तु वचनादेव प्रायश्चित्ताभावः। *प्रयोजकस्य यदिति। कथं पुनः प्रयोजकव्यापारस्य हिंसात्वम्। तन्मरणाननुकूलत्वात्। अन्यथा मातापित्रोरपि हिंसकत्वापत्तेः। सत्यम्। यत्र खलु स्वरूपव्यतिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारं तत्कारणम्। "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्" इत्यत्र हि यथा नैन्द्रवायवाग्रतायां सोम-

यागः स्वरूपेण कारणमेवं मातापितरावपि। *प्रायश्चित्तमिति। ननु प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेदिति स्मृतेः कामकृतस्य कथं प्रायश्चित्तेन नाशः। अत एव गौतमेन नहि कर्म क्षीयत इति प्रायश्चित्तानाश्यत्वमुक्तमिति चेत्सत्यम्। "तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते" इति विधिप्रामाण्यमाश्रित्य कुर्यादित्यपरे इति गौतमेनैव सिद्धान्तितम्। योगीश्वरोऽपि विहितं यदकामानां कामात्तद् द्विगुणं भवेदिति। अत एव श्रोत्रियवधादौ मरणान्तिकप्रायश्चित्तम्। *विहितत्वादिति। श्येनयागाङ्गभूतपशुहिंसाविधिनिबन्धनास्ता न निषिद्ध्यन्ते। या तु तेनाभिचारयागेन शत्रुवधात्मिका हिंसा सा द्वेषनिबन्धनैवेति विध्यसंस्पर्शान्निषिध्यत इत्यर्थः। *चोदनालक्षणइति। चोदना विधिः लक्षणं यस्य तादृशो ऽर्थः। बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं य सः धर्मः। अर्थो धर्म इत्युक्ते भोजनादावतिव्याप्तिः। तस्य विधिप्रमाणकत्वाभावान्निरासः। श्येनस्यापि विधिप्रमाणकत्वात् तद्वारणायार्थ इति। श्येनस्तु हिंसाजनकत्वाद्बलवदनिष्टनरकानुबन्धीति तन्निरासः। सचायं क्रियारूपो यागहोमादिः द्रव्यरूपो गोदोहनादिः गुणरूपो नीचैस्त्वोच्चैस्त्वादिः। एवं च धर्मे प्रमाणं चोदनेति सिद्धम्। तथाहि विधिवाची लिङादिश्चोदनेत्युच्यते। तदुक्तं वार्तिके—

प्रवर्तते इति ज्ञानं येन शब्देन गम्यते।
स चोदनोच्यते शब्दः प्रवर्तनफला मतिः॥ इति।

चोदनाया वैदिकवाक्यनिष्ठत्वात् घटं कुर्वित्यादिलौकिकवाक्यव्युदासः। लिङादिश्च प्रवर्तनारूपविधिबोधकः। प्रवर्तना च इष्टसाधने भवतीति यागादेरिष्टसाधनत्वं गम्यते॥ ४१॥

(कृ० टी०) उक्तेऽर्थे परसंमतिमप्याह *यच्चेति। *एतत्–अ दप-

पापसत्त्वम् । तदेवाह *आद्येति । *तत्र-स्वर्गे । *सदृशेति दुःख-विशेषणम् । *तदिति । सुखेत्यर्थः । *उभयम्-सुखं दुःखं च । आद्यार्द्धस्योक्तानाशयकत्वेन दुःखसामान्याभावाशयकत्वम् । ननु स्वर्गे विषयसुखस्यैवाभावात्कुतस्तत्संपादनक्लेशो ऽत आह *स्वर्गेऽपीति । *एवं च—द्वयोरेव निरासेनाल्पदुःखसत्त्वे च । उपसंहरति *तस्मादिति । उक्तार्थस्य ततो ऽस्पष्टतया प्रतीतेर्विनिगमकाभावाच्चाह *यद्वेति । *स्वम्-स्वर्गसुखम् । *उक्तेति । पञ्चशिखाचार्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । वैपरीत्यनिरासायाह *ज्योतिष्टोमेति । एतेन तत्र तद्वन्न पापमिति पूर्वोक्तम् । एवं 'यन्न दुःखेन" इत्यर्थवाद एवेत्यपि तथा । एवं चोक्तवाक्यतः पापस्याल्पत्वकल्पनमयुक्तम् । सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनपटेनेति न्यायेन निषेधकल्पपापस्य समांशे एव संकोचकत्वासंभवात संकोचस्याप्येकदेशबाधकत्वादिति अनयैवानुपपत्त्या इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वमपि विधिशक्तौ प्रवेशयन्त इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वम्-इत्यादित्रयम् विधिशक्यम् ज्योतिष्टोमादौ पशुहिंसाजन्यपापापत्त्या शिष्टानामप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तृतीयमिति चायुक्तमेवेति स्पष्टं भूषणे । तदाह *इतिदिगिति । ननु श्येनेनेत्यादिविधेस्तज्जन्यारिमरणस्यापि वैधहिंसात्वेन निषेधविषयत्वं न स्यात् । या वेदविहितेत्यादिस्मृतिबोधितमल्पहिंसात्वं वा स्यादत आह *श्येनेनेति । *विधीति । विधिजन्यप्रवृत्तिकर्मत्वरूपविधीत्यर्थः । तथाच तत्र विधिना ऽनर्थहेतुत्वाप्रतिक्षेप इति भावः । द्वितीये दोषमाह *यज्ञान्तरिति । *अत एव-पूर्णनिषेधविषयत्वादेव । *तत्-वधरूपम् । *तत्र-श्येने । तस्याधर्मत्वापत्तिरत आह *श्येनस्त्विति । ननु वदतो व्याघातो ऽत आह *मरणोद्देशेनेति । प्रकृते श्रौतेत्यनेन तत्त्वनिरास इति तस्य तल्लक्षणाक्रान्तत्वाद्धर्मत्वमेव । एतेन नहिंस्यादिति हिंसिधातुप्रवृत्तिनिमित्तं मरणान्तत्वविशिष्टं तदिति अन्योक्तम्, तदन्यत्वरूपपुरुषार्थप्रतियोगित्वविशिष्टं तदिति अन्योक्तम् । पुरुषार्थनिषेधप्रतियोगित्वमात्रविशिष्टं तत वैधस्य विधिविरोधान्न निषेधविषयतेत्यप्पदीक्षितोक्तमप्यपास्तम् । नन्वदृष्टाद्वारकेति विशेषणमेवोक्तेष्टसाधकं कुतो न दत्तमत आह *तस्मादिति ।

न ब्राह्मणो वेदयीत किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।

स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ।
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ॥ इत्यादिः ।

स्ववीर्यमेव द्विजस्याह *श्रुतीरिति । प्रकारान्तरमाह *क्षत्रियइति । *श्रौतस्यैवेति । प्रायश्चित्ताल्पत्वात् । एतेन तान्त्रिकव्यवच्छेद इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । अतस्तथोक्तम् । यथाश्रुतासङ्गतेराह *श्रुतीति । *गवि-बलीवर्दे । अस्य फलान्तरमाह *एवमिति । अस्यार्थमाह *ब्राह्मणेति । तथाव्याख्यानफलमाह *तथेति । नन्वत्र तथा वारणे ऽपि मरणकामनया कृतस्यापि तत्त्ववारणाय तद्विशेषणमावश्यकमत आह *मरणोद्देशेनेति । मरणकामनयेत्यर्थः । यद्यप्यदृष्टाद्वारकेति विशेषणेनापि श्येने न दोषस्तथापि मन्वनुरोधेन तथोक्तस्य फलान्तरमप्याह *श्रौतेति । उक्तमानवे श्रुतीरित्युक्त्या तन्त्राद्युक्ताभिचाराणामुपपातकत्वाद्धिंसात्वाच्चाधर्मत्वलाभेनेदमेव विशेषणं ज्याय इति भावः । नन्वेवं श्येने ऽविगानेन शिष्टानां प्रवृत्तिः स्यादत आह* श्येनादाविति । नन्वेवं श्येनकरणकाले शत्रुं हन्तीति प्रयोगो न स्यात्तस्याहिंसात्वादत आह *श्येनेति । ननूपपातकप्रकरणे 'अभिचारो हीनकर्म च' इति मनूक्तेरभिचारत्वेनोपपातकत्वान्नरकजनकत्वेन कथं तस्य धर्मत्वम् । न च तद्वैधेतराभिचारपरम् । सर्वेषामभिचाराणां वैधत्वादत आह *उपेति । *एवं च—तस्योपपातकत्वाभावेच । ननु साक्षात्कर्तृत्वमेव कुतो नात आह *मरणेति । एवं च किञ्चिन्निमित्तं विना तदसंभवेन तेनान्यथासिद्ध्या न तस्य तत्त्वमिति भावः । तदधिकरणपूर्वपक्षमतेनाह *श्येनेति । तस्य वधेत्यर्थः । सिद्धान्ते तु अग्नये रुद्रवते पशुरिति पशुवधो बोध्यः । तत्रैवाह *कृते इति । *ब्राह्मणेति च । *मन्वादीति ।

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुक्तां गिरमीरयेद् ॥ इति मनुः ।

अकुशलं अकुशलसंपादकाभिचारम् । शुक्ता गीराक्रोशवाक्यम् । *तद्विषये-ब्राह्मणविषये । परसंमतमपीदमित्याह *भाट्टाइति । तत्रार्थपदव्यावर्त्यं तु निषिद्धकलञ्जभक्षणाद्येवेति भावः । शिष्टाशिष्टयोस्ते तु प्रागुक्ते एव । इदं दूषयति *परेत्विति । ननु व्यावर्त्यमु-

क्तमेवात आह *निषिद्धेति । *तस्मादिति । एतेनार्थपदव्यावर्त्य-
त्वादधर्मत्वमेवेति गुरूक्तमप्यपास्तम् । तदाह *इत्यलमिति ॥ ४१ ॥

यत्तु मीमांसकैः "वाजपेयेन यजेत" इत्यादौ वाजपे-
यपदे न द्रव्यं सुरारूपं स्वपदोपात्तयागरूपकरणावरु-
द्धायां स्वर्गभावनायां बहिर्भूतद्रव्यस्य करणत्वेनान्व-
यासम्भवाद्, वाजपेयवतेति बोधे तु मत्वर्थलक्षणा,
वाजपेयेन यागं भावयेद् यागेन स्वर्गं भावयेदिति बोधे
वाक्यभेदापत्तिस्तस्माद् तन्नामधेयमिति सिद्धान्त
इत्युक्तम् । तत्र मत्वर्थलक्षणेत्यस्य तत्कृतासाधुत्वं दोष
इत्यर्थः । तदर्थे तेषां प्रत्ययानां साधुत्वबोधकव्या-
करणेन तत्रार्थे लक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्यासाधुत्वबोध-
नात् । 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादावपि कुन्तत्वादीनां
तत्संयोगिन्यारोपो नतु कुन्तसंयोगित्वेन लक्षणा ।
अत एव बाभ्रव्य इत्यर्थे बभ्रुरित्यादीनामसाधुत्व-
मुक्तं "परश्च" इति सूत्रे भाष्ये । नच तदर्थं शक्तिभ्रमे-
ण बोधेऽप्यसाधुत्वपरम् । शक्तिभ्रमस्य दुरुपपादतायाः
प्रागुक्तत्वात् । तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे ऽणादिप्रत्ययस-
मासयोः साधुत्वस्य सूत्राद्बोधेन तत्रार्थे ऽन्यशब्दस्य
लक्षणया ऽप्यसाधुत्वमित्यर्थस्य सूत्रस्वारस्येन लाभा-
च्च । एतन्मूलक एव 'विभक्तौ न लक्षणा' इति प्रवादः ।
रघूणामन्वयमित्यादौ तदपत्ये रघुत्वारोपो बोध्यः ।
"सोमेन यजेत" इत्यादौ छान्दसी मत्वर्थलक्षणेति
बोध्यम् । अर्शआद्यजन्तं वा सोमपदम् ।

अत एव "प्रोक्ताल्लुक्" इति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्य-
यान्तादित्यर्थे प्रोक्तादिति भाव्यमित्याशङ्क्य सौ-

त्रो निर्देश इति भाष्ये समाहितम् ।

अत एव "गुणवचनेभ्यो मतुपो लु-
ग्वक्तव्यः" इति वचनं वार्त्तिककृताऽऽरब्धम् । अन्यथा
तद्वति लक्षणयैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । लुगपि स-
मानाधिकरणद्रव्यवाचकत्वे एव । लक्षणाऽपि तत्स-
त्त्वे एव । तत्रैवानुपपत्तिप्रतिसन्धानात् । नच लुकाऽपि
लक्षणैवान्वाख्यायत इति वाच्यम् । शास्त्रबोधितत्वेन
तत्र साधुत्वस्य निर्बाधत्वात् । गुणगुणिनोरभेदस्या-
पि सत्त्वेन तत् प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । "गुणवचना-
नामाश्रयतो लिङ्गवचनानि" इत्यनेन तत्र पक्षे लिङ्गा-
दिसिद्धिर्बोध्या । अन्यत्रापि नामधेयत्वबीजं पूर्वमी-
मांसायां स्पष्टम् । नामधेयत्वे च वाजपेयादिपदं पदप-
रम् । मत्वर्थलक्षणायामसाधुत्वे ऽप्यस्यां तत्त्वाभावा-
त् । स्वरूपस्यापि पदशक्यत्वाच्च । पदतदर्थयोश्चा-
भेदाध्यवसायस्य पूर्वमुपपादितत्वेन 'वाजपेयपदा-
भिन्नो यागः' इति बोधे पश्चात्साङ्गोपाङ्गविधिपर्यालो-
चने प्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौ 'विजातीयो-
ऽयं यागो वाजपेयपदशक्यः' इति शक्तिग्रहे ऽन्य-
त्र तेन पदेन यागविशेषोपस्थितिः । 'इह सहका-
रतरौ मधुरं पिको रौति' इत्यादौ सहकारतर्वधिकर-
णकं मधुररवं यत्कर्तृकं स पिकपदाभिन्न इति बो-
धे सहकारे कोकिलत्वजातिमत एव मधुररवं जा-
नतस्तद्वैजात्योपस्थितौ तदवच्छिन्ने पिकपदशक्तिग्र-
हे तेनरूपेण बोधः ।

यत्तु पदस्य वाच्यतासम्बन्धेन यागेऽन्वय इति

तन्न। सम्बन्धाप्रसिद्धेः पूर्वमनुपस्थितसम्बन्धस्य भानाङ्गीकारे ऽपि सर्वथा ऽप्रसिद्धस्याज्ञातस्य संबन्धस्य भानाननुभवात्। वाजपेयपदोत्तरतृतीयाया असाधुतापत्तेश्च। करणाभेदेन हि सेति सिद्धान्तः।

यदपि वाजपेयपदं क्वचिच्छक्तमिति सामान्याकारशक्तिग्रहेण सामान्यतो वाजपेयपदशक्य इत्युपस्थित्या ऽभेदान्वय इति। तदपि न। तथोपस्थितेः कारणाभावात्। किंचिदित्येवोपस्थितेश्च। नहि किंचिदभिन्नो याग इति बोधो ऽनुभवसिद्धः।

किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्ये शक्तिग्रहसत्त्वेनेह शक्तिग्रहासम्भवादित्यलम् ॥ ४२ ॥

(कुं० टी०) *सुरारूपमिति। विधीयत इति शेषः। तथा च गुणविधिरयम्। *असम्भवादिति। यागस्य तु त्यागरूपस्य क्रियात्वाभावेन तत्र कारकान्वयासम्भवात्। *वाजपेयेनयागमिति। ननु यदि यजेतेत्याख्यातेन कर्मत्वं यागस्योच्येत तदा वाजपेयगुणेन यागं कुर्यादिति वाक्यार्थः स्यात्। यदि तु करणत्वं स्यात तदा यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति स्यात् तत्कथमुभयसबन्धसम्भव इति चेत्। सत्यम्। यागभावनयोः संबन्धमात्रं यजेतेति श्रुत्या उच्यते। तच्चाविशेषाद्वाजपेयगुणं प्रति यागस्य कर्मता, फलं प्रति करणताऽपि। *वाच्यभेदापत्तिरिति। विधेयभेदादिति भावः। नच तन्त्रेण यागस्य उभयान्वयः शङ्क्यः। गुणं प्रति विधेयत्वं फलं प्रत्यनुवाद्यमिति विरुद्धत्वापत्तेः। तस्माद् वाजे सुराद्रव्यं पेयमस्मिन्निति सुराग्रहविधानान्नामधेयत्वम्। *तदर्थे

इति। मतुबर्थे। मतुबादिसाधुत्वबोधकव्याकरणेन लक्षणया प्रकृतिमात्रप्रयोगस्यासाधुत्वं बोध्यत इत्यर्थः। *दुरुपपादताया इति। शक्तेः पदतदर्थघटितत्वात्। कथं तर्हि सोमेनेत्यस्य सोमवतेत्यर्थस्तत्राह *छान्दसीति। सोमादिपदानां द्रव्ये प्रसिद्धतया सामानाधिकरण्यासम्भवात्। *अन्यत्रापीति। तद्यथा "चित्रया यजेत" इत्यत्र चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चित्राशब्दो नामधेयम्, एवम् "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्र वाक्यान्तरेण कर्मणो विहितत्वाभावेन तदनूद्य गुणविध्यसम्भवाद् नामधेयत्वम्। "श्येनेनाभिचरन्यजेत" इत्यत्र "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते" इत्युपमया स्तुतिदर्शनात् श्येनो नामधेयम्। ननु "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यस्य कथं कर्मविधित्वं द्रव्यदेवतयोरभावात्। तस्माद्दध्यादिवाक्यविहितकर्मणो ऽनुवादोऽस्तु इति चेत्, सत्यम्। तथा सति कर्मणो विहितत्वाभावेन दधिरूपगुणविधानं कुत्र स्यात्। ननु वाजपेयादिशब्दानां पदपरत्वे लक्षणापत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह *मत्वर्थेति। वस्तुतो लक्षणा नास्तीत्याह *स्वरूपस्यापीति। अन्यत्राप्येषैव गतिरित्याह *इहसहकारेति। अत्रापि हि प्रथमं सामान्यरूपेण शक्तिग्रहः पश्चाद्विशेषबोधः। *पदस्येति। वाजपेयादिपदस्य *वाच्यतासंबन्धेनेति। वाजपेयपदवाच्येन यागेनेत्यर्थः। *संबन्धाप्रसिद्धेरिति। वाजपेयपदवाच्यस्य ज्ञातत्वाभावात्। शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वात्। तदहेतुत्ववादे ऽपि संसर्गांशे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वात्। *अनुपस्थितस्येति। श्रुत्यादिभिः संबन्धसामान्योपस्थितौ प्रकरणादिवशाद्विशेषोपस्थितिरिति भावः। *सर्वथा प्रसिद्धस्येति। उपस्थिता-

नामेव संबन्धानां मध्ये प्रकरणादिवशाद्विशेषावसायः । इह तु वाजपेयपदवाच्यस्याज्ञातत्वान्न तत्संभव इति भावः । ये वदन्ति तात्पर्यग्रहो न शाब्दबोधे हेतुरपितु प्रामाण्यग्रह एव, तद्रीत्याऽपि दोषमाह *साधुतापत्तेश्चेति । वाजपेयपदोपात्ततृतीयया यागस्य करणत्वबोधासम्भवात् । *अभेदान्वयइति । वाजपेयपदशक्याभिन्नेन यागेनेत्याकारकः । *तथोपस्थितेः—सामान्योपस्थितेः । *कारणाभावात्—उत्पादकाभावात् । *सुराद्रव्ये इति । वाजं सुराद्रव्यं पेयं यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । तत्र च सुराग्रहा गृह्यन्ते इति श्रुतिर्मूलम् ॥ ४२ ॥

(क० टी०) प्रसङ्गान्मीमांसकोक्तिं यथाश्रुतां सङ्गतां तत्सिद्धान्तस्य सम्मतत्वात्परिष्करोति *यत्त्विति । *मीमांसकैर्भट्टानुयायिभिः । वाजो ऽन्नं तद्विकारः सुरा वाजं च तत्पेयं चेति व्युत्पत्तिस्तदाह *नद्रव्यमिति । *यागेनचेति । तादृशेत्यादिः । *वाक्यभेदेति । विधेयानेकत्वात् । *तस्माद्–गुणविधावुक्तदोषत्रयात् । *नामेति । वाजं पेयं यत्रेति योगेन तत्प्रख्यन्यायेन । सुराद्रव्यस्य वचनान्तरेण विधानात् । लक्षणाया जघन्यवृत्तित्वेऽपि स्वतो दुष्टत्वादाह *तत्रेति । ननु गङ्गामित्यादौ न तत्कृतासाधुत्वं दृष्टमत आह *तदर्थे इति । नन्वेवं कुन्तादिपदस्य तत्संयोगिनि लक्षणेत्यसङ्गतं स्यादत आह *कुन्ताइति । तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानामित्यर्थः । निरूपितं चैतच्छक्तिवादे । *अत एव–व्याकरणस्यासाधुत्वबोधकत्वादेव । *इत्यर्थे–इत्याद्यर्थे । *दुरुपपादतायाइति । पदतदर्थघटितत्वात् । तत्रैव दोषान्तरमाह *तत्सम्बन्ध्येति । अपिना भ्रमः । एवंच सङ्कोचो न युक्तः । *एतादिति । असाधुत्वेत्यर्थः । दीक्षिताद्युक्तसाङ्गत्यायोक्तैव गतिरन्यत्रापीत्याह *रघूणामिति । इत्यादावपीत्यर्थः । नन्वेवं सोमद्रव्यस्यान्यतो ऽप्राप्तत्वात् तत्र का गतिरत आह *सोमेनेति । अगत्येति भावः । इदमपि मीमांसकमतेन न सिद्धान्ते इत्याह *अर्शआद्यजिति । *अत एव–प्रकारद्वयाङ्गीकारा-

देव । सौत्र इत्यस्य तत्त्वेन छान्दस इति अर्शआद्येतिसूत्रकृत इति वेत्यर्थः । *अत एव–तया तत्र प्रयोगे ऽसाधुत्वादेव । तदेवाह *अन्यथेति । तदसत्त्वे इत्यर्थः । ननु पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणायाः सिद्धावपि न केवले इति तदर्थं वार्तिकमावश्यकमत आह *लुगपीति । केवले मतुप एवाभावात् । गमकाभावाल्लघवादाह *न चेति । अपिनोक्तभाष्यसमुच्चयः । सम्भावनायां वा । तावताऽपि नोक्तदोष इत्याह *शास्त्रेति । ननु सिद्धान्ते वार्तिकं प्रत्याख्यातमिति कथं प्रकृते तत्साधकमत आह *गुणेति । अपिना भेदः । ननु प्रत्याख्याने तेषां गुणवाचकत्वेनाजहल्लिङ्गत्वम्, तस्य चैकत्वात्कथं लिङ्गादिसिद्धिरत आह *गुणेति । *तत्र पक्षे–प्रत्याख्यानपक्षे । आदिना द्विवचनादिः । *अन्यत्रापीति । अयं भावः–उक्तरीत्यैवोद्भिदत्पदमपि फलोद्भेदनकारित्वयोगेन तथा, अग्निहोत्रपदमपि 'यदग्नये च'इत्युक्तेरग्निदेवताप्राप्त्या देवताविध्यसम्भवाद्देवताकत्वयोगेन तथा, श्येने तु "यथा व" इति वाक्यशेषदर्शितोपमानोपमेयभावेन तथा इत्यादि बोध्यम् । तत्र तत्त्वं न तदुक्तरीत्या किन्त्वौपेतिप्रागुक्तसिद्धान्तरीत्येत्याह *नामेति । नन्वेवं लक्षणातादवस्थ्यमत आह *मत्वर्थेति । *अस्याम्–पदे लक्षणायाम् । वस्तुतो नात्र सेत्याह *स्वरूपेति । *पूर्वम्–आरम्भे । *पर्यालोचने–प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिचये सति । *अन्यत्र–सङ्कल्पादौ । इयं गतिरन्यत्राप्यावश्यिकेत्याह *इहेति । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तत्र कथमत आह *पूर्वमिति । ननु योग्यताज्ञानवत्संसर्गांशे तात्पर्यग्रहो ऽपि न शाब्दबोधहेतुः किन्तु प्रामाण्यज्ञान एवेति नोक्तदोषो ऽत आह *वाजेति । जीर्णनैयायिकोक्तिं खण्डयति *यद्पीति । शक्तिग्रहोपस्थितिबोधानां समानप्रकारत्वानियमादाह *तथा ऽपि । इष्टापत्तावाह *नहीति । अभ्युपेत्येदम् । वस्तुनः स एव नेत्याह *किञ्चेति । तत्र पूर्वपक्षे आह *सुरेति । किञ्च तेनाभेदेनान्वयस्य बाधाद् बहुव्रीहिरूपयोगेनापि न निर्वाहस्तथा सति 'द्रव्यं घटः' इतिवत्सामान्यविशेषभावेन ततो वैजात्यरूपेण बोधानापत्तिस्तस्मादुक्तरीतिरेव शरणम् । तदाह *अलमिति ॥ ४२ ॥

प्रवर्तना च लिङादेर्द्योत्या पचेत्यादौ विनाऽपि लिङादिकं प्रवर्तनाप्रतीतेः । अन्तर्भावितण्यर्थे प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वस्य दृष्टत्वाच्च । कर्त्रादिष्वपि द्योत्यताया एव दृष्टत्वाच्च । अत एव 'निमन्त्रयेय भवन्तम्'इत्यादौ धातुना निमन्त्रणस्योक्तत्वे ऽपि लिङ्सिद्धिः । यद्वाऽत्र "अर्हे कृत्यतृचश्च"इति लिङ्लोटौ निमन्त्रणादिनिष्ठमर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणम् ।

किञ्च तस्या वाच्यत्वे तस्या एव विशेष्यत्वेन तत्रैकत्वेन द्विवचनानापत्तिः । संख्यायाः स्ववाचकप्रत्ययान्तजबोधविशेष्य एवान्वयात् । कर्तृगतसंख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थ इव तद्विषयकप्रवर्तनायामप्यारोपणात्तत्साधुत्वमित्यपि क्लिष्टम् । तत्र धातूपस्थितव्यापाराणां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वम् । इतरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वम् । एवंच पचेदित्यादावेककर्तृका प्रवर्तनाविषयीभूता पाकानुकूला क्रियेत्यादिरीत्या बोधः ।

यत्तु द्योतकत्वे ऽपि प्रवर्तना विशेष्येति तन्न । द्योत्येऽर्थे विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् ।

किंच तस्या विशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तरि तिङाद्यनापत्तिः ।

किंच "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"इत्यादौ सत्त्वप्रधाने कृदन्ते प्रवर्तनाया विशेषणत्वमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितम् । तत्र हि प्रवर्तनाविषयाध्ययनकर्म स्वाध्याय इति बोधः । प्रवर्तनाविषयत्वेन बुद्धस्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन ग्रहात् । कथंभावाकाङ्क्षा गुरूपसदना-

दिविधिना निवर्तते । करणाकाङ्क्षा च वाक्यैरध्ययननियमविधिभिर्निवर्तते । फलाकाङ्क्षा च यज्ञादिविधिभिः ।

यद्वा गुरूपसदनं करणं नियमश्चेतिकर्तव्यता । [1]अयं विधिः सम्पूर्णवेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधकः । निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वाक्यान्तरादध्ययनस्य नित्यत्वमपीति नित्यकाम्यमेतदित्याहुः । तत्र सकलकारकविशिष्टे धात्वर्थे प्रवर्तनाया विशेषणत्वे विधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः । एवंच प्रवर्तनाऽऽक्षिप्तमज्ञातज्ञाप्यत्वं श्रेयःसाधनत्वं च विशिष्टे एव । धात्वर्थस्य प्राप्तत्वे तु तात्पर्यतो गुणांशे पर्यवस्यति । प्रवर्तनाऽत्र वर्तमानकालैव भासते शब्दशक्तिस्वभावात । इतरधात्वर्थस्तु भविष्यत्काल एव तत एव । एतेन प्रेरणाप्रयोज्यपाकवर्तमानतादशायां पचेदिति स्यादित्यपास्तम् ।

विधिलिङादावुत्तमस्तु न । स्वप्रवृत्तौ स्वप्रेरणाया अकारणत्वेन तज्ज्ञानानुपयोगात । इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति तान्त्रिकाः । एवं यच्छब्दयोगैवकारादियोगो ऽपि विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति बोध्यम् । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

(कुं० टी०) *अतएव—द्योतकत्वादेव । *विशेष्य-

---

१ अयं-आहुः-अयं पाठः कलानुरोधी एकस्मिन्नेव मूलपुस्तके उपलब्धोऽत्रावस्थापितः ।

त्वेनेति । पचेदित्यादौ पाकविषयिका प्रेरणेत्यर्थात् । ज्ञानेच्छादीनामेव सविषयकत्वमिति नियमे तु मानाभावः । अन्यत्रापि तदनुभवात् । *स्ववाचकेति । कर्तृगताद्वित्वादेः क्रियायामारोपात् । *विषयतयेति । प्रेरणाविषयः पाकः इत्यर्थात् । *देवदत्तादेः—प्रयोज्यस्य । *करणाकाङ्क्षा—प्रवर्तकाकाङ्क्षा । *तत एव—शब्दशक्तिस्वभावादेव । *इतिस्यादिति । पाकस्य वर्तमानत्वात् । *अकारणत्वेन—अनपेक्षितत्वेन । *पच्छन्दयोगेति । तेनानुवाद्यत्वप्रतीतेः । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

(क० टी०) एवं साधिते प्रवर्तनाया लिङर्थत्वे परसंमतवाचकतापक्षनिरासेन सिद्धान्ते द्योतकतापक्षमाह *प्रवर्तनाचेति । अपूर्वकल्पना नेत्याह *अन्तरिति । पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यादावित्यर्थः । एकवाक्यताऽप्यत्रेत्याह *कर्त्रादीति । *अत एव—द्योतकत्वादेव । तत्समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । संभवात्पक्षान्तरमाह *यद्वेति । *लक्षणम्—लक्षणमेव । एवमदुष्टं द्योतकत्वमुपपाद्य पक्षान्तरे दोषमाह *किञ्चेति । तद्विषयमादाय न तदित्याह *संख्याया इति । ननु तत्र यथा निर्वाहस्तथा ऽत्रापीत्यत आह *कर्तृगतेति । प्रत्यासत्तिं सूचयन्नाह *तन्निष्ठेति । प्रत्यासत्तेरेव आह *क्लिष्टमिति । बोधप्रक्रियामाह *तत्रेति । द्योतकत्वे सतीत्यर्थः । लिङाद्यन्ते वा । प्राचीनमतं खण्डयति *यत्त्विति । *तस्याइति । यतो द्योतकत्वे इत्यादिः । ऐकरूप्यायाह *किञ्चेति । *सर्वत्र—पचेदित्यादावपि । नन्वप्रधानत्वे तस्याः कथं ऽंशात्वमत आह *प्रवर्त्तनेति । *भाव्यत्वेन—साध्यत्वेन । आकांक्षायां हेतुरयम् । आद्ययोर्विनिगमनाविरहादाह *यद्वेति । अर्थवादपादे सकलमीमांसकोक्तं सिद्धान्तमाह *अयम्—विधिरिति । *पर्यवेति । पर्यवसाय्यध्ययनकर्मत्वबोधक इत्यर्थः । एवं च काम्यत्वं सिद्धम् । अत एवाह *निष्कारणेति । *वाक्यान्तरात्—श्रुत्यन्तरात् । आहुरित्यरुचिबीजं तु प्राक् प्रतिपादितं ध्येयम् । *नित्यामिति । तादृशविधिना संपूर्णवेदस्य स्वरूपतः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधने ऽप्यध्ययनस्य तत्त्वाबोधनात् । अत एव न-

तद्विरोधोऽपीति।अत एवायमित्याहुरित्यन्तः पाठो न दृश्यते क्वचित् । *तत्र—तयोर्विशेषणविशेष्यभावे सति । *विधीति । तेन कर्तुर्बोधनात्कारकान्वयं विना धात्वर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । *एवं च—कारकविशिष्टक्रियाया एव प्रवर्तनाविषयत्वे च । *गुणांशेइति । यथा "दध्ना जुहोति" इत्यादौ । *अत्र—लिङादौ । *तत एव—शब्दशक्तिस्वभावादेव । *एतेन—तत एव तस्य तत्त्वेन । *तान्त्रिकाः—मीमांसकाः । स्पष्टं चेदं "विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात्" इत्यधिकरणे द्वितीयाध्यायादिभागे । "देवांश्च याभिर्यजते, अग्नीदग्नीन्विहर, बर्हिर्देवसदनं दामि, यस्योभयं हविः" इति तत्रोदाहृतम् । *एवकारेति । अत एव "औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यादेः "यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनम्" इत्यादेश्चार्थवादत्वं सिद्धान्तितं पूर्वमीमांसायाम् । एवं च 'तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्' इत्यभियुक्तोक्तं चिन्त्यमेव । आदिना वाऽपिशब्दादिपरिग्रह इति स्पष्टम् । लक्षणं मिताक्षराव्याख्यायाम् । सम्बोधनविभक्तेरपि इति तत्त्वं बोध्यम् । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

पिपठिषतीत्यादौ सनर्थ इच्छा । तस्याः प्राधान्यानुभवात् । तत्र धात्वर्थस्य कर्मत्वसमानकर्तृकत्वैतदुभयसम्बन्धेन विशेषणता । "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" इति सूत्रस्वरसात् । "गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तूभे कर्मणी" इति सन्सूत्रस्थभाष्योक्तेः । अस्मात्कर्मण्यपि लादयः ।

अत एव निदिध्यासितव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।

ननु ज्ञानस्वभावत्वाद्वर्त्तमानाऽप्याशंसा विषयभविष्यत्वाद्भविष्यत्कालेति "आशंसायां भूतवच्च" इति सूत्रे उक्तम्, तद्रीत्या वर्तमानाया अपीच्छाया विषयभविष्यत्त्वेन भविष्यत्कालत्वात्सन्नन्ताद्वर्तमानप्रत्ययास-

ङ्गतिरिति चेन्न। सन्प्रत्ययार्थेच्छायाः प्रधानत्वेन गुणभूतप्रकृत्यर्थाननुयायित्वात् । आशंसा तु न प्रत्ययार्थ इति प्रधानार्थानुयायिन्येव ।आबाधादिवत् ।प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा । आशंसे इत्यादिशब्दप्रयोगे प्रयोक्तृधर्मः सा गम्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ।

श्वा मुमूर्षति, कूलं पिपतिषतीत्यादौ आशङ्कायां सन् । श्वकर्तृकमरणविषयाऽऽशङ्केति बोधः । इच्छाऽऽरोपेणात्र प्रत्यय इति भाष्यसम्मते पक्षे उक्तोऽर्थः पश्चान्मानसबोधविषय इति बोध्यम् ।

सन्नन्ते पिपठिषति गन्तुमित्यादिवारणायैकार्थीभावः । तस्य पदविधित्वाभावे ऽपि "वावचनानर्थक्यं नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । तत्र स्वभावत एतद् भवति वाक्यं वृत्तिश्च" इति भाष्यात्सः । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वाक्यस्य व्यपेक्षाविषयत्वाद्भिन्नार्थत्वेन बाध्यबाधकभावाप्रसङ्ग इति कैयटाच्च ।

पुनःपुनरतिशयेन वा पचति पापच्यत इत्यादौ यङा प्रकृत्यर्थगतं पौनःपुन्यं बाहुल्यं वा द्योत्यते । बाहुल्यं कात्स्न्र्यम् । क्वचित्कौटिल्यगर्हाद्यपि । "नित्यं कौटिल्ये गतौ", "लुपसदचर–"इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् । तद्विषये क्रियासमभिहारे यङ् न । अनभिधानात् ।

पाचयतीत्यादौ णिज्वाच्या प्रेरणा न तु द्योत्या । विशेषणत्वापत्तेः । एवं च तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तौ ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरि लाद्यनापत्तिः ।

अत एव द्योतकतापक्षस्य तत्र भाष्ये प्रकृत्यर्थ-

विशेषणशब्देनोल्लेखः कृतः ।

किञ्चैवमपि प्रयोजकस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्प्राधान्येन गत्यर्थत्वाच्च प्रयोजककर्तरि क्तस्यापत्तिः । द्योत्यस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे ऽपि पाचयति देवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः । मम तु धातुभेदान्न दोषः ।

नच स्वतन्त्रपदेन शब्दतः प्रधानस्यैवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहादुभयोः कर्तृत्वं तत्र प्रेरणायाः विशेषणत्वेऽपि तस्या अन्यानधीनत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यमिति वाच्यम् । प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेव ण्यन्ताल्लादेरप्यापत्तेः । दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ कर्त्राद्यंशे प्रधानन्यायाप्रवृत्तेः । तत्रार्थप्राधान्यस्य सत्त्वाच्च ।

किञ्चैवमन्तर्भावितण्यर्थे ऽप्युभयोः कर्तृत्वापत्तिः।

स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पक्षे ऽपि स्वतन्त्रं कारकं क्रियाजनकं कर्त्तेत्यर्थे बाधकाभावेन क्रियायाः प्रधानभूताया एव ग्रहणान्नोभयोस्तत्त्वम् ।

मम तु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा तत्क्रियाया अपि धातुना प्रायेण करणत्वेनैव बोधान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वम् । क्वचित्तु तदपि । यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ ।

तत्र प्रयोज्यव्यापारानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति

बोध्यम् । अत एव चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चारादेः करणत्वमुक्तं भामत्याम् । चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनान्वये ऽपि करणे एव तृतीयेति बोध्यम् । वाचकत्वे तु न दोषः । प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात् । "ण्यन्तात्प्रधानकर्तरि लः" इति भाष्ये प्रधानत्वं लप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम् । स्पष्टं चेदं "हेतुमतिच" इति सूत्रे भाष्ये । इति सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

(कुं०टी०) ननु पुत्रीयतीत्यादौ पुत्रकर्मिका इच्छा इत्यर्थाद्धातुनैव कर्माभिधानात् कर्मणि न प्रत्ययः । एवं पिपठिषतीत्यत्रापि पाठकर्मिका इच्छा इत्यर्थेन कर्मणि लकारो न स्यादित्याशङ्क्याह *इषेस्तूभेइति । गमेर्ग्रामः कर्मेत्युक्तेर्ग्रामं ग्रामाय वा गन्तुमिच्छतीति गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धिः । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र तु इच्छाकर्म ग्रामो ऽपीति प्रथमा । तस्मिन्नेव च कर्मणि लादयः । एवम् "आत्मा जिज्ञासितव्यः" इत्यत्रापि इच्छाकर्मणि कृत्यप्रत्ययः । *ज्ञानस्वभावत्वादिति । आशङ्कासंभावनयोरविशेष इति तत्सूत्रे वार्तिककृता आशङ्कितत्वात् । आशंसा अभिमतविषयिणी इच्छा, भवितव्यमनेनेति ज्ञानं संभावनमिति तु तयोर्भेदः । ज्ञानस्वभावत्वादित्यनेन ज्ञानवद् इच्छाया अपि भविष्यद्विषयत्वं सूचितम् । *वर्तमानाऽपीति । इच्छारूपाऽऽशंसा यद्यपि वर्तमाना तथाऽपि इच्छाविषयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्काला अतस्तत्र भूतवद्वर्तमानवच्च लाभार्थम् "आशंसायां भूतवच्च" इति सूत्रमिति भावः । *सन्नन्तादिति । उक्तरीत्या पाठस्य भविष्यत्त्वेन पाठविषयकेच्छाया अपि भविष्यत्त्वाल्लुडाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

*प्रधानत्वेनेति । लडाद्युपस्थाप्यकालस्य प्रकृत्यर्थे एवान्वयात् । *गुणभूतेति । नहि गुणानुरोधि प्रधानम् । पूर्वोक्तभाष्यविरोधं परिहरति *आशंसात्विति । तत्र हि आशंसा विषयभूता । आशास्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यय इत्यर्थः । *आबाधादिवदिति । यत्रहि पीडाविशिष्टः कर्ता तत्र द्वित्वं विधीयते अन्यथा तु पीडितादिशब्द एव स्यादिति भावः । *आशङ्कार्थ इति । सा च प्रयोक्तृधर्मः । शङ्के कूलं पिपतिषतीत्यर्थात् । अत्र स्वार्थे प्रत्यय इति कैयटोक्तेः । आशङ्काविषयभूतं श्वकर्तृकं मरणमिति बोधः । *इच्छाऽऽरोपेणेति । यथाहि प्रवृत्तिरूपमिच्छाकार्यं चेतनेष्वस्ति एवमचेतनानामपीच्छाकार्यसादृश्यादिच्छाऽऽरोप्यते । 'यथा हि संनद्धरज्ज्वादिपाणिं दृष्ट्वा अद्धा अयं कटं चिकीर्षतीत्यनुमीयते, एवं लोष्टानां शीर्णतां भिदां च दृष्ट्वा कूलस्य पिपतिषाऽनुमीयते' इति भाष्योक्तेरिति भावः । *पश्चान्मानसेति । श्वकर्तृका मरणविषयिणी इच्छेत्येव तु शाब्दो बोधः । तच्च मरणस्याप्रियत्वादाशङ्कायां पर्यवसानम् । ननु क्यजादीनां सुबन्ताद्विधानेन पदविधित्वान्महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ सापेक्षे अस्तु वृत्त्यभावः । सनस्तु पदविधित्वाभावाद् गन्तुं पिपतिषतीत्यपि स्यादत आह *पदविधित्वाभावेऽपीति । अत एव प्रकर्तुमिच्छति प्रचिकीर्षतीत्यादावुपसर्गस्य द्योतकत्वात्स इति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । एतेन सनापि एकार्थीभावविषय एवेति भावः । *पदविधित्वाभावेऽपि–पदविधित्वाभावेऽपि उक्तप्रयोगवारणाय एकार्थीभाव इत्यन्वयः । अत्रैव मानमाह–*वावचनेति । *सः–एकार्थीभावः । वाग्रहणं विनाऽपि कैयटो विकल्पमुपपादयति *वृत्तेरिति ।

यङन्ते निरूपयति *पुनःपुनरिति । *बाहुल्यं चेति ।

पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहार इत्युक्तेः ।
*गर्हाद्यपीति । *द्योत्यन्त इति पूर्वेणान्वेति । *तद्विषये-
कौटिल्यादिविषये । णिजर्थं निरूपयति *णिज्वाच्यप्रेरणे-
ति । पाचयतीत्यस्य पाकविषयिका प्रेरणेत्यर्थः । *विशेषणत्वा-
पत्तेरिति । प्रेरणाविषयपाके एव प्रयोजकस्य कर्तृत्वेनान्व-
यात् । द्योत्यत्वे विशेषणत्वापत्तिरित्यत्र मानमाह *अतएवे-
ति । *किञ्चैवमिति । प्रेरणाया अपि गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः
स्यादित्यर्थः । *प्रयोज्यस्येति । प्रेरणाया एव प्रधानत्वात् ।
*धातुभेदादिति । णिजन्तस्य णिप्रकृतेश्च धातुत्वात् । *उभयो-
रिति । स्वव्यापारे उभयोरपि स्वतन्त्रत्वात् । चारो दूतः । इति
सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

(क० टी०) अथ धातुप्रकृतिकसनाद्यर्थं निरूपयति *पिपठीति ।
*सनर्थः-सन्वाच्यः । *तत्र-इच्छायाम् । *लादय इति । तच्च न
धात्वर्थकर्मणि तत्सङ्गृहीतकर्मत्वेन अकर्मकत्वात्, किन्तु ग्रा-
मादिकर्मणि तदाह *अत एवेति । द्वितीयकर्मसत्त्वादेवेत्यर्थः ।
*ज्ञानेति । तथात्वे हेतुमाह *आबाधेति । *इत्यन्यत्रेति ।
आशङ्कायामिति वार्त्तिकविषये आह *श्वेति । एककोटिकं ज्ञानमा-
शङ्का । वार्त्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह *श्वकर्तृकेति । इदं पक्षान्तर-
स्याप्युपलक्षणम् । *अत्र-कुलं पिपतिषतीत्यादौ । *पश्चादिति ।
तत्र चेदृशसमभिव्याहारः कारणम् । ननु फलसत्त्वे ऽपि सनो
ऽपदविधित्वात्सूत्राप्राप्तेः कथं सो ऽत आह *तस्येति । सन
इत्यर्थः । भाष्यमाह *वावचनेति । तत्रत्यकैयटमाह *वृत्तेरिति ।
यङर्थमाह *पुनरिति । तस्य तद्विशेषणत्वादाह *द्योत्यत
इति । अपौनरुक्त्यायाह *कात्स्न्र्यमिति । प्रायिकमिदमित्याह
*क्वचिदिति । *गर्हाद्यपि-द्योत्यमादिग्राह्यं चिन्त्यम् । *तद्विषये-
कौटिल्यादिविषये । दीक्षिताद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह *अनभीति ।
णिजर्थमाह *पाचयतीति । *कर्तृत्वेति । तल्लक्षणे प्रधानी-

भूतेति विशेषणात् । *अत एव-तत्र तस्य तत्त्वेन विशेषण-
त्वादेव । *एवमपि—द्योत्यत्वे ऽपि । *अङ्गीकारे-स्वतन्त्रत्वविवक्ष-
या । दोषान्तरमाह *द्योत्यस्येति । सिद्धान्ते आद्यदोषाभावे ऽपि
चरमदोषमुद्धरति *ममत्विति । तस्मादुभयं दुर्वचमित्युक्तदोषापत्त्या
वाच्यत्वमेव न द्योत्यत्वमिति भावः । तत्र हीति पाठः । धा-
त्वर्थे शब्दत इत्यर्थः । ननु प्रधानाप्रधानन्यायेन नायं दोषो
ऽत आह *दुहेति । अवैरूप्यायाह *कर्त्राद्यंशे इति । सूत्रैकदेशे
इत्यर्थः । तदभावमभ्युपेत्येदम् । वस्तुतस्तत्सत्त्वमेवेत्याह *तत्रेति ।
*एवम्-तत्रोक्तरीत्या । उभयोः कर्तृत्वे स्वतन्त्रनिर्देशे ऽपि नापत्ति-
रित्याह *स्वसाध्येति । अधिकारादाह *कारकमिति । तदर्थमाह
*क्रियेति । नन्वेवं कथं सिद्धान्ते तत्रान्तर्भावितण्यर्थे तृतीया ऽत
आह *ममत्विति । प्रायेणेत्यस्य फलमाह *क्वचित्त्विति । प्रधान-
क्रियान्वये प्रोक्तरीत्या दोषाभावादाह *अनुप्रविश्येति । अपिना
ण्यर्थः । ननु सिद्धान्ते प्रयोज्यकर्तृरि तृतीयावण्णयन्ताल्लादेरप्याप-
त्तिरेवात आह *वाचकेति । ननु किमेतावता प्रधानन्यायस्य तु
असंचार उक्त एवात आह *ण्यन्तादिति । *स्पष्टमिति । तत्र हि
द्योतकतापक्षे उभयोरविधानापत्तिमुक्त्वा वाचकतापक्षे उक्तरीत्या
समाहितम् । तस्योक्त एवाशयो न कैयटोक्त इत्युद्द्योते स्पष्टम् ।
इति सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

कर्तृकर्मविहितकृतां कर्तृकर्मणी वाच्ये । तयोरेव
च लिङ्गाद्यन्वययोग्ययोः प्राधान्यम् । "सत्त्वप्रधानानि
नामानि"इत्युक्तेः । कर्मकृति च फलव्यापारयोर्व्य-
त्यास इत्युक्तम् ।

तत्र शतृशानजन्तार्थस्याख्यातार्थक्रियाविशेषण-
त्वमित्यर्थौ 'लिखन्नास्ते भूमिम्'इत्यत्र चतुर्थोल्लासे
स्पष्टः काव्यप्रकाशे ।

हरिरप्याह—

चङ्क्रम्यमाणो ऽधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते ॥ इति ।

अध्ययनमत्र जपः । उभयत्रापि जपस्यैव विधिः । शब्देन त्वाद्ये जपस्य प्राधान्यमन्ते तस्य गुणभाव इति तदर्थः ।

कश्चित्तु शत्रन्तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्व्यञ्जनया वा प्रतीयते । यथा 'लिखन्नास्ते' इत्यादौ । एवं च तदर्थे समानाधिकरणनामार्थस्य विशेषणत्वमेव । अन्यथा तत्र विशेषणतामापन्नस्याख्यातार्थे विशेषणत्वं न स्यात् । गलद्रक्तधारेत्यादौ समासे तद्विग्रहवाक्ये च विपरीतमिति न गलदित्यादेः पूर्वनिपातासिद्धिः ।

भावार्थानां कृत्यसंज्ञकतव्यादीनां खलर्थानां नपुंसके भावे क्तस्य च साध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव । साध्यावस्थस्यापि पचतिरूपमित्यादाविव लिङ्गयोगः । अत एवैधितव्यमित्यादौ न क्रियान्तराकाङ्क्षा । अतस्तेष्वेकवचनमेव । "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इत्युक्तेः । तत्र लिङ्गान्तरासम्भवाल्लिङ्गसर्वनामत्वाच्च नपुंसकत्वमेव । लिङ्गान्वयित्वमेव च तत्र सत्त्वम् । शयितव्याद्यर्थे विभक्त्या लिङ्गान्वयोपयोगिसिद्धत्वावेदनमिति कश्चित् ।

घञादिवाच्यस्तु सिद्धावस्थापन्नः । पाक इत्यादौ क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात्, सर्वसंख्यादियोगदर्शनाच्च । तत्रापि प्रकृत्या साध्यावस्थापन्नस्यैवोपस्थित्या 'ओदनस्य पाकः' इत्यादौ न कारकान्वयहानिः ।

अध्याहृततिङन्तार्थक्रियायां तत्र कारकान्वय इति तु न युक्तम् । "नलोक–" इतिनिषेधेन कृद्योगषष्ठ्यनापत्तेः । "कर्तृकर्मणोः" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । 'काष्ठैः पाकः' इति त्विष्टापत्तिग्रस्तम् ।

नचैकस्यैव सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथम्, विरोधादिति वाच्यम् । यथा सम्बन्धिभेदेनैकत्रैवाचार्यत्वं मातुलत्वं च, तथा कारकलिङ्गादिसम्बन्धिभेदेन साध्यत्वस्य सिद्धत्वस्य चैकत्र विरोधस्यैवाभावात् । यथा वा 'मृगो धावति पश्य' इत्यादौ धावनस्य मृगं प्रति साध्यत्वं दर्शनं प्रति च साधनत्वं तद्वत् । एकस्यैव धात्वर्थस्य साध्यत्वेन प्रकारता सिद्धत्वेन विशेष्यता । एकनिष्ठत्वाच्च तयोर्न स्फुटं ग्रहो बोधे ।

एतेन घञ्वाच्यो भावः प्रधानमिति ग्रन्था व्याख्याताः ।

तदुक्तं "कर्तरि कृद्" इति सूत्रे भाष्ये "घञादिवाच्यो भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात्" इति ।

"तुमुनादिवाच्यस्त्वभ्यन्तरः" इति "तुमर्थे" इति सूत्रे भाष्ये । तत्र शोभनाद्यर्थस्य धात्वर्थफलान्वये 'शोभनं पाकः' इत्येव । "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठी तु न । कर्तृसाहचर्येण कर्मणां धात्वर्थे भेदेनान्वयिन एव तत्र ग्रहणात् । स्पष्टं चेदं "पूजनात्पूजितम्" इत्यत्राष्टमे भाष्ये ।

एतच्च निरूपितम्–"कर्तृकर्मणोः" इति सूत्रे शब्दे-

न्दुशेखरे ।

व्यापारान्वये तु 'शोभनः पाकः' इत्येव । तस्य कर्मत्वाभावेन तद्विशेषणे द्वितीयाया अप्राप्तेः । तिङन्तार्थव्यापारान्वये तु नपुंसकत्वेव ।

एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमित्यपास्तम् ।

तदुक्तम्—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥ इति ।

सिद्धभावः सिद्धत्वम् । यथा पचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुभागः क्रियायां प्रत्ययः कारके इति कल्पनाऽऽश्रीयते, तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाचष्टे, घञ् तस्याः सत्त्वभावमित्यर्थ इति हेलाराजः । अनेनात्रापीयं शास्त्रकृत्कल्पनैवेति दर्शयति । स्पष्टं चेदं "भावे" "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रयोर्भाष्ये । साध्यत्वेन भानादेव क्रियार्थक्रियोपपदे विहितघञ्तुमुनादिसिद्धिः–'भोक्तुं पाकः' इत्यादि, क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्ट एव वृत्तेः । 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति' इति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव । 'भोक्तुं गतो' 'देवदत्तेन ग्रामो गतः' 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियायामन्वयात् । साध्यावस्थस्य प्रकारतया भानात् तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपनञर्थे ऽन्वयेन तेन द्वित्वावच्छिन्नपा-

काभावकर्तृका सत्तेति बोधाभिप्रायेण पाकौ नास्तीति न ।

वस्तुतो भोक्तुं पाको भोक्तुं गत इत्याद्यसाध्वेव । क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थे प्रत्ययगुणीभूतायाः साध्यावस्थमात्राया एव क्रियार्थक्रियाया ग्रहणात् । ध्वनितं चेदम् "उपपदमतिङ्" "गतिकारकोपपदात्कृद्" इतिसूत्रयोर्भाष्य इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

किञ्च यत्र कार्ये क्रियावाचकशब्दग्रहणं तत्रोक्तक्रियाया एव ग्रहणम्, यत्र तु क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणम् ।

अत एव गतपाकादियोगे कारकविभक्तिकृत्वसुज्क्त्वादीनां साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४९ ॥

(कुं०टी०) *कर्तृकर्मणीइति । नामार्थयोरभेद इति न्यायात् । *व्यत्यासइति । पक्व इत्यत्र व्यापारजन्यविक्लित्त्याश्रय इति बोधात् । *लिखन्नास्तेइति । अतिमानवतीं प्रति सख्या इयमुक्तिः । दयितः भूमिं लिखन् बहिरास्ते इत्यन्वयः । *अध्ययनमिति । जपाञ्चित्यस्य पठञ्चित्यर्थः । *अबुद्धिपूर्वकत्वादीति । अत एव तत्र लिखतीति नोक्तम् । *गलद्रक्तेति । रामसैन्येन परिवृतां लङ्कां वीक्ष्य रावणस्येयमुक्तिः । छिन्नगलक्षरद्रक्तधाराप्रक्षालितशंभुचरणप्रसादस्य किमिदं फलमित्यर्थः । भावार्थानामित्यस्योत्तरत्र सर्वत्रान्वयः । धातोर्भावना-

र्थत्वे काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादिति मीमांसकोक्तं निराकरोति *इष्टापत्तिग्रस्तमिति । *आचार्यत्वमिति । तदुक्तं भाष्ये "मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यमाह मातुलं भवानभिवादयतामिति स गत्वोपाध्यायमभिवादयते"। *बाह्यइति। तस्य लिङ्गसंख्यादियोगात् । *शोभनं पाक इति। व्यापारं प्रति फलस्य कर्मत्वात् । मन्दं गच्छतीति प्रयोगं साधयति *नपुंसकतैवेति । तुमुनादिसिद्धौ हेतुं दर्शयति *क्रियापदस्येति । साध्यस्यैव क्रियापदशक्यत्वादित्यर्थः । *पदार्थःपदार्थेनेति । पदार्थैकदेशसाध्यक्रियायां कथमन्वय इत्यर्थः। *एकजातीयत्वेति । तच्च साध्यस्वभावत्वेन। एवंच तिङन्तयोगे एव तुमुनः साधुत्वमिति भावः । *ध्वनितमिति । अतिङ्ग्रहणस्य क्रियावाचिनि लक्षणया कारको गत इत्यत्र समासनिषेधायातिङ्ग्रहणमित्युक्त्वा नैतत् क्रियावाचीति तत्रोक्तेः । *उक्ताक्रियाया एव-साध्यावस्थक्रियाया एव। *कृत्वसुजिति। यद्यपि अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवतीति "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति-"इति सूत्रे क्रियाग्रहणं साध्यस्वभावक्रियालाभार्थं तथाऽपि "द्विर्वचनेऽचि"इति निर्देशात्सिद्धक्रियाया अपि ग्रहणम् । क्रियाग्रहणं तूत्तरार्थम् । "कर्तृकर्मणोः"इत्यादिसूत्रं च कारकान्वये मानम् ॥ ४५ ॥

(क० टी०) अथ धातुप्रकृतिकत्कृदर्थं निरूपयति *कर्तृकर्मेति। वाच्यत्वे बीजमाह *तयोरिवेति। आदिना संख्या । *तत्र-तेषां मध्ये। *लिखन्निति । तत्र हि पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादय इत्यस्य व्याख्यावसरे तिङ्सुपोर्व्यङ्ग्यस्य द्वितीयोदाहरणत्वेन—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ॥

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैः
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ इति-

सलिख्यात्र लिखन्निति नतु लिखतीति, तेन शत्रा लेखनस्याप्राधान्यमबुद्धिपूर्वकत्वरूपम्, आस्ते इति-न त्वासीदिति, तेन तथावस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता, भूमिमिति न तु भूमाविति तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किञ्चिल्लिख्यते इति व्यंग्यमित्युक्तम्। आग्रमानुरोधेनाह *अध्ययनेति । तादर्थ्यस्येत्यस्य चंक्रमणे अपार्थक्यमित्यर्थः। तदाह *उभेति । तुर्यपादार्थमाह *शब्देनत्विति। तत्राऽपि विशेषमाह *क्वचित्त्विति । उक्तमिदम्। *एवं च—तस्य तत्र विशेषणत्वे च । तत्र नामार्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्यादाह *गलदिति। कर्मधारयः। भावेत्युभयविशेषणम्। अत एव भेदेनाह *नपुंसक इति । *अतः—क्रियायां स्वत एकत्वात्, आरोपनिमित्ताभावाच्च । ननु तत्रे कथं लिङ्गयोगो ऽत आह *सत्त्वेति । दृष्टान्तदानेन तस्यादृष्टचरत्वं निरस्तम्। तन्मूलकमेवानतिप्रसङ्गायाह *तत्रेति। लिङ्गानां मध्ये इत्यर्थः। लौकिकशास्त्रीयलिङ्गाभावादाह *लिङान्तरेति । बीजं तूक्तरीत्या निर्वाहे एतत्कल्पनमफलमिति । विशिष्योक्तेः फलमाह *घञादीति। आदिना क्तिनादि। *क्रियान्तराकाङ्क्षेति। सर्वसंख्यादियोगेति पाठान्तरम् ! यत्किञ्चिद्योगस्य पूर्वत्रापि सत्त्वात्सर्वेत्युक्तम् । विवक्षया शास्त्रीयसम्भवे त्वाह *लिङ्गेति। सर्वलिङ्गसाधारणत्वाच्चेत्यर्थः । ननु सत्त्वस्यान्यादृशत्वे ततः कथं तत्सिद्धिरत आह *लिङ्गेति । *तत्र—निरुक्ते । एकदेशिमतमाह *शायितव्येति । आदिना लिङ्गत्वावच्छिन्नम् । नन्वोदनस्य पाक इत्यादौ कारकान्वयो न स्यात् । साध्यावस्थापन्नक्रियास्वेव तदन्वयव्युत्पत्तेरत आह *तत्रापीति । घञन्तेऽपीत्यर्थः। परमतं खण्डयति *अध्याहृतेति। *क्रियायाम्-तस्यामेव। *तत्र-ओदनस्य पाकइत्यादौ । तद्वत्तत्रापि तथैवेत्याह *इत्यस्येति । नन्वेवं काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादत आह *काष्ठैः पाक इति । *कथम्-एकदेत्यादिः । *सम्बन्धीति । शिष्यभागिनेयेत्यर्थः । क्रियाविषयमेव दृष्टान्तमाह *यथावेति । एतेन

पाक इत्यादौ धात्वद्वयं बोधः स्यादित्यपास्तम् । ननु प्रत्ययार्थान्वये स्तोकः पाकः प्रकृत्यर्थान्वये स्तोकं पाक इति विरुद्धम् । सिद्धत्वान्वये पुंस्त्वस्य दुरुपपादत्वादत आह *एकस्येति । तयोः प्रकारताविशेष्यतयोः । बाह्यत्वस्य अन्यथाऽसम्भवादुक्तमेव तत्तात्पर्यम् । तत्र विशेषणोक्तिफलमाह *तुमुनादीति । तथा तत्र भेदाभावात् । तदेवाह *तत्रेति । घञाद्यन्त इत्यर्थः । इत्येवेति । पाकादिपदेभ्यो ऽपि फलस्य साध्यत्वेनैवोपस्थापनात् । कथं स्पष्टमत आह *एतच्चेति । *तस्य–व्यापारस्य । *नपुंसकत्वेति । ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेत्यादौ परं तु प्रथमा ननु द्वितीया उक्तहेतोः । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *एतेनेति । उक्तप्रयोगाणामिष्टत्वेनेत्यर्थः । *घञादीनाम्–संख्यावर्तमानत्वाद्यबोधकानाम् । *तदुक्तम्–हरिणा । पूर्वानुरोधेनाह *सिद्धत्वमिति । तदर्थमाह *यथेति । सिद्धान्ते तयोरप्यसत्त्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *कल्पितेति । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनाह *सत्त्वभावमिति । तस्य फलान्तरमाह *साध्यत्वेनेति । नन्वेवं पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरोधो ऽत आह *पदार्थइति । तत्र मानमाह *भोक्तुमिति । नन्वेवं पाकादिपदोपात्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञर्थेऽन्वयापत्तौ पाको नास्तीत्याद्यपि स्यात्तथा बोधसम्भवादत आह *साध्येति । एकत्र विशेषणतयेति व्युत्पत्तेः । *तस्य–प्रकृत्यर्थस्य । घञ्द्योत्यस्तु न क्रियेति न तत्र तस्यान्वयः ।

इदं प्राचीनमतमिति सूचयन्सिद्धान्तमाह *वस्तुतइत्यादि । यद्यप्याद्येनैवोभयनिरासस्तथाऽपि तस्याः स्वरूपमाह *साध्येति । *अन्यत्र—शब्देन्दुशेखरे । नन्वेवं पञ्चकृत्वः पाक इत्याद्यपि न स्यादत आह *किञ्चेति । अभ्यर्हितत्वादाह *कारकेति । आदिना वार्तिः । अत एव द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनेऽचीत्यादिप्रयोगसङ्गतिः । अतिप्रसङ्गस्त्वभिधानान्न तदाह *इत्यन्यत्रेति । उद्द्योतादावित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तुमुन्नादीनामसत्त्वभूतो भाव एवार्थः । "अव्ययकृतो भावे" इत्युक्तेः । पाक इत्यादाविव तुमुनर्थे वैलक्ष-

ण्यानानुभवात् । एवं चायं धात्वर्थानुवादक एव । तत्र "तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इत्युक्तेरुद्देश्यत्वरूपं तादर्थ्यमपि तुमुन्द्योत्यम् । तच्च संसर्गः । प्रकृत्युपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत्समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानबललभ्यः संसर्गः ।

क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्येन तु न भानम् तदाकाङ्क्षादर्शनात् । कारकान्वययोग्यतावच्छेदकवैजात्येन तु भानमस्त्येव ।

एतद्विहितण्वुल् तु कर्तर्येव । 'कृष्णं द्रष्टुं याति' 'तं दर्शको याति' इत्यादौ कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनोद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यानम्, कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं तद्दर्शनोद्देश्यकं गमनमित्यादिरीत्या बोधः ।

एवं क्त्वाणमुलादीनामपि असत्त्वभूतभाव एवार्थः । तुमुन्वत् क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियाऽपि क्रियान्तरे विशेषणम् । धातुसम्बन्धाधिकारात् । तयोः संबन्ध एककर्तृकत्वं पूर्वकालत्वोत्तरकालत्वं च । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेत्यनुशासनात् । समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे सुप् । पूर्वकाले इति बहुव्रीहिः । समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्ध्यर्थवाचकाद्धातोः क्त्वेत्यर्थः । एवं वाक्यशक्योक्तसबन्धतात्पर्यग्राहकाः क्त्वादयः । सूत्रबलादेव तयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वबोधः ।

क्वचित्तु जन्यत्वव्याप्यत्वादिकमप्यधिकं भास-

ते । तत्तु मानान्तरगम्यत्वान्न क्त्वाद्योत्यम् । यथा भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वा, अधीत्य तिष्ठतीत्यादौ । अत एवाध्ययनकालिकस्थितिमादायैवाधीत्य तिष्ठतीति प्रयोगो न तदभावकालिकस्थितिमादायेति बोध्यम् ।

तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते।

एतेन समानकर्तृकत्वं क्त्वाद्यर्थमित्यपास्तम् । संसर्गमर्यादयैव लाभेनान्यलभ्यत्वात् ।

“कर्तरि कृद्” इत्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः, ‘अव्ययकृतो भावे’इत्युक्तेः । तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्येव संसर्गः । अत एव वर्षान्तरीयभोजनमादाय भुक्त्वा व्रजतीति न ।

अव्यवधानं च तात्पर्यवशाद्दण्डमुहूर्ताहरादिभिर्यथायथं बोध्यम् । तेनाद्य भुक्त्वा श्वो गन्तेत्याद्युपपत्तिः।

नच पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुखं व्यादाय स्वपितीति न स्यात् । व्यादानस्य स्वापपूर्वकालत्वाभावादिति वाच्यम् । व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तमादाय तदुपपत्तेः ।

अत्र कालिकसम्बन्धेन व्याप्यत्वमपि भासते। तेन व्यादानोत्तरं स्वापे कृते तदनुवृत्तावेव तथा प्रयोगो न तु मुखमीलने तथाप्रयोगः । तदातननिद्रायास्तद्व्याप्यत्वाभावात् ।

“दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत” इत्यादौ

दर्शादियागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानम् । अतो दर्शादितः प्राक् सोमकरणे प्रत्यवायासिद्धिः । दर्शमात्रकरणे सोमाकरणे च तदभावासिद्धिः । आधानोत्तरं तावत्कालं संदिग्धजीवनस्यातिश्रद्धावतस्तु ततः प्राक् सोमानुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायः । ‘प्रागपि सोमेनैके’ इत्याश्वलायनोक्तेः ।

उत्तरकालमात्रं पूर्वकालमात्रं वा संबन्ध इति तु न युक्तम् । संबन्धस्योभयनिष्ठताऽऽवश्यकत्वात् । तत्रोत्तरकालवृत्तित्वं न तद्ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वं स्थित्वा पश्यतीत्यादावभावात् किन्तु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम् । उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वं तु न युक्तं कृति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वदर्शनात्तस्य विशेष्यत्वापत्तौ क्रियाप्राधान्यविरहेणाभीक्ष्ण्ये द्वित्वाभावापत्तेः । गुणभूताक्रियामाश्रित्य तत्प्रवृत्तौ पाचक इत्यादावतिप्रसङ्ग इति प्राञ्चः ॥ ४६ ॥

(कुं० टी०) असत्त्वभूतवाचकत्वे युक्तिमाह *पाक इत्यादाविवेति । यथाऽत्र लिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपं वैलक्षण्यमनुभूयते न तथा तुमुनादावित्यर्थः । *अयमिति । तुमुनित्यर्थः । *द्वयोः–वाक्ययोः । क्रमेण शाब्दबोधं दर्शयति– *कृष्णकर्मकेत्यादि । *वाक्यशक्त्येति । संसर्गस्य वाक्यलभ्यत्वात् । एतेनैषां पराभिमतं क्त्वावाच्यत्वं निराकृतम् । तत्र चैत्रभोजनोत्तरं मैत्रस्य गमने चैत्रेण भुक्त्वा मैत्रो गच्छतीति प्रयोगवारणाय समानकर्तृकत्वस्य संसर्गता ।

ननु —

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥

इत्यत्र भिन्नकर्तृके कथं क्त्वाप्रत्यय इति चेत्, तत्रानाराध्य स्थितस्येति क्रियान्तराध्याहारात् । ननु भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वेति प्रयोगानुपपत्तिः । तृप्तौ भोजनात्तृप्तस्येव पानात्तृप्तस्याप्यविशिष्टत्वादत आह *जन्यत्वेति । कदाचिदध्ययने अधीत्य तिष्ठतीति न प्रयोगः, किन्तु निरन्तराध्ययने एवेत्यभिप्रेत्याह *व्याप्यत्वादिकमपीति । व्याप्यत्वं चात्र कालिकम् । तथा च स्थितिसमानकालिकाभावाप्रतियोगित्वमध्ययने लभ्यते । तत्र चैत्रीयाध्ययनसमानकालिकमैत्रस्थितौ कालिकव्याप्यत्वसत्त्वादुक्तप्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वमेव संसर्गो बोध्यः । *मानान्तरेति । तात्पर्यादीत्यर्थः ।

एतेन क्त्वो नानार्थत्वं वदन्तः परास्ताः । अधिकमित्युक्त्या पूर्वार्थसमुच्चयलाभेन नानार्थत्वाभावात् ।

व्याप्यत्वप्रतीतेरेव मुखव्यादानशून्यकाले मुखं व्यादाय स्वपितीति न प्रयोगः । "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेन वाजपेयाङ्गत्वं बृहस्पतिसवस्य बोध्यत इति मीमांसकाः ।

*वर्षान्तरीयेति । न केवलं पौर्वापर्यं सम्बन्धः किन्तु अव्यवधानगर्भमिति भावः ।

एतेन पूर्वकालत्वं क्त्वावाच्यमभ्युपेत्य व्यवधाने तथाप्रयोगमभ्युपगच्छन्तः परास्ताः ।

ननु क्रियान्तरानुकूलक्षणविलम्बाभाववत्त्वमव्यवधानम् । तत्र च क्षणे विषयान्तरसञ्चारे ऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगात्तादृशमव्यवधानं दुर्वचमतस्तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालत्वमेवाव्यवहितपूर्वकालत्वं वाच्यम्, तत्र च कालस्यानुगतस्य विशेषयितुमशक्यत्वमत आह *तात्पर्यवशादिति । *वैशिष्ट्यस्येति । दर्शाद्युत्तरकर्तव्यतायामावश्यकत्वेन तात्पर्यमिति भावः । *नप्रत्यवायइति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—एकस्यैव कर्मणः कथं मतभेदेन धर्माधर्मजनकत्वम् । नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोः कदाऽप्यधर्मजनकत्वम् । अत एवोदितानुदितहोमयोः सूत्रभेदेन विकल्पः । तस्मात्स्मर्तृभेदादुभयोरपि धर्मत्वमेव न्याय्यमिति ।

पूर्वकालत्वं न क्त्वावाच्यम् । भोजनपूर्वकालिकं गमनमिति बोधापत्तेः किन्तु उत्तरकालिकत्वमिति मणिकारमतं निराकरोति *उत्तरकालस्येति ॥ ४६ ॥

(कं० टी) पूर्वत्र सत्त्वरूपताप्रतिपादनाद्विशेषमाह *तुमुनेति । द्वितीये मानमाह *अव्ययेति । आद्ये मानमाह *पाक इति । *एवं च–तस्यैव तदर्थत्वे च । *तत्र–तुमुन्नन्ते । तादर्थ्यस्यानेकविधत्वादाह *उद्देश्येति । तस्यात्र न प्रकारत्वम्, अनन्यलभ्य इति न्यायादित्याह *तच्चेति । *इह—तुमुनन्ते । *अभिधानम्—सूत्रम् । भूषणादिमतं खण्डयति *क्रियान्तरेति । स्वमते इष्टसिद्धिमाह *कारकेति । आदिपदग्राह्यो न ण्वुलित्याह *एतद्विहितेति । तत्र तुमुन्प्रकृत्यर्थ उपपदार्थं प्रति विशेषणं नात्रेत्याह *कृष्णमिति । आदिसंग्राह्यमेव विशदयति *एवमिति । अत्रादिग्राह्यं चिन्त्यम् । *एवार्थ इति । हेतुरुक्त एव । *तुमुनवत्–तुमुन्प्रकृत्यर्थक्रियावत् । अपिना णमुल्प्रकृत्यर्थक्रियासमुच्चयः । तत्र मानमाह *धात्विति । प्रत्यया इति तु प्रत्याख्यातमेव । अन्यथ विशे-

षणत्वेनेति व्युत्पत्तिस्त्वसति गमके इति भावः । *तयोः—धात्वर्थयोः । तत्र मानमाह *समानेति । एकेत्यर्थः । ततस्तल्लाभे साधनमाह *समानेति । षष्ठीसप्तम्योः संग्रहायाह *सुबिति । *एवं च-तथा सूत्रार्थे च । *उक्तेति । एककर्तृकत्वादीत्यर्थः । इदमन्यदेव द्योतकत्वं प्रागुक्तेभ्यः । नन्वेतावता द्वितीयसंबन्धबोधेऽपि कथमाद्यसंबन्धबोधः, तस्य तदवाच्यत्वादत आह *सूत्रेति । *समानेति । तद्विशेषणबलादेवेत्यर्थः । तयोस्तद्वत्तदपि सर्वं क्त्वद्योत्यमिति । भूषणाद्युक्तेरसांगत्यायाह *क्वचित्त्विति । आदिना व्यापकत्वम् । *मानान्तरेति । एवकारतात्पर्यग्राहीत्यर्थः । *यथेति । आद्ये जन्यत्वम्, द्वितीये व्याप्यत्वम् । आदिना यथाक्रमं भुक्त्वा व्रजति ईश्वरो ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादि । *अतएव-तयोः कालिकव्याप्तेर्भानादेव । प्रकारत्वादिनिरासायाह *तदपीति । जन्यत्वादिकमपीत्यर्थः । मीमांसकमतं खण्डयति *एतेनेति । अस्यार्थमाह *संसर्गेति । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ बाधलक्षणे एकैकाधिकरणे ऋत्विगभ्युच्चयाधिकरणेच समानकर्तृकत्वमर्थमादाय पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कृतौ तत इतिसमानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयत इति देवताधिकरणे भामत्युक्तिस्तु सिद्धान्ते नानुपपन्ना । तत्प्रकारकबोधानुभवस्तु नास्त्येव । एतेनापूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति जीर्णनैयायिकोक्तम्, अव्यवहितपूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति वक्ष्यमाणोपपत्तिकं ततो नव्योक्तम्, पूर्वकालिकत्वं न शक्यं भुत्वा व्रजतीत्यादौ भोजनोत्तरं व्रजतीत्यन्वयबोधात् व्रजनपूर्वकाले भोजनमित्यबोधाच्च तस्मादुत्तरकालरूपमानन्तर्यं शक्यमिति ततो नव्योक्तमप्यपास्तम् । तदेतद् ध्वनयन्भूषणकारादिमतमाह *तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गायाह *अव्यवेति । दण्डो घटी । आदिना दिनादि । *तेनेति । तत्र दिनकृतव्यवधानाभावात् । *तदुपपत्तेः-तथाप्रयोगोपपत्तेः । नन्वेवं मुखव्यादानोत्तरं स्वापानुवृत्तावेव मध्ये मुखमीलने सति तथा प्रयोगापत्तिरत आह *अत्रेति । उक्तप्रयोग इत्यर्थः । दैशिकनिरासायाह *कालिकेति । *तदिति । व्यादानानुवृत्तावेवेत्यर्थः । ननु पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे सोमयागप्रकरणस्थवाक्ये सोमयागपूर्वकालत्वस्य दर्शादौ विधानात्तथा सोमाकरणे दर्शादिमात्रकरणे प्रत्यवायापत्तिरत आह *दर्शेति । विनिगमनाविरहेण

तयोरत्यागादाह *दर्शादीति । विशिष्टविधावपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेति भावः । अत्र मतान्तरमाह *आधानोत्तरमिति । *तावत्कालं दर्शादिपर्यन्तम् । उक्तार्थसिद्धेरन्यथोपपत्त्या न तत्र तद्दैशिकविधानमिति भूषणाद्युक्तं खण्डयति *उत्तरेति । इदं चारम्भे प्रपञ्चितम् । नैयायिकनव्योक्तं खण्डयति *तन्नोत्तरेति । विशिष्टसंबन्धमध्य इत्यर्थः । *तत्-पूर्वक्रिया । *स्थित्वेति । स्थितेर्दर्शनकालेऽपि सत्त्वात् । *तदधीति । पूर्वक्रियोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसेत्याद्यर्थः । नैयायिकनव्योक्ति खण्डयति *उत्तरेति । तद्रूपानन्तर्यस्येत्यर्थः । इष्टापत्तावाह *क्रियेति । ननु तत्र यथाकथंचित्क्रियाग्रहणमत आह *गुणेति । *प्राञ्चः—भूषणकृदादयः ॥ ४६ ॥

परे तु समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धातोः क्त्वेति सूत्रार्थात् पूर्वकालः क्त्वाप्रकृत्यर्थे प्रकारः, तद्बलादानन्तर्यसम्बन्धेन तस्य धात्वन्तरार्थे ऽन्वयः ।

अत एव भाष्ये समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति परिहृतम् । पूर्वशब्दस्यात्र पूर्वकालो ऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः । नतूक्तार्थानामप्रयोग इति तदर्थः । तथा सति "इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुम्" इति शङ्कापरभाष्यासङ्गतेः । तत्रापि फलार्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्यासिक्रियायां द्योतितत्वेन तदप्राप्तेः । तत्र पूर्वकालत्वस्याप्रतीतौ तु कथं क्त्व आपादनम् । वासरूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत । यदा त्वासेः क्त्वा तदा भुजेस्तुमुननभिधानान्नेति कैयटः । पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यादावन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा अन्येभ्यो व्राजितृभ्यः प-

षणत्वेनेति व्युत्पत्तिस्त्वसति गमके इति भावः । *तयोः—धात्वर्थयोः । तत्र मानमाह *समानेति । एकेत्यर्थः । ततस्तलाभे साधनमाह *समानेति । षष्ठीसप्तम्योः संग्रहायाह *सुपीति । *एवं च-तथा सूत्रार्थे च । *उक्तेति । एककर्तृकत्वादीत्यर्थः । इदमन्यदेव द्योतकत्वं प्रागुक्तेभ्यः । नन्वेतावता द्वितीयसंबन्धबोधेऽपि कथमाद्यसंबन्धबोधः,तस्य तदवाच्यत्वादत आह *सूत्रेति । *समानेति । तद्विशेषणबलादेवेत्यर्थः । तयोस्तद्वत्तदपि सर्वं क्त्वाद्योत्यमिति । भूषणाद्युक्तेरसांगत्यायाह *कचित्त्विति । आदिना व्यापकत्वम् । *मानान्तरेति । एवकारतात्पर्यादित्यर्थः । *यथेति । आद्ये जन्यत्वम्, द्वितीये व्याप्यत्वम् । आदिना यथाक्रमं भुक्त्वा व्रजति ईश्वरो ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादि । *अतएव-तयोः कालिकव्याप्तेर्भानादेव । प्रकारत्वादिनिरासायाह *तदपीति । जन्यत्वादिकमपीत्यर्थः । मीमांसकमतं खण्डयति *एतेनेति । अस्यार्थमाह *संसर्गेति । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ बाधलक्षणे एकैकाधिकरणे ऋत्विगभ्युच्चयाधिकरणे च समानकर्तृकत्वमर्थमादाय पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कृतौ तत इतिसमानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयत इति देवताधिकरणे भामत्युक्तिस्तु सिद्धान्ते नानुपपन्ना । तत्प्रकारकबोधानुभवस्तु नास्त्येव । एतेनापूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति जीर्णनैयायिकोक्तम्, अव्यवहितपूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति वक्ष्यमाणोपपत्तिकं ततो नव्योक्तम्, पूर्वकालिकत्वं न शक्यं भुत्वा व्रजतीत्यादौ भोजनोत्तरं व्रजतीत्यन्वयबोधात् व्रजनपूर्वकाले भोजनमित्यबोधाच्च तस्मादुत्तरकालरूपमानन्तर्यं शक्यमिति ततो नव्योक्तमप्यपास्तम् । तदेतद् ध्वनयन्भूषणकारादिमतमाह *तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गायाह *अव्यवेति । दण्डो घटी । आदिना दिनादि । *तेनेति । तत्र दिनकृतव्यवधानाभावात् । *तदुपपत्तेः-तथाप्रयोगोपपत्तेः । नन्वेवं मुखव्यादानोत्तरं स्वापानुवृत्तावेव मध्ये मुखमीलने सति तथा प्रयोगापत्तिरत आह *अत्रेति । उक्तप्रयोग इत्यर्थः । दैशिकानिरासायाह *कालिकेति । *तदिति । व्यादानानुवृत्तावेवेत्यर्थः । ननु पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे सोमयागप्रकरणस्थवाक्ये सोमयागपूर्वकालत्वस्य दर्शादौ विधानात्तथा सोमाकरणे दर्शादिमात्रकरणे प्रत्यवायापत्तिरत आह *दर्शेति । विनिगमनाविरहेण

तयोरत्यागादाह *दर्शादीति । विशिष्टविधावपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेति भावः । अत्र मतान्तरमाह *आधानोत्तरमिति । *तावत्कालं दर्शादिपर्यन्तम् । उक्तार्थसिद्धेरन्यथोपपत्त्या न तत्र तद्दैशिकविधानमिति भूषणाद्युक्तं खण्डयति *उत्तरेति । इदं चारम्भे प्रपञ्चितम् । नैयायिकनव्योक्तं खण्डयति *तन्नोत्तरेति । विशिष्टसंबन्धमध्य इत्यर्थः । *तत्-पूर्वक्रिया । *स्थित्वेति । स्थितेर्दर्शनकालेऽपि सत्त्वात् । *तदधीति । पूर्वक्रियोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसेत्याद्यर्थः । नैयायिकनव्योक्ति खण्डयति *उत्तरेति । तद्रूपानन्तर्यस्येत्यर्थः । इष्टापत्तावाह *क्रियेति । ननु तत्र यथाकथंचित्क्रियाग्रहणमत आह *गुणेति । *प्राञ्चः—भूषणकृदादयः ॥ ४६ ॥

परे तु समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धातोः क्त्वेति सूत्रार्थात् पूर्वकालः क्त्वाप्रकृत्यर्थे प्रकारः, तद्बलादानन्तर्यसम्बन्धेन तस्य धात्वन्तरार्थे ऽन्वयः ।

अत एव भाष्ये समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति परिहृतम् । पूर्वशब्दस्यात्र पूर्वकालो ऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः । नतूक्तार्थानामप्रयोग इति तदर्थः । तथा सति "इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुम्" इति शङ्कापरभाष्यासङ्गतेः । तत्रापि फलार्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्यासिक्रियायां द्योतितत्वेन तदप्राप्तेः । तत्र पूर्वकालत्वस्याप्रतीतौ तु कथं क्त्व आपादनम् । वासरूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत । यदा त्वासेः क्त्वा तदा भुजेस्तुमुननभिधानान्नेति कैयटः । पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यादावन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः प-

ननु —

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥

इत्यत्र भिन्नकर्तृके कथं क्त्वाप्रत्यय इति चेत्, तत्रानाराध्य स्थितस्येति क्रियान्तराध्याहारात् । ननु भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वेति प्रयोगानुपपत्तिः । तृप्तौ भोजनात्तृप्तस्येव पानात्तृप्तस्याप्यविशिष्टत्वादत आह *जन्यत्वेति । कदाचिदध्ययने अधीत्य तिष्ठतीति न प्रयोगः, किन्तु निरन्तराध्ययने एवेत्यभिप्रेत्याह *व्याप्यत्वादिकमपीति । व्याप्यत्वं चात्र कालिकम् । तथा च स्थितिसमानकालिकाभावाप्रतियोगित्वमध्ययने लभ्यते । तत्र चैत्रीयाध्ययनसमानकालिकमैत्रस्थितौ कालिकव्याप्यत्वसत्त्वादुक्तप्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वमेव संसर्गो बोध्यः । *मानान्तरेति । तात्पर्यादीत्यर्थः ।

एतेन क्त्वो नानार्थत्वं वदन्तः परास्ताः । अधिकमित्युक्त्वा पूर्वार्थसमुच्चयलाभेन नानार्थत्वाभावात् ।

व्याप्यत्वप्रतीतेरेव मुखव्यादानशून्यकाले मुखं व्यादाय स्वपितीति न प्रयोगः । "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेन वाजपेयाङ्गत्वं बृहस्पतिसवस्य बोध्यत इति मीमांसकाः ।

*वर्षान्तरीयेति । न केवलं पौर्वापर्यं सम्बन्धः किन्तु अव्यवधानगर्भमिति भावः ।

एतेन पूर्वकालत्वं क्त्वावाच्यमभ्युपेत्य व्यवधाने तथाप्रयोगमभ्युपगच्छन्तः परास्ताः ।

ननु क्रियान्तरानुकूलक्षणविलम्बाभाववत्त्वमव्यवधानम् । तत्र च क्षणे विषयान्तरसञ्चारे ऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगात्तादृशमव्यवधानं दुर्वचमतस्तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालत्वमेवाव्यवहितपूर्वकालत्वं वाच्यम्, तत्र च कालस्यानुगतस्य विशेषयितुमशक्यत्वमत आह *तात्पर्यवशादिति । *वैशिष्ट्यस्येति । दर्शाद्युत्तरकर्तव्यतायामावश्यकत्वेन तात्पर्यमिति भावः । *नप्रत्यवायइति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—एकस्यैव कर्मणः कथं मतभेदेन धर्माधर्मजनकत्वम् । नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोः कदाऽप्यधर्मजनकत्वम् । अत एवोदितानुदितहोमयोः सूत्रभेदेन विकल्पः । तस्मात्स्मर्तृभेदादुभयोरपि धर्मत्वमेव न्याय्यमिति ।

पूर्वकालत्वं न क्त्वावाच्यम् । भोजनपूर्वकालिकं गमनमिति बोधापत्तेः किन्तु उत्तरकालिकत्वमिति मणिकारमतन्निराकरोति *उत्तरकालस्येति ॥ ४६ ॥

(कं० टी) पूर्वत्र सत्त्वरूपताप्रतिपादनाद्विशेषमाह *तुमुनेति । द्वितीये मानमाह *अव्ययेति । आद्ये मानमाह *पाक इति । *एवं च-तस्यैव तदर्थत्वे च । *तत्र-तुमुन्नन्ते । तादर्थ्यस्यानेकविधत्वादाह *उद्देश्येति । तस्यात्र न प्रकारत्वम्, अनन्यलभ्य इति न्यायादित्याह *तच्चेति । *इह—तुमुनन्ते । *अभिधानम्—सूत्रम् । भूषणादिमतं खण्डयति *क्रियान्तरेति । स्वमते इष्टसिद्धिमाह *कारकेति । आदिपदग्राह्यो न ण्वुलित्याह *एताद्विहितेति । तत्र तुमुन्प्रकृत्यर्थं उपपदार्थं प्रति विशेषणं नात्रेत्याह *कृष्णमिति । आदिसंग्राह्यमेव विशदयति *एवमिति । अत्रादिग्राह्यं चिन्त्यम् । *एवार्थ इति । हेतुरुक्त एव । *तुमुन्वत्-तुमुन्प्रकृत्यर्थक्रियावत् । अपिना णमुल्प्रकृत्यर्थक्रियासमुच्चयः । तत्र मानमाह *धात्विति । प्रत्यया इति तु प्रत्याख्यातमेव । अन्यत्र विशे-

षणत्वेनेति व्युत्पत्तिस्त्वसति गमके इति भावः । *तयोः—धात्वर्थयोः । तत्र मानमाह *समानेति । एकेत्यर्थः । ततस्तल्लाभे साधनमाह *समानेति । षष्ठीसप्तम्योः संग्रहायाह *सुबिति । *एवं च-तथा सूत्रार्थं च । *उक्तेति । एककर्तृकत्वादीत्यर्थः । इदमन्यदेव द्योतकत्वं प्रागुक्तेभ्यः । नन्वेतावता द्वितीयसंबन्धबोधेऽपि कथमाद्यसंबन्धबोधः,तस्य तदवाच्यत्वादत आह *सूत्रेति । *समानेति । तद्विशेषणबलादेवेत्यर्थः । तयोस्तद्वत्तदपि सर्वं क्त्वद्योत्यामिति । भूषणाद्युक्तेरसांगत्यायाह *कचित्त्विति । आदिना व्यापकत्वम् । *मानान्तरेति । एवकारतात्पर्यादीत्यर्थः । *यथेति । आद्ये जन्यत्वम्,द्वितीये व्याप्यत्वम् । आदिना यथाक्रमं भुक्त्वा व्रजति ईश्वरो ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादि । *अतएव-तयोः कालिकव्याप्तेर्भानादेव । प्रकारत्वादिनिरासायाह *तदपीति । जन्यत्वादिकमपीत्यर्थः । मीमांसकमतं खण्डयति *एतेनेति । अस्यार्थमाह *संसर्गेति । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ बाधलक्षणे एकैकाधिकरणे ऋत्विगभ्युच्चयाधिकरणेच्च समानकर्तृकत्वमर्थमादाय पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कृतौ तत इतिसमानकर्तृकना पूर्वकालता च प्रतीयत इति देवताधिकरणे भामत्युक्तिस्तु सिद्धान्ते नानुपपन्ना । तत्प्रकारकबोधानुभवस्तु नास्त्येव । एतेनापूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति जीर्णनैयायिकोक्तम्, अव्यवहितपूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति वक्ष्यमाणोपपत्तिकं ततो नव्योक्तम्, पूर्वकालिकत्वं न शक्यं भुत्वा व्रजतीत्यादौ भोजनोत्तरं व्रजतीत्यन्वयबोधात् व्रजनपूर्वकाले भोजनमित्यबोधाच्च तस्मादुत्तरकालरूपमानन्तर्यं शक्यमिति ततो नव्योक्तमप्यपास्तम् । तदेतद् ध्वनयन्भूषणकारादिमतमाह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गायाह *अव्यवेति । दण्डो घटी । आदिना दिनादि । *तेनेति । तत्र दिनकृतव्यवधानाभावात् । *तदुपपत्तेः-तथाप्रयोगोपपत्तेः । नन्वेवं मुखव्यादानोत्तरं स्वापानुवृत्तावेव मध्ये मुखमीलने सति तथा प्रयोगापत्तिरत आह *अत्रेति । उक्तप्रयोग इत्यर्थः । दैशिकानिरासायाह *कालिकेति । *तदिति । व्यादानानुवृत्तावेवेत्यर्थः । ननु पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे सोमयागप्रकरणस्थवाक्ये सोमयागपूर्वकालत्वस्य दर्शादौ विधानात्तथा सोमाकरणे दर्शादिमात्रकरणे प्रत्यवायापत्तिरत आह *दर्शेति । विनिगमनाविरहेण

तयोरत्यागादाह *दर्शादीति । विशिष्टविधावपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेति भावः । अत्र मतान्तरमाह *आधानोत्तरमिति । *तावत्कालं दर्शादिपर्यन्तम् । उक्तार्थसिद्धेरन्यथोपपत्त्या न तत्र तद्दैशिकविधानमिति भूषणाद्युक्तं खण्डयति *उत्तरेति । इदं चारम्भे प्रपञ्चितम् । नैयायिकनव्योक्तं खण्डयति *तन्नोत्तरेति । विशिष्टसंबन्धमध्य इत्यर्थः । *तत्-पूर्वक्रिया । *स्थित्वेति । स्थितेर्दर्शनकालेऽपि सत्त्वात् । *तदपीति । पूर्वक्रियोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसेत्याद्यर्थः । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *उत्तरेति । तद्रूपानन्तर्यस्येत्यर्थः । इष्टापत्तावाह *क्रियेति । ननु तत्र यथाकथंचित्क्रियाग्रहणमत आह *गुणेति । *प्राञ्चः—भूषणकृदादयः ॥ ४६ ॥

परे तु समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धातोः क्त्वेति सूत्रार्थात् पूर्वकालः क्त्वाप्रकृत्यर्थे प्रकारः, तद्बलादानन्तर्यसम्बन्धेन तस्य धात्वन्तरार्थे ऽन्वयः ।

अत एव भाष्ये समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वाद्वेति परिहृतम् । पूर्वशब्दस्यात्र पूर्वकालो ऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः । नतूक्तार्थानामप्रयोग इति तदर्थः । तथा सति "इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुम्" इति शङ्कापरभाष्यासङ्गतेः । तत्रापि फलार्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्यासिक्रियायां द्योतितत्वेन तदप्राप्तेः । तत्र पूर्वकालत्वस्याप्रतीतौ तु कथं क्त्व आपादनम् । वासरूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत । यदा त्वासेः क्त्वा तदा भुजेस्तुमुनानभिधानान्नेति कैयटः । पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यादावन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा अन्येभ्यो व्राजितृभ्यः प-

श्चाद्व्रजतीत्यर्थ इति । साधनोत्तरक्रियापेक्षपौर्वका-
ल्यमिति "विभाषाऽग्रे" इति क्त्वा आनन्तर्यसम्बन्धे-
न पूर्वकालिकदर्शादिवैशिष्ट्यं च सोमे विधीय-
त इति न तत्र दोषः ।

एवंच पूर्वकाल इति कर्मधारय एव । भूत इति
तु नोक्तं लाघवानादरात्, तत्त्वेन बोधाननुभवाच्च ।
एवं च षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्ववदेषामपि समान-
कर्तृकत्वादिरूपसम्बन्धवाचकत्वं वक्तुं शक्यमिति
प्राहुः ॥ ४७ ॥

(कुं०टी०) *परेत्विति । समाने कर्तरीति वाच्ये निर्धारण-
विभक्त्या द्योत्यत्वं लभ्यते । निर्धारणविभक्तिबलादेव च पूर्व-
काल इति बहुव्रीहिः । निर्धारणस्य च समानविषयत्वात् क्रिया
लभ्यते । अत एवोक्तम्–*विशिष्टार्थवृत्तेर्धातोरिति । *प्रका-
र इति । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र पूर्वकालभोजनकर्तृकर्तृकं व्रजनमि-
त्यर्थात् । *तद्बलादिति । पूर्वकालत्वेनानन्तर्याक्षेपात् । *अत
एवेति । पूर्वकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थकरणादेवेत्य-
र्थः । *फलार्थकेति । भोजनस्य फलत्वे आसनस्य पूर्वकालत्वं
दुर्वारमिति भावः । *विभाषाग्रेइति । साधनपौर्वापर्ये तेन
क्त्वो ऽभिधानात् । *आनन्तर्येति । "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पति-
सवेन यजेत" इत्यत्रानन्तर्यमात्रबोधान्न वाजपेयकाले शरदि कार्यं
किंतु स्वकाले वसन्त एव । ननु पूर्वकाल इत्येतावतैव गता-
र्थता, भूतत्वं हि समभिव्याहृतक्रियापेक्षमेवेति पूर्वकालत्व एव
पर्यवसानादत आह *भूतइतितुनोक्तमिति । *एवं चेति ।
अत्र प्राभाकराः–समानकर्तृकत्वस्य नियमेन प्रतीतेस्तद्

वाच्यमेव, पूर्वकालत्वं तु न वाच्यमाक्षेपादेव लाभात् । भोजन-
व्रजनकर्त्रोरेकत्वे ऽवगते हि अर्थादेकस्य पूर्वत्वलाभात् । यद्यपि
यज्ञोपवीतं वहन् सभ्यान् पश्यन् व्रजतीत्यत्र युगपदनेकक्रियाकर्तृ-
त्वं सम्भवति तथाऽपि अनेकप्रधानक्रियाकर्तृत्वं युगपदेकस्य न
सम्भवतीति युक्त एवाक्षेप इत्याहुः ।

तन्न । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र व्रजनस्यापि पूर्वत्व-
सम्भवेन भोजने नियमतः पूर्वकालत्वाक्षेपासंभवात् । नहि
पूर्वोपस्थितक्रियाया एव पूर्वत्वमिति नियमः सम्भवति ।
न व्रजति भुक्त्वेत्यत्र व्यभिचारात् । अत एव पूर्वभा-
विक्रियावाचकपदं प्राक् प्रयुज्यत इत्यस्यापि न नियमः ।

अन्ये तु समानकर्तृकत्वं न वाच्यं भोजनव्रजनकर्त्रोरभे-
दस्य विशेष्यविशेषणभावमहिम्नैव लाभात् भोक्तुं व्रजति
पश्यन् व्रजतीत्यादिवत् । नहि तत्रापि समानकर्तृकत्वं वाच्य-
म् ॥ ४७ ॥

(कं० टी०) एतत्सूचितामरुचिं प्रकाशयन्सिद्धान्तमाह *परे-
त्विति । *तद्बलादेव–तस्य तत्र प्रकारत्वबलादेव । आनन्तर्यं चोक्तरूपं
न तु तथेति नोक्तदोषः । *अत एव–तस्य तत्र प्रकारत्वादेव । कै-
यटाद्युक्तेरसांगत्यायाह *पूर्वेति । *शंकापरेति । तदग्रिमेत्यर्थः ।
अर्थग्रहणलब्धमाह *फलेति । क्रियारूपेत्यर्थः । *तदेति ।
उक्तार्थत्वेनेत्यादिः । वैपरीत्येऽनिष्टमाह । *तत्रेति । नन्वज्ञा-
नेन शङ्कायामपि सिद्धान्तस्तथैवाभिमत इति नोक्तदोषो ऽत
आह *वासेति । *विधिना न्यायेनेति पाठान्तरम् । कैयटमपि
तत्र साधकत्वेनाह *यदात्विति । ननु पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्र-
जतीतिवदन्यत्रापि इष्टं तदनापत्तिरत आह *पूर्वमिति । इत्या-
दावित्यस्य क्त्वा इत्यत्रान्वयः । स्पष्टं चेदं भाष्ये । दर्शपूर्णमा-
साभ्यामित्यादावुक्तदोषोऽत्रापि मते इत्याह *आनन्तर्येति । *एवं

च—तस्य तत्र प्रकारत्वे चं । लाघवादाह *कर्मेति । एवेन प्रागुक्तबहुव्रीहिव्यवच्छेदः । ततोऽपि लाघवादाह *भूत इति । पर्यायेति परिभाषया आह *लाघवेति । *तत्त्वेन—भूतत्वेन । प्राचां मते आह *एवञ्चेति । तस्य तत्र प्रकारतया भाने चेत्यर्थः । *एषाम्—क्त्वादीनाम् । आदिना पूर्वकालत्वोत्तरकालत्वम्, सिद्धान्तपरत्वे त्वस्य आदिना आनन्तर्यम् । अस्योत्कृष्टत्वादाह *प्रेति ॥ ४७ ॥

नन्वेवमिष्टकाः पक्त्वा ऽहं भोक्ष्ये, अहं भुक्त्वा व्रजामीत्यादौ तृतीयापत्तिः । न च तिङन्तेन कर्तुरभिधानान्न सेति वाच्यम् । तिङन्तार्थकर्तुरुक्तत्वेऽपि क्त्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात् । अनभिहिते भवतीति पर्युदासात् । अत एव प्रासादे आस्ते इत्यत्र सदिक्रियाधिकरणस्याभिधाने ऽप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्यादौ स्पष्टम् । तथा पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यत्र द्वितीयापत्तिरिति चेन्न । कर्त्रादेरेकत्वे प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्त्यभिधाने क्त्वान्ताद्यर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितत्वस्य भाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकारात् ।

तदुक्तं हरिणा—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥

क्रियान्तरसम्बन्धस्य बुद्धिविषयत्वे एव क्त्वः साधुत्वम् ।

एतेन पूर्वं क्त्वान्तार्थमात्रस्य बुद्धिविषयत्वे

ऽस्य कर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वाद् अन्तरङ्गत्वेन द्वितीयादिकं दुर्वारमित्यपास्तम् । ओदनं पक्त्वा ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेत्यादौ द्वितीया भवत्येव कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात् ।

अत एव "स्वादुमि"इति सूत्रे भाष्ये क्त्वातुमुण्णमुलादयः समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः, तेनोक्तविषये तृतीयादि नेत्युक्तम् । "अव्ययकृतो भावे"इत्याश्रित्य च प्रत्याख्यातम् । तत्र समानशब्द एकपर्यायः ।

एवं च क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यामिति कैयटोक्तं चिन्त्यम्, वचनारम्भे ऽसिद्धेः ।

क्षुधः प्रतिघातमात्रविशेषणत्वमपि न युक्तम् । "गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तूभयम्"इति सन्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । अत एव ग्रामो गन्तुमिष्यत इत्येव न तु ग्रामाय ग्रामं वेति ।

एवं चावृत्त्या उभयत्रापि शाब्दान्वय एव । ग्रामो गन्तुमिष्यत इत्यत्र गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न कदाऽपि भवतस्तदपेक्षकर्मत्वस्याप्यभिहितवत्प्रकाशादिति कैयटोक्तेः ।

हरिरपि—

इषेश्च गतिसंस्पर्शाद् ग्रामे यो लो विधीयते ।
तत्रेषिणैव निर्भोगः क्रियते गतिकर्मणः ॥ इति ।

संस्पर्शात् इषौ क्रियामुखेनैव द्रव्यसम्बन्धात् ।

निर्भोगः, अभिधानम् । इषिणा तद्विहितलादिना । अत एव—

पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र केषां चिन्न व्यपेक्षते ।
ओदनं पचतिः सो ऽसावनुमानात्प्रतीयते ॥

इत्यत्र केषां चिदित्युक्तम् । प्रथमान्तौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्न पचिक्रियया सम्बन्धः, किन्तु भुजिनैवेति न पचिनिरूपिता शक्तिरुपात्ता ओदनपदार्थे किन्तु सामर्थ्याद् द्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्र गम्यते इति केषां चिन्मतमिति तदर्थ इत्यलम् ।

आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तां प्रत्येव क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वा विशेषणं न तु तासां परस्परं सम्बन्धः, गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् । अत एवानियतः प्रयोगः स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वेत्यादि च ।

आवाह्य षोडशोपचारैः पूजयेदित्यत्रोक्तसम्बन्धेनावाहनविशिष्टे पूजने षोडशोपचारैरित्यस्य करणत्वम् । तेनावाहनस्य षोडशोपचारान्तर्गतत्वेऽपि न दोषः ।

दक्षिणदेशस्थैरप्राप्य गङ्गां पर्वत इत्यादौ "परावरयोगे च" इति क्त्वा । प्राप्यत इत्यध्याहारः । अप्राप्येत्यस्य दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृका नदीकर्मिका आरोपितप्राप्तिरर्थः । सा चोत्तरकालिकत्वेन पर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियान्वयिनी । अत्र परभू-

तया नद्या अप्राप्येत्येतद्द्वारकः सम्बन्धः ।

एवमतिक्रम्य पर्वतं नदी इत्यत्रावरयोगः । उत्पत्तिकालावच्छिन्नदक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालिकी नदीप्राप्तिरिति बोधः । तेनोभयत्र क्रमेण प्रागभावसमानाधिकरणत्वं ध्वंससमानाधिकरणत्वं चेतरप्राप्तौ फलति ।

क्वचित्साक्षात् क्रियाया एव परावरयोगः । यथा अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र । तत्र विग्रहो; विभिन्नत्वेन ज्ञानं तदुत्तरकालिकी आविकशब्दावधिका प्रत्ययकर्तृकोत्पत्तिरित्यर्थः । परत्वादिकमत्र लोकव्यवहाराद्वैवक्षिकमित्यन्यत्र विस्तरः । इति कृदर्थविचारः ॥ ४८ ॥

(कुं० टी०) *नचैवमिति । क्त्वादीनां भावार्थकत्वे इत्यर्थः । *तृतीयापत्तिरिति । भोक्ष्ये इत्यादिना कर्तुरभिधानेऽपि पक्त्वा इत्यादिभिरनभिहितत्वात्तृतीयापत्तिरित्यर्थः । *प्रधानेतरयोरिति । प्रधानगौणक्रियानिरूपिता यत्र द्रव्ये शक्तिर्भिन्ना तत्र गौणक्रियानिरूपिता शक्तिः प्रधानमनुरुध्यते । अनुरोधमेवाह *प्रधानविषयेति ।

यदा प्रधानक्रियानिरूपिता शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते तदा गुणनिरूपिता शक्तिरनुक्ताऽपि तद्वदेव उक्तवदेव भासत इत्यर्थः । एवं च न गौणक्रियाऽनुरोधेन कारकमिति भावः ।

*अनुप्रयुज्यमानेनेति । अनुप्रयुज्यमानक्रियावाच्ये कारके भवतीत्यर्थः । तेन पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यत्र न द्वितीयेति भावः ।

अत्र वचनारम्भे प्रथमामात्रप्राप्त्या प्रत्याख्याने ऽपि तथैव व्याख्येयम् । नन्वेवं क्षुधमुपहन्तुमिति कैयटप्रयोगासङ्गतिः शक्यमित्यनेनाभिधानादिति सर्वतः प्रधानभूताया आख्यातवाच्यक्रियाया एव ग्रहणात् । एवं च क्षुदुपहन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति मतं तद् निराकरोति *चिन्त्यमिति । *इषेश्चेति । इच्छतेर्गतिसबन्धाद् ग्रामे कर्मणि यो लकारो विधीयते तत्रेष्यत इत्यनेनैव गतिकर्म अभिधीयत इत्यर्थः । *न दोष इति । आवाहनोत्तरकालिके पूजने षोडशोपचाराणाङ्करणत्वात् । *परावरयोगेचेतीति । अवरशब्दोऽत्र पूर्ववृत्तिवाची । परावरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्षं परावरत्वङ्गम्यते तयोः परावराभ्यां योग उच्यते । अप्राप्य गङ्गामित्यत्र गङ्गाप्राप्तिप्रागभावसमानाधिकरणः पर्वत इत्यर्थः । अतिक्रम्येत्यत्र तु पर्वतप्राप्तिध्वंससमानाधिकरणा नदीत्यर्थः । अव्यादिकन्यायस्य स्वरूपं भाष्यकारो दर्शयति अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दात्प्रत्ययोत्पत्तिरेवेति आविकं मांसमिति । अत्राविकशब्दादेव प्रत्ययस्तेनैव च विग्रह इति न्यायाशयं दर्शयितुं विगृह्येत्यस्यार्थमाह—विभिन्नत्वेन ज्ञानमित्यर्थः । प्रकृत्यर्थादिविभागस्यातात्त्विकत्वादाह *वैवक्षिकमिति । अतात्त्विकद्वाराश्रयेणैव शास्त्रप्रवृत्तेः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकसून्वाचार्यकृष्णमित्रकृतायां मञ्जूषाकुञ्चिकायां कृदर्थविचारः ॥

(क० टी०) यत्तु परिमले अप्पदीक्षितैरुक्तं समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति स्मरणात्कर्त्ता क्त्वाद्यर्थः; अन्यथेष्टकाः पक्त्वेत्यादि, तत्ख-

ण्डयति *नन्वित्यादिना । *एवम्—पक्षद्वयेऽपि तस्य क्त्वाद्यर्थत्वाङ्गीकारे । सिद्धान्तेनाह *तिङन्तेनेति । शक्तिमतोऽभेदेनाह *तिङन्तार्थेति । नन्वेतावताऽपि निषेधः कुतो नात आह *अनभीति । ननु प्रसज्यप्रतिषेधः एवायमास्तामत आह *अत एवेति । पर्युदासाश्रयणादेवेत्यर्थः । दोषान्तरमाह *तथेति । धर्मभेदे ऽपि न धर्मिभेद इत्याह *कर्त्रादेरिति । वैपरीत्यनिरासायाह *प्रधानेति । शक्तिरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । क्रियाद्वयनिरूपिता एकाश्रयनिष्ठा भिन्ना शक्तिरित्यर्थः । *तत्र—विषये । तयोर्मध्ये वा । अनुरोधमेवाह *प्रधानेति । तत्क्रियानिरूपितेत्यर्थः । *यदेति । पूर्वान्वयि । विशेषमाह *क्रियान्तरेति । समानकर्तृकयोरित्युक्तेरिति भावः । *बुद्धीति । पूर्वमित्यादिः । कैयटाद्युक्तिं खण्डयति *एतनेति । तथा सत्यन्तरङ्गत्वाभावेनेत्यर्थः । मात्रपदेन क्रियान्तरसम्बन्धव्यवच्छेदः । आदिना तृतीया । *दुर्वारमिति । नहि तत्काले प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेर्ज्ञानमस्ति नापि तदभिहितत्वस्येति भावः । एकनिष्ठत्यस्य फलमाह *ओदनामिति । *कर्मेति । प्रधानक्रियागुणक्रियानिरूपितशक्त्योरभेकत्वेन तदभिधानेनैतदभिधानाभावादित्यर्थः । भाष्यादीत्युक्तभाष्यकैयटग्रन्थं प्रकाशयन् क्रियान्तरेत्युक्तार्थे भिन्ननिष्ठत्वे तदिष्टत्वे च मानमाह *अत एवेति । उक्तरीत्या प्राप्ततदभावस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । तस्य व्याख्या *तद्वाच्येति । अन्यथा पचिक्रियाकर्मत्वादेरनभिधानात्तत्स्यात् । नन्वज्ञानेन तथोक्तावपि प्रत्याख्यानाशयः स एवात आह *अव्ययेति । प्रत्याख्यातं चेत्यर्थः । एतत्प्रतीकमुपादाय तत्र तृतीयाद्याशंक्याख्यातार्थः क्रिया प्रधानं क्त्वान्तार्थो गुणभूतः । तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितैव प्रधानानुरोधात् । गुणानां तद्विरुद्धकार्यारम्भकत्वाभावादिति कैयटेनोक्तम् । अन्त्यलाभोपायमाह *तत्रेति । भाष्यीयवार्त्तिके इत्यर्थः । तद्वाच्यकारकाभिन्नं यत्र क्त्वान्तादि कारकं तदैव तत्र क्त्वादीति तदर्थः । एवंचेत्यस्यार्थमाह *वचनेति । कैयटस्याशयान्तरमपि व्याख्याकृदुक्तं खण्डयति *क्षुधइति । मात्रपदेन शक्यार्थव्यवच्छेदः । *अत एव—उभयकर्मत्वादेव । *एवं च—तथा प्रयोगाभावे च । सकृदुपात्तस्य तदसंभवादाह *आवृत्त्येति । तत्र मानमाह

*ग्रामइति। *हरिरपि–आह। अधिकरणस्य सम्बन्धित्वविवक्षया तत्र षष्ठीत्याह *इषाविति । लक्ष्यार्थमाह *क्रियेति । अन्यथा तत्र ल एव न स्यात् । यथाश्रुतासंगतेराह *तद्वीति । प्रकृतत्वादाह *अभीति । इदमेव तत्संमतमिति सूचयन्नाह *अत एवेति । तत्र तस्य तेनाभिधानादेवेत्यर्थः । पचतिरित्यन्तस्यः प्रागन्वयः । *सोऽसौ–ओदनः । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतेति सिद्धान्तेनाह *अयोग्येति । *पचीति । तदर्थेत्यर्थः । तत एवाह *सामर्थ्यादिति । योग्यत्वादित्यर्थः । एतेन शब्दार्थान्वयभेदेनोभयं स्वीकुर्वन्तः सकलग्रन्थकाराः परास्ता इत्यन्यत्र स्पष्टम् । तदाह *इत्यलमिति । अत्र सिद्धान्तमाह *आख्यातेति । एवव्यवच्छेद्यमाह *नत्विति । एतेनामीषां पूर्वमानयेत्युक्ते यथा मध्यमो नानीयते एवमत्रापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात्प्रत्ययो न स्यादित्यपास्तम् । गुणानामिति न्यायस्त्वनित्यत्वे नासति गमके, इत्थं सति तासां मिथः सम्बन्धो ऽपि, गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायो ऽप्यत्रानुकूलः । अत एव हुत्वा दत्वा च धारयेदित्यत्र न दोषस्तत्र गमकानि सुयज्ञोपवीतानि नवानि कृत्वा तदुक्तमन्त्रेण हुनेदथाग्नौ स्वयं तु देवात्मपितृभ्य इत्थं दद्यात्ततो धार्यमिति ।

वेदारम्भणतः पूर्वं सक्तुप्राशनतः परम् ।
नवयज्ञोपवीतानि हुत्वा दत्वा च धारयेद् । इति च ।

नवानि द्विजैः प्रथमं हुत्वाऽऽदौ गुरवे दत्त्वा पितृभ्यो धारयेत् इति च सप्तव्रतकार्ष्णाजिनिगालववचांसि । वक्ष्यमाणादोषायाह *आवाह्येति । *इत्यत्र—इत्यत्रतु । सूत्रान्तराविषयमाह *दक्षिणेति । सिद्धान्तेनाह *आरोपितेति सूत्रस्यार्थद्वयमिति सूचयन्नाह *अत्रेति । *एतादिति । अर्थेत्यर्थः । पर्वतस्येति भावः । अत एव द्वितीयोदाहरणमाह *एवमिति । एतद्द्वारक इत्युक्तेः फलमाह *क्वचिदिति । ननु देशकालादिकृतमत्र परत्वमत आह *परत्वादीति । एतेनान्यथाऽत्र शाब्दबोधं वर्णयन्तः प्राचीनाः परास्तास्तदाह *अन्यत्रेति । शेखरादावित्यर्थः ।

इति कृदर्थव्याख्या ॥ ४८ ॥

अथ प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते । तत्र घटादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधोऽनुभूयते तत्र यद्यपि शक्तिपरिच्छेदकेषु मुख्येन नयनानयनाद्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदः । तथापि व्यक्तिमात्रे शक्तिग्रहोऽसंभवी । तासामानन्त्यात् । यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहात्तदविषयव्यक्त्यन्तरस्यापि शाब्दे भाने गोपदाद्‌श्वस्यापि भानापत्तिः । तद्विषयकशाब्दे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य कारणत्वाभ्युपगमे तत्र व्यभिचारश्च । किंच हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे हस्तिसंबन्धग्रहाद्यत्र हस्तिपके स न गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मरणापत्त्या व्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरज्ञानाहेतुत्वात् ।

किंच सर्वेषां शब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वे गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्येषां सहप्रयोगानुपपत्तिस्तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टासु तज्जात्याद्यनुगतीकृतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः तादृशशक्तिग्रहेण सकलव्यक्तिबोधदर्शनात् व्यक्त्यंशे शक्यतावच्छेदका-

---

अथेति । कृदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तन्निरूपणानन्तरं प्रसङ्गस्तस्येत्यर्थः । तत्र निरूपणीयेतस्मिन्सति । तत्र तयोर्मध्ये । केषु व्याकरणादिषु । तदिति शक्तीत्यर्थः । एवेन विशेषणव्यवच्छेदः एवमग्रेपि । अनन्तव्यक्तीनामेकपदोपस्थितेरभावादाह तासामिति । ननु यत्र काचिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहस्य व्यक्त्यंतरबोधेपि कारणत्वमस्त्वत आह यत्किंचिदिति एतद्दोषाभावायाह तदवीति । तत्र तदविषयव्यक्त्यंतरस्यापि भानमभ्युपेत्येदं, वस्तुतस्तदसंभव एवेत्याह किंचेति । तथा चागृहीतशक्तिकायाव्यक्तेर्भानमनुचितमेवेति भावः । दोषान्तरं तत्राह किंचेति । उपसंहरति तस्मादिति । आनंत्यव्यभिचाराभावायाहतज्जात्येति । नन्वेवमपिव्यक्त्यंशेजात्यादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिशक्तिग्रहेतौदोषौतदवस्थावेवात आह तादृशेति । वटोघटपदशक्य इती-